

Middle East Watch

Irak'ta Soykırım:
Kürtlere Karşı Enfal Harekâtı

Türkçesi:
Akın Sarı–Orhan Akalın–Umut Hasdemir

İÇİNDEKİLER

BİR DİLEKÇE.....	9
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜRLER.....	12
YÖNTEM ÜZERİNE BİR NOT.....	26
GİRİŞ.....	38
BAAS VE KÜRTLER.....	59
ENFAL HAZIRLIKLARI.....	92
BİRİNCİ ENFAL.....	137
İKİNCİ ENFAL.....	159
ÜÇÜNCÜ ENFAL.....	174
DÖRDÜNCÜ ENFAL.....	217
BEŞİNCİ, ALTINCI VE YEDİNCİ ENFALLAR.....	243
KAMPLAR.....	260
İNFAZ MANGALARI.....	292
SON ENFAL.....	317
AF VE AF DIŞINDA TUTULANLAR.....	357
HAREKÂT SONRASI.....	381
İZLERİN BİTTİĞİ YER.....	401
EKLER	412

YAYINEVİNİN NOTU

Enfal Harekâtı'nın yayın hakları, yaklaşık iki yıl önce, İnsan Hakları Örgütü'nden (Human Rights Watch) alınan resmi izinle Aram Yayıncılığa verildi. Fakat, Avesta Yayınları geçen yayın döneminde bu kitabı bastı ve piyasaya dağıtımını gerçekleştirdi. Kitabın künyesinde HRW'nin Avesta Yayınları'na yayın hakkı verdiği ve Paris Kürt Enstitüsü'nden Kendal Nezan'ın danışmanlık yaptığı yazıyordu. HRW ile yaptığımız yazışmada, yayın hakları konusunda bir teknik karışıklığın olup olmadığını sorduk. Aldığımız yanıt gayet açıktı: kitabın yayın hakkı Aram Yayıncılığa verilmişti ve bu hakkı saklıydı. Avesta Yayınları'ndan konuya açıklık getirmesi istendiğinde oyalamaya başvuruldu. Belli bir süre sonra, oyalamaya niçin başvurulduğunu HRW'den öğrendik. Enfal Harekâtı'nın yayın hakkının Avesta

Yayınları'na verilmesi için başvuru yapılmıştı. Bu durumdan rahatsızlık duyan HRW, gönderdiği yazıda meydana gelen yayın hakkı gaspı nedeniyle Aram Yayıncılığın yasal haklarını kullanabileceğini bildirdi.

Aram Yayıncılığın Avesta Yayınları'ndan beklediği özeleştirici ve yayın hakkı gaspından kaynaklanan zararı karşılamayı kabul etmesiydi. Bu yapılmadı. Öte yandan, açık bir yayın hakkı gaspı gerçekleştirmekle kalmayan, ciddiyetsizlik ve ilkesizlikte ısrarını sürdüren, ama her şeye rağmen muhalif bir Kürt yayınevi kimliği taşıyan Avesta Yayınları ile mahkemelerde hesaplaşmak Aram Yayıncılığın izleyeceği bir politika olamazdı. Bunun yerine kamuoyuna sorunu aktaran bir basın açıklaması yapıldı. Yayın çevreleri konuya ilgi gösterdiler ve Aram Yayıncılığın hakkını teslim ettiler. Aynı şey muhalif basın için geçerli değildir. Konuyu sınırlı da olsa gündeme getirme ve tartışma gereği görülmedi. Bu yaklaşımın semptomatik olduğu söylenebilir. Alternatif basın-yayın çalışmaları bir çeşit alt piyasa oluşturma eğilimine girebilmektedir. Enfal Harekâtı örneğinde yaşandığı gibi, yayın hakları ve izin için gerekli prosedürü izlemenin önemi küçümsenebilmektedir. Oysa meydana gelen olay, Aram Yayıncılığın HRW ile kurduğu dayanışma ilişkisini tehdit ettiği gibi, kitabın hazırlık sürecinde harcanan emeğin boşa çıkarılmasına varabilecek bir dizi olumsuz sonuç doğurmuştur.

Aram Yayıncılığın tarihi bir anlamda çok yenidir. Alternatif yayıncılık alanında yaşanan kalıplaşmış sorunlar ile karşı karşıya kalmakta, hatta zaman zaman bu sorunları tecrübe edebilmekte, ama nihayetinde yaratıcı bir dönüşümün zorunlu olduğu bilinciyle hareket etmektedir. Demokratik Aydınlanma ve özelde Kürt Aydınlanması, kolektif ve çeşitliliğe açık bir geleneğin inşa edilmesi sorunudur. Aram Yayıncılık kişi, aile ya da grup merkezli bir örgütsel yapı olmamakla birlikte, aydınlanma çalışmalarına katkı sunan her türden girişimle dayanışma içinde olmayı hedeflemektedir. Avesta Yayınları'nın özeleştirici bir tutum içine girme ve ortaya çıkan zararı tazmin etme yolunu seçmemesi, hak gaspını bir defa yaptıktan sonra HRW gibi uluslararası bir kuruluşu suç ortağı haline getirmeye çalışarak ikinci kez aynı denemeyi yapması, ilkeli ve yayıncılık etiğini eksen alan dayanışma esprisini dinamitleyen bir jestler dizisidir.

Son olarak Avesta Yayınları'nın Enfal Harekâtı çevirisinin makul sayılabilecek ölçülerin çok ötesinde yanlışlarla dolu ve editöryal titizlikten alabildiğine uzak bir çalışma olduğunu belirtmek istiyoruz. Okurlar bu konuda bir değerlendirme yazısını Aram Yayıncılık tarafından yayımlanan Vesta dergisinin Kış sayısında bulacaklardır. Bu da göstermektedir ki, genel geçer diyebileceğimiz yayıncılık ilkeleri yalnızca yayın hakları konusunda değil, okura saygı gereği titiz bir şekilde yürütülmesi gereken çeviri, redaksiyon ve editörlük faaliyeti çerçevesinde de ihlal edilmektedir.

BİR DİLEKÇE

Bismillahirrahmanirrahim

Cumhurbaşkanı ve Devrim Komuta Konseyi'nin Şerefli Başkanı, Saygıdeğer Şef ve Liderimiz Saddam Hüseyin'e (Allah Onu Korusun):

Savaşçı Yoldaş, evvela selam eder, size derinden bağlı bir yurttaş olarak kendimi takdim etmek isterim.

Baas adaleti adına size yalvarıyorum, ne olur gece gündüz beni uykusuz bırakan bu acıya kulak verin. Bütün ümidimi kaybettiğim ve sizden başka başvuracak kimse kalmadığı için derdimle ilgilenirsiniz diye size geldim.

Efendim:

Aşağıda imzası bulunan, 24 Ağustos 1990'da savaş esiri olarak ülkeye dönmüş olan ben, Assi Mustafa Ahmed, 1955 doğumlu bir ihtiyat askeriyim. El Şuş bölgesinde Muzaffer Saddam Qadissiyah savaşına katıldım, 27 Mart 1982'de düşmana esir düştüm ve savaş esirlerinin değişimi konusundaki kararın uygulandığı güne kadar savaş esiri olarak kaldım. Sonra yurduma döndüm ve Aziz vatan toprağını öptüm. Muzaffer Liderimiz ve Başkanımız Saddam Hüseyin'in portresinin önünde diz çöktüm. Aileme kavuşmak için büyük bir arzu duyuyordum. Beni görmek onları çok mutlu edecekti, ben de onları görmekten çok mutlu olacaktım. Ve hep birlikte tarifi imkansız bir mutluluğa boğulacaktık.

Ancak evime döndüğümde yuvamı bomboş buldum. Eşim ve çocuklarım orada değillerdi. Ne büyük bir felaketti!.. Bir vahşetti!.. Bütün ailemin, Kuzey bölgesinde yürütülen Yoldaş Ali Hasan El-Mecid yönetimindeki Enfal operasyonu sırasında, Enfal kuvvetlerinin eline düştüğünü öğrendim. Onların akibetleri hakkında en ufak bir bilgiye sahip değilim. İsimleri şöyledir:

1. Azime Ali Ahmed, doğum 1955/Karım
2. Cerû Assi Mustafa, doğum 1979/Kızım
3. Feridun Assi Mustafa, doğum 1981/Oğlum
4. Rüküş Assi Mustafa, doğum 1982/Oğlum

Bana acımanız ve onların akibetleri hakkında bilgi vermeniz umuduyla size bu dilekçeyle gelmiş bulunuyorum. Allah sizi muvaffak eylesin ve korusun. Şükran ve saygılarımla.

[imza]

Eski Savaş Esiri,
İhtiyat Askeri/Assi Mustafa Ahmed,
Evsiz barksız olarak Süleymaniye'de kalmaktadır/
Çemçemal/Kimsesizler Mahallesi/
Hacı İbrahim Cami
4 Ekim 1990

CEVAP

Bismillahirrahmanirrahim,
Irak Cumhuriyeti
Başkanlık Bürosu
Referans No: Sh Ayn/B/4/16565
Tarih: 29 Ekim 1990
Bay Assi Mustafa Ahmed
Süleymaniye Vilayeti
Çemçemal Bölgesi
Kimsesizler Mahallesi
Hacı İbrahim Cami

4 Ekim 1990 tarihli dilekçenize cevaben yazılmıştır. Eşiniz ve çocuklarınız 1988 yılında Kuzey bölgesinde gerçekleştirilen Enfal operasyonları sırasında kaybolmuşlardır.

Saygılarımızla

[imza]

Sadun İlwan Muslih

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜRLER

Bazen trajedilerden fırsatlar doğar. Middle East Watch için Kuzey Irak'ta insan hakları araştırmasını gerçekleştirme fırsatı ilk kez, umulmadık biçimde, çoğu okurun televizyonlardan bildiği 1991 başlarındaki yürek burkan fırtınalı olayların ardından ortaya çıktı. Irak hükümet birlikleri, ilerlemekte olan müttefik birlikler ve yanlarındaki sivil mültecilerle Türkiye ve İran sınırlarından geri dönen Kürt pêşmerge savaşçıları karşısında geri çekildiğinde, uzun süredir devam eden bağımsız araştırmacıların Kürt bölgesine girmesi üzerindeki yasağın force majeure* kalktığı anlaşıldı. Fırsat penceresinin ne kadar açık kalacağını kimse tahmin edemezdi. İnsanın gücünü azaltan belirsizlik devam ediyor. Genellikle tehlike altında yaşayan bir azınlık olan Iraklı Kürtlerin yalnızca gelecekleri değil şimdiki hayatları da tehlikededir. Bu yazı yazıldığı sırada, Irak'a yönelik BM yaptırımları ve dahilde hükümet güçlerinin dayattığı ablukanın neden olduğu ciddi ekonomik darlık, isyancı Kürtlerin kontrolündeki bölgede yaşayan 3.5 milyon insanı kitlesel açlıkla tehdit etmektedir. Ateşkes hattı boyunca yığılmış olan Hükümet birlikleri, Batı ülkeleri Kürtlerin yardımına gelme fırsatını bulamadan bölgeyi kolayca yeniden zapt edebilir. Hem uluslararası kamuoyunu ikna edecek hem de, daha sonra, mahkemeyi tatmin edecek güvenilir bilgileri elde etmek için yapılacak bir araştırma için yeterli zamanımız olacak mı sorusu son iki yıl boyunca Middle East Watch olarak bizleri meşgul etmiştir. Enfal hakkındaki geçici raporlar daha önce yayınlanmış olmakla birlikte bu kitabın yayınlanmasıyla ilk hedef gerçekleştirilmiş oldu. 1988 yılı boyunca hükümet güçleri tarafından "kaybedilen" on binlerce Kürt sivilin, hemen hemen hepsinin harekât sırasında öldüğüne dair ikna edici kanıt olmasına rağmen akibetleri hakkında yakın bir zamanda kesin bir açıklama yapıp yapılmayacağı daha sonra belli olacak. Bu daha çok Irak iç politikasının gelecekte nasıl bir yol izleyeceğine bağlıdır. 1991 olaylarından önce, güvenlik güçleri tarafından Kürtlere yönelik çok büyük suistimallerin yapıldığına dair iddialar Batı'da yıllardır dolaşmaktaydı. Kürt isyancılar yalnızca 1988'de 4.000 köyün yıkıldığından ve tahminen 182.000 insanın kaybolduğundan bahsetmekteydiler. Hükümetin kamuoyu açıklamalarında ve iç yazışmalarda resmi askeri kodadı olarak kullandığı Enfal fenomeni Irak'ın içinde, özellikle de Kürt bölgesinde iyi biliniyordu. Tüpler ürpertici tüm ayrıntılar ortaya çıktıkça bu isim halkın bilincine kazındı –Alman Nazi soykırımının sağ kalanların bilincine kazınması gibi. Bu iki olay arasında paralellikler kurmak mümkündür, aralarındaki benzerlikler ise insanı dehşete düşürmektedir.

Dağlık coğrafyanın getirdiği parçalanmışlık, kendi aralarındaki siyasi çekişmeler ve bölge hükümetlerinin böl-yönet politikası nedeniyle, o sıralar az sayıda Kürt, Enfal'ın çok örgütlü ve kapsamlı yapısını kavrayabilmişti. Ve anlaşılır nedenlerden dolayı, Kürt isyancı liderler, beklenmedik biçimde, kendilerini geleneksel topraklarının geçici sahibi olarak bulduğu Ekim 1991 öncesinde dış örgütlerin güvenebileceği çok az sağlam veri vardı.

Middle East Watch Şubat 1990 tarihli, Human Rights in Iraq (Irak'ta İnsan Hakları) raporunda sürgün kaynaklarından yararlanarak ne olduğunu kurguladı. Geriye bakıldığında bu raporun doğruluk derecesinin bir hayli yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunu rağmen o zamanlar, Kürtler tarafından ileri sürülen bazı daha büyük iddialar, itibar edilmeyecek kadar gerçeklerden uzak görünmüştü. Olayların meydana çıkmasıyla birlikte, Kürt olaylarını yurtdışından izleyen tüm yabancılar

açısından bu burunların sürtüldüğü bir öğrenme sürecine dönüştü. Batılı raportörler, yardım işlerinde çalışanlar, insan hakları örgütleri ve Irak Kürdistanı'na gelen diğer ziyaretçiler Kürtlere kendi hükümetleri tarafından yapılan eziyetin boyutlarının hiçbir şekilde abartılmadığını anlamış oldular.

Bin bir güçlkle on sekiz ayda derlenen bu en son raporla Middle East Watch artık Saddam Hüseyin hükümetinin, toplu katliam yoluyla, Irak'taki Kürt azınlığı ortadan kaldırmaya yönelik önceden düşünülmüş bir maksadının olduğunu ikna edici bir şekilde gözler önüne serebildiğine inanıyor. Kürtlerin Irak'ın çoğunlukta Arap nüfusundan ayrı olan, farklı bir etnik grup olduğu ve Kürt oldukları için Enfal sırasında hedef alındıkları tartışma götürmez.2 İki hükümet enstrümanı –Ekim 1987 ulusal nüfus sayımı ve bir deli saçması gibi Kürt kırsalının hep daha fazlasını dahil eden "yasak bölgeler" bildirisi– bu politikanın kurumsal temellerini oluşturuyordu. Bu enstrümanların uygulanmasının arkaplanında ise, Bağdat'ın çekici ya da stratejik açıdan önemli bulduğu karma-ırk bölgelerinde ya da başka yerlerdeki Kürt nüfusunun, buralara yerleşmeleri için sayısız teşvikler verilen ve hükümet birlikleri tarafından korunan göçmen Arap çiftçileri ile seyretiltiği bizzat hükümetin idare ettiği yaklaşık yirmi yıllık 'Araplaştırma' yer almaktaydı.

Kürtler normal olarak silah taşırlar, daha fazla politik ve kültürel özerklik yönündeki talepleri engellendiğinde muntazaman silahlarına baş vurmuşlardır. Aslında Kürtlere Karşı Enfal Harekâtı, değişik rejimler boyunca Irak'ın merkezi yönetimine karşı yarım asırlık Kürt silahlı mücadelesi bilinmeden anlaşılamaz. 1970'lerin başlarında, iktidarda ne kadar kalacaklarından emin olmayan Baasçılar bu taleplerin tanınmasında –ciddi bir özyönetim vererek ve yeni Geçici Anayasa'da Kürtlerin ayrı kimliğini tanıyarak– kendilerinden öncekilerinden çok daha ileriye gittiler. Bu anayasa hâlâ yürürlükte ve Bağdat hâlâ Irak'ın kendi Kürt idaresine sahip özerk bölgesi olduğuna dair yalanı sürdürmektedir. Bu kukla yönetim hükümet kontrolündeki Kerkük'te bulunmaktadır ve düzenli olarak Kürt isyancıların yönetimindeki topraklardaki "yabancı destekli gaspçıları" kınamaktadır.

Bununla birlikte Enfal'ın mantığı, İran–Irak savaşından da ayrı tutulamaz. 1986'dan sonra önde gelen iki parti olan Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) ve Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) İran hükümetinden destek almış ve bazen de Irak hükümet mevzilerine karşı ortak askeri saldırılara katılmıştır; KDP'nin İran içerisinde bir destek üssü de vardı. Bağdat'ın Irak'ın kuzey doğu sınır bölgesi ve dağlık iç bölgelerin kontrolünü asilerden almak için isyan bastırma hareketinde bulunmaya hakkı olduğu inkar edilemez. Middle East Watch'un iddia ettiği şey, merkezi hükümetin, meşru askeri eylemler yoluyla otoritesini yeniden tesis etmek için gerekenin çok daha ötesine geçtiğidir. Bu süreçte Saddam Hüseyin rejimi envai çeşit savaş suçu işlemesinin yanı sıra insanlığa karşı da suç işlemiş ve soykırım yapmıştır. Birçok okur Mart 1988'de, 5.000'e varan Kürt sivilin öldüğü Halepçe saldırısı hakkında–olay kısa süreliğine uluslararası bir öfkeye yol açmıştı– bilgi sahibi olduğu halde, merkezi hükümet tarafından Kürtlere yönelik ilk zehirli gaz saldırısının Halepçe'den on bir ay önce meydana geldiğini öğrendiğinde şaşırabilir. Toplam olarak, Middle East Watch, Nisan 1987 ve Ağustos 1988 tarihleri arasında Kürt hedeflere yönelik kırk ayrı saldırı kaydetmiştir, bunlardan bazıları günlerce sürmüş ve uçaklar birçok sorti yapmıştır. Yasaklanmış bir silahın kullanıldığı bu saldırıların hepsi birer savaş suçudur; kurbanlarının genellikle savaşçı olmayan insanlardan oluşu suçu daha da artırmaktadır.

Tahminimize göre, Enfal'da, 1988 Şubat ve Eylül tarihleri arasında, çoğunluğu kadın ve çocuk olmak üzere en az 50.000 ve muhtemelen de 100.000 kadar kişi öldürüldü. Bu insanlar muharebenin kızgın anında öldürülmedi –askeri hüsnütabirle "yan

zayıf" değıllerdi; ne de yaptıkları aşırılıklar üstleri tarafından fark edilmeyen ya da cezalandırılmadan geçiştirilen komutanların kontrolsüz hareketleri ölümlerin nedeniydi. Daha doğrusu, bu Kürtler Bağdat'daki merkezi hükümetin emirleri üzerine büyük gruplar halinde sistematik bir biçimde öldürölmüşü –imha etmek için bellenen köylerden alındıktan veya da "yasak bölgelerdeki" ordu saldırılarından kaçarken yakalandıktan günler, bazen haftalar sonra öldüröldüler.

Belli bir azınlığın savaşıçı ya da isyancı gruplar için "destek gücü" olmasına karşı, savaşıçı olmadığı halde ölenlerin büyük çoğunluğunun ölümlü Irak hükümeti tarafından yasak bölge olarak ilan edilen yerlerde yaşamalarından kaynaklanıyordu. Enfal'ın önceden planlanmış yapısının altını çizerek söylüyoruz, kurşuna dizerek katledilmelerinden sorumlu olanlar genellikle ele geçirilmelerinden sorumlu kuvvetlerle bağlantısı olmayan seçkin güvenlik birimleriydi; başka bir deyişle, bir el süpürürken diğeri de rejimin "pislik" olarak gördüklerinin icabına bakacaktı. Kimi zaman genç bir araştırmacının asistanlığını yaptığı iki deneyimli saha araştırmacısı, Jemara Rone ve Joost Hiltermann, Nisan 1992 ve Eylül 1992 tarihleri arasında altı ay boyunca Kuzey Irak'ta, Enfal hakkında tanıklardan bilgi topladılar (bkz. Yöntem Üzerine Bir Not). Önceden, Kürtlerin –erkekler, kadınlar ve çocuklar– büyük gruplar halinde Irak'ın güneyine, Arapların anayurduna kamyonla götürölmesi ve daha sonra kaybedilmesine dair anlatılan birçok olayda sağ kalan tek kişi olarak on iki yaşında bir erkek çocuğı, Teymür Abdullah Ahmed geçiyordu. Bu insanların hepsinin zaman geçirmeden infaz edildiğı tahmin ediliyordu ancak hiçbir kanıt yoktu. Görevleri sırasında Middle East Watch ekibi, inandırıcı detayları anımsayan, toplu infazlardan hayatta kalmış yedi kişi daha buldu ve onlarla röportaj yaptı; bunlardan beşi altı aylık uzun askeri operasyon sırasında, ikisi de hemen ardından götürölmiş ve vurulmuşlardı.

Bu sonuçları, yalanlanma korkusu yaşamadan güvenle ileri sürölebileceğimiz bir noktaya ulaşmak kolay olmadı. Human Rights Watch'un (İnsan Hakları İzleme Örgütü) bir birimi olan Middle East Watch'a (Orta Doğı İzleme Örgütü) bu proje için, ana örgütün on beş yıllık tarihinde üstlenilen başka hiçbir projeye ayrılmayan bir büyüklükte kaynak ayrılmıştır. Kürtler Projesi çalışmalarını cömertce desteklemiş olan kişi ve kuruluşlara minnettarız. Bu kitabın yayınlanması bir dönüm noktasıdır. Fakat sonu hâlâ ufukta belirmemiştir. Sorumlular –hem bir bütün olarak hükümet hem de Enfal'ı tasarlayan ve gerçekleştiren kişiler– adalet önüne getirildiğinde ancak çalışma tamamlanabilecektir.

Yukarıda sıralanan ağır suçlardan sorumlu olanları yargılama yetkisine sahip uluslararası bir ceza mahkemesinin yokluğunda üç seçenek ortaya çıkmaktadır. Birinci seçenek, Irak ulusal mahkemesidir. Saddam Hüseyin'in Başkan, Baas Partisi'nin halen iktidarda olduğı mevcut koşullarda, bu yoldan sonuç alınması neredeyse imkansızdır. İkinci seçenek ise Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin, özel bir soruşturma komisyonunun topladığı kanıtlar temelinde, yukarıdaki suçların bazılarının ya da tamamının davasına bakmakla görevlendireceğı özel bir uluslararası mahkemenin kurulması ihtimali vardır. Böyle bir tasarının Clinton yönetimi tarafından Güvenlik Konseyi'ne sunulmuş olmasına rağmen bunun gerçekleşip gerçekleşmeyeceğı, Birleşmiş Milletler içindeki büyük güçlerin değışen politikaları nedeniyle belirsizdir.

Son olarak, bir Dünya Mahkemesi olan Lahey Uluslararası Adalet Divanı (ICJ) gelmektedir. BM sisteminin bir parçası olan ICJ'nin varlık nedeni uluslararası anlaşmaların ve sözleşmelerin ihlali konusunda uluslar arasındaki uyuşmazlıkları çözmektir; Irak Kürtleri özelinde ise ilgili anlaşma Irak ve 107 devletin taraf olduğı Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması ile ilgili 1951 Konvansiyonudur.

Daha önemlisi, Irak kendisine karşı taraf diğer devletler tarafından açılacak soykırım davalarına bakması için de ICJ'nin yargılamasını kabul etmiştir. Middle East Watch'a göre Enfal'da adaletin yerine gelmesi için en etkili yol budur.

Bu yolu izlemek diğer yollardan vazgeçmeyi gerektirmez; aslında, ICJ sadece devletlerin, bireylerin değil, sorumluluğu ile ilgili hüküm vermekle yetkili olduğu için bu değişik yollar birbirini güzel bir şekilde tamamlayabilir. Ancak yaygın olarak yapılan yanlış yorumların tersine, ICJ'nin Irak Kürtlerine pratik bir yararı olabilir –örneğin, geçici koruma önlemleri çıkarabilir (Soykırım Anlaşmasına taraf olan bir devlet ya da devletler fiilen Kürtler adına hareket edebilir) ya da hükümetin mağdurlara verilen zararları karşılamasını ya da savaş tazminatı ödemesini talep edebilir.

Bugüne kadar sadece Bosna–Hersek, Soykırım Konvansiyonu uyarınca başka bir devlete karşı dava açmıştır. ICJ hızlı bir şekilde, Mart 1993'te geçici koruma önlemleri tahsis etmiş ancak henüz suç duyurusunun özü hakkında bir karar vermemiştir. Kürtler adına Irak'a karşı dört dörtlük bir dava açılması uluslararası insan hakları hukuku bakımından çok önemli bir olay olacaktır; bu dava mutlaka kazanılacak bir dava olacak hem de sağlam olgusal ve yasal gerekçelere dayanarak kazanılacaktır. Mahkeme kararı, etkisizleşen Soykırım Konvansiyonu'na hayat verecek, uluslararası hukukun saygınlığını güçlendirecek ve bir azınlık halka karşı benzer eylemlerde bulunmaya niyet eden dünyanın herhangi bir yerindeki zalim rejimleri durduracaktır.

Öyleyse kanıtlar nasıl toplandı ve Middle East Watch, Irak hükümetine karşı başarılı bir dava açılabilceğinden nasıl bu kadar emin olabiliyor?

1991 sonlarında, yedi partinin oluşturduğu bir koalisyon olan Irak Kürdistan Cephesi'nin isyan bölgesinde otoritesini tesis etmesinden bir ay sonra, bölgeye ikinci heyetimizi göndermeye karar verdik (daha önceki heyet mültecilerin yeniden yerleşimi için ciddi bir engel olan, bölgeye özgü kara mayınları sorunu hakkında güvenilir bir araştırma ortaya koymuştu). Bu heyet –daha önce 1988'deki Son Enfal harekâtı sırasında Irak'ın kimyasal gaz kullanımı üzerine çığır açan bir çalışma gerçekleştirmiş olan İnsan Hakları İçin Doktorlar (Physicians for Human Rights–PHR–) bir ortak girişim halinde– Irak Kürdistanı'na Türkiye'den giriş yapacaktı. Heyetin amacı Kürtlerin o tarihlerde çeşitli yerlerde bulunduğu toplu mezarlar olgusunun boyutlarını incelemektir. Heyet on gün içerisinde, büyük Kürt şehirleri olan Erbil ve Süleymaniye'nin içinde ve çevresinde, aralarında iç güvenlik gücü Emn'in kurbanlarının da olduğu çok sayıda toplu mezar ortaya çıkardı. Heyet, Huzur Sağlama Operasyonu'nun –Türkiye'de üstlenen müttefiklerin operasyonu– süresinin uzatılması için son tarih dolmak üzereyken bölgeyi terketti (Ankara izni son dakikada yenilemişti.)

Başarısız Mart 1991 ayaklanması sırasında Kürtler, kasabaların ve kentlerin hakimî olan gizli polis binalarına saldırılarında Irak hükümetine ait çok büyük miktarda kayıt ele geçirdi. Belgelerin çoğu o günlere damgasını vuran telâş, karmaşa ve panik içerisinde yandı ya da yok oldu. Kürtler daha çok rejimin içlerine ne kadar sızmış olduğunu ortaya çıkarmak için kendilerine yapılan değinmeleri arıyorlardı; topu topu on sekiz ay önce bitmiş olmasına rağmen çok azı Enfal'ı düşünüyordu. Resmi kayıtlara erişim hakkını elde etmek, araştırmacılar için Kutsal Kâse'ye ulaşmak gibi bir şeydi: insan hakları ihlallerinden hayatta kalanlarla konuşma fırsatını elde etmek, ölenlerin kemiklerini kazmak ve daha sonra da ne olduğunu resmi raporlardan okumak –bunlar yapılırken bu zulümleri gerçekleştiren rejim halen iktidardaydı– insan hakları araştırmalarının yazılı tarihinde bunun bir benzeri daha yoktu.

Middle East Watch, Iraklı yazar Kenan Makiya³ ve ABD Senatosu Dış İlişkiler Komitesi'nden Peter Galbraith ile birlikte belgeleri ellerinde bulunduran Kürt gruplarla, bu belgelerin güvenli bir yerde saklanması ve incelenmesi için ABD'ye transferini gerçekleştirmek konusunda konuştular. Bir sürü belirsizlik vardı: Kürtlerin elinde tam olarak ne kadar belge olduğu, belgelerin ne derece işe yarayacağı; gizlenen şeylerin nerede olduğu; ve belgelerin ülkeden çıkarılmasında askeri ve diplomatik engellerin üstesinden nasıl gelinebileceği? Tüm ayarlamaların yapılabilmesi için bölgeye bir dizi ziyaret gerekti. En sonunda Middle East Watch'un girişimiyle Mayıs 1992'de on dört ton kadar belge ABD'ye transfer edildi; belgeler her zaman bizim kontrolümüzde kalmaya devam etti. ABD'ye ulaştığında, Senato Dış İlişkiler Komitesi bu belgeleri alarak güvenli bir yere teslim etti. Burada Middle East Watch'un liderliğindeki bir ekip tarafından incelendi (çalışmanın nasıl yürütüldüğünün anlatıldığı Yöntem kısmına bakınız).

Öncelikli olarak Emniyet Genel Müdürlüğü (Mudiriyyat al-Amn al-Ameh), Askeri İstihbarat Genel Müdürlüğü'nün (Mudiriyyat al-Askeriyye al-Ameh) belgeleri ve bir dereceye kadar da Baas Partisi belgeleri Enfal'ın mantığının ve nasıl gerçekleştiğinin anlaşılmasında anahtar bir bileşenidir. 1960'ların başlarından 1991'e kadar uzanan bu belgeler Irak hükûmetine karşı bir hukuk davasının oluşturulmasında tayin edici olacaktır. 1992 Nisan'ı ile 1993 Nisan'ı arasında, Middle East Watch yetkililerinin girişimiyle Enfal ile ilgili askeri hareketlerden sağ kalan ya da bu olayları gözüyle görmüş olan 350'den fazla kişinin sözlü tanıklığı alındı; bu bilgiler hükûmetin davranışına dair anlayışımızın temelini oluşturur. Bu belgelerin tümü incelenmemiş olsa da tanıkların anlatımlarını desteklemek ve dolayısıyla görgü tanıklarının genel olarak güvenilirliğini kanıtlamak suretiyle birçok boşluğu doldurmuştur.

Bugüne kadar incelenen belgelerden bellidir ki yakalanan, daha sonra elemenden geçirilerek ölüme ya da hapse ya da yerleşim kamplarına gönderilen Kürtlerin hepsinin ayrıntılı kayıtları tutulmuştur. Akabinde Savunma Bakanlığına terfi eden Enfal harekâtının başkumandanı, Ali Hasan el-Mecid, başarısız barış müzakereleri için Mayıs 1991'de Kürt liderlerle buluştuğunda ne konuştuğunu biliyordu. Kürtlerin ortadan kaybolanlara –telaffuz edilen rakam 182.000'di– ne olduğu hakkında bir açıklama yapmasını istemesi üzerine, Ali Hasan, (Enfal'da öldürülenlerin) toplam sayısının "100.000'den fazla olamayacağını" hiddetli bir şekilde söyledi. Suçun işlenip işlenmediği değil sayının ne kadar olduğu tartışılmaktaydı.

Bağdat arşivlerinin bir yerinde, kayıp Kürtlerin eksiksiz bir dosyasının olduğu hemen hemen kesin gibidir: ele geçmelerinden beş yıl sonra bile bazıları halen hayatta olabilir. Ancak, bize kalırsa, muhtemelen büyük çoğunluğun hayatı bu raporda anlatılanlar gibi uzaktaki toplu mezarlarda noktalanmıştır. Middle East Watch, yakınlarının ölümlerinin yasını tutabilmesi ve hayatlarına devam edebilmeleri için Iraklı yetkilileri kaçırdıkları insanların tam listesini açıklamaya çağırmaktadır.

Saha araştırmamızın aşama aşama ortaya çıkardığı gibi, kaybolmaların birçok yaşandığı Enfal sadece altı ay sürmüş olmasına rağmen, asıl köylerin imha edildiği ve "yasak bölgelerde" ikamet eden yüz binlerce insanın zorla başka yerlere yerleştirildiği harekât, Mart 1987'den Nisan 1989'a kadar olan iki yıllık süreye yayılmıştır. Bu, El-Mecid'in Baas Partisi Kuzey Büro sekreteri olarak ölüm-kalımla ilgili olağanüstü yetkilere sahip olduğu dönemle çakışmaktadır. Harekât, yirmi beş yıllık Araplaştırmanın, kitlesel sürgünlerin ve köy imhalarının doruğa çıkışıydı.

Harekâtın değişik aşamalarında hükûmetin hareketlerindeki değişiklikler hakkında da bilgi sahibi olduk. Son Enfal'da, 1988 Ağustosunun sonlarında, İran–Irak Savaşı'ndaki ateşkesten sonra, askeri birliklerin erkek köylüleri hemen orada katlettiği (bilindiği kadarıyla) ender olaylardan biriyle karşılaştık (Başka yerlerde erkek

köylülerin toplu olarak kaybolduğu ve gizli yerlerde infaz edildiği sanılmaktadır). Duhok vilayetine bağlı üçra bir köy olan Koreme’de Şubat 1992’de toplu mezar bulunmuştu. Mayıs 1992’de Latin Amerikalı araştırmacıların uzmanlığından yararlanan ikinci bir adli antropolojik ekip, yine İnsan Hakları İçin Doktorlar ile birlikte bölgeye gönderildi. Koreme ve diğer yerlerdeki bir aylık saha çalışmasında elde edilen bulgular –bölgedeki Enfal kurbanlarının yazgısı hakkında ayrıntılı bir durum incelemesi– Ocak 1993’de yayınlandı.

1992/1993 kışında verilen bir aradan sonra Mart 1993’de saha çalışmasına yeniden başlandı ve bu sayede bilgilerimizdeki boşluklar kapatıldı. Bununla birlikte, Kürtlerin başına gelen trajediye dair tüm yanıtların verilebilmesi için yapılacak daha çok şey bulunmaktadır. Bağdat’ın açıklamada bulunmaması, ortadan kaybolanların sayısı hakkında daha kesin tahminlerle ortaya çıkmayı gerektirmektedir. İnfaz yerlerinin sadece bir kısmı bilinmektedir; Irak hükümetinin kontrolü altında bulunan bölgelerde araştırma çalışmalarının yaygın bir şekilde yürütülmesine ihtiyaç vardır.

Ancak hiçbir şey yerinde durmuyor ve Baas rejiminin Kürt yerleşim bölgelerine yönelik tehdidi her zamanki gibi güçlü. Kuzey Irakı boydan boya bir diyagonal gibi kesen bir askeri kordonun arkasına –son iki yıldır Kürtlere gıda, yakıt, ilaç ve başka temel maddelerin girişini engelleyen bir kordon– hükümet, askeri birlikler yığılmış durumda. Görünüşe bakılırsa bu birlikleri dizginleyen tek şey Irak’ın 36.paralelin kuzeyindeki bölgede her gün devriye gezen Amerikalı, Britanyalı ve Fransız uçaklarının misillemeye bulunma tehdidir. Huzur Sağlama Operasyonu’nun süresinin uzatılması için Ankara’nın iznini alma ritüeli her altı ayda bir yeniden sahnelenmektedir. Şimdiye kadar kabul edildi; ancak, Türklerin gerek Türkiye’de gerekse Irak sınırında Kürtlere karşı olumsuz düşünceleri dikkate alındığında, Türkiye’nin, Batılı müttefiklerin gelişmekte olan proto–devlet üzerindeki koruyucu şemsiyesini sürdürmesine sonsuza dek müsaade etmesi beklenmemelidir.

Bu raporda yeralan kanıtlara dayanarak Middle East Watch, uluslararası topluluğun 1988’de Irak’ın dağlık kuzey bölgesinde soykırım yapıldığını kabul etmesi için bastırmaktadır. Bu bilgi üzerine harekete geçme yani suçu işleyenleri cezalandırma ve bunun tekrar meydana gelmesini önleme sorumluluğundan kimse kurtulamaz. Bunlar Uluslararası Adalet Divanı ya da BM Güvenlik Konseyi aracılığıyla takip edilebilir. Soykırım Konvansiyonu’na göre soykırım hareketini önlemek için Güvenlik Konseyi’ne ihtiyaç vardır; ABD 1993 Temmuzu’nda Güvenlik Konseyi’ne, Irak’taki savaş suçları ve soykırım ile ilgili bir soruşturma komisyonu kurulması için bir öneri taslağı götürdü. ABD hükümeti ve konuyla ilgili diğer devletler Enfal hakkında sahip oldukları bilgileri açıklamalıdır.

Bağdatlı yetkililerin şiddetli misilleme tehditlerinin gerçekleşmemesi için Kürtler üzerindeki korumanın devam ettirilmesi temel önemdedir. Ancak statükonun korunması sürecinde hükümet güçlerinin Kürtlere Karşı Enfal Harekâtı öncesinde, esnasında ve sonrasında gözaltına aldıklarının tam bir dökümünün Irak Hükümeti tarafından sağlanması zorunluluğu unutulmamalıdır. Başkan Saddam Hüseyin’in bizzat, en yakın yardımcılarını ve akrabalarını mahkemeye vermesini beklemek gerçekçi olmamasına karşın, ardından gelecek Bağdat hükümeti, bu çok büyük suçların her bakımdan tam bir araştırmasını ortaya koymaktan ve bu suçlara karışan herkesin aleyhine –hukukun gidebildiği son noktaya kadar– dava açmaktan kaçmamalıdır.

Iraklı Kürtlerin barış ve güven içinde yaşamasına, kendi dillerini özgürce konuşmalarına, geleneklerini sürdürmelerine ve Kürt olarak tanınmalarına izin verilmelidir. İlerleyen sayfalarda ayrıntılarıyla verilen cinayetlerin, sürgünlerin ve yaygın köy temizliklerinin bir daha olmasına fırsat verilmemelidir.

Bu rapor insan hakları ve diğer uluslararası meseleler üzerine yazan George Black tarafından kaleme alındı.4 Bununla beraber kitap, Bay Black, Middle East Watch'da Kürtler Projesinin müdürü Joost Hiltermann ve ana kuruluş Human Rights Watch'dan avukat Jemera Rone'un dahil olduğu ortak bir çabanın sonucunda tamamlandı.

Raporun genel editoryal sorumluluğu Middle East Watch idari direktörü Andrew Whitley'e aittir. MEW'da araştırmacılık yapan Shorsh Resool kitabı yayına hazırlama sürecine yardım etti ve önemli öneriler ve düzeltmeler yaptı. Suzanne Howard kitap taslağının yayına hazırlanmasından sorumluydu. Belgelerin çevirisiyle çok sayıda kişi ilgilendi.

Saha araştırmacıları, Dr.Hiltermann ve Bayan Rose'dur, MEW danışmanlarından Mustafa Xezri ise onların yardımcılığını yapmıştır. İleriki sayfalarda sunulan bilginin en önemli kısmını 1992 ve 1993'deki saha çalışmaları sağlamıştır. Yorulmak nedir bilmeyen Kürtçe tercümanlarımızın bu bilginin elde edilmesindeki yardımları takdire şayandır. Middle East Watch ayrıca Irak Kürdistanı'ndaki Kürdistan İnsan Hakları Örgütü ve onun Erbil, Süleymaniye ve Duhok şubelerine; ve güvenlikleri açısından adları gizli kalması gereken birçok doktor, avukat ve diğer profesyonellere teşekkürlerini sunar. Bay Resool'a MEW'un kadrosuna katılmasından önce, 1988-99 Kürtlere Karşı Enfal Harekâtı sırasındaki zor koşullar altında gerçekleştirdiği öncülük eden çalışmasından dolayı özel teşekkürler.

Bu raporda bahsi geçen adli inceleme, Aralık 1991'de Eric Stover'ın ve Mayıs-Haziran 1992'de Ken Anderson'ın liderliğindeki ekiplerce Middle East Watch ve İnsan Hakları İçin Doktorlar (PHR) tarafından ortaklaşa yürütüldü. Bay Stover PHR'ın idari direktörüdür; Bay Anderson İnsan Hakları İzleme Örgütü'nün Silahlar Projesi yöneticisidir. Seçkin bir adli antropolog olan Dr. Clyde Snow, bu heyet çalışmalarının her ikisine de başkanlık yapmış ve 1992 Şubatı'ndaki bir diğer Irak Kürdistanı ziyaretine de katılmıştır.

Baas rejiminin Irak Kürdistanı'nda 1987'den 1989'a kadar hangi eylemlerinden yargılanması gerektiğinin kanuni tetkiki Columbia Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden Profesör Lori Damrosch tarafından üstlenildi. İnsan Hakları İzleme Örgütü'nün idari direktörlüğüne vekâlet eden Kenneth Roth gibi Curtis, Mallet'dan Keith Highet ve diğerleri de bizi uzman görüşlerinden mahrum etmediler.

Ayrıca, o tarihlerde ABD Dış İlişkiler Komite Senatosu'nun baş danışmanı olan Peter Galbraith ve önceden ABD Dışişleri Bakanlığı'nda Büyükelçi olan Charles Dunbar, bu büyük görev için sağladıkları sınırsız yardımdan ötürü Middle East Watch'un içten teşekkürlerini hak ediyor.

Son olarak, Middle East Watch, iyi bildiği bir konuya ve bir halka karşı duyduğu heyecan ve bağlılıktan ötürü Susan Meiselas'e teşekkür eder. Onun fotoğrafları ve video kayıtlarının büyük yararı oldu.

Andrew Whitley

İdari Direktör

Middle East Watch

New York

notlar:

1 Hidden Death: Land Mines and Civilian Casualties in Iraqi Kurdistan (Ekim 1992; syf 67) [Gizli Ölüm: Irak Kürdistanı'nda Kara Mayınları ve Sivil Zayıat]; Unquiet Graves: The Search for the Disappeared in Iraqi Kurdistan (Şubat 1992; syf 41) [Huzursuz Mezarlar: Irak Kürdistanı'nda Kaybolanların Aranması]; ve The Anfal Campaign in Iraqi Kurdistan: The Destruction of Koreme (Ocak 1993; syf 116) [Irak Kürdistanı'nda Enfal Harekâtı: Koreme'nin Yok Edilmesi]. Son iki rapor İnsan

Hakları İçin Doktorlar ile ortak yayınlandı. Hükümetin Kürtler üzerindeki baskısı hakkında uzun bir bölüm içeren Human Rights in Iraq [Irak'ta İnsan Hakları] adlı Middle East Watch raporu Şubat 1990'da yayınlandı; Yale University Press yayınevinden (New Haven, 1990) temin edilebilir.

2 Kürtler, antropolojik olarak Hint-Avrupalı bir halktır ve Farsça ile bağlantılı olan bir dil konuşurlar, gerçi yaşadıkları ülkeye göre dillerine epey bir miktarda Arapça ve Türkçe karışmıştır.

3 Semir el-Halil takma adıyla yazan Makiya, Republic of Fear: The Inside Story of Saddam Hussein's Iraq [Korku Cumhuriyeti: Saddam Hüseyinin Irak'ının İçyüzü] (New York: Pantheon Books, 1990), ve Cruelty and Silence: War, Tyranny, Uprising and the Arab World [Zulüm ve Sessizlik: Savaş, Zulüm, İsyan ve Arap Dünyası] (New York: W.W Norton, 1993) kitaplarının yazarıdır.

4 Bay Black'in Asia Watch'dan Robin Munro ile birlikte yazdığı son kitabı Black Hands of Beijing [Beijing'in Kara Elleri] (John Wiley&Sons, New York, 1993), Çin demokrasi hareketinin 1976'dan sonraki bir tarihidir.

YÖNTEM ÜZERİNE BİR NOT

BU RAPORDA KULLANILAN TANIK İFADELERİNE DAYANAN KANITLARA, BELGESEL KANITLARA VE ADLİ KANITLARA YÖNTEMSSEL YAKLAŞIM

TANIK İFADELERİNE DAYANAN KANITLAR

Bu rapor büyük ölçüde Kürtlere Karşı Enfal Harekâtı'yla ilgili ihlallere tanık olanlardan (ve çoğu zaman bunlar mağdurlardır) Irak Kürdistanı'nda alınan ifadelere dayanır. İki Middle East Watch araştırmacısı ve bir asistan Nisan 1992 ve Nisan 1993 arasındaki üç ayrı gezide yaklaşık 350 kapsamlı röportaj yaparak Kürt bölgelerinde toplam altı ay geçirdi. Tanık ifadelerine dayanan bu kanıtların elde edilmesinde kullandıkları yöntem aşağıda anlatılmaktadır.

Araştırma ekibi Nisan 1992'deki ilk görevlerinden önce, Kürtlere Karşı Enfal Harekâtına dair o zaman hâlâ sınırlı olan anlayışımız ve bölge uzmanları ve istatistikçilerle yapılan tartışmalar temelinde bir anket hazırladı. Bu anket hazırlanırken, Kürtlerin Enfal'da zorla yerlerinden edilmesi ve kaybolmalarıyla ilgili verilerin kolayca tablolastırılabilmesi ve nicelleştirilebilmesi düşünülmüştü. Ekip bölgeye ulaştıktan hemen sonra, anketi birkaç röportaj yaparak denedi ve bir dizi faktörün hesaba katılmamış olduğunu hemen saptadı; bunlara operasyonun düzenli yapısı, Enfal'ı çevreleyen koşulların anlaşılmasında yardımcı olacak belirli tarihsel olaylar da dahildir. Bunun üzerine ekip ankette esaslı değişiklikler yaptı ve ondan sonra da araştırma başladı. Takip eden haftalarda temel tasarımda bazı küçük düzeltmeler yapıldı.

Araştırmanın amacı, Enfal hakkında ve operasyon sırasında ve sonrasında kaybolduğu söylenen insanlar hakkında mümkün olduğunca bilgi toplamaktı. Araştırmaya konu olan kişiler üç gruba ayrılmıştı: (1) Enfal ile ilgili ihlallere doğrudan tanıklık edenler; (2) paramiliter birliklerdeki aktif kişiler, gerek Kürt gerillalar (pêşmerge), gerek eski ordu subayları, gerekse de hükümet yanlısı Kürt milislerin liderleri (müsteşarlar); ve (3) yerel ve uluslararası hükümet dışı kuruluşların mensupları ve yerel Kürt idaresinin görevlileri, bunların hepsi de Enfal'dan önce, Enfal sırasında ve sonrasında bölgedeki durumu yakından bilen kişilerdir.

Enfal tanıklarının birçoğu, Irak'ın kırsaldaki Kürtlere karşı 1980'lerdeki politikasının özel niteliği nedeniyle Kuzey Irak vadilerindeki büyük barınma komplekslerinde

(mücemma'at) bulunacaktı. Irak hükümeti, 1991 Ekiminin sonunda Kürt bölgesinin büyük bir bölümünden geri çekildikten sonra, bazı bölgelerdeki köylüler topraklarını ekmek ve bazı durumlarda da evlerini yeniden inşa etmek için yıkılan köylerine geri dönmeye başladı. Araştırma ekibi, mümkün olduğunca çok sayıda kompleksin yanı sıra bazı köyleri de (kısmen yeniden yapılan) ziyaret etti. Her durumda, en önemli soru: "Enfalzedeleri (Kürtçe'de Enfalekan) nerede bulabiliriz?" idi. Oranın sakinleri, ekibi Enfalzedelerin yaşadığı söylenen bir eve yönlendiriyordu ve bu insanların gerçekten "Enfalzede" olduğunu yani köy imhalarının erken aşamalarında köylerinden oraya yerleştirilmediklerinden, bir başka deyişle Kürtlere Karşı Enfal Harekâtından doğrudan etkilenen kişiler olduklarından, emin olmak için ilk etapta bazı sorular soruluyordu. Bu yöntemin çığ gibi büyüyen bir etkisi oldu: Enfalzede bir aile ekibi bir başkasına yönlendirecekti, bu böyle, ekip, Enfal'ın cereyan ettiği belirli bir coğrafi bölgenin tümünü tamamlamış olduğu kanaatine varana kadar devam edecekti. Temelde, ekip tanık ifadelerini üç farklı yoldan elde etti: (1) rastgele ikamet yerlerini ziyaret ederek ve Enfalzedeleri sorarak (en sık görülen yöntem); (2) yol gösterici belirli önerileri izleyerek; ve (3) zaman zaman, karşı tarafın röportaj isteklerine olumlu yanıt vererek. Başlangıçta, bir kişiyle röportaj yapılıp yapılmaması gerektiğine karar verirken kullanılan tek kriter, kişinin Enfal sırasında ordunun demarke ettiği bir bölgede bulunup bulunmadığı ve harekâtın sonucunda akrabalarını kaybedip kaybetmediğiydi. İhlallerin nasıl cereyan ettiğine dair birtakım kalıpların ortaya çıkmaya başladığı araştırmanın sonraki aşamalarında, özellikle ekibin yetersiz verilere sahip olduğu ya da kimyasal silah saldırıları gibi çok kötü ihlallerin yaşandığı Enfal bölgelerinden kişiler araştırmaya konu olmaya başladı. O sıralar buna ek olarak, Enfal sırasında Enfal bölgelerinde bulunmuş ama aileleri zarar görmeden kaçmayı başarmış olanlar ve Enfal'ın hemen öncesi ve hemen sonrasında (1987 ve 1989) çeşitli insan hakları ihlallerini yaşamış olanlarla da bir dizi röportaj yapma imkanı oldu. Ekip görgü tanıkları arasında özellikle bir kesimi, Enfal'da tutuklanan ve götürüldükleri toplu infaz yerlerinden (o zaman ve şu an Irak hükümetin kontrolü altındaki bölgelerdeki) kaçmayı ve emniyete kavuşmayı başarmış olanları arıyordu. Bu infazlardan kurtulmayı başaran tanıkların ifadeleri, Enfal sırasında tutuklanan ama resmi olarak akibetlerinin bilinmediği söylenen insanların çok büyük bir bölümünün gerçekte öldürülmüş olduğuna dair kanıtlar bulmaya çalışan Middle East Watch'un önünü açmıştır. Ekip, Enfal'dan kurtulan yedi kişinin yerini bulduğu gibi Enfal'dan üç ay sonra yapılan infazdan kurtulmayı başarmış olan bir kişinin de yerini bulabilmiştir. Hayatta kalanlardan bazıları kimliklerinin bilinmesini istemedi çünkü söyledikleri ileride, hükümet tarafından cezalandırılmaktan korkuyorlardı. Bu sekiz kişiden biri olan Teymûr'la yerel Kürt televizyonu ve birçok yabancı gazeteci çeşitli vesilelerle röportaj yapmıştı. Hüseyin isminde ikinci bir kişi, 1992'nin başlarında bölgeye son ziyareti sırasında BM Irak Özel Raportörü Bay Max van der Stoel'e ifade vermiştir. Bu insanlardan dördü onların hikâyesini duymuş olan mahalli pêşmerge komutanları aracılığıyla bulundu. Geriye kalan iki kişi infaz sırasında kendileriyle aynı grupta olan ve sağ kalan birinin ifadesi sayesinde bulundu. Görüşülenler başlarına gelenleri anlatmakta istekliydi. Hemen hemen hiçbirisiyle yaşadıkları hakkında daha önce röportaj yapılmamıştı. Herkes kendiliklerinden adlarını verdi, sadece bazıları kimliklerinin gizli kalmasını istedi. İsimlerinin değiştirilmesini isteyen az sayıda insanın dışında, bu raporda geçen isimler gerçektir. Ekip çoğu röportajı (ses) kasede kaydetti ve sonrasında da görüşülenlerin fotoğraflarını (slayt halinde) çekti. Önemli röportajlarda ise görüşülen kişilerden izin alınarak görüşmenin en önemli bölümleri veyahut yeni baştan ikinci bir görüşme (infazdan sağ kurtulanların bazılarıyla yapıldığı gibi) videoya kaydedildi. Ekip her

zaman en az bir Kürtçe tercüman ile birlikte geziyordu. Tercümanların İngilizce'den Kürtçe'ye (Sorani ya da Kurmanci lehçeleri) ve Kürtçe'den İngilizce'ye birebir çeviri yapması isteniyordu. Ayrıca, bazı röportajları ekip üyeleri doğrudan İngilizce ya da Arapça yürütüyordu.

Röportajlarda her defasında tek bir kişiyle görüşüldü, gerçi görüşmeler esnasında sık sık yakın akrabalar da bulunuyordu. Yöneltilen sorular şu konulardaydı:

1. Enfal öncesi kişisel tarih (kişinin statüsü, aile üyeleri, mal varlığı, mesleği, dini bağlantıları ve aşiret bağlantıları vs.)
2. Kişinin Enfal öncesi yaşadığı köy hakkında bilgiler (yeri, nüfus büyüklüğü, en önemli aşiret, temel ekonomik faaliyet, hükümet hizmetlerinin ve olanaklarının kullanılabilirliği vs.)
3. Enfal öncesi köy ve civarındaki askeri faaliyetler ve köy sakinlerini etkileyen hükümet politikaları (pêşmergelerin varlığı, hükümet saldırıları, idari ve ekonomik abluka, zayıat, 1987 nüfus sayımı vs.)
4. Enfal sırasındaki olaylar (hükümet saldırısının niteliği, nasıl tutuklandıkları, nakillerin güzergâhı, seçim süreci, hapisane koşulları, zayıat, nasıl salıverildikleri vs.)
5. Enfal sonrası yaşam koşulları ve eğer varsa kayıp akrabaların yerini bulmak konusundaki çabaları.

Genelde, birinci ve ikinci sorular katı bir soru-cevap formatını izliyor, üçüncü, dördüncü ve beşinci konularda ise daha fazla serbestlik söz konusu oluyordu: kişinin olayları hatırladığı kadarıyla aktarması isteniyor ve ekip (a) sadece belirli tarihlerin, yerlerin ya da kimliklerin netleşmesi için sorular soruyor; ya da (b) projeyle ilgili anlatımları bir süre kesmeden takip ediyor; ya da (c) tanıkların ifadesindeki ya da bir ifade ile daha önceki bir ifade arasında çelişki olarak görünen şeyler iyice araştırılıyordu.

Kürdistan kırsalında yerel nüfusun kendine özgü zaman belirtme tarzından ve de yüksek cehalet oranından dolayı köylülerle yapılan röportajlarda, belirli olayların ya da belirli kronolojilerin kesin tarihini tespit etmekte ciddi güçlükler yaşandı. Örneğin tarihlerin çoğu kez dini bayramlar ile bağlantısı kuruluyordu. Ekip, sayısız görüşmeden sonra, Enfal'ın farklı aşamalarının ve bu aşamaların içerisinde meydana gelen olayların genel olarak doğru bir resmini çizdiği kanısındadır. Bu tarihlerden bazıları Kürtlerin Mart 1991 ayaklanması sırasında Irak istihbarat kuruluşlarından ele geçirdiği belgelerle de doğrulanmıştır.

Ekip kişisel anlatımların doğruluğuna, genellikle, bunların iç tutarlılığı, diğer kanıt türleri de dahil olmak üzere proje sırasında ortaya çıkan genel kalıplarla arasındaki tutarlılığa ve birkaç durumda da, aynı kişilerle yapılan ikinci görüşmelerde söylenenlerle tutarlılığına bakarak karar verdi. Bütün röportajlarda destekleyici kanıt elde edilmeye çalışıldı. Bu kanıtlara görüşülenlerin elinde bulunan kişisel belgeler (örneğin "hareket izinleri" ve idari emirler) ya da olay yeri incelemeleri (örneğin, kimyasal bir saldırıya uğrayan bir cezaevi ya da bir köy) dahildi. Bu prosedürün sonucu olarak, ifadenin güvenilir sayılmadığı ya da yeterli destekleyici kanıtın mevcut olmadığı durumlarda az sayıda olmakla birlikte bazı röportajlar ya da kısımlar atılmış ya da kullanılmadan kalmıştır.

BELGESEL KANITLAR

Kuzey Irak'ta Mart 1991'deki halk ayaklanmasında, sivil Kürtler ve politik Kürt gruplarının üyeleri, çeşitli istihbarat kuruluşlarının da içinde bulunduğu Irak hükümetinin ve kuruluşlarının binalarına saldırarak denetimini ele geçirdi. Böyle birçok bina ağır şekilde hasara uğradı ya da tamamen yandı, ama zarar görmeden

kalan binalar da oldu. Kürtler böylece bu binalardaki herşeyin sahibi oluverdiler. Ele geçirilen malzemeler arasında çok fazla sayıda belge, kütük ve kayıt defteri ve de ses bandı, video bandı, film ve fotoğraf vardı.

İlerlemekte olan Irak birliklerinin ayaklanmayı bastırmasından önce, Kürt gruplar ele geçirdikleri çoğu belgenin kasabalardan dağlardaki müstahkem mevkilere nakletmeyi başarmışlardı. 1992 baharında, en büyük iki partiden biri olan Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB), diğer iki ortağın Middle East Watch ve ABD Senato Dış İlişkiler Komitesi olduğu üç taraflı bir düzenlemeyi kabul etti. Bu düzenlemeye göre, KYB elindeki belgeleri araştırma ve inceleme için ABD'ye göndermeyi kabul etti; Senato Dış İlişkiler Komitesi belgeleri ABD Kongresi resmi kayıtlarına geçirmeyi ve ABD Ulusal Arşiv binalarında saklamayı kabul etti; ve Middle East Watch, Lahey Uluslararası Adalet Divanı nezdinde bir soykırım davasının kovalanması da dahil olmak üzere insan hakları amaçlı olarak belgeler üzerinde araştırma yapmayı kabul etti.

KYB'nin elinde 847 ayrı kutuda on dört ton belge vardı. Toplam dört milyonun üzerinde sayfa olduğu tahmin edilmektedir. Mayıs 1992'de, KYB bu belgeleri Middle East Watch'un geçici emanetine verdi ve bunlar daha sonra Middle East Watch yöneticisinin refakatinde uçakla ABD'ye götürüldü. Belgeler, Washington D.C'de ABD Ulusal Arşivi'ne teslim edildi ve depolarına yerleştirildi ama belgeler üstünde KYB ve Middle East Watch'un ortak kontrolü devam ediyordu.

1992 Ekimi'nin sonunda, Middle East Watch'un liderliğindeki bir araştırma ekibi belgelerin elenmesi, kataloglanması ve incelenmesi görevine başladı. Önemli belgeler ayrılıyor, fotokopisi alınıyor ve çevriliyordu. Bunların birkaçı bu rapora dahil edildi. Birleşmiş Milletler Irak Özel Raportörü, Bay Max van der Stoep, Middle East Watch tarafından bulunan belgelerin bazılarını, Mart 1993 tarihinde BM İnsan Hakları Komisyonu'na sunduğu raporunda kullandı.

Belgelerin büyük çoğunluğu iki ana yerdendi: Süleymaniye vilayeti ve bağlı bölgelerden; ve Erbil vilayeti ve bağlı bölgelerden, özellikle de Şeqlawa kazasından. Hemen hemen tümü Irak Emniyet Genel Müdürlüğü'nün (Mudiriyyat al-Amn al-Ameh) bu yerlerdeki ofislerinden geliyordu, az bir miktarda belge ise Askeri İstihbarat Genel Müdürlüğü (Mudiriyyat al-İstikhbarat al-Askariyyeh al-Ameh) ve Baas Partisi'ne aitti. Genellikle, belgeler klasör dosyaları içinde ya da iki sert kapak arasında yandan ayakkabı bağı ile bağlanmış durumdaydı. Ayrıca birçok ciltli defter-i kebir de vardır. Ayaklanma sırasındaki koşullardan dolayı özellikle Süleymaniye'de bazı belgeler darmadağın oldu ve sayfaların bazıları yandı, ayak altında kaldı, çamurlandı veya da yırtıldı. Bununla beraber belgelerin büyük bölümü iyi durumdadır.

Bütün belgeler, elle ya da daktiloyle ama güzel ve okunaklı bir Arapça ile yazılmış. Farklı bir sürü konuyu ele alan bu belgeler kolayca üç ana kategoriye ayrılabilir.

(1) Ajan kadrosuyla ilgili idari konular: ücretler, tatiller, terfiler, silah ruhsatları, disiplinlik hareketler vs.

(2) Kişisel bilgiler: Bunlar ajan kadrosu, sıradan vatandaşlar ya da Kürt direniş partilerinin şüpheli üyeleri hakkında bilgi içeren dosyalardır. Bu dosyalarda gizli arkaplan kontrollerinin yanı sıra araştırma ve soruşturma kayıtları da yer almaktadır. Birçok dosyada gerçek hayat hikayeleri de bulunmaktadır, bunlardan bazıları infaz emirleri ve ölüm raporlarıyla sonuçlanmakta.

(3) Bölgedeki olaylara ilişkin raporlar ve politika belgeleri: Bu iki tip belge çoğunlukla birbirine karışmıştır ve pêşmergelere karşı girişilen Emn ve ordu eylemleri hakkındaki raporları; belirli bir bölgedeki pêşmerge faaliyetleri hakkındaki raporları; ve yukarıdan aşağı tebliğ edilen resmi emirler ve talimatları içerir.

Bu üç ayrı kategorideki belgeler genellikle birbirinden ayrı dursa da, hükümetin Kürt politikasıyla ilgili önemli bir emrin kopyasının bir kişinin gizli dosyasında bulunduğu da vakidir. Bazen, ihlallere dair kanıtlar, bölük pörçük ve ilk bakışta dikkat çekmeyecek şekilde daha uzun bir metne yedirilmiş durumda ya da bilmeyen birisinin anlamakta güçlük çekeceği şekilde hüsnütahirlerle ifade edilmiş durumda bulunuyordu. Şu halde Middle East Watch liderliğindeki ekibin görevi aslında, saklı duran altın parçalarının peşinde tonlarca belgeyi elekten geçirmektir.

ADLİ KANITLAR

Mayıs–Haziran 1992’de Middle East Watch ve İnsan Hakları İçin Doktorlar tarafından bir grup adli araştırmacı Irak Kürdistanı’na gönderildi. Ekip Arjantin, Şili, El Salvador ve Guatemala’nın da içinde yer aldığı birçok ülkede mezardan ceset çıkarmış adli antropoloji, arkeoloji ve hukuk alanında eğitilmiş araştırmacılardan oluşuyordu. Irak Kürdistanı’nda üç yerde mezardan ceset çıkardılar: Koreme köyünde, Bîrjînnî köyünde ve Erbil şehrinin dışında Enfal’dan sağ kalanların yaşadığı bir kompleksin mezarlığında.

Araştırmada, Birleşmiş Milletler’in "Yasa dışı, Keyfi ve Hukuki Prosedür İzlenmeden Yapılan İnfazların Yasal İncelemesi için Örnek Protokolü"nde (Minnesota Protokolü)1 ortaya konan kabul edilmiş uluslararası standartlara uyuldu. Ekibin yaptığı araştırmalarda ulaşılan bütün sonuçlar, Middle East Watch ve İnsan Hakları İçin Doktorlar Örgütü tarafından hazırlanan Irak Kürdistanı’nda Kürtlere Karşı Enfal Harekâtı: Koreme’nin Yok Edilmesi, Ocak 1993 adlı raporda mevcuttur ve her bir yerde izlenen yöntem aşağıda anlatılmaktadır.

Koreme Mevki:

Ekip imha edilen Koreme köyünde, tek sıra halinde yakın mesafeden silahla, büyük bir ihtimalle bir infaz mangası tarafından açılan ateşle öldürülmüş yirmi altı adam ve erkek çocuğun iskelet kalıntılarının toplu mezardan çıkarılmasını üstlendi. Arkeolog ekibi, standart arkeolojik topoğrafya tekniklerini kullanarak köyün yıkımdan önceki halinin haritasını çıkarmak için yok edilen köyün topoğrafik açıdan araştırılması çalışmalarını yönetti; arkeolog ekibi, ayrıca infaz yerinde ateşlenen silahların modelini saptamak için fûnyelerin toplanması ve eşleştirilmesinden sorumlu oldu. Koreme’de ekibin baş antropologu, iskeletlere ve diğer kalıntılara zarar gelmemesi için standart mezardan çıkarma tekniklerini kullanarak cesetlerin mezardan çıkarılması çalışmalarını yönetti. Mezardaki insanların sayısı, cinsiyeti, yaşı ve diğer ayırt edici özellikleri ve nasıl öldüklerinin belirlenmesi için incelemeler Duhok Hastanesi’nin morgunda yapıldı. Ekibin avukatları da olayların bilimsel kanıtlarla desteklenen bir hikâyesini verebilmek için olaylardan sağ kalanlar ve diğer köylülerle yapılan röportajları yönetti.

Bîrjînnî Mevki:

Ekip, imha edilen Bîrjînnî köyünde arkeolojik incelemeleri ve mezarların çıkarılmasını çalışmalarını yürüttü, sağ kalan köylülere göre Bîrjînnî kimyasal silahlarla Ağustos 1988’de bombalanmıştı. Arkeolog ekibi harap olmuş köyde standart incelemeler yaptı. Adli antropologlar, kimyasalları soluduğu için öldüğü söylenen insanların cesetlerini mezarlardan çıkardı. Ekibin avukatları olayların hikâyesini onlardan öğrenmek için sağ kalan köylülerle röportajlar yaptı. Ayrıca, kimyasal silahların neden olduğu söylenen göçüklerden toprak numunesi ve başka numuneler alındı. Britanya Savunma Bakanlığı’nın Porton Down’daki kimyasal silahlar laboratuvarı, 1993’te bu yerlerden alınan numunelerde terkibi bozulmuş hardal ve sinir gazı ürünleri bulunduğu raporu verdi. Bu, kimyasal silahların atıldığı

yerde bıraktığı kimyasal kalıntılara dayanarak kanıtlanmış bir kimyasal silah saldırısının ilk örneğidir.

Erbil Mevki:

Ekip Enfal'dan sağ kalanların götürüldüğü bir kompleksin mezarlığındaki cesetlerin mezardan çıkarılmasını üstlendi. Mezarlık, yetişkin ve çocuk mezarlarının oranını saptamak için arkeoloji ekibi tarafından incelendi. Adli uzmanlar üç tane çocuk mezarı açtı, söylendiğine göre bu mezarlardan biri Koreme köyünden sağ kurtulan biri tarafından yapılmış ve mezarda onun daha bebek olan kız kardeşi bulunuyormuş. Bu mezarın açılmasıyla onun anlattıkları ve mezarın, kötü beslenme emarelerine rastlanan iskeletin bir yaş civarı bir kıza ait olduğu doğrulandı.

notlar:

1 Manual on the Effective Prevention and Investigation of Extra-Legal, Arbitrary and Summary Executions, 1991 [Yasadışı, Keyfi ve Hukuki Prosedür İzlenmeden Yapılan İnfazların Araştırılması ve Etkili bir Şekilde Önlenmesine Dair Kılavuz].

IRAK'TA SOYKIRIM

GİRİŞ

Bu rapor, kuzey Irak Kürtlerine karşı bir imha kampanyasını anlatmaktadır. Bir buçuk yıldan fazla süren bir araştırmanın ürünü olan bu çalışma sırasında, bir Middle East Watch araştırma grubu ele geçirilen birkaç ton Irak hükümet belgesini incelemiş ve birçoğu 1988'deki Enfal olarak bilinen harekâtın sağ kalan 350'den fazla tanıkla saha görüşmeleri yapmıştır. Raporun vardığı sonuç, Irak rejiminin o yıl bir soykırım suçu işlediğidir.

Enfal, "Ganimetler", Kur'an'ın sekizinci sûresinin ismidir. Aynı zamanda, 1988'in 23 Şubatı'ndan 6 Eylülü'ne kadar süren bir dizi askeri eyleme Iraklıların verdiği isimdir. Her ne kadar Enfal Harekâtını, 1980–1988 İran–Irak Savaşı'nın son evresine değinmeden anlamak mümkün değilse de Enfal, sadece bu savaşın bir fonksiyonu değildir. Irak'ın şartları doğrultusunda çatışmanın sona ermesi Bağdat'a, Kürtleri dize getirmek için gösterdiği uzun süreli çabayı zirveye taşıma fırsatı veren tarihsel zeminin doğrudan oluşmasını sağladı. Irak rejiminin anti-Kürt politikası, İran ve Irak arasındaki düşmanlığın ortaya çıkışından da önceye, onbeş yıl kadar ya da daha da fazla geriye gider.

Enfal, Saddam Hüseyin'in kuzeni ve Irak Baas Arap Sosyalist Partisi'nin Kuzey Bürosu Genel Sekreteri olan Ali Hasan el-Mecid'e verilen "özel yetkilerin" en canlı örneğiydi. 29 Mart 1987'den 23 Nisan 1989'a kadar Kuzey Irak'ta Devlet Başkanına eş bir güç verilen El-Mecid'in yetkisi devletin bütün kuruluşlarının üstündeydi. Halen daha Kürtler arasında "Ali Enfal" ya da "Kimyasal Ali" olarak bilinen El-Mecid Kürt soykırımının başıydı. O'nun komutasındaki Irak düzenli ordusunun 1. ve 5.

Kolorduları, Emniyet Genel Müdürlüğü (Mudiriyyat al-Amn al-Ameh) ve Askeri İstihbarat (İstihbarat) Enfal'ın merkezi aktörleriydi. Milli Savunma Taburları ya da cahş olarak bilinen hükümet yanlısı Kürt milisler de önemli yardımcı görevlerde bulunmuşlardır.¹

Fakat, Irak devletinin askeri, emniyet ve sivil aygıtının birbiriyle entegre edilmiş bütün kaynakları El-Mecid'in sözleriyle "Kürt Problemini çözmek ve sabotajcıları kesmek için" bölgede seferber edilmişti.²

1987–1989 harekâtlarını karakterize eden toplu insan hakları ihlalleri şunlardır:

1 Kitlesel infazlar ve içlerinde çok sayıda kadın ve çocuğun ve hatta bazen bir köyün bütün nüfusunun bulunduğu onbinlerce sivilin kaybolması.

1 Hardal gazı, sinir gazı GB ya da Sarin de dahil olmak üzere kimyasal silahların yaygın olarak kullanılarak Halepçe'de ve onlarca Kürt köyünde çoğu kadın ve çocuk olmak üzere binlerce insanın öldürülmesi.

1 Resmi kayıtlarda "yandı", "harap oldu", "yıkıldı", "temizlendi" ifadeleriyle açıklanan yaklaşık 2.000 köy ile bir düzine daha büyük yerleşim yeri ve idari merkezin (nahiyeler ve kazalar) toptan yıkılması.

1 Okullar, camiler, kuyular ve mesken olmayan diğer binalar ve de bir dizi elektrik istasyonu da dahil olmak üzere hedef alınan köylerdeki sivillere ait bütün malların Ordu mühendisleri tarafından toptan tahrip edilmesi.

1 Sivil mülklerin ve çiftlik hayvanlarının askeri birlikler ve hükümet yanlısı milisler tarafından büyük çapta yağmalanması.

1 Yasak bölge (munateq al-muhderah) olarak adlandırılan yerlerde ele geçirilen herkesin (bu yerlerin onların kendi ev ve arazileri olmasına rağmen) keyfi olarak tutuklanması.

1 Kürt muhalefetine sempatilerinin olduğu varsayımı dışında ne bir yargı kararı ne de herhangi bir sebep gösterilmeksizin onbinlerce kadın, çocuk ve yaşlının son derece mahrumiyet koşullarında aylarca keyfi olarak hapsedilmesi. Bunlardan yüzlercesi göz göre göre yetersiz beslenme ve hastalık sebebiyle ölmüştür.

1 Evleri yıkılan, hapisten çıkan ya da sürgünden dönen yüzbinlerce köylünün yerlerinin zorla değiştirilmesi. Bu siviller, kamyonlarla Kürdistan'ın uzak bölgelerine götürüldüler ve zarar gören malları için hiçbir bedel ödenmeden, hiçbir yiyecek, giyecek ve barınma yardımı yapılmadan ya da çok az bir resmi tazminat ödenerek oraya bırakıldılar, köylerine dönmelerinin cezası ise ölümdü. Bu şartlar altında birçoğu yerlerinin zorla değiştirilmesinden sonra bir yıl içinde öldüler.

1 Kürt kır ekonomisinin ve altyapısının tahrip edilmesi.

Nazi Almanyası gibi Irak rejimi de eylemlerini hüsnütâbirlerle saklamıştır. Nazi görevlilerinin "idari önlemler", "özel eylemler" ve "doğuda yeniden yerleşim" dediği şeylere Baasçı bürokratlar "kolektif önlemler", "ulusal saflara geri dönüş" ve "güneyde yeni yerleşim" diyordu. Fakat bu hüsnütâbirlerin altında Irak'ın Kürtlere karşı işlediği suçlar "bir ulusal, etnik, ırksal ya da dini grubu bütünüyle ya da kısmen imha etme niyetine" soykırıma kadar varmıştı.³

1987–1989 harekâtlarının kökleri Irak Kürtlerinin tarihinin derinlerindedir. Irak'ın bağımsızlığının ilk günlerinden beri ülkedeki Kürtler, ki bugün sayıları dört milyonu geçmiştir, bağımsızlık ya da anlamlı bir otonomi için savaşmışlardır. Ama istedikleri sonuca hiç bir zaman ulaşamamışlardır.

Baas partisi 1970'de, iktidardaki yerini sağlamlaştırmak kaygısıyla Kürtlere, komşu İran, Suriye ve Türkiye'nin izin verdiğinden çok daha kapsamlı bir özerklik önerdi. Fakat rejim, Kürdistan Otonom Bölgesini, kasıtlı olarak Kürt topraklarının kenar bölgelerinin altında yatan muazzam petrol zenginliğini dışta bırakacak şekilde belirledi. Kürtler tarafından reddedilen ve 1974'de Bağdat tarafından tekyanlı olarak uygulamaya konan Otonomi Bölgesi kuzeydeki üç vilayetden, Erbil, Süleymaniye ve Duhok'tan oluşuyordu. 35.840 km² lik bir alan –kabaca Massachusetts, Connecticut ve Rhode Adası'nın toplamı kadar– Kürtlerin haklı olarak kendilerinin saydıkları

bölgenin sadece yarısıydı. Bu haliyle bile Özerk Bölge gerçek bir ekonomik öneme sahipti, çünkü büyük ölçüde çöl olan ve gıda üretiminde fena halde açık veren ülkenin tarımsal hasılasının tam yarısı buradan geliyordu.

Özerklik kararının ardından, Baas Partisi Kürt çiftçileri tahliye ederek ve yerlerine güneyden gelen yoksul Arap aşiret insanını yerleştirerek Kerkük, Xaneqîn ve petrol üretilen diğer kuzey bölgelerini ‘Araplaştırmaya’ başladı. Kuzey Irak’ta barış uzun sürmedi. 1974 yılında, uzun süredir yavaş yavaş kaynamakta olan Kürt ayaklanması bir kez daha, bu sefer İran, İsrail ve ABD hükümetleri tarafından desteklenen efsanevi savaşçı Molla Mustafa Barzani liderliğinde patlak verdi. Fakat, İran ve Irak bir sınır anlaşması yapınca ve Şah, Barzani’nin Kürdistan Demokrat Partisi’nden desteğini çekince ayaklanma aniden çöktü. KDP İran’a kaçtıktan sonra, Barzani’nin aşiretinden onbinlerce köylü zorla evlerinden çıkarılarak Irak’ın güneyinde çöldeki çorak alanlara yerleştirildi. Burada hiçbir şekilde yardım almadan yaşamlarını sıfırdan inşa etmek zorundaydılar.

Rejim, 1970’lerin ortalarında ve sonlarında yeniden Kürtlere karşı harekete geçti. Irak’ın İran ve Türkiye sınırlarında yaşayan en az çeyrek milyon insan, bu hassas sınırlar boyunca güvenlik şeridi oluşturmak amacıyla köyleri yıkılarak zorla tahliye edildi. Yerlerinden edilen Kürtlerin çoğu mücemma’at denilen Irak Kürdistanı’nda ordunun kontrolündeki bölgelerden geçen anayolların üzerinde yapılan derme çatma yerleşim birimlerine yerleştirildiler. Kelimenin sözlük mânası "birleşmeler" ya da "kolektiviteler"dir. Iraklılar, propagandalarında bunlardan "modern köyler" olarak bahsediyorlardı. Bu raporda ise bunlar genel olarak "kompleksler" şeklinde tarif edilecektir. 1987’ye kadar, bu komplekslere yerleştirilenlere genel olarak parasal bir tazminat ödenmiş fakat evlerine geri dönmeleri yasaklanmıştır.

1980’den yani sekiz yıllık İran–Irak savaşının başlamasından sonra, Kürdistan’daki birçok Irak garnizonu terkdedilmiş ya da küçültülmüş, buradaki birlikler cepheye nakledilmiştir. Bırakılan bu boşlukta ise bir kez daha Kürt pêşmergeleri–"ölümle yüz yüze yaşayanlar"– güçlenmeye başladı. Artık Barzani’nin oğullarından Mesut’un liderliğinde olan KDP, Tahran ile olan ittifakına yeniden hayatıyat kazandırdı ve 1983’te KDP birimleri, bir sınır kasabası olan Hac Ümran’ın ele geçirilmesinde İran birliklerine yardımcı oldular. İntikamı hızlı geldi: Komplekslere yerleştirilen Barzanilere karşı bir yıldırım operasyonu ile Irak birlikleri, oniki yaş ve üzerindeki 5.000 ile 8.000 kadar erkeği kaçırdı. Bunların hiçbirisi bir daha görülmedi ve birkaç ay hapiste tutulduktan sonra hepsinin öldürüldüğüne inanılmaktadır. 1983 Barzani Operasyonu, bir çok bakımdan, Enfal Hareketi süresince çok daha büyük ölçekte kullanılacak olan tekniklerin habercisiydi. Kürtlerin, sorunu Birleşmiş Milletler’e ve Batı hükümetlerine duyurma çabalarına rağmen, bu kitlesel kıyıma karşı uluslararası bir protestonun olmaması, Bağdat’ı herhangi bir ters reaksiyon almadan, çok daha büyük bir operasyon gerçekleştirebileceği konusunda cesaretlendirmiş olmalı. Baas Partisi doğru hesap yapıyordu.

Irak için daha endişe verici olan, KDP’nin en büyük rakibi Celal Talabani’nin liderliğindeki KürdistanYurtseverler Birliği ile İran arasındaki artan yakınlaşmaydı. Baas rejimi, 1983–1985 yılları arasında KYB ile müzakereler yürütmüştü, fakat bu görüşmeler sonuç vermeyerek savaş tüm hızıyla yeniden başladı. 1986’nın sonlarında Talabani’nin partisi Tahran’la politik ve askeri bir resmi anlaşma imzaladı.

Bu süre içinde, Irak rejiminin kuzeydeki otoritesi azalmış, kontrol ettiği yerler, şehirler, kasabalar, kompleksler ve anayollardan ibaret hale gelmişti. Diğer yerlerde ise pêşmerge güçleri, kökleri derinlere giden bir yerel desteğe dayanmaktaydı.

Ordudan kaçan ve sığınacak yer arayan asker kaçağı ve yoklama kaçağı durumundaki birçok Kürt kırlarda kendilerine yeni evler buldular. Köylüler sert bir ekonomik

abluka ve ciddi bir yiyecek sınırlaması altında yaşamayı öğrenmişti, bu sadece top atışları, hava bombardımanları ve Ordu'nun ve paramiliter cahşların cezalandırma amaçlı baskınları ile kesintiye uğruyordu. Kırıldaki Kürtler, hava saldırılarına karşı evlerinin önlerine sığınmakla yaptılar ve zamanlarının çoğu Kuzey Irak kırsalında çokça bulunan mağaralarda ve dar ve derin vadilerde saklanmakla geçiyordu. Bu zor yaşam koşullarına rağmen 1987 itibariyle Irak Kürdistanı'nın dağlık iç kısmı fiilen kurtarılmış bölgeydi. Baas partisi bunu katlanılmaz bir durum olarak görüyordu.

Kürtlere karşı aralıklı düzenlenen ayaklanmayı bastırmaya yönelik operasyonlar Mart 1987'de El-Mecid'e olağanüstü yetkilerin verilmesiyle birlikte yerini bir imha harekâtına bıraktı. Raul Hilberg'in anıtsal Holocaust* tarihinde gözlemlediği gibi: Bir imha prosesinin içkin bir kalıbı vardır. Dağınık bir grubu etkin biçimde imha etmenin tek bir yolu vardır. Operasyonda üç adım birbirine sıkı sıkıya bağlıdır: Tanım

Toplama (veya ele geçirme)

Ortadan Kaldırma

Bu, temel prosesin değişmez yapısıdır; hiçbir grup, kurbanları bir araya toplamadan ya da ele geçirmeden öldürülemez ve failin grupta kimlerin olduğunu bilmesinden önce kurbanları ayırmak mümkün değildir.⁴

Enfal Harekâtı'nın merkezinde yer aldığı 1987–1989 Kürt soykırımı, Hilberg'in Paradigmasına mükemmelen uymaktadır.

Ali Hasan el-Mecid, Baas Partisi Kuzey Bürosu Genel Sekreterliği görevine geldiğinin ilk üç ayında, Enfal'da hedef alınacak grubun tanımlanması sürecini başlattı ve kırsaldaki Kürtlere karşı baskıcı eylemleri muazzam şekilde artırdı. "Sabotajcılar" mülkiyet haklarının ellerinden alınmasını, yasaklanan köylerin sakinlerinin hepsinin yasal haklarının askıya alınmasını emretti. "Sabotajcılar" birinci dereceden akrabalarının ve istihbarat servisleri tarafından rejime muhalif oldukları tespit edilen yaralı sivillerin infaz edilmesi emrini verdi. El-Mecid, Haziran 1987'de Enfal boyunca ve sonrasında güvenlik güçlerinin sevk ve idaresine ilişkin ardarda iki grup emir yayınladı. Bu emirler rejimin hâlâ esas aldığı basit bir aksiyoma dayanıyordu: "yasaklanmış" kırsal alanlarda yaşayan tüm Kürtler pêşmerge isyancılarla temas halindedir ve de ona göre muamele görecektir. El-Mecid'in emirlerinin ilki yasaklanmış bölgelerde insan varlığını tamamen yasaklamakta ve yasağı çiğneyenlerin ateş edilerek öldürülmesini emretmektedir. 20 Haziran 1987 tarihli ve SF/4008 no'lu ikincisi, bu emirlerde değişiklik yapar ve onları genişletir. İnsanın kanını en fazla donduran bir ayrıntısında açıkça kitlesel katliama teşvik vardır. 4. maddede ordu komutanlarına, "yasaklanmış bölgelerde bulunan en fazla sayıda insanı öldürmek için günün ve gecenin her saatinde, top, helikopter ve uçak kullanarak rasgele bombardımanlar yapmaları" emredilir. 5. Maddede El-Mecid şöyle emreder: "Bu köylerde yakalanan herkes gözaltına alınacak ve güvenlik güçleri tarafından sorguya çekilecek ve 15–70 yaş arasındakiler, onlardan yararlı bilgiler alındıktan sonra, ki bu konuda biz gerektiği şekilde haberdar edileceğiz, infaz edileceklerdir."

Bu yasal ve bürokratik yapıya işlerlik kazandırılması ile Irak rejiminin tarihte kendi sivil nüfusunu kimyasal silahlarla vuran ilk yönetim olması aynı zamandadır. 15 Nisan 1987'de Irak uçağı Duhok vilayetinin Türkiye sınırına yakın olan tarafında bulunan Zêwa Şêxan'daki KDP karargâhına ve Süleymaniye vilayetinde Sergelî ve

Bergeli köylerindeki KYB karargâhlarına zehirli gaz bıraktı. Ertesi gün öğleden sonra Şêx Wesen ve Balîsan köylerindeki savunmasız sivillerin üzerine kimyasallar atarak çoğu kadın ve çocuk olmak üzere 100'den fazla insanı öldürdüler. Kurbanların pek çoğu yanık ve körlük tedavisi görmek üzere kaldırıldıkları Erbil kentindeki hastanelerdeki yataklarından kaçırıldılar. Bir daha onları gören olmadı. Bu olaylar, sonraki 18 ay boyunca Kürt hedeflerine düzenlenen en az belgelendiği kadarıyla 40 kimyasal saldırının ilkiydi. Bunlar aynı zamanda rejimin kadın ve çocuk ayırımı yapmadan çok sayıda Kürdü öldürmeye hazır olduğunun da ilk işaretiydi. Nisan ayının ortasında kimyasal silah saldırılarıyla geçen bir haftadan sonra El-Mecid'in kuvvetleri artık, kendisinin üç aşamalı köy temizleme ya da kolektivizasyon olarak tarif ettiği programı başlatmak için hazırды. İlki 21 Nisan'dan 20 Mayıs'a, ikincisi 21 Mayıs'dan 20 Haziran'a kadar sürdü. Birçoğu hükümet kontrolündeki bölgelerdeki anayollar etrafındaki köyler olmak üzere 700'den fazla köy yakıldı ve yerle bir edildi. Bununla beraber, operasyonun üçüncü aşaması askıya alındı; Irak kuvvetleri hâlâ savaş cephesinde* olduğundan bu denli büyük bir operasyon için gereken kaynaklar mevcut değildi. Ama üçüncü aşamanın hedeflerine en sonunda Enfal'la ulaşılacaktı.

İmha edilecek hedeflerin tanımlanması sürecinde Irak rejimi için hiçbir idari adım 17 Ekim 1987'deki ulusal nüfus sayımı kadar önemli değildi. Bahar dönemindeki köy temizlikleri Hükümetin kontrolündeki alanlarla pêşmerge kontrolündeki alanlar arasında gerçek bir tampon şerit yaratmıştı. Baas Partisi yasak bölge sakinlerine bir ultimatom verdi. Buna göre ya ulusal saflara geri döneceklerdi – başka bir deyişle, evlerini ve geçim kaynaklarını terk ederek güvenlik güçlerinin gözetimi altındaki bakımsız bir kampa mecburi yerleştirilmeyi kabul edeceklerdi– ya da Irak vatandaşlıklarını kaybedecekler ve asker kaçağı sayılacaklardı. İkinci seçenek ölüm cezası demekti, çünkü nüfus sayım yasasına göre sayılmayı reddedenler, Devrimci Komutanlık Konseyi'nin, asker kaçaklarına ölüm cezasını getiren Ağustos 1987 tarihli emrine giriyordu.

Sayım hazırlıklarının yapıldığı dönemde El-Mecid, hedef grubu daha da rafine hale getirdi. İstihbaratçılarına, halen hükümet kontrolündeki bölgelerde yaşayan "sabotajcı" ailelere ilişkin ayrı ayrı detaylı dosyalar hazırlanmasını emretti. Bu dosyalar tamamlandığında sayısız kadın, çocuk ve yaşlı, pêşmerge akrabalarıyla aynı kaderi paylaşmak üzere zorla kırsal alanlara nakledildiler. Bu, tek tek, aile-aile nüfus elemesi, Enfal döneminde kimin öleceğine ve kimin yaşayacağına dair verilen kararların karakteristik bir özelliği haline gelecekti.

Son olarak ise nüfus sayımı, kaydolan insanlara milliyetlerini beyan ederken yalnızca iki alternatif vermişti. Kişi ya Arap ya da Kürt olabilirdi – bu şartın Kürt bölgelerinde yaşamaya devam eden Yezidiler, Asuri ve Keldani Hristiyanları gibi diğer azınlık gruplar için uğursuz sonuçları vardı.⁵

Enfal Hareketi, nüfus sayımından dört ay sonra 23 Şubat 1988 gecesi Sergeli ve Bergeli'deki KYB karargâhlarına yapılan büyük bir saldırı ile başladı. Enfal'ın toplam sekiz aşaması olacaktı, bunlardan yedisi KYB kontrolündeki bölgelere yönelikti. Rejimin daha küçük bir tehdit olarak gördüğü KDP kontrolündeki Irak Kürdistanı'nın kuzeybatısı ise 1988 Ağustos sonu ve Eylül başında gerçekleştirilecek olan Son Enfal operasyonunun hedefiydi.

Irak yetkilileri harekâtı kamuoyundan saklamak için bir şey yapmadı. Aksine operasyonun her evresi zafere ulaştığında, kazanılan başarılar aynı İran-İrak savaşında kazanılan muharebelerde olduğu gibi merasimle ilan ediliyordu. Bugün bile

Enfal, resmi Irak medyasında kutlanmaktadır. 19 Mart 1988'deki Sergeli ve Bergeli olaylarının 1993'teki 5. Yıldönümü, resmi Irak medyasına manşet olmuştu.

Irak birlikleri Kürdistan kırsalındaki "yasak bölgeleri" birbiri ardı sıra dev bir silecek gibi önce saat yönünde, daha sonra da sola doğru süpürerek darmadağın etti. KYB karargâhlarını kuşatmaya odaklanan Birinci Enfal üç haftadan fazla sürdü. Harekâtın müteakip aşamaları genellikle daha kısaydı, aşamalar arasında askeri birimlerin sonraki hedefe gitmesi için gereken süre zarfında kısa aralar oluyordu. Karadağ Bölgesi'ndeki İkinci Enfal 22 Mart 1988'den 1 Nisan'a; Germiyan olarak bilinen engebeli düzlükleri kapsayan 3. Enfal 7 Nisan'dan 20 Nisan'a; en kısası olan Küçük Zap Vadisi'ndeki 4. Enfal ise 3 Mayıs'dan 8 Mayıs'a kadar sürdü.

Birlikler yalnızca Erbil'in kuzey doğusundaki dağlık bölgede gerçekleşen 5. Enfal hareketinde hedefe ulaşmakta gerçek bir zorluk yaşadılar. Birlikler çetin bir arazide son KYB pêşmergelerinin güçlü direnişiyle karşı karşıya kalınca saldırılara 7 Haziran'da geçici olarak ara verdiler. Başkanlık Makamından (Saddam Hüseyin'in Enfal'da kişisel olarak üstlendiği şeflik rolü) gelen emirle, operasyon Temmuz ve Ağustos'da Enfal VI ve Enfal VII olarak adlandırılan harekâtlarla iki kez yenilendi. En sonunda 26 Ağustos'da KYB kontrolündeki son bölgenin "sabotajcılardan temizlendiği" ilan edildi.

Bu sırada İran, Irak'ın savaşı bitiren ateşkes koşullarını kabul etti ve Enfal operasyonunu Kuzey Irak Kürdistanı'ndaki Behdînan bölgesine taşıyacak birçok Irak birliği boşa çıkmış oldu. Son Enfal, 25 Ağustos'un ilk ışıklarıyla başladı ve birkaç gün içinde bitti. 6 Eylül 1988'de Irak rejimi bütün Kürtlere genel af çıkararak zaferini de facto ilan etti (El-Mecid, daha sonra yardımcılarına, kendisinin bu affa karşı olduğunu fakat sadık bir parti adamı olarak karara uyduğunu anlatmıştır.)

Enfal'ın bütün aşamalarında aşağı yukarı aynı yol izlendi. Havadan, hem sivillere hem de pêşmerge hedeflerine kimyasal saldırılar başlatılıyor ve ardından da KYB ya da KDP askeri üslerine ve tahkim edilmiş mevzilere yıldırım saldırılar düzenleniyordu. Hardal ve sinir gazından yapılan ölümcül kokteyl, gaz maskeleri ve diğer basit savunma araçlarına sahip olan pêşmergelerden çok siviller için öldürücüydü. Seysenan köyünde (İkinci Enfal) seksenden fazla sivil öldü; Göktepe (Dördüncü Enfal) de ölü sayısı 150'den fazla, Wara'da (Beşinci Enfal) ise 37 idi. En büyük kimyasal saldırı olan Kürt kasabası Halepçe'nin 16 Mart'ta bombalanmasında 3.200 ile 5.000 arası insan öldü. Halepçe kent olduğundan teknik olarak Enfal'ın bir parçası değildi –baskın, İran Devrim Muhafızları'nca desteklenen pêşmergelerin Halepçe'yi ele geçirmesine misilleme olarak düzenlendi– fakat Kürt soykırımının bir parçasıydı.

İlk saldırının ardından kara birlikleri ve cahşlar yolları üzerindeki bütün yerleşim yerlerini yıkarak, evleri ateşe vererek, çiftlik hayvanlarını ve haneleri yağmalayarak, hedef bölgeyi her yandan kuşattılar ve sonra da işi tamamlamak üzere yıkım ekiplerini çağırdılar. Yıkım ilerlediğinde, Hilberg'in hedef grubu, "toplama" ya da "ele geçirme" aşaması da başladı. Ordu kamyonları konvoyları köylüleri yakındaki toplama merkezlerine ve transit kamplara taşımak için beklerken cahşlar, kaçanları yakalamak için dağ yamaçlarını arıyordu. (Rejim açısından güvenilirliği şüpheli milislerin bazı üyeleri, güvenli yerlere kaçmaya cesaretlendirmek ya da askeri hatlardan geçmelerine yardım etmek suretiyle binlerce insanın hayatını kurtarmıştır.) Gizli polis Enfal kaçaklarını yakalamak için kasabaları, şehirleri ve kompleksleri aradı ve birçok durumda sahte af ve "ulusal saflara dönüş" – ki bu vaat çok daha kötü bir anlamı saklıyordu– teklifleriyle saklandıkları yerlerden çıkarttılar.

Buraya kadar, Enfal görülmedik derecede vahşi olsa da isyan karşıtı harekâtın karakteristik birçok özelliğine sahiptir. Ve ele geçirilen Irak belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla ilk muharebe aşamasında birliklerin ve onların komutanlarının kafasındaki birinci şey isyan karşıtı hedeflerdi. Kuşkusuz her egemen devlet gibi Irak'ın da isyanla savaşmakta meşru çıkarları vardı. Fakat Enfal'ın en dar tanımıyla isyan karşıtı olması özelliği onun bir soykırımı hareketi olduğu gerçeğini hafifletmez. İsyen karşıtı harekât ve soykırım birbirini dışlayan şeyler değildir. Tam tersine, biri bir diğerini tamamlamak için kullanılan bir araç olabilir. Soykırım Konvansiyonu'nun Birinci Maddesi göre "soykırım, ister savaş zamanı ister barış zamanında işlenilsin, uluslararası hukuka göre suçtur". Etnik ulusal bir grubun savaşçı olmayan ya da ele geçirilen üyelerini böyle resmi prosedür izlenmeden infaz etmek, çatışmanın doğası ne olursa olsun meşru bir savaş ya da isyan–karşıtı bir önlem değildir. Bu ilke tartışmasının yanısıra, Enfal'ın birçok özelliği bir isyan bastırma harekâtının sınırlarını fersah fersah aşar. Bunlar arasında, herşeyden önce, operasyonun askeri hedeflerine ulaşıldıktan sonra yapılanlar gelmektedir:

1 Toplu katliam ve onbinlerce savaşçı olmayan insanın kaybolması –en muhafazakar tahmine göre 50.000 fakat muhtemelen bu sayının iki katı;

1 Onlarca yerleşim yerinde savaşçı olmayanlara karşı kimyasal silah kullanılması sonucunda binlerce insanın öldürülmesi ve daha fazla sayıda insanın tedirgin olarak evlerini terketmeleri;

1 Kürt kır ekonomisinin bütün tarımsal temeli de dahil olmak üzere aile ve cemaat mülklerinin ve altyapının tamamına yakınının imha edilmesi;

1 Binlerce kadın, çocuk ve yaşlının, yüzlercesinin ölümüyle sonuçlanan sersefil bir vaziyette kelimenin tam anlamıyla ortada bırakılması. Hayatta kalanlar büyük ölçüde yakınlardaki kasabalarda oturan Kürtlerin gizli yardımlarıyla kurtuldular. İkinci olarak ise Enfal'ın bir bürokratik yapı olarak nasıl organize edildiği konusu vardır. Bir isyan bastırma hareketi olarak bakıldığında Enfal'ın her bölümü ayrı bir başlangıca ve de sona sahipti ve yönetimi düzenli ordunun ve cahş milislerinin elindeydi. Ama bunlar aşama aşama tablodan çıkıyor ve yakalanan siviller, işlemden geçmek ve nihai akibetleri için tamamen ayrı bir bürokrasiye transfer ediliyorlardı. Emn, İstihbarat, Halk Ordusu (bir tür vatandaş ordusu) ve bizzat Baas Partisi gibi ayrı kurumlar işin içindeydi. Hapishane kamplarının ve ölüm konvoylarının altyapısı fiziksel olarak çatışma mahallinin uzağında, Kürdistan Otonom Bölgesi'nin de dışındaydı. Söylendiğine göre, öldürmeler isyan bastırmayla aynı anda olmuyordu: gözaltına alınanlar, silahlı kuvvetlerin amaçlarına ulaşmasından günler hatta haftalar sonra öldürülüyordu.

Son olarak ise soykırım nosyonunun merkezinde yer alan kasıt sorusu vardır. Irak istihbarat kuruluşlarının ele geçirilen belgelerinin açıkça gösterdiği gibi 1987–1989'da yapılan Enfal ve diğer Kürt karşıtı harekâtlarla ilişkili olan toplu öldürmeler, kayıplar ve zorla yer değiştirmeler birbiriyle tutarlı olacak şekilde planlanmıştır. Bu harekâtların yönetimi son derece merkeziydi ama bunların başarısı Devlet Başkanlığı makamından en alttaki cahş birimine kadar mahalli, bölgesel ve ulusal düzeydeki çok sayıda kuruluş ve kurumun çabalarının orkestrasyonuna bağlıydı.

Bu büyük bürokratik ağı merkezindeki görevli tabi ki Ali Hasan el–Mecid'di ve kasıt meselesinin onda ikinci fakat son derece önemli bir düzeyde olduğu görülmektedir.

El–Mecid ve yardımcılarının 1987'den 1989'a kadar yaptıkları toplantıların bant kayıtları bulunmaktadır. Bu kayıtlar, sahiçiliklerinin tespiti ve asıl konuşanın El–Mecid olduğunun doğrulanması amacıyla dört bağımsız uzman tarafından incelenmiştir. El–Mecid, kendine özgü tiz sesi ve mahalli Tikrit aksanıyla tanınıyordu; bu iki özellik de Middle East Watch'un danıştığı Iraklılar tarafından

tereddütsüz teyid edildi. Irak'ta radyo ve televizyona sık çıkan bir şahsiyet olarak El-Mecid'in sesi Iraklılara oldukça tanındı.⁶ Bu konuda görüşü alınan bir Iraklı, Middle East Watch kayıtlarında saatlerce konuşan sesin otoriter ve ağzı bozuk bir tarzda konuştuğunu, buna mukabil "bu toplantılardaki diğer kişilerin özellikle El-Mecid'le konuşurken son derece kibar ve saygılı olduklarını ve korkarak konuştuklarını" belirtti. İki uzmanın belirttiğine göre El-Mecid'e çoğunlukla lakabıyla, "Ebu Hasan" diye hitap edilirdi.

Bant kayıtları, gizli imha planları yapan ve diğerlerinin üstü olduğu anlaşılan bir kişinin Kürtlere karşı şiddetli bir ırk düşmanlığı beslediğine dair deliller içermektedir. El-Mecid bir toplantıda "Neden onların orada hiç bir şey bilmeyen eşekler gibi yaşamalarına izin vereyim? diye sorar. "Onlardan bugüne kadar ne elde ettik?" Aynı tarzdaki bir başka konuşmasında "Belki içlerinde [Kürtlerin içinde] birkaç tane iyi buluruz sanmıştım... ama asla bulamadık." Başka bir yerde ise "onların kafalarını paramparça edeceğim. İt oğlu itler. Onların başlarını ezeceğiz." "Onlara iyi mi davranalım? Hayır, onları buldozerlerle gömeceğim." demektedir.

Rejime sadakat, El-Mecid'in harekâtlarına karşı bir koruma sağlamıyordu. Ne de hükümet yanlısı cahş mensubu olmak. Hatta El-Mecid, köylerini boşaltmayı reddeden milis liderlerini kimyasal silahlarla tehdit etmekle övünüyordu. Etnik köken ve bulunulan yerden başka bir şeyin önemi yoktu ve bu faktörler kitlesel kıyımların yaşandığı 1988'de yakıcı hale gelmişti.

1987 köy temizlikleri bütünüyle hükümetin kontrolündeki alanları hedef almıştı ve dolayısıyla isyan bastırma harekâtıyla hiçbir ilgisi yoktu. Buraların eski sakinleri hükümet tarafından mücemma'ata gönderilmeye itiraz etmeleri ve birçoklarının yaptığı gibi pêşmerge kontrolündeki bölgelere sığınmayı tercih etmeleri durumunda Enfal boyunca ölüme maruz kalacaklardı. Aynı şey diğer küçük azınlıklara da uygulandı. Ekim 1987 nüfus sayımında, birçok Asuri ve Keldani Hıristiyanı – kökleri çok eskilere giden, Aramca konuşan bir halk – kendilerini Kürt ya da Arap olarak gösteren hükümet taleplerini reddettiler. Arap olmayı reddedenler otomatik olarak kürt muamelesi gördü. Hıristiyanların büyük bölümünün yaşadığı Duhok vilayetinde gerçekleşen Son Enfal sırasında onlara, Kürt komşularından çok daha fazla sert davranılmıştı. Türkçe konuşan bir azınlık olan ve pêşmergeyle savaşan az sayıdaki Türkmen de ayrı tutulmadı çünkü onlar da Kürt olmuş sayılıyorlardı.

Önceki yirmi yıl boyunca Baas yönetimindeki hükümet hemen hemen kesintisiz bir şekilde Kürt bölgelerini Araplaştırma kampanyası yürüttü. Bu durumun ortaya çıkardığı silahlı direniş Kürt bir karaktere ve kompozisyona sahipti. 1988'de isyancılar ve sempatizan sayılan herkese bir kerede ve ebediyen ortadan kaldırılması gereken Kürtler muamelesi yapıldı. Savaşçı olup olmamaları önemli değildi; hükümet hepsine birden kendi tarafına geçmemiş "kötü Kürtler" gözüyle bakıyordu.

Hilberg'in paradigmasını biraz daha takip edersek, toplama ve ele geçirme tamam olduğunda imha başlayabilirdi. Hedef grup zaten dikkatli şekilde tanımlanmıştı. Şimdi sıra ikincinin tanımlanmasındaydı, grubun içindeki merkezleri aynı olan çemberler: gerçekten öldürülecek olanlar.

Bir düzeyde bu basit bir konuydu. El-Mecid'in Haziran 1987 emirlerine göre, Enfal Bölgesinde bulunan eli silah tutacak yaşta bir erkeğin cezası otomatik olarak ölümdü.⁷ Ama aynı zamanda hiç kimsenin, dosyası tamamen incelenmeden kurşuna dizilmemesi gerekiyordu. Bu görüşü kanıtlayan binlerce belge var. Bunlardan biri nüfus sayımından iki gün önce, 15 Kasım 1987'deki başkanlık emriydi; buna göre,

"genel/toplu yargılamaya tabi tutulacak kişilerin isimleri toplu olarak listelenmemeli, aksine yazışmalarda onlardan isim isim bahsedilmeli." Bu emrin sonuçlarını, Ordu ve Emn'in Enfal boyunca tutukladığı Kürtlerin adının, cinsiyetinin, yaşının, ikamet ettiği ve yakalandığı yerin yazılı olduğu listelerde görmek mümkündür.

Gözüaltındakilerin işlemleri kamplardan ve hapishanelerden oluşan bir ağ içerisinde yapıldı. 15 Mart 1988'de askeri istihbaratın kontrolündeki geçici tutuklama merkezleri devredeydi; Mart sonlarında ciddi boyutlarda kitlesel kayıplar başladı ve Nisan ortası ve Mayıs başında kayıplar doruğa ulaştı. Gözüaltına alınanların çoğu, Ali Hasan el-Mecid'in karargâhının bulunduğu kent olan Kerkük'ün dışında Topzawa denilen bir Halk Ordusu kampına götürüldü. Bazıları ise Tikrit'deki Halk Ordusu kışlasına götürüldü. Kadınlar ve çocuklar, kamyonlarla Topzawa'dan Dibs kasabasındaki başka bir kampa nakledildiler; 6.000 ile 8.000 kadar yaşlı tutuklu, güney çöllerindeki terkedilmiş olan Nagre Selman hapishanesine götürüldü ve yüzlercesi burada ihmal, açlık ve hastalık sebebiyle öldü. Son Enfal'ın Behdînan'da tutukladıkları farklı ama paralel bir sistemden geçtiler, birçoğu Duhok'taki büyük bir askeri istihkâmda tutuldu, kadınlar ve çocuklar daha sonra Musul yakınlarında, Dicle nehri kıyısında bulunan Selamiye'deki kampa nakledildi.

Kadın, çocuk ve yaşlıların büyük çoğunluğu 6 Eylül'deki genel aftan sonra serbest bırakıldılar. Fakat Enfal erkeklerinin hiçbirisi serbest bırakılmadı. Üçüncü ve en kanlı Enfal'dan kurtulanların tanıklığına dayanarak Middle East Watch'un yaptığı tahminlere göre, erkekler, büyük gruplar halinde, kurşuna dizildiler ve Kürt topraklarının dışında gizlice gömüldüler. Behdînan'daki son Enfal sırasında en az iki olayda, komutanlarının emirlerini yerine getiren askeri görevlilerin birkaç grubu yakaladıktan sonra olay yerinde öldürdükleri bilinmektedir.

Üç büyük toplu mezarın yeri kurtulanların tanıklığı ile belirlenmiştir. Bunlardan biri, Fırat'ın kuzey kıyılarında, Ramadi kentine yakın ve İran–Irak Savaşı'nın ilk aşamalarında zorla yerlerinden edilen İranlı Kürtlerin yerleştirildiği bir kompleksin bitişiğindedir. Bir diğeri, Musul'un güneyinde bir arkeolojik kent olan El-Hadhar (Hatra) yakınlarındadır. Üçüncüsü ise, Samawa kasabasının dışındaki çöldedir. Hemrîn Dağı'nda en az iki toplu mezarın daha bulunduğu inanılmaktadır, bunlardan biri Kerkük ve Tikrit arasında, diğeri ise Tuzxurmatu'nun batısındadır.8 Kamp sistemi bir boyutuyla Nazi soykırımını hatırlatırken, kurtulan Kürtler tarafından anlatılan infaz metodları esrarengiz şekilde bir başka soykırım hareketini – Einsatzkommandos eylemlerini yani Nazi işgalindeki Doğu Avrupa topraklarındaki mobil öldürme birimlerini anımsatmaktadır. Einsatzkommandos tarafından kullanılan operasyon tekniklerinin hepsi, Kürt örneğinde sergilenmiştir. Tutukluların bazıları sıraya dizilerek önden vuruluyor ve önceden kazılmış toplu mezarlara sürüklenerek götürülüyordu; diğerleri hendeklere itilerek oldukları yerde silahla taranıyorlardı; bazıları, öldürülmeden önce, diğer cesetlerin yanına ikişer ikişer istif halinde yatırılıyorlardı; bazıları ise birbirlerine bağlanarak kuyunun başına dikiliyorlar ve öldükleri zaman kuyunun içine düşecekleri şekilde arkadan vuruluyorlardı–tahminen öldürenler açısından en kolayı buydu. Daha sonra buldozerler, ceset yığınlarının üzerini toprak ve kumla örtüyorlardı. Bazı mezar yerlerinde onlarca ayrı kuyu vardı ve belli ki bu kuyularda binlerce kurbanın cesedi vardı. Ayrıntıya dair deliller, infazları yapanların, Baas'ın üniformalı üyeleri ya da Irak Emniyet Genel Müdürlüğü (Emn) üyeleri olduğunu düşündürmektedir.

En muhafazakar tahminlere göre, Enfal boyunca 50.000 Kürt köylüsü öldü. Ondört ile elli yaş civarındaki erkekler kitlesel olarak öldürülürken, daha küçük çocukların ve ailelerin tümünden katledilmesinde hangi ölçütlerin kullanıldığı konusunda ise bir takım soru işaretleri bulunmaktadır.

Binlerce kadın ve çocuk yok oldu, bu konuda bölgeler arasında çok büyük farklar vardı, bunların çoğu, Üçüncü ve Dördüncü Enfal'dan etkilenen iki "köy kümesinin" sakinleriydi. Gayretli yerel saha komutanlarının görevlerini kötüye kullanmaları, kadınlar ve çocukların sıvıışmalarına müsaade etmek yerine tutulmalarını açıklayabilir. Fakat, daha sonraki kaybolma kalıplarını yeterince açıklayamaz, çünkü ordunun nezaretinden alınarak hızla başka yere nakledilen bu tutuklular başka yerlerdeki işlem merkezlerinde kocalarından ve babalarından ayrılmış ve bir süre daha gözaltında tutulduktan sonra soğuk kanlılıkla öldürülmüşlerdir. Kimin yaşayacağına ya da öleceğine karar verilirken ikamet edilen yer değil teslim alındıkları yer dikkate alınmışa benzer. Emn belgelerinin gösterdiği üzere bölgede silahlı direnişle karşılaşp karşılaşlmadığı bir diğer faktördür—kadınların ve çocukların öldürüldüğü bölgelerin birçoğunda, ama tamamında değil, durum böyledir. Üçüncü bir ölçüt ise, gözaltına alınanların "siyasi duruşları" olabilir. Fakat bunun çocuklara nasıl uygulandığını anlamak pek kolay değildir.

Nedeni tam olarak ne olursa olsun, ele geçirilen Irak belgeleri göstermektedir ki istihbarat birimleri en azından bazı durumları tek tek incelemiş ve hatta ne yapılması gerektiğinden kuşku duydukları belirli kişilerin dosyaları için en yüksek otoriteye başvurmuşlardır. Bu da yok etme sürecinin, en azından prensipte, katı bürokratik normlarla yönetildiğini düşündürmektedir. Fakat bütün deliller, bu normların amacının, tek tek kişilerin suçlu ya da masum olduğunun tespit edilmesi olmadığını, aksine ilgili kişinin "Enfalize" edilecek hedef gruba dahil olup olmadığını, yani hükümet kontrolü dışındaki bölgelerde yaşayıp yaşamadığının belirlenmesi olduğunu göstermektedir. Bununla beraber, sağ kalanların tanıklıklarının defalarca gösterdiği üzere kurallara pratikte sıkı bir şekilde uyulmuyordu. Enfal bölgelerinden gözaltına alınanların yaş ve cinsiyete göre fiziksel ayrımı ve de kimlerin ortadan kaldırılacağını seçimi hiçbir anlamlı ön sorgulama ya da değerlendirme süreci olmaksızın üstünkörü yapılan işlemlerdi.

Bir askeri harekât olarak Enfal, 6 Eylül 1988 ilan edilen genel afla bitmiş olmasına rağmen Enfal mantığı sona ermemişti. Nagre Selman, Dibs ve Selamiye gibi hapisanelerden serbest bırakılanlar ve afdan yararlanarak sürgünden dönenler, hiçbir tazminat ya da destek verilmeden yeniden komplekslere yerleştirildiler. Onlara yardım etmeye çalışan siviller, Emn tarafından yakalandılar. Behdînan'daki Son Enfal'dan sağ kalanları bekleyen mücemma'atın sadece ismi yerleşim yeri idi; bu Enfalzedeler, Erbil Ovası'nda tel örgüler ve askeri gözetleme kuleleri dışında hiçbir altyapısı olmayan kıraç topraklara tam anlamıyla atılmışlardı. Burada yüzlercesi hastalık, açık havada yaşama, açlık ya da yetersiz beslenme ve kimyasal silahların sonradan ortaya çıkan etkilerine maruz kalarak öldü. Kadınlar ve çocuklar da dahil olmak üzere yüzlerce gayrimüslim Yezidi, Asuri ve Keldani kamplardan kaçırılarak kaybedildi, onlar da Kürt soykırımının diğer kurbanları oldular. Onların tek suçu, 1987 sayımında rejimin, onları Arap olarak sınıflandırmasını kabul etmeyerek Kürt çoğunluğun yaşadığı yasak bölgelerde kalmış olması.

Rejimin, affedilen Kürtlerin Irak vatandaşları gibi bütün medeni haklardan faydalanmalarına izin vermek gibi bir niyeti yoktu. Emn onların rejime bağlılıklarını onaylayıncaya kadar her türlü siyasi hak ve istihdam olanağından yoksun kalacaklardı. Gönderildikleri mücemmada kalacaklarına dair yeminler imzalamak zorundaydılar, cezası ölümdü. Yasaklanmış bölgelerin sınırın öbür tarafı olduğunu, buralara yeniden yerleşimi önlemek amacıyla genellikle mayınlar döşendiğini anlayacaklardı; bütün yetişkin erkeklerin öldürülmesini emreden SF/4008 nolu direktif, özellikle 5. maddesi yürürlükteydi ve harfi harfine uygulanacaktı.

Tutuklamalar ve infazlar devam etti. Hatta af sırasında sağ olan mahkumlardan infaz edilenler bile oldu. Middle East Watch, 1988'in sonlarında gerçekleşen 3 kitlesel kıyımı belgeledi; bunlardan birinde 180 kişi öldürülmüştü. Emn'in bölgedeki bir şubesinden ele geçirilen belgelere göre 1989'un ilk sekiz ayında 87 infaz gerçekleşmişti, bunlardan biri "Kürt dilini Latin harfleriyle öğretmekle" suçlanan bir adamdı.

Hükümete olan sempatileri sonucu Enfal'dan sağ salim çıkan birkaç yüz Kürt köyünün de uzun süre ayakta kalma garantisi yoktu, nitekim 1988 ve 89'un sonlarında bu köylerden onlarcası yakılıp yıkıldı. Ordu mühendisleri, 70.000 nüfuslu bir Kürt kasabası olan Qeladizê'yi de tahrip etti ve İran sınırına yakın son önemli nüfus merkezini ortadan kaldırarak çevresini "yasak bölge" ilan etti.

Öldürme, işkence ve toprakları yakma politikaları Baas Arap Sosyalist Partisinin yönetimi altındaki Irak Kürdistanı'nda günlük olaylar gibi yaşanmaya devam etti. Ama Kürt sorunu, El-Mecid'in kelimeleriyle, çözülmüştü; "sabotajcılar" katledilmişti. 1975'den bu yana 4.000 kadar Kürt köyü tahrip edildi, sadece Enfal'da en az 50.000 Kürt köylüsü öldürüldü – büyük olasılıkla gerçek, bu sayının iki katıydı– Irak'ın verimli tarlalarının yarısı atıklarla dolduruldu. Her şey hesaba katıldığında, Barzanili erkeklerin evlerinden alınmasından sonraki on yılda öldürülen Kürtlerin toplam sayısı altı haneli rakamlara ulaşmaktadır.

23 Nisan 1989'a gelindiğinde Baas Partisi hedeflerine ulaştığını hissetmiş ve bu tarihten itibaren Ali Hasan el-Mecid'e verilen özel yetkileri iki yıl önceden kaldırmıştır. Görevini devrettiği törende Enfal'ın baş komutanı halefine "olağanüstü durumun sona erdiğini" söylüyordu.

Soykırım Konvansiyonunun dilini kullanacak olursak, rejimin amacı bir grubu (Iraklı Kürtleri) kısmen ortadan kaldırmaktı ve öyle de yaptı. Niyet ve eylem bir araya gelmişti ve sonucu tamamlanmış bir soykırım suçu oldu. Bundan sonra, Ali Hasan el-Mecid onun özel yeteneklerine ihtiyaç duyulan başka görevlere geçti –önce işgal edilen Kuveyt'e vali oldu, daha sonra 1993'te Irak Savunma Bakanı oldu.

notlar:

1 Milli Savunma Taburları için kullanılan alaylı bir Kürtçe terim. Cahş sözcüğü "eşek sıpası" anlamına gelir.

2 Irak rejimi sabotajcı terimini genellikle Kürt pêşmerge gerillaları ve onların sivil sempatizanları için kullanmaktadır.

3 Soykırım Suçunu Önleme ve Cezalandırmaya İlişkin Konvan– siyon'da (bundan sonra Soykırım Konvansiyonu) bu şekilde tanımlanmıştır, 78 UNTS 277, Genel Kurul tarafından 2670 no'lu kararla 9 Aralık 1948'de onaylanmış, yürürlüğe ise 12 Ocak 1951'de girmiştir.

4 Raul Hilberg, The Destruction of the European Jews [Avrupalı Yahudilerin İmhası](New York: Holmes and Meier, 1985 student edition), s. 267.

5 Senkretik [karşıt prensip veya dinleri birleştirmeye çalışan–y.h.n.] bir dini grup olan Yezidiler etnik olarak Kürttürler, Asuri ve Keldaniler ise tarihi çok eskilere dayanan ayrı bir halktır.

6 El-Mecid geçen beş yılda değişik görevlerde bulundu: Baas Partisi Kuzey Bürosu Genel Sekreteri, İçişleri Bakanı, 1990'da Irak tarafından işgal edilen Kuveyt Valisi ve Savunma Bakanı.

7 Kırıldaki Kürtler gelenek icabı silah taşırlar.

8 Enfal'dan önce, Enfal süresince ve Enfal'dan sonra Emn tarafından infaz edilenlerin cesetlerinin bulunduğu diğer toplu mezarlar Kürtlerin kontrolündeki başka yerlerde bulunmuştur.

1

1

BAAS VE KÜRTLER

Siyah onun rengiydi, çadırı siyah
Mızrağı, kalkanı, atı, zırhı ve sorgucu
Ve ölümü ve cehennemi korkutan menderek gibi tüyleri
Ateşi ve kılıçla yerle bir ediyordu düşmanı
Cinsine, yaşına ve boyuna bakmadan
—Christopher Marlowe,
Büyük Timurlenk, I.Bölüm (IV,i)
"Her çağ farklıdır. Her şey değişir. Fakat Saddam Hüseyin
600 yıl öncesinin Timurlenk'inden bile daha kötüdür."
Abdülkadir Abdullah Eskerî,
kimyasal silahla saldırılan Göktepe'den bir köylü,
3 Mayıs 1988.

Bahar çiçeklerinin ve salınan buğday tarlalarının, coşan derelerin ve aniden çıkan tehlikeli koyakların, saklı mağaraların ve üstü çıplak kayaların ülkesi. Her şeyden öte burası, hayatın ritmini insanlarla dağlar arasındaki ilişkinin belirlediği bir ülke. Silsile halinde her yöne doğru göz alabildiğine uzanan en yüksekliklerin yıl boyu karla kaplı olduğu zirveler. "Dağları dümdüz et", diyor eski bir söz "bir günde Kürtlerden eser kalmaz".

Kürtler, binlerce yıldır bu dağları mesken tutmuş. "12.yüzyıldan beri Kürdistan olarak adlandırılan bu topraklar" der bir alim, "en eski çağlardan beri insanların yaşadığı yerlerden ve insan uygarlığının en erken yerleşimlerinden biridir. Günümüzde Irak içerisinde yer alan Çemçemal Vadisi'ndeki Cermo, Orta Doğu'nun en eski köyüdür. Zamanımızdan 4 bin yıl önce insanoğlu burada çeşitli tahıllar ekmiş (buğday, arpa, mercimek, nohut* vs.), meyve toplamış (zeytin, incir, fıstık, badem) ve koyun keçi yetiştirmiştir."1

Bu kadar eski olmalarına rağmen Kürtler, modern çağda kendilerine ait bağımsız bir siyasal birim oluşturamamışlardır. 16. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar Kürtlerin toprakları, Osmanlı ve Pers İmparatorluklarının bir parçasını oluşturdu. I. Dünya Savaşından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması ile birlikte Kürtlere, 1920 tarihli Sevr Anlaşmasına göre, bağımsızlıkları verilecekti. Fakat, Türkiye'nin doğusundaki Kürt topraklarının kontrolünü Kemal Atatürk'ün milliyetçi hareketinin ele geçirmesi ile birlikte verilen söz buhar olup uçtu. Ve Kürtler bir kez daha dağlık vatanlarının paylaştırıldığını göreceklerdi, hem de bu sefer, dört yeni devlet – Türkiye, Suriye, Irak, Sovyetler Birliği ve eski bir ülke– İran ya da o zamanki adıyla Pers Ülkesi (Persya) arasında.

Her devlet kendi Kürt azınlığını asimile etmeye çalıştı ve her Kürt grubu da kendi merkezi devletinin otoritesine karşı isyan etti. Bu isyan gelenekleri arasında hiçbirisi Irak Kürtlerinininki kadar süreklilik arz etmemiştir.2 Irak'taki sadece dört milyon olan Kürt nüfusuyla karşılaştırıldığında diğer iki ülkede daha büyük Kürt nüfusları vardır – Türkiye'de 10 ila 15 milyon, İran'da ise 7 milyon Kürt yaşamaktadır.3 Ancak bir

takım etmenler Irak Kürtlerini komşularından ayırır. Irak Kürtleri, en azından 1980'lere kadar, Irak nüfusunun %23'ü ile oransal olarak bölgedeki en büyük azınlık grubudur.⁴ Şu an Türkiye'deki Kürtlerin oranı daha yüksek çıkabilir, ama bu normal demografik trendlerin bir sonucu değildir. Irak Kürt nüfusundaki göreceli azalma politik bir konudur. Her şeyden önce 1988'de, altıbuçuk aylık Enfal olarak bilinen uzun yoketme harekâtı boyunca yüzbinlercesi sürgüne kaçmış, onbinlercesi ise öldürülmüştü.

Irak Kürtleri aynı zamanda coğrafi bir kazanın da kurbanları olmuşlardır, 20.yüzyılda ata yadigarı topraklarının kıyısında engin petrol yatakları bulunmuştur. Kürtler, bu alanlara özellikle de etnik olarak karışık bir kent olan Kerkük'e hakim olmak için defalarca Bağdat yönetimine meydan okumuşlardır. Baas Arap Sosyalist Partisi'nin Kürtlere karşı acımasız davranışının altında, ideolojik nedenler ve köklü etnik nefret kadar doğal kaynaklar ve iktidar için verilen bu mücadele de yatar.

1920'lerden itibaren Irak Kürtleri, merkezi otoriteye karşı birbiri ardına ayaklanmalar tertip etmiştir. Bu isyanların büyük bölümünün komuta merkezi, Irak'ın kuzeydoğusunda, İran ve Türk sınırlarına yakın bir yerde bulunan, Büyük Zap nehri boylarındaki Barzan Vadisidir. 1940'ların başından 1970'lerin ortalarına kadar Kürt isyanı fikri vadinin karizmatik aşiret lideri Molla Mustafa Barzani'yle özdeşleşmişti. Barzani'nin tek gerçek başarısı, Mahabad Cumhuriyeti'ni kurmak için Irak ve İran Kürtlerinin güçlerini birleştirdiği 1946 senesinde meydana geldi. Fakat Mahabad deneyimi bastırılma kadar yalnızca bir yıl sürdü ve birkaç bin savaşçısıyla birlikte Barzani ünlü "uzun yürüyüşünü" yaparak Sovyetler Birliği'ne kaçtı.⁵

Irak Monarşi'sinin 1958'de devrilmesinden sonraki yönetimlerin Kürtlerle ilişkisi bildik bir seyir izledi: Önce Kürtlerin özerklik taleplerinin kabul edilmediği bir müzakereler dönemi ve sonrasında, görüşmeler kesildiğinde de yeniden patlayan şiddet.⁶ Kırsaldaki köyler bombalandı, yakıldı ve insafsız bir şekilde, Kürt savaşçıları sonuna kadar kovalandı. Varoluş koşullarını doğru olarak anlatan bir ismi benimsediler. Kendilerine pêşmerge diyorlardı –"ölümle yüz yüze yaşayanlar".

1988'de, sekiz yıl süren İran–Irak Savaşı'nın son altı ayında Kuzey Irak dağlarında korkunç bir şey oldu. Saddam Hüseyin rejimi binlerce köyü yerle bir ederek, geleneksel tarımsal ekonomiyi, Irak Kürdistanı'nın alt yapısını tahrip ederek ve buralarda yaşayan onbinlerce insanı öldürerek hiç olmazsa mecazi olarak "dağları dümdüz etti"

Dış dünya, Irak Kürtlerinin 1988'de uğradığı ihlallerin iki ayrı epizodunu biliyordu. Her ikisinde de, kurbanların uluslararası sınırlara ve dolayısıyla yabancı medyaya yakınlığı sayesinde olaylar dışarı sızabilmişti. İlkinde, İran sınırına yakın bir Kürt kenti olan Halepçe'ye 16 Mart'ta zehirli gaz atıldığında, İran yetkilileri bombalamanın ardından birkaç gün içinde kenti uluslararası basına göstermeyi kendilerine görev bildiler. Yine de yanılama uzun süre devam etti ve 1980–1988 İran–Irak Savaşı'nda güçlü bir şekilde Bağdat'a 'meyletmiş' olan ABD istihbarat çevrelerinin Halepçe'ye yapılan kimyasal saldırıdan her iki tarafı sorumlu tutan raporları, ilk başta bu yanılamaı besledi.⁷

Bu yanlıştı: Sağ kalanların tanıklıklarına göre, Halepçe, kuşku götürmez şekilde, İran Devrim Muhafızları'nın (pasdaran) yardım ettiği pêşmergelerin kısa bir süre kenti ele geçirmesine karşılık olarak yapılan bir Irak eylemiydi. Hemen hemen hepsi sivil olan ölen binlerce kişi Irak rejiminin kurbanlarıydı.⁸

İkinci iyi bilinen olay, Ağustos'un son günlerinde en az 65.000, belki de 80.000 Iraklı Kürt mültecinin Behdînan'ın kuzey dağlarından Türkiye sınırlarına kitlesel göçüydü.⁹ Kaçmalarının nedeni, daha sonra kesin bir şekilde kanıtlandığı üzere Irak silahlı

kuvvetleri tarafından bir dizi kimyasal saldırının yapılmış olmasıydı.¹⁰ Birinci Dünya Savaşından bu yana, savaşlarda zehirli gaz kullanımı, özel bir menfur hareket türü olarak değerlendirilmektedir. Kimyasal silahlar Irak'ın da taraf olduğu 1925 Cenevre Protokolü ile yasaklanmış ve hemen ardından da birçok ülke stoklarını imha etmişti. Irak, ve daha az olmak üzere İran, 1983'ten sonra birçok durumda savaş meydanı tabularını çiğnemişlerdi ama Halepçe ve Behdînan saldırıları kıyıcılığın yeni bir düzeyine işaret ediyordu, bu saldırılar bir hükümetin kendi sivil nüfusuna karşı kimyasal silahlar kullanmasının belgelenen ilk örnekleriydi.

Ancak Halepçe ve Behdînan, çok daha büyük bir yap-bozun sadece iki önemli parçasıdır ve Kürtlere karşı Mart 1987'den Mayıs 1989'a kadar süren, birbirinin devamı olarak tasarlanmış saldırıların bir bölümünü oluşturmuştur. Middle East Watch'un vardığı karar, Irak'ın bu dönemde Kürtlere karşı yürüttüğü harekât, Soykırım Konvansiyonu'na göre bir soykırım olduğudur.¹¹

Middle East Watch bu sonuca 18 ayı aşkın bir araştırmanın sonunda ulaştı.

Metodolojimizin üç ayrı ama birbirini tamamlayan unsuru vardı. Birincisi sağ kalan Kürtlerle yapılan, geniş bir bölgeyi kapsayan saha röportajları serisiydi. Nisan ve Eylül 1992 arasında Middle East Watch araştırmacıları Irak Kürdistanı'nda 300 kadar kişiyle derinliğine röportajlar yapmış ve yüzlercesi ile de başlarından geçenler hakkında konuşmuştur. Vahşetten doğrudan etkilenenler çoğunlukta; birçok kişi de aile ferdini kaybetmişti. Mart ve Nisan 1993'te yapılan ilave elli röportajda ise cevapsız kalmış olan sorulara yanıt aranmıştır.

Middle East Watch'un Irak Kürdistanı projesinde ikinci boyut, Saygıdeğer Adli Antropologlardan Dr. Clyde Collins Snow gözetiminde bir dizi toplu mezar adli incelemesiydi. Dr. Snow'un Erbil ve Süleymaniye bölgelerine olan ilk ön gezisi Aralık 1991'deydi. Bunu izleyen iki gezide, Dr. Snow'un ekibi Behdînan bölgesinde, Koreme köyü yakınlarında Irak Ordusu tarafından 1988 Ağustos sonlarında infaz edilen 26 adam ve genç çocuğun cesetlerinin de bulunduğu bir çok mezarı açtılar.¹² Araştırmamızın üçüncü ve en önemli ayağını Irak istihbarat arşivlerinden ele geçirilen belgelerin incelenmesi oluşturmuştur. 1991'de ve 1992 başlarında Middle East Watch, çeşitli kaynaklardan yararlanarak rejimin Kürt politikasının çeşitli yönlerini anlatan az sayıda resmi Irak belgesini bir araya getirmiştir. Bu belgelerin büyük bölümü Mart 1991'deki başarısız Kürt ayaklanması sırasında, Irak hükümet binalarında ele geçirilmiştir. Daha sonra, Mayıs 1992'de Middle East Watch, Irak Kürdistanı'ndaki iki ana partiden biri olan Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB)'nin intifada sırasında ele geçirdiği 847 kutu Irak materyalini inceleme iznini elde etmiştir. KYB ve ABD Senatosu Dış İlişkiler Komitesi arasında yapılan bir anlaşmayla bu belgeler, Komitenin Kongre Kayıtları arasında yer aldı.¹³ Belgelerin incelenmesi 22 Ekim 1992'de başladı ve birçok durumda, belirli köy ve harekâtlara ilişkin belgesel kanıtlarla aynı yerlerden alınan tanıklıklar birbirine uyuyordu.

Raul Hilberg'in Holocaust'un tarihinde belirttiği gibi, "modern bir toplumun kendi içinde yaşayan çok sayıda insanı öldürmesinin fazla yolu yoktur. Bu, çok büyük boyutlarda bir verimlilik sorunudur..."¹⁴ Bir hazine olan ele geçirilen bu belgeler Irak devlet bürokrasisinin Kürt soykırımını nasıl organize ettiğini şaşırtan bir kapsamda ve detaylı olarak anlatmaktadır. Bu belgelerin bazıları bir Kürt kenti olan Süleymaniye halkı tarafından ayaklanma sırasında ele geçirilmiş ve daha sonra gelişigüzel bir şekilde sağlam telis çuvallara doldurulmuşlardır. Kuzeydeki sayfiye kasabası Şeqlawa ve Erbil kentindeki Emn olarak bilinen Irak Emniyet Genel Müdürlüğü (Mudiriyat al-Amn al-Ameh) bürolarından alınan diğer belgeler ise önce çay kutularına doldurulmuş daha sonra "KYB Şeqlawa" damgalı çuvallara sarılmışlardır.¹⁵ Bu kutuların içindekiler, birçok hükümet binasının yandığı Mart

1991 çatışmasında genelde yanıp kül olmuştu. Bazıları buruşmuş, kısmen parçalanmış, uzun süre neme maruz kalmaktan dolayı neredeyse okunamaz hale gelmişti. Belgeler patlayıncaya kadar klasörlere tıkıştırılmış ya da zımba, tel, ip veya iğne ile zayıf bir şekilde birbirine tutturulmuştu. Elle yazılı defter-i kebirler çiçekli duvar kağıtları ile kaplanmış, üstüne de şeffaf plastik yapılmak suretiyle temiz tutulmuştu. Canı sıkılan ya da meraklı katipler, tabi ki güvenlik soruşturmasından geçmiş, bazen Arapça başlıkları renkli keçeli kalemle süslü ve etkileyici bir şekilde yazmıştı. Polis klasörlerinden biri, üzerinde yeni açmış çoban püskülü yaprakları arasında neşeli şekilde şarkı söyleyen nar bülbülünün resmedildiği Büyük Britanya'dan gelmiş bir Noel kap kağıdıyla düzgün bir şekilde kaplanmıştı. Bunların arasında, Irak güvenlik bürokrasisinin binlerce Kürt köyünü haritadan kazımaya ve bu köylerde yaşayan onbinlerce Kürdü katletmeye ilişkin "verimlilik problemini" nasıl çözdüğünü dayanılması güç ayrıntılarla gösteren belgeler de bulunmaktadır. Burada, bekletmeden toplu infazı emreden imzalı hükümet kararnamele biçiminde namlusu tüten silahlar var. Hepsi de farklı şekillerde de olsa aynı şeyi anlatan binlerce faaliyet alanı istihbarat notu, telefon konuşmaları esnasında karalanan not, toplantı tutanağı, tutuklama belgesi, sürgün emri, belli bir köyün yakılmasına dair notlar, kimyasal silahlardan ölenlerin ve yaralananların listesi, "sabotajcılarının" mensubu olduğu ailelerin listesi, telefon dinleme kaydı, yiyecek tayını kısıtlaması, sorgu metni ve zafer kazanan askeri birimlere kutlamalar. Bunlar, tabiri caizse, biraraya getirildiğinde Kürt soykırımını resmini oluşturan çok sayıdaki küçük piksellerdir.*

Katliamdan kurtulanlar için bu deneyim tek bir sözcükle özetlenebilir: el-Enfal. Kelime köken itibariyle dini olup Kur'an'ın sekizinci sûresinin adıdır. Enfal harekâtının basında ilk ele alındığı makalenin yazarı olan Iraklı Kenan Makiya'ya göre, Harper's Magazine, Mayıs 1992, sekizinci sûre, "yeni İslam inancının ilk büyük muharebesi olan Bedir Savaşı'nı (M.S. 624) takiben Hz. Muhammed'e 75 ayet halinde vahiyle inmiştir. Bugün Suudi Arabistan'ın Hicaz bölgesinde yer alan Bedir köyünde 319 Müslümanın, Mekkeli yaklaşık 1.000 kafiri bozguna uğrattığı savaştır. Savaş ilk müslümanlar tarafından kendi inançlarının haklılığının bir işareti olarak görülmüştü; Allah'ın doğrudan müdahalesinin sonucu olan bir zafer."¹⁶ Bu sûrede Arapça "el-Enfal" kelimesi, "ganimet", savaş ganimeti anlamına gelmektedir. Şöyle başlar; "Sana savaş ganimetlerini sorarlar. Onlara de ki: Ganimetler Allah'ın ve peygamberindir. Artık Allah'tan sakının ve aranızı bulun, kamış mümin iseniz Allah'a, peygambere itaat edin."

Sûre, Allah'ın meleklerine vahyiyle devam eder:

"Ben sizinle beraberim; mü'min olanları sa'bit kadem kılın, ben kafir olanların kalplerine korku düşüreceğim. Artık onların boyunlarına vurun, onların her bir parmağına da vurun. Bu hal onların Allah'a, peygamberine hilafgirlikte bulunmalarından dolayıdır. Her kim Allah'a, peygamberine hilafgirlikte bulunursa Allah'ın onlara ukubeti şiddetli olur. Kafirler! Şimdiki azabınızı tadın, kafirler için ahirette ateş azabı vardır."¹⁷

Saddam Hüseyin, son yıllardaki harekâtları dinsel bir dil ve ikonografiyle sarıp sarmalamış olsa da Baasçı Irak aslında militan düzeyde seküler bir devlettir. 1988 Enfal Harekâtının kurbanları olan Kuzey Irak Kürtleri çoğunlukla Sünni Müslümandır. Enfal'da hedef alınan Kürt köylerindeki camiler, Irak Ordusu Özel Mühendis Birliği tarafından dinamit ve buldozer kullanılarak dümdüz edilmiştir.

KÜRT ÖZERKLİĞİ VE ARAPLAŞTIRMA

Bütün korkunçluğuna rağmen Enfal'ın emsalsiz olduğunu söylemek yanlış olur, Baas, geçmişte de birçok kez Kürtlere karşı bu canavarlıkları denemişti. Ne gariptir ki, Iraklı Kürtlere sağlam bir barış dönemi hatırlayıp hatırlamadıkları sorulduğunda, Temmuz 1968 Darbesinin ardından gelen ikinci Baas partisi rejiminin ilk yıllarını anlatırlar. Baas partisinin temel aldığı radikal pan-Arabist ideoloji, dil ve kültür bakımından Perslerle yakınlığı olan Kürtlere düşmandı. Ama yeni Irak rejimi Kürtlerle kalıcı bir antlaşma sağlamaya öncelik verdi.

Baas partisi pragmatizmden yoksun değildi. Yönetime geldiğinde zayıftı ve başını ağrıtabilecek bir isyanla uğraşmak istemiyordu. Bu yüzden, pan-Arabist retorik çok fazla önemsenmeyerek Kürtlerin ortak kabul edildiği –tam olarak eşit olmasa da– tek bir birleşik Iraklı kimliği oluşturulmaya çalışıldı. Bir modern ulus devlet olarak Irak, Osmanlı İmparatorluğunun güney vilayetinin İngiltere ve Fransa idaresinde iki mandaya bölünmesi ile birlikte, Milletler Cemiyeti tarafından 1920'de oluşturulmuş yapay bir eserdir. Musul vilayetini de içine alan Irak sınırları, İngiltere'nin bölgedeki bilinen petrol kaynaklarının kontrolünü ele geçirme isteğini yansıtmaktadır.

Devrim Komuta Konseyi'nin Kürt meselesinden sorumlu üyesi Saddam Hüseyin'in Kürtlere önerdiği "özerklik paketi"nin Aşil topuğunun petrol olduğu kanıtlanmıştır. Kağıt üstünde, 11 Mart, 1970 Manifestosu umut vericiydi. Kürt milliyetçiliğinin meşruluğu tanınmış, Kürtlerin hükümete katılımı ve okullarda Kürtçe dil öğretimi garanti altına alınmıştı.¹⁸ Fakat "Kürdistan"ın sınırları ile ilgili kararı yeni bir nüfus sayımına bırakmıştır. Böyle bir sayım, elbette önemli bir petrol yatağı olan Kerkük'te ve etrafındaki petrol sahalarında, petrol bakımından ikinci büyüklükteki Süleymaniye şehrinin güneyindeki Xaneqîn'de sağlam bir Kürt çoğunluğun var olduğunu gösterecekti. Ama, özerklik anlaşmasının son bulduğu 1977'ye kadar sayım bir takvime bağlanamamış.¹⁹

Önceden olduğu gibi Kürtlerin idealleri daha büyük siyasi güçlerin elinde bir kozdu. Nisan 1972'de Baas rejimi Sovyetler Birliği ile 15 yıllık bir dostluk anlaşması imzaladı; iki ay sonra Irak Petrol Şirketi'ni millileştirdi; ve Ekim 1973'teki Arap-İsrail Savaşı ile birlikte Irak'ın petrol gelirleri on kat arttı.²⁰ Aynı yılın Haziranı'nda, Baas-Kürt ilişkilerinin zaten bozuk olduğu halde, efsanevi gerilla lideri Molla Mustafa Barzani Kerkük petrol sahaları üstünde hak iddia etti. Bağdat, bunu gerçekte bir savaş ilanı olarak yorumladı ve Mart 1974'te tek taraflı olarak bir özerklik statüsü çıkardı.

Yeni statü 1970 manifestosundan gelen uzak bir çılgılık gibiydi ve açıkça zengin petrol bölgeleri olan Kerkük, Xaneqîn ve Cebel Sîncar'ı özerk Kürt bölgesinin dışında bırakıyordu. 1970-1974 özerklik süreciyle birlikte Irak rejimi, ülkenin 16 il ya da vilayetinin adlarının ve bazılarının sınırlarının da değiştirildiği kapsamlı bir idari reform gerçekleştirdi. Eski Kerkük ili ikiye bölünmüştü. Kentin etrafındaki bölge el-Ta'mim ("millileştirme") olarak yeniden adlandırılmış ve kentin sınırları bir Arap çoğunluğu oluşturacak şekilde yeniden çizilmişti. Tikrit kenti ve Saddam Hüseyin'in doğum yeri olan el-Ouja köyünü içine alan yeni bir il oluşturulmuş ve adına Selahaddin denmişti. Saddam ve batıda Saladin olarak bilinen efsanevi Ortaçağ savaşçısı arasındaki paralellik bir rastlantıdan ibaretti. (gerçi, ironik olarak, Selahaddin'in kendisi Kürttü ve birçok akrabası gibi ilk başta Arap ordularına hizmet etmişti).²¹ Bağdat, koşullarını kabul etmeleri için Kürtlere iki hafta süre verdi;²² Barzani'nin yanıtı, uyuklamakta olan silahlı ayaklanmayı yeniden canlandırmak oldu. Hiç kalıcı dostları olmadığına inanan Kürt liderler, uzun zamandır dış güçlerle çıkar birliktelikleri yapıyorlardı. Barzani, verdiği kavganın sonuca ulaşmasını sağlayacak şeyin dış destek olduğunu düşünüyordu. Irak'ın Sovyetler Birliği'yle aynı çizgiye gelmiş olmasından ürken İsrail hükümeti ve Amerikan Merkezi İstihbarat Kuruluşu

(CIA), üst düzey KDP liderlerini eğittiler ve Barzani'ye istihbarat ve ağır silahlar da içeren cömert yardımlarda bulundular. Bu arada İran Şahı da lojistik desteğin yanı sıra vazgeçilmez olan bir artçı kuvvet bölgesi sağladı.

Bu yardımla pêşmerge, yüzbinden fazla mültecinin İran'a kaçmış olmasına ve Zaxo ve Qeladizê kasabalarının hava bombardımanıya ağır hasar görmüş olmasına rağmen Irak saldırılarına bir yıl karşı koydu.

Fakat Barzani, dış güçlerin davaya destek verme taahhüdünü çok fazla abartmıştı. Mart 1975'te, Şah ve Saddam Hüseyin birçok gözlemciyi şaşırtarak, iki ülke arasında uzun zamandır devam eden kavgaya, en azından o dönem için, son vererek Cezayir Anlaşması'nı imzaladı. Irak, İran'a, anlaşmazlık konusu olan Şatt-ül Arap su yoluna ortak erişim hakkı tanıdı ve karşılığında da Şah'ın Irak Kürtlerine verdiği askeri ve lojistik desteği derhal geri çekti. Bir hafta içinde Barzani'nin ayaklanması çöktü.

Lideri, yıkılmış bir adam, kısa süre sonra öldü. Dr. Henry Kissinger'ın konu üzerine ünlü bir sözü vardır: "örtülü eylem, misyonerlikle karıştırılmamalıdır."

Baas partisinin gözünde Barzani'nin, İran, ABD ve İsrail'le yaptığı işbirliği, Kürtleri "Beşinci Kol" pozisyonuna düşürdü. "Kendilerini yabancılara satanlar, bunun cezasından kurtulamayacaklar" diyen Saddam Hüseyin, o sırada Irak Devrim Komuta Konseyi'nin Başkan Yardımcısı ve iç güvenlikle sorumlu üyesiydi.²³ Sonraki yirmi yıl boyunca, Baas ile Kürtler arasındaki ilişkinin rengini belirleyen bu tavır oldu. Enfal olarak bilinen harekât bunun zirveye çıkmasıydı.

Kürtlerin deyişiyle, Barzani Devriminin çökmesi ile birlikte Irak rejimi Kürt karşıtı eylemlerini daha yüksek bir noktaya taşıdı. İsyan karşıtı plan yapanların geleneksel kaygılarının yerini, Kuzey Irak'ın haritasının fiziksel olarak yeniden çizilmesi gibi daha ihtiraslı bir hedef almıştı. Bu, isyancı Kürtlerin ata yadigarı topraklarından çıkarılarak Bağdat yönetiminin sıkı askeri kontrolü altındaki yeni bölgelere yerleştirilmesi demektir.

1975'te Irak Hükümeti, özerklik teklifi altında Kürdistan'ın dışında bıraktığı bölgeleri Araplaştırmak amacıyla yeni bir süpürme harekâtına girişti, ki bu çaba ilk 1963'te başlatılmıştı. 1970'lerin ortalarında, kuzeydeki Ninova ve Duhok vilayetlerinde yüzlerce Kürt köyü ve Irak Kürdistanı'nın önemli petrol rezervlerine de sahip en güneyindeki dağlık alan olan Diyala vilayetinde 150'den fazla köy tahrip edildi.²⁴ Kürtlerin Kerkük bölgesinde ikamet etmesi ve istihdamındaki kısıtlamalar izleyen yıllarda da uygulanmaya devam etti.²⁵ Güney Irak'taki Arap aşiret insanı, hükümet yardımları ve ev verme vaatleriyle Kuzeye taşınmaya ikna edildi. Yerlerinden çıkarılan Kürt çiftçiler ise anayol boylarındaki hükümet kontrolü altında bulunan iptidai kamplara gönderildiler.

İçlerinde, 1975'deki genel aflu İran'dan dönen Barzani aşireti bölgesinden binlerce mültecinin de bulunduğu bazı Kürtler, Güney Irak'taki düz ve ıssız bölgelere zorla yerleştirildiler. Taşındıktan sonra geleneksel çiftçiliklerini devam ettirmeye dair hiçbir umutları kalmamıştı: "Hükümetin Kürtlere tahsis ettiği evler birbirinden yaklaşık bir kilometre uzaklıktaydı" diyordu geri dönen bir mülteci. " Bana burada oturmam ve artık burada çiftçilik yapmam gerektiğini söylediler ama orada çiftçilik yapamazdık: her taraf çöldü".²⁶

Kasım 1975'te bir Iraklı görevli 50.000 Kürdün güneydeki Nasıriye ve Divaniye bölgelerine sürgün edildiğini itiraf etmişti. Gerçi gerçek rakam bundan daha fazlaydı.²⁷

Taşındıkları yeni barakalar, öylesine ilkeldi ki "ev" sözcüğü yanıltıcı olurdu. Yerlerinden edilen Kürtler kamyon konvoylarıyla güneye taşınıp herhangi bir yerde bırakılarak kendi kaderlerine terkedildiler. Bir köylü, bir askerin kendisine şöyle

dediğini hatırlıyordu, "Bu, Mustafa'ya (Barzani) ya da İran'a gitmenizi önlemek içindir".²⁸ Birçok insan açlık ve sıcaktan hayatını kaybetti; kalanlar gölgelikler sayesinde sağ kalabildi; kendilerine ağaç dalları ve otlardan veya direkler üzerine gerdikleri kilimlerle basit sığınaklar yaptılar. Zaman içerisinde, erkeklerin yakındaki kasabalarda gündelikçi olarak kazandıkları paralarla kerpiç evler yapmayı başardılar. 1977–1978'de 1975 tarihli Cezayir Anlaşması uyarınca Irak, kuzey sınırlarında bir cordon sanitaire, güvenlik kuşağı oluşturmaya başladı. Irak ordusunun eski bir subayının Middle East Watch'a verdiği bilgiye göre, bu güvenlik kuşağı önce Irak içerisinde 5 km.ye daha sonra 10 km.ye sonra 15 km. ye ve en son olarak ise 30 km.'ye kadar genişletildi. Bundan en kötü etkilenen, İran'la uzun bir dağ sınırı olan Süleymaniye vilayeti oldu, birinci sınır temizleme dalgasında büyük bölümü Süleymaniye'de olmak üzere yıkılan köylere dair tahminlerde toplam sayı 500'e kadar çıkmaktadır.²⁹ Yine resmi açıklamalar, sözkonusu rakamların en az ne kadar olduğu hakkında bir fikir vermektedir: Baas partisi gazetesi El-Thawra 1978 yazında sadece 2 ay içerisinde sınır bölgesinden 28.000 ailenin (200.000 kadar insan) sürüldüğünü yazdı.³⁰

Sürgün edilenlerin söylediğine göre toplanmak ve evlerini terk etmek için kendilerine beş gün verildi ve bu süre dolduğunda da ordunun yıkım ekipleri evlere girdiler. Bu rastgele bir operasyon değildi. Ağustos 1979'da bu zorunlu kitlesel yer değiştirmeleri gerçekleştirebilmek için yeni bir bürokratik altyapı, Başkanlığına Saddam Hüseyin'in getirildiği Devrim Komuta Konseyi Kuzey İşleri Komitesi kuruldu (Söylendiğine göre yine bu zamanda potansiyel pêşmergeleri teşhis etmekle görevli ve Bağdat'a sormadan ölüm cezası emri verme yetkisi ile donatılmış "Özel Araştırma Komitesi" de (Hay'at al-tahqiq al-khaseh) kuruldu.)³¹ Saddam Hüseyin'in komitesi sistematik olarak Irak Kürdistanı'nın haritasını yeniden çizmeye başladı ve 1970'ler sonlarındaki sınır temizlikleri, Kürt iskan kampları sistemi olan mücemma'atın ilk kez büyük ölçekli olarak uygulanmasına zemin hazırlamıştır.³² Mücemma'at (çoğul), Irak ordusunun kontrolündeki büyük kasabaların kenarında ya da anayol boylarında derme çatma bir şekilde inşa edilmiş olan kolektif köylerdi. Kürtler, genellikle gülünç miktarlarda da olsa, müsadere edilen toprakları için bazen parasal tazminat aldılar. Komplekslerde ev yapmak için (hükümete ait) Emlak Bankası kredisine başvurabilirlerdi; ama ata topraklarına geri dönmeleri yasaktı.

Irak'ın 22 Eylül 1980'deki saldırısıyla başlayan İran–Irak savaşından sonra Bağdat'ın Kürtlere karşı yürüttüğü harekât duraksadı. Irak Kürdistanı'ndaki ordu garnizonları tedricen terkedildi ya da küçültüldü ve birlikleri İran cephesine nakledildi, bu boşluğu ise yeniden güçlenen pêşmerge doldurdu. Kuzeydeki köyler, çok sayıda Kürt yoklama kaçağı ve asker kaçağına sığınacak yer sunmaya başladı. Kızlar giderek birer kurtarılmış bölge oluyordu.

İran–Irak Savaşı'nın bu ilk yıllarında Bağdat'ın ilgi odağı, artık üvey kardeşler Mesut ve İdris Barzani tarafından yönetilen KDP'ydi.³³ 1975'ten beri KDP, Tahran'ın dışındaki Karaj'da üslenmişti. Kürt grubunun Şah ile olduğu gibi yeni Mollalar İktidarı ile de seve seve ittifak yaptığını öğrendiğinde Irak rejiminin düşmanlığı arttı. Barzan Vadisi'nden 1975'te çıkarılan köylüler yaklaşık beş yıllarını güneyde Divaniye vilayetindeki yeni barakalarında geçirdiler. Fakat 1980'de ordu kamyonları, Doğu Almanya'nın temin ettiği IFA'lar, çöldeki kampların kapısına geldi ve buradaki Kürtlere yerlerinin yeniden değiştirileceği söylendi. Birçoğu için gidilen yer, Kürt şehri Erbil'in arabayla yarım-saat güneyinde bulunan yeni yerleşim kampı Kuştepe'ydi. Bazıları Erbil'in kuzeyindeki Bıharke'ye, diğer bazıları ise kuzeydoğuda bulunan Diyana ve Harir'deki mücemma'ata götürüldü. Bu komplekslerde evler

yoktu, yalnızca çadırlar vardı ama köylüler birkez daha Kürdistan'ın havasını soludukları için ilk başta, kendilerini rahatlamış hissetti.

1983 Temmuz'un son haftasında Kuştepe sakinleri alışılmadık bir askeri hareketliliğin farkına varmaya başladılar. Tepelerinden İran sınırına doğru giden savaş uçaklarının gürültüsü göğü deliyordu. Kampı ikiye bölen asfalt otoyoldaki askeri konvoylar da aynı yöne gidiyordu. Tahran Radyosu'nu dinleyen Barzaniler sınırdaki stratejik bir garnizon kasabası olan Hac Ümran'ın İran saldırısıyla düştüğünü öğrendiler. KDP'nin bilfiil İran kuvvetleri için keşif ve kılavuzluk yaptığını, ilk başta, bilmiyorlardı.

Misillemeler, 30 Temmuz günün ilk saatlerinde başladı. "Askerler sabaha karşı saat üçte kampın etrafını sardığında hepimiz uyuyorduk" diyordu o zamanlar Kuştepe'de yaşayan bir Barzani kadını.³⁴ "Şafaktan önce insanlar işe gitmek için giyinip hazırlanırken birden bütün askerler kampa hücum etti. Sokakta yürüyen tüm erkekleri ve hatta genellikle bağlı duran bir deliyi bile yakaladılar. Camiye ezan okumaya giden din adamını da aldılar. Kapıları kırıyorlar ve erkeklerimizi aramak için evlerimize giriyorlardı. Tavuk kümeslerine, su tanklarına, buz dolaplarına, her şeyin içine bakıyorlar ve 13 yaş üstü bütün erkekleri alıyorlardı. Kadınlar ağlıyor, ellerinde Kur'an erkekleri götürmemeleri için askerlere yalvarıyorlardı."

Şimdi artık "Barzani dulları" olarak bilinen kadınlardan bir başkası ekledi: "en küçük oğlumu kurtarmaya çalıştım. Çok küçük ve çok hastaydı. Onlara yalvardım, diğer üçünü aldınız bari bunu bana bırakın dedim ama onlar 'eğer bir tek söz daha edersen seni öldürürüz' diyerek göğsüme dipçikle vurdular. Oğlumu aldılar, henüz beşinci sınıftaydı."

Kuştepe'den ve diğer kamplardan beş ile sekiz bin kadar Barzani erkekleri büyük otobüslere bindirildi ve güneye götürüldüler. Bir daha onları gören olmadı ve bugün dahi Kuştepe'ye giden ziyaretçilere kocalarının, oğullarının ve kardeşlerinin çerçeveleli fotoğraflarını gösteren dullar akibetleri hakkında bilgi almak için yalvarmaktalar.³⁵ Baskından yaklaşık bir yıl sonra Kuştepe Kampı kapatıldı. Elektrikler kesildi; kadınların pazara bile çıkması yasaklandı, Erbil halkı geceleri gizlice onlara yiyecek taşıdılar. Geride kalan bir kadın, Emn ajanlarının "kocalarınız gittiğine göre neden gelip bizimle kalmıyorsunuz" diyerek alay ettiğini anlattı.

1983'te Başkan Saddam Hüseyin, Barzanilere ne olduğu konusunda en ufak bir şüpheyi yer bırakmayacak bir konuşma yaptı. "Onlar, ülkeye ve akdimize ihanet ettiler, onlara sert cezalar verdik ve cehenneme gittiler"³⁶. Barzani erkeklerinin yakalanarak tahminen topluca katledilmesi, beş yıl sonra Enfal olarak bilinen hareket boyunca çok daha büyük çapta tekrarlanacak olan katliamın habercisiydi.

KÜRTLER ARASINDAKİ BÖLÜNMELENDEN FAYDALANMA

Rejime karşı pêşmerge direnişinin tek kaynağı Barzani kardeşlerin (üvey) KDP'si değildi. Kürt hareketi içerisindeki bölünmelerin kökleri derinlerdeydi, doktrinel olduğu kadar tarihi ve aşiret temelliydi. Barzan Vadisi'nin hareketin liderliği üzerindeki iddiası öteden beri dini ve mistik terimlerle ifade ediliyordu. Bu uzlaşmaz tavır Barzanileri, Surçî ve Zebarî gibi bir dizi komşu aşiretin amansız düşmanı haline getirdi.³⁷ Molla Mustafa Barzani'nin mütehakkim olmaktan çok karizmatik olan liderlik tarzı kendi partisi içerisinde de sürekli olarak rakipler üretti. Ve 1975'teki hezimetten sonra bu anlaşmazlıklar dışarı taşı.

Celal Talabani, derhal Barzani Kardeşlerin –ya da Baas rejimi'nin pek hoşlandığı bir deyim olan "İhanetin Çocukları"nın– iktidarına meydan okudu. Önceden büyük Barzani'nin bir teğmeni ve KDP politbürosunun bir üyesi olan Talabani uzun zamandır aşiret tabanlı örgütün feodal tarzını eleştiriyor ve şimdi bunun yerini kentli

aydınlar arasında kök salan seküler bir sol hareketin alması gerektiğini savunuyordu. 1976'da Talabani, Kürdistan Yurtseverler Birliğini (KYB) kurarak zaten varolan ayrışmayı resmi hale getirdi. İki yıl sonra iki rakip grup arasında açık bir savaş başladı. Bu amansız bölünme İran–Irak Savaşı'nın son iki yılına kadar onları sürekli rahatsız edecekti.

Diğer gruplar tabloyu daha da karmaşık hale getirdi. 1979'da, Molla Mustafa'nın eski yardımcılarının biri olan Mahmud Osman, KYB'den ayrılan bir pêşmerge grubuyla kuvvetlerini birleştirerek Kürdistan Sosyalist Partisi'ni kurdu. Aynı yıl Irak Komünist Partisi de Bağdat rejimine karşı silahlanarak Süleymaniye'nin kuzeyinde, KYB ile aynı vadiye kendi karargâhını kurdu.³⁸ Hemen net bir coğrafi bölünme ortaya çıktı. KDP, en kuzeydeki dağlık Behdînan bölgesine hakim olmaya devam ederken KYB, Büyük Zap nehrinin doğu ve güneyinde egemendi. (Diğerleri, küçük gruplar ise faaliyetlerini mahalli düzeyde, iki ana pêşmerge örgütünün gözyummasıyla sürdürdüler.) Bu bölünme kültürel olduğu kadar dilsel bir bölünmeydi de: nehrin kuzeyinde ve batısında konuşulan asıl Kürt lehçesi Kurmanci iken güneyinde Sorani'ydi.³⁹

Kürt problemini güç kullanarak çözmekte zorlanan Irak rejimi, ezme politikalarını "böl–yönet" politikası şeklindeki hesaplı bir girişimle yumuşattı. Bunun iki boyutu vardı: İlki, önde gelen Kürt partileri arasındaki sert bölünme ile oynamak; ikincisi ise mümkün olduğu kadar çok Kürdü, aşiret tabanlı hükümet yanlısı paramiliter gruplarda işe almaktı.

Bağdat için KDP ile KYB'yi arasını açma fırsatı İran–Irak Savaşı'ndaki, görünürde tehdit edici olan bir gelişme ile ortaya çıktı. Talabani, Temmuz 1983'te Barzani'nin İran'ın Hac Ümran'a saldırısına yardımcı olma kararına karşı sert çıktı ve aynı yılın Eylül'ünde, İran saldırılarının Pêncwin kasabası tarafındaki sınır bölgesine ulaşması, KYB'nin Süleymaniye vilayetinde bulunan müstahkem mevkiileri buraya çok yakındı, Talabani'yi daha da fazla telaşa düşürdü.⁴⁰

Talabani, istilacıları Irak topraklarından kovmak için Baas partisinin yanında savaşacağına yemin etti. Fırsatı kaçırmayan Saddam, tecrübeli KYB gerillalarını kalıcı bir şekilde Bağdat'ın yanına çekmek için, KYB liderine Kürt Özerkliğiyle ilgili yeni bir vaadde bulundu. Yaklaşık on yıl sonra, Irak rejimi ile müzakereler yapan KYB heyetinin bir üyesi, daha sonra Irak Dışişleri Bakanı olacak olan Devrim Komuta Konseyi üyesi Tarık Aziz'in sözlerini şöyle hatırlayacaktı: "Bize dedi ki, 'eğer bize yardım ederseniz bunu asla unutmayız. Ama eğer bize karşı çıkarsanız bunu da asla unutmayız. Savaş [İran–Irak] bittiğinde sizi ve köylerinizi tamamen ortadan kaldırırız.'" ⁴¹ Bu boş bir tehdit değildi.

Müzakereler 1985 Ocağında son bulmazdan önce bir sonuca varamadan bir yıldan daha uzun bir süre devam etti. Görüşmelerin bitmesi için bir sürü sebep vardı ama söylendiğine göre hiçbirisi Talabani'nin Molla Mustafa Barzani'nin, Kerkük ve Xaneqîn bölgelerini petrol yataklarıyla birlikte Kürdistan'ın bir parçası sayılmasına dair kabul edilemez talebini yinelemesi kadar önemli değildi.⁴² Saddam, Talabani ile kalıcı bir ittifak yapmayı başaramamış olmasına rağmen KYB ile KDP arasındaki çatlağı daha da derinleştirmiş ve keskinleştirmiş olmaktan memnuniyet duyabiliyordu.

Modern çağda Irak Kürdistanı'nın birçok yerinde aşiret bağları zayıflamıştı. Güçlü olmaya devam ettiği yerler, Kürt dayanışmasının altını oyma dürtüsüyle hareket eden müteakip yönetimlerin milis devşirdikleri verimli topraklar olmuştur. Saddam Hüseyin döneminde resmi olarak Milli Savunma Taburları Komutanlığı (Qiyadet Jahafel al–Difa' al–Watani) olarak bilinen bu paramiliter gruplar, öteden beri diğer Kürtler tarafından cahş yani "eşek sıpası"⁴³ diye alaya alınmaktadır.

Cahşlar, hiç değilse 1960'ların başlarından itibaren bir biçimde varolmuştur ve rolleri çeşitli defalar artırılmıştır. İlkel olarak, her aşiretin rejime bağlılığının bir ifadesi olarak kendi cahş destek kuvvetini oluşturması gerekiyordu; her birimin komutanı müsteşar (danışman ya da müşavir) ünvanından yararlanıyordu. Aşiret liderleri cahş birimleri oluşturmaya yanaşmadıkları durumda, Emn tehditleri çoğu zaman ikna edici oluyordu.⁴⁴

İran–Irak Savaşı'nın son aşamalarında ve Enfal harekâtı sırasında cahşlar operasyonel olarak askeri istihbaratın (İstihbarat) komutası altına girdi. Hükümet yanlısı Kürtlerden iki elit güç de oluşturulmuştu. Quwat al-Taware (Acil Kuvvetler) Baas Partisi'nin kontrolü altındaki şehirlerde istihbarat ve kontr-terör faaliyetlerinde bulunuyordu. Mafarez Khaseh ya da Kürt ajanlardan kurulu "özel birimler" ise Emn'in resmi bir parçası olup sıkı işbirlikçilerden oluşuyordu. Bütün bu gruplar, kendi soydaşlarına karşı rejim tarafından fena halde doldurulmuşlardı. Eski bir cahş komutanının hatırladığına göre; giriş düzeyindeki bir seminerde, askeri istihbarat subayları, müsteşarlara, pêşmergelerin ne Kürt ne de Iraklı olduğunu; İslam hukukuna göre "kâfir olduklarını ve öyle de muamele görmeleri gerektiğini" söylemişti.⁴⁵ Sıradan bir cahşın görevleri aşağı yukarı dünyanın diğer bölgelerindeki benzer bir milisin görevleri gibiydi.⁴⁶ Hafif silahlarla yetersiz bir şekilde donatılmış olan cahşlar, yollarda barikat kuruyor, kırdaki devriye geziyor, düzenli ordu için ileri keşif işi yapıyor, köylerde asker kaçaklarını ve yoklama kaçaklarını arıyor ve pêşmerge olduğundan şüphelenilen kişileri yetkililere teslim ediyorlardı. Rejim, aşikar sebeplerden, cahşların sadakatine hiçbir zaman tam olarak güvenmedi. Cahşların çoğunlukla hükümet kontrolündeki kompleks, kasaba ve köylerden toplanmış olmasına rağmen (örneğin, Zaxo'dan 5.000 kadar cahş çıktığı söylenmektedir), yerel sempatilerin gelişmesini önlemek için sık sık görev yerleri değiştiriliyordu. Müsteşarlar, civardaki pêşmerge komutanlarıyla gizli temaslarının olabileceğinden rejimin endişe ettiğini biliyordu ve Middle East Watch'un incelediği Emn dosyaları arasında cahş liderleri hakkında kapsamlı dosyalar da bulunmaktadır.

İran–Irak Savaşı'nın ilk yılları ortaya çıkardı ki, askere alınan Kürtler gönülsüz askerlik yapıyorlardı ve birçok kereler Kürt grupları askerlik hizmetinden alınarak cahş içerisinde görevlendirildi. Yetişkin bir Kürt gencinin eğer yörenin müsteşarı ile bağlantıları varsa askeri hizmetten kurtulmak ve bunun yerine cahş olarak hizmet etmek için her yolu deneyecekti.

Müsteşarların çoğu yeni rollerini cazip buluyordu. Bazıları, hükümetin gerçekten güç sahibi olunan pozisyonlara getirdiği sıradan insanlardı. Diğerleri ise etrafındaki Kürtler nezdinde giderek azalan nüfuzunu, müsteşarların önündeki zengin rüşvet fırsatlarıyla fazla fazla telafi edebileceğini keşfeden geleneksel aşiret liderleriydi. Sabit maaşına ek olarak müsteşar, komutası altında görünen her kişi için az miktarda aylık para da alabiliyordu. Bu insanların birçoğu hatta bazı durumlarda çoğunluğu için aktif görevden kaçmak pek sık görülen bir olaydı. Kağıt üstünde, rejimin emrinde, en kalabalık zamanında 250.000 Kürt yaya asker görünüyorken, pratikte bu sayının yalnızca küçük bir bölümü aslında silahlıydı. Bu Kürtler, kendilerini askeri hizmetten muaf tutacak imzalı bir cahş kimliği karşılığında müsteşarın kendi maaşlarını da cebine atmasından hiç de şikayetçi değillerdi. Ayda 85 Dinar (\$255) alan bu kağıt üstündeki askerlerden açıkgoz bir müsteşarın bir servet yapması çok kolaydı. Örneğin, Ömer ve Huseyin Surçî kardeşler kazandıkları paraları bir taahhüt ve inşaat işine yatırarak Kürdistan'ın en zengin insanları oldular.

Hükümet müsteşarların sadakatini sağlamak için bu tür uygulamalara göz yummaya hazır olmasına rağmen, en ufak bir bağımsızlık gösterisine karşı son derece acımasızdı. Birkaç tanık, Middle East Watch'a, 1986'da itaatsizlik gerekçesiyle idam

edilen Cafer Mustafa adlı bir müsteşarın hikâyesini anlattı. Söylendiğine göre, Baas rejiminin ateşli bir partizanı olan Cafer Mustafa, Behdînan'ın kuzey dağlarındaki kendi bölgesinde kalmasına izin verilmesi koşuluyla bir cahş destek gücüne liderlik yapmayı kabul etmişti. 1986'da Cafer Mustafa'nın başka yere nakli için emir gelmiş fakat gitmeyi reddetmişti. İşten el çektirildi ama Saddam'a kafa tutması Irak Kürdistanı'nda konuşulan tek konu haline gelmişti. Ama bir hafta sonra Bağdat'ta Cafer Mustafa idam edildi ve sonra cesedi kuzeydeki Mengeş kasabası yakınlarındaki evine götürüldü ve orada umuma açık bir şekilde ikinci kez asıldı. Bir süre sonra da sahibi olduğu Besîfkî ve Dergîjnik köyleri yakıldı.⁴⁷

1985–1987: AÇIK SAVAŞ

Baas ve KYB görüşmelerinin Ocak 1985'te başarısızlığa uğramasından sonra Irak rejimi Kürdistan üzerindeki kontrolünün birkez daha kayıp gitmekte olduğunu gördü. İran ile yapılan savaşın hızlı bir zafer getireceği hesap edilirken, her iki tarafın da ağır kayıplar vermesine rağmen savaş hiç bitmeyecekmiş gibi sürüp gidiyordu. Hükümetin Kürt topraklarının her yanında küçüklü büyüklü müstahkem yerler zinciri inşa etmiş olmasına rağmen çok sayıda birliği buralarda çakılı vaziyette tutmak mümkün değildi. 1980'lerin ortalarında, çoğunlukla KYB kontrolündeki İran sınırına yakın bölgelerde birkaç düzine Kürt yerleşim yeri kademeli olarak yakılmış ve buraların halkı mücemma'ata yerleştirilmişti. Fakat diğer yüzlerce eski köy –muhtemelen 2.000 kadar – isyan bastırma savaşını gündelik hayatlarının ritmine entegre etmeye çalıştı. Süreç içerisinde buradaki cemaatler dönüşüme uğradı.

Sivillerin moralini en fazla bozan şey bombardımanlardı. Irak ordusu Kürdistan'ı bir ızgara gibi parçalara ayırmış ve belli aralıklarla menzili 25 mile kadar çıkan büyük toplar yerleştirmişti. Toplar günün 24 saati hedefleri dövüyordu ve herhangi bir günde hangi hedeflerin vurulacağını tahmin etmek imkansızdı. Sıradan çiftlik işleri dahi ölümle sonuçlanabilen bir şans oyunu haline gelmişti; uyku düzenleri allak bullak olmuştu; sürekli belirsizlik herkesin sinirlerini altüst ediyordu.

Asker kaçaklarını, yoklama kaçaklarını ve pêşmerge olduğundan şüphelenilenleri yakalamaları için helikopterler köylere düzenli olarak askeri birlikler ve cahşlar indiriyordu. Ele geçirilen Kürtler götürülüyor ve infaz ediliyordu. Diğerleri de hükümetin Sovyetlerden aldığı MIG ve Sukhoi savaş uçaklarının sık aralıklarla düzenlediği saldırılarda ölüyordu.

1963'teki ilk Baas rejiminden bu yana Kürt köylüleri, hava saldırılarına karşı evlerinin dışına basit sığınaklar yaparak kendilerini korumayı öğrenmişlerdi. Artık sığınak yapımı hızlanmış ve çok daha ince tasarlanmış sığınaklar yapılmaya başlanmıştı. Birçoğu gerçek bir yeraltı odasıydı, ayağa kalkılabilecek kadar yüksek, tahtalarla veya sac ondülünle ve çamur, taş ve dallardan oluşan bir tabakayla kaplanmıştı. Daha gelişkin olanlarında, içerdekileri şarapnel ve patlamalardan korumak için girişlere kıvrılan tüneller yapılmıştı. Birçok köy tümünden, yakınlarında mağara ve kayalıklar olan yerlere taşındı ve gece hayatı yaşamaya başladılar, hayvanlarına ve topraklarına bakmaya çıkmak için karanlığın çökmesini bekliyorlardı. Üç ya da dört evden oluşan küçük köyler ve üç ya da dört bin kişiden oluşan küçük kasabalar mecburen kendi kendine yeterli bir hayat sürdürüyordu. Çok sayıda köy beş kişilik kendi meclislerini (Arapça'da majlis al-şa'ab ya da Kürtçe'de encûman) seçti. Hükümet temel kamu hizmetlerini kırsal bölgelerden geri çekerken, terkedilmiş okulların kadrolarını doldurmaya pêşmerge öğretmenler geliyor ve yine seyyar pêşmerge sıhhiyeler, kapatılmış olan sağlık ocaklarının boşluğunu gidermeye

çalışıyordu. Çoğu köyde elektrik ve şebeke suyu yoktu ve bu bakımdan rejimin çıkarabileceği ilave zorluklar sınırlıydı. Çünkü Kürtler, önceden olduğu gibi, sularını ırmaklardan, pınarlardan ve yeraltı kaynaklarından sağlıyor⁴⁸ ve daha varlıklı olanlar özel jeneratörlerle elektrik üretiyorlardı. Ticaret kaçakçılığa dayanıyordu. Çevre tepelerdeki bütün keçi yollarını bilen köylüler, pêşmerge kontrolündeki bölgelere yiyecek götürülmesini engellemeye çalışan hükümetin yollardaki barikatlarını nasıl atlatacaklarını öğrenmişlerdi. Bu kontrol noktalarından yalnızca kadınların geçmesine izin veriliyordu. Bazen rüşvet yardımıyla çocukların da geçmesi mümkündü ama bu riskli bir işti, pêşmergeye yardım ettikleri şüphesiyle tutuklanıp kaybedilenler oluyordu.

Pratikte pêşmerge ve sıradan siviller arasındaki fark artık giderek belirsizleşiyordu. Aktif pêşmergeler bağlı oldukları örgütten maaş alıyor ve bir kerede on beş–yirmi gün göreve çıkıyorlar sonra da bir o kadar evde kalıp tarlada çalışıyorlardı, en azından prensipte bu böyleydi. Fakat, askerlik çağına gelmiş bir çok erkek de (ve hatta bazı kadınlar) silahlanmış ve asıl görevleri köylerini savunmak ve pêşmerge takviye kuvvetleri gelinceye kadar orduyu köylerine sokmamak olan Sivil Savunma Kuvveti (Hêzî Bergrî Millî ya da Hêzî Pêşkîrî) olarak silahlandırılmış ve organize olmuştu. Hafif silahları pek fazla zorluk yaşamadan cahşlardan satın alabiliyorlardı ve evlerde birden fazla silah olması yaygın bir durumdu.

Bu arada pêşmerge, sabit ve hareketli kuvvetler karışımıyla rejimi şaşırtmaya çalışıyordu. En küçük gerilla birimi olan müfrezelerden yüzlercesi kırlarda dolaşıyordu. Dağlık alanlarda bir müfreme beş kişiye kadar düşebiliyordu; köylerde başarılı bir savunma için gerekli sayı minimum onbeşti. Müfremenin üstünde kırd, kırdın üstünde ise, Kürtlerin bir bölük askere eşit olduğunu düşündükleri tip vardı.⁴⁹ Bağdat'ın 1987'nin başında Irak Kürdistanı'nda etkili biçimde kontrol edebildiği yerler şehirler, büyük kasabalar, kompleksler ve asfalt otoyollardan ibaretti. Kırsal alanlarda denetimi, kabaca kuzeyde KDP, güneyde ise KYB elinde bulunduruyordu. Rejim, KDP'yi uzun süreden beri "ihanetin çocukları" diye karalarken, şimdi KYB'nin de Irak'ın savaşmakta olduğu yabancı bir gücün askeri ve politik vekili gibi hareket ettiğine dair uğursuz işaretler görüyordu. Talabani'nin grubu bundan sonra resmi olarak Umala İran –"İran ajanları" olarak bilinecekti. Bu söz söylendiğine göre bizzat Saddam tarafından çıkarılmıştı.⁵⁰

Bu bir hakaret olmasına rağmen, İran ve KYB'nin 1986'daki işbirliğinin ardından deyim gerçeklik kazandı. KDP, uzun zamandan beri sığınma yeri olarak İran'a geçiş imkanına sahipken, şimdi KYB de bundan başka alternatifinin olmadığını hissediyordu. Kuşatılmış Kürdistan topraklarında dost bir komşunun yardımı olmadan başarıya ulaşmak mümkün değildi. "Ne yiyeceklerin ve diğer erzağın bize ulaşacağı bir yol, ne de yaralımız için bir yardım, ne de kurtardığımız bölgeden dışarı bir yol vardı" diyordu, dönemin KYB Komutan Vekili Nêwşîrwan Mustafa Amin, "İran dünyaya açılan tek pencerimizdi".

Ekim 1986'da KYB ile İran hükümeti kapsamlı bir ekonomik, politik ve askeri işbirliği anlaşması imzaladılar. Her iki taraf da Saddam devrilinceye kadar Irak rejimine karşı savaşacağına ve Bağdat'la tek yanlı görüşmelerde bulunmayacağına söz verdi.⁵¹ Eğer taraflardan biri ciddi bir askeri tehdit ile karşılaşırsa diğer taraf baskıyı azaltmak için ikinci bir cephe açacaktı; Bağdat'ta İslami rejim kurma hakkından vazgeçtiğine yemin eden İran, KYB'ye silah sağlayacak, finansal destek ve tıbbi yardımda bulunacaktı.⁵² İran Devrim Muhafızları'ndan (Pasdaran) bir grubun, pêşmergelerle birlikte Irak içlerindeki Kerkük petrol sahalarını vurduğu 10 Ekim'de bu anlaşmanın sonuçlarının nerdeyse hepsi gözler önündeydi. Aynı zamanda İranlılar,

KYB ile KDP'nin, aralarındaki uzun süren rekabete bir son vererek bir birlik anlaşması yapmalarına da aracılık etti. Bu açıkça Bağdat'ı dehşete düşürmüştü. Tahran anlaşmaları Irak rejiminin tutumunda radikal bir değişiklik meydana getirdi. İran'a karşı savaşta üstün olmasına rağmen sınırları içindeki güvenlik koşulları gittikçe kötüye gidiyordu. KYB ile savaşın yeniden başladığı 1985'ten beri Kürtlerle ilgili işlere, Baas Partisi Örgütü Kuzey Bürosu başkanı Muhammed Hamza el-Zübeydi bakıyordu. Bölgede güvenlik her yönüyle yeniden değerlendirildikten sonra El-Zübeydi'ye durumu altı ay içerisinde kontrol altına alması emredildi; bu süre bir altı ay daha uzatılacaktı. Fakat durum hâlâ kötüye gidiyordu ve 1987'nin başlarında Bağdat daha sert önlemler almaya karar verdi. Bundan böyle, Kürt dağlarında yaşayan ve çiftçilik yapan herkes, etnik kökenleri ve atalarının topraklarında bulunmalarından dolayı aktif devlet düşmanı kabul edilecekti.

notlar:

- 1 P.J. Braidwood, Prehistoric Investigation in Iraqi Kurdistan [Irak Kürdistanı'nda Prehistorik Araştırmalar] (Chicago, 1960)
- 2 Martin Van Bruinessen'in Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan [Ağa, Şeyh ve Devlet: Kürdistan'daki Toplumsal ve Siyasal Yapılar] (London: Zed Books, 1992) adlı kitabı Kürtler ile ilgili bu konudaki en iyi çalışmadır. Genel bir tarihi ve kültürel bakış için bkz. Mehrdad R. Izady, The Kurds: A Concise Handbook [Kürtler: Kısa bir Elkitabı] (Washington, D.C.: Crane Russak, 1992). Faydalı bir özet için bkz. David McDowall, "The Kurdish Question: A Historical Review"[Kürt Meselesi: Tarihsel Bir İnceleme], Philip G. Kreyenbroek and Stefan Sperl, eds., The Kurds: A Contemporary Overview [Kürtler: Günümüzden Bir Bakış] (London and New York: Routledge, 1992) içinde, özellikle s. 24–30.
- 3 Izady, op.cit, s.117, şu rakamları vermektedir: Türkiye'de 13.65 milyon, İran'da 6.6 milyon, Irak'da 4.4 milyon.
- 4 Izady'ye göre, loc cit, Kürtler 1980'de Irak nüfusunun %25'ini, Türkiye nüfusunun %21.3'ünü oluşturunuyordu. 1990'da bu rakamlar, sırasıyla, 23.5 ve 24.1 oldu. Diğer tahminler çok daha düşük olup Kürtleri Irak nüfusunun %16 ya da 17'si gibi göstermektedir.
- 5 Bununla birlikte diğer ulusal kurtuluş hareketlerinden farklı olarak Kürtler, kararlı bir Sovyet desteğinden mahrum kaldılar.
- 6 14 Temmuz 1958'deki devrimden bu yana Bağdat'ta dört rejim değişikliği yaşanmıştır: Abdülkerim Kasım ve "Bağımsız Subaylar"ın askeri hükümeti (1958–1963); Baas Arap Sosyalist Partisi'nin ilk rejimi (Şubat–Kasım 1963); Arif kardeşler ve Abdurrahman el-Bazzaz Hükümeti (1963–1968); ve İkinci Baas rejimi (1968'den günümüze). Temmuz 1968 Darbesinin liderlerinden biri olan Saddam Hüseyin 1979'dan beri Irak Devlet Başkanıdır. Döneme ait en iyi genel bir çalışma için bkz. Marion Farouk-Sluglett ve Peter Sluglett, Iraq Since 1958: From Revolution to Dictatorship [1958'den Bu Yana Irak: Devrimden Diktatörlüğe](London: I.B. Tauris, 1990). Diğer faydalı çalışmalar ise şunlardır: Phebe Marr, The Modern History of Iraq [Modern Irak Tarihi](Boulder: Westview Press, 1985) ve CARDRI (Committee Against Repression and for Democratic Rights in Iraq), Saddam's Iraq: Revolution or Reaction?[Saddam'ın Irakı: Devrim ve Tepki](London: Zed Books, 1986).
- 7 İran–Irak Savaşına ilişkin kitaplar rutin bir şekilde, Halepçe'de her iki tarafın da kimyasal silah kullandığını söyleyen asılsız raporu tekrarladılar. Bu fikrin kaynağı ABD Ordusu Savaş Koleji için yapılan bir çalışmaydı: Stephen C. Pelletiere, Douglas

V. Johnson II ve Leif R. Rosenberger, *Iraqi Power and US Security in the Middle East* [Irak İktidarı ve Orta Doğu'da ABD'nin Güvenliği] ve (Carlisle Barracks, PA: Strategic Studies Institute, US Army War College, 1990). Aynı şey daha sonra, eski bir ABD istihbarat görevlisi olan Pelletiere'nin *The Iran–Iraq War: Chaos in a Vacuum* [İran–Irak Savaşı: Boşlukta Kaos] (New York: Praeger, 1992) adlı kitabında da tekrarlanmıştır. Bu bariz şekilde Irak yanlısı olan çalışmada, "23 Mayıs'ta (sic) kasaba için verilen mücadelede her iki taraf da gaz kullanmıştır. Sonuç olarak onlarca (sic) Iraklı sivil Kürt öldü. Kürtleri öldürenin İran gazı olduğu artık tümüyle kesindir" (s.136–137) denmektedir.

Halepçe kurbanlarının dudaklarının morarmış olmasının yola çıkarak bu sonuca ulaşılmaktadır. Sanılmaktadır ki bu yalnızca Irak'ın sahip olmadığına inanılan siyanür gazının karakteristik etkisidir. Metabolik bir zehir olan siyanür gazı gerçekten de dudakların morarmasına sebep olur, fakat bu onun kullanıldığı anlamına gelmeyebilir. Solunum felcine sebep olan acetylcholinesterase inhibitörleri olan sinir gazları da kurbanlarının dudaklarının morarmasına sebep olabilirdi. Harvard Halk Sağlığı Okulu'ndan Dr. Howard Hu ile yapılan Middle East Watch röportajı, 13 Mayıs 1993. Irak'ın Enfal süresince Kürtlere karşı sinir gazları kullandığının kanıtları için aşağıdaki 10 no'lu dipnota bakınız.

8 Kürt köylerinin imhasına ilişkin bir çalışmanın (*Destruction of a Nation* [Bir Ulusun İmhası], kendi tarafından yayınlanmıştır, Nisan, 1990) yazarı olan Kürt araştırmacı Shorsh Resool, Halepçe'de ölenlerden 3.200 kişinin isimlerinin bir listesini biraraya getirmiştir. İzlenimlere dayanan tahminlere göre bu sayı 7.000'dir. (bkz. s. 150)

9 En sık zikredilen rakam olan 65.000 rakamı şu rapora dayanmaktadır: Peter W. Galbraith ve Chiristopher Van Hollen, Jr., "Chemical Weapons Use in Kurdistan: Iraq's Final Offensive"[Kürdistan'da Kimyasal Silah Kullanımı: Irak'ın Nihai Saldırısı], ABD Senatosu Dış İlişkiler Komitesi'ne sunulan bir personel raporu, 21 Eylül 1988. Onbinlerce kişi doğrudan Irak'tan ya da Türkiye üzerinden İran'a sığınmaya çalışmıştır.

10 Bkz. Galbraith ve Van Hollen, op.cit. İnsan Hakları İçin Doktorlar'ın Şubat 1989 Raporu, "Winds of Death: Iraq's Use of Poison Gas Against Its Kurdish Population"da[Ölüm Rüzgarları: Irak'ın Kürt Nüfusa Karşı Zehirli Gaz Kullanması] varılan sonuca göre Türkiye'de incelenen göçmenlerin yaraları hardal sülfürü (yperte) yaralarıyla aynı özellikleri gösteriyordu. Bununla birlikte PHR "görgü tanıklarının anlattığı patlamanın ardından birkaç dakika içinde başlayan ölümler... yalnızca hardal gazı ile açıklanamaz" diye de belirtmiştir. Esrar perdesi, Nisan 1993'te, Birjinnî köyünden alınan toprak örneklerinde Sarin adı verilen bir sinir gazının artığı olan elementlerin varlığını gösteren araştırmayla kaldırılmıştır. Bkz. PHR–Human Rights Watch, "Scientific First: Soil Samples Taken From Bomb Craters in Northern Iraq Reveal Nerve Gas– Even Four Years Later"[Önce Bilimsel: Dört Yıl Sonra Bile Kuzey Irak'taki Bomba Kraterlerinden Alınan Numune Topraklar Sinir Gazına İşaret Etmektedir], 29 Nisan 1993

11 Soykırım Suçunu Önleme ve Cezalandırmaya İlişkin Konvansiyon, 78 UNTS 277, Genel Kurulun 2670 sayılı ve 9 Aralık 1948 tarihli kararıyla onaylanıp 12 Ocak 1951'de yürürlüğe girmiştir. Konvansiyon, soykırımı, "Bir ulus, etnik, ırksal ya da dinsel grubun tamamını ya da bir bölümünü oratadan kaldırmak amacıyla yapılan eylemler" olarak tanımlar. Bu konular hakkında genel bir tartışma için bkz. Frank Chalk ve Kurt Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies* [Soykırımın Tarihi ve Sosyolojisi: Analizler ve Vaka Çalışmaları] (New Haven: Yale University Press, 1990) ve Hellen Fein, ed., *Genocide Watch* (New Haven: Yale University Press, 1992).

12 Bu araştırmaların sonuçlarına Middle East Watch–İnsan Hakları İçin Doktorlar’ın iki raporunda yer verilmiştir: Unquiet Graves: The Search For the Disappeared in Iraqi Kurdistan, şubat 1992 ve The Anfal Campaign in Iraqi Kurdistan: The Destruction of Koreme, Ocak 1993.

13 ABD Savunma Bakanlığı Irak Kşrdistanı Projesi için teknik eleman gşrevlendirerek dşkşmanların taşınmasına yardımcı olduğu halde Middle East Watch ve KYB, ortaklaşa olarak, arşiv üzerinde tam kontrole sahiptirler.

14 Raul Hilberg, The Destruction of The European Jews (New York: Holmes and Meier, 1985), s.8.

15 Teknik fonksiyonları aşağı yukarı ABD Federal Araştırma Bşrosu’na (FBI) denk olan Emn’in nşveleri, 1960’ların ortalarındaki Baas partisinin Al–Jihaz Al–Khaseh, "şzel aygıt" olarak bilinen gizli birimine kadar gider. Kod adı, Cihaz Haneen, “istek aletiydi”. 1973’te ona bugşnkş adını ve fonksiyonlarını veren Saddam Hşseyin, gizli polisin yapılandırılmasını bizzat yşnetmiştir. Bkz. Samir al–Khalil, op.cit., s.5–6, 12–13 (Al–Khalil, Iraklı yazar, Kenan Makiya’nın mahlasıdır.)

16 Irak rejimi bu sşreyi, Kşrt savaşını, iki dşzenli ordu arasında ve sayıca daha gşlş bir dşşmana karşı yapılan savaşla meşrulaştırmak için seçmiş olabilir. Makiya’nın bu makalesi; "The Anfal: Uncovering an Iraqi campaign to Exterminate The Kurds" [Enfal: Kşrtleri Yok Etmeyi Hedefleyen Bir Irak Harekştının Ortaya ıkarılması] (Harpers Magazine, Mayıs 1992, s.53–61), yazarın, Cruelty and Silence: War, Tyranny, Uprising and the Arab World [Vahşet ve Sessizlik: Savaş, Tiranlık, Ayaklanma ve Arap Dşnyası](New York: Norton, 1993) adlı kitabının bir şzetidir. Makiya’nın Kuzey Irak ziyareti, İngiliz film yapımcısı Gwynne Roberts’ın "Saddam’s Killing Fields"[Saddam’ın şlşm Tarlaları] adlı BBC’de Ocak 1992’de ve PBS Front Line’da 31 Mart 1992’de yayınlanan haberine temel oluşturmuştur.

Enfal harekştının genel bir şzetini veren diğer iki yayın ise şunlardır: Raymond Bonner, "Always Remember", (The New Yorker, 28 Eylşl 1992, s. 46–51, 54–58 ve 63–65) ve Judith Miller, "Iraq Accused: A Case of Genocide"[Suçlu Irak: Bir Soykırım şrneği], (The New York Times Magazine), 3 Ocak 1993, s. 12–17, 28, 31–33, 36. Miller’in makalesi, Middle East Watch’un Irak Kşrdistanı dşkşmanları projesindeki sağlanan ilerlemeyle birlikte konuyu biraz daha ayrıntılı ele almaktadır.

17 A.J. Arberry (ev.), The Koran Interpreted [Kur’an Tefsiri] (New York: Collier Books, Macmillan Publishing Co., 1955), s.198. [Kur’an’ın ilgili bşlşmlerinin Tşrkesi için aşağıdaki Kur’an tefsiri kullanılmıştır: Kur’an–ı Kerim ve Tşrke Anlamı, İsmail Hakkı İzmirli, Eren Yayınları, İstanbul 1977–y.h.n.]

18 Aslında Temmuz 1970 Geçici Anayasası "Irak Halkı Arap ve Kşrt milliyetleri olmak şzere iki temel milliyetten oluşur. Anayasa, Irak’ın břtřnlřęřnř bozmayacak şekilde, Kşrt halkının ulusal haklarını ve bştşn azınlıkların meşru haklarını tanıyacaktır" der. Irak hşkşmetinin şzerklik konusundaki gşrşşş için bkz. Settlement of The Kurdish Problem In Iraq [Irak’ta Kşrt Sorununun şzşmş] (Baghdad: Ath–Thawra Publications, c.1974)

19 Yine, ilginç bir şekilde, bu 1988 Enfal Operasyonu’nun coğrafi sınırlarını belirleyen bir nşfus sayımıydı. Bkz. s. 121–126. Ayrıca Ali Hasan el–Mecid’in, Kşrdistan’daki Arap nşfusu konusundaki gşrşşleri için bkz. ek A, s. 412.

20 Farouk–Sluglett ve Sluglett’e gşre (op.cit. s.172) Irak petrol gelirleri 1972’de 575 milyon dolar iken 1973’te 1,84 milyar dolara, 1974’te ise 5,7 milyar dolara yşkselmiştir

21 İsraili bilgin Amatzia Baram, Culture, History and Ideology in The Formation of Ba'athist Iraq, 1968–89 [Baasçı Irak'ın Oluşumunda Kültür, Tarih ve İdeoloji] (New York: St. Martin's Press, 1991) adlı dikkat çekici kitabında, s. 61–62, bu idari reformun ne kadarının, partinin, Irak'ın modern tarihini antik dönemdeki zaferler ile ilişkilendirme isteğini yansıttığını göstermektedir. En dikkat çekici olanı, Arap ve Pers ordularının M.S 635'te yaptıkları savaşın ardından Divaniye ilinin adının Qadissiya olarak değiştirilmesidir. Hatırlayacak olursak, 1980–88 İran–Irak savaşından resmi olarak "Saddam'ın Qadissiya'sı" olarak bahsediliyordu.

22 McDowall bunu (op cit) "ultimatomla özerklik" olarak adlandırır.

23 24 Eylül 1973 tarihli konuşma, Saddam Hüseyin, On Current Events in Iraq [Irak'taki Güncel Olaylar Hakkında] (London: Longman, 1977) içinde, s.17–18, zikreden al-Khalil, Republic of Fear. Baas Partisi'nin, Kürtlere Perslerle olan akrabalıklarından dolayı ırksal bir kin duyduğuna ilişkin bazı deliller de bulunmaktadır. Örneğin, Al-Khalil'e göre (op.cit. s.17) Irak hükümetinin resmi yayınevi Darül-Hürriye 1981'de, Three Whom God Should Not Have Created: Persians, Jews and Flies [Allah'ın Yaratmamış Olması Gerektiği Üç Şey: Persler, Yahudiler ve Sinekler] başlıklı, Saddam Hüseyin'in kayınpederi ve eski Bağdat valisi olan Hayrullah Tulfah tarafından yazılan bir broşür dağıtmıştı. Tulfah'a göre Persler, "Allah'ın insan şeklinde yarattığı hayvanlar"; Yahudiler, "değişik halklardan arta kalanlarla pisliğin bir karışımı"; ve sinekler ise "Allah'ın yaratmaktaki amacını anlamadığımız" değersiz yaratıklardır.

24 Resool, The Destruction of a Nation, op.cit., boşaltılan köyler hakkında yararlı bir kaynaktır. Middle East Watch'un oldukça güvenilir bulduğu Resool'un rakamlarına göre Irak Kürdistanı'nın kuzeyinde 369, Diyala vilayetinde ise 154 köy tahrip edilmiş ya da boşaltılmıştır.

25 Örneğin, Emniyet Genel Müdürlüğü (Emn) merkezinden gelen 4 Mayıs 1985 tarihli ve K3/34478 sayılı direktifte Kerkük şehrine Kürt göçü hakkında kaygılar ifade edilmektedir. Direktifte, El-Ta'mim (Kerkük) vilayetinde herhangi bir ikametgah değişikliğinin yasak olduğu buyurulmaktadır. Ta ki "[Devrim Komuta Konseyi] Kuzey İşleri Komitesi ve emniyet çevreleri bu konuda görüş bildirinceye kadar. Bu yasak, kişi hakkında ve yukarıda belirtilen vilayete niye yerleşmek istediği hakkında gizli soruşturma yapabilmek için konmuştur."

26 Middle East Watch raporları, Kuştepe kompleksi, 3 Mayıs 1992.

27 27 Kasım 1975 tarihli The Times (Londra)'da bildirilmektedir, zikreden Martin Van Bruinessen, "The Kurds Between Iran and Iraq" [İran ile Irak Arasında Kalan Kürtler] Middle East Report, Temmuz–Ağustos, 1986. s. 27.

28 Middle East Watch Raporları, Kuştepe Kampı, 4 Mayıs 1992.

29 Resool (op.cit.) aşağıdaki rakamları vermektedir. Süleymaniye vilayetinde 336 köy (26'sı 1977'de ve 310'u 1978'de); Erbil vilayetinde 120 (79'u 1977, 41'i 1978'de) ve geri kalanı Duhok ve Diyala vilayetlerinde olmak üzere çok sayıda köy tahrip edildi. Middle East Watch'un derlediği ilave tanıklıklarda söylenen, Qeladizê kasabası etrafında 120 ve Süleymaniye vilayetinin bütününde ise 260–265 köyün tahrip edildiğidir.

30 Al-Thawra, 18 Eylül 1978, zikreden Van Bruinessen, op. cit. s.24.

31 Kuzey İşleri Komitesi, Middle East Watch'un incelediği birçok Irak resmi belgesinin kaynağıdır. Al-Khalil'in Republic of Fear adlı kitabında, bu komiteden "Kuzey İşleri Yüksek Komitesi" olarak bahsedilmektedir. Middle East Watch'un röportaj yaptığı bir Irak askeri istihbarat subayına göre, Kerkük'te bulunan Özel Araştırmalar Komitesi, biri Baas partisinden, biri Emniyet Genel Müdürlüğü'nden

(Emn), biri Askeri İstihbarat'tan (İstihbarat), biri de dış istihbarat örgütünden (Muhaberat) olmak üzere 4 üyeden oluşmaktadır.

32 Diğer iskan kampları–Kürtçe'de Urdugakan veya Arapça'da Mu'askarat–1975'teki Araplaştırma harekâtı sırasında güneyden getirilen sünni Arapları yerleştirmek için inşa edilmişti. Bu özellikle, Duhok'un kuzeyindeki düzlükteki, önceden Kürt Silêvanî aşiretinin yaşadığı alanlar için doğrudur.

33 İdris, 1987'de bir kalp krizi sonucu hayatını kaybetti; Mesut Barzani hâlâ KDP'nin lideridir.

34 Middle East Watch Ropörtajı, Kuştepe Kampı, 4 Mayıs 1992.

35 Barzani aşiretinden erkeklerin tutsak alındıktan sonra bir yıl daha yaşayıp daha sonra öldürüldüklerine ilişkin bazı deliller bulunmaktadır. Bir Muhaberat dosyasında 1983'de çıkarılan ve numarası 998'den 1036'ya 39 başkanlık kararnamesi bulunmaktadır. Bu kararnamelerde "özel durumdan" ölüm cezasına çarptırılmış kişiler listelenmiştir. Daha sonra eklenen yazışmaların içinde el yazısıyla yazılmış bir emir "yukarıda belirtilmiş ve ölüm cezasına çarptırılmış kişiler arasında hâlâ gözetimimiz altında olan var mı?" diye sorar. El yazısıyla yazılmış olan 9 Nisan 1985 tarihli cevap şöyledir: "Tutuklanmalarından önce bölgemizde yaşayan Barzani aşiretinden bir grup dışında, yukarıda belirtilen ölüm cezasına çarptırılmış olanlardan hiç kimse gözetimimiz altında bulunmamaktadır." [vurgu eklenmiştir]

Middle East Watch'un 18 Mart 1993'te Selahaddin kentinde röportaj yaptığı Barzani aşiretinden bir adam, 1986'da bazı Barzani kadın ve çocukların hükümet görevlilerince kamyonlarla Türk sınırına götürüldüğü ve ülkeyi terk etmelerinin emredildiğini belirtti. Bir süre sınırda kaldıktan sonra, Kuştepe'ye geri döndüler ve görünen onlara karşı daha başka bir eylemde bulunulmamıştır. Kurtulan Barzanilere karşı, Irak vatandaşlığından çıkarılmak dahil önerilen tedbirler dizisi, Devrim Komuta Konseyi Kuzey İşleri Komitesi'nin (NAC) bir kararını bildiren Ocak 1986 tarihli İstihbarat yazışmasında ayrıntılandırılmaktadır. NAC mektubu no.6740, "kişiye özel ve çok gizli" ibaresi taşıyan mektup 16 Ocak 1986 tarihini taşımaktadır.

36 El–Iraq, 13 Eylül 1983

37 Örneğin, bkz. Van Bruinessen, Agha, Shaikh and State, s.28, 231–232.

38 Genel bir bakış için bkz. Farouk–Sluglett ve Sluglett, s.187–190. ve Van Bruinessen, Agha, Shaikh and State, s. 31–32 ve 34–36. Tahran Rejimine karşı Irak topraklarından gerilla savaşı yürüten Komala ve KDP–İran gibi İranlı örgütlerin de içlerinde bulunduğu birçok küçük grubun bu bölgedeki varlığı, durumu daha da karmaşık hale getiriyordu.

39 Kürtçe, İran dil grubunun bir üyesidir ve Sorani ve Kurmanci'nin dışında daha başka birçok lehçesi de vardır. Bkz. Van Bruinessen, Agha, Shaikh and State, s. 21–22, zikreden D.N. MacKenzie, "The Origins of Kurdish"[Kürtçenin Kökenleri], Transactions of the Philological Society, 1961, s. 68–86.

40 O güne kadar Irak, İran birliklerine karşı defalarca kimyasal silah kullanmıştı ama kendi topraklarında kimyasal silah kullanmaları muhtemelen ilk kez Pêncwin saldırısında oluyordu. Bkz. Anthony H. Cordesman ve Abraham R. Wagner, The Lessons of Modern War, Volume II: The Iran–Iraq War [Modern Savaş Dersleri, II. Cilt: İran–Irak Savaşı](London and Boulder: Mansell–Wetview, 1990), s.514 ve genel olarak ise s.506–518.

41 Nêwşîrwan Mustafa Amin ile yapılan Middle East Watch röportajı, Washington, D.C., 2 Mayıs 1993.

42 Marr, op.cit, s.307

43 Bu söz günlük hayatta çok sık kullanıldığından, süreç içerisinde aşağılayıcı niteliğini kaybetmiştir. Kurmanci konuşulan Kuzey bölgelerde bu paramiliter gruplara "haydut" ya da "eşkiya" anlamında çete de denmektedir.

44 Eski bir müsteşar, 1987'de Süleymaniye'deki Emn'in başı olan Xalef adında bir albayla arasında geçen konuşmayı anlattı, "Bana silahlı devlet için taşımam gerektiğini söyledi. Katılmam için bana baskı yaptı. Dedi ki, 'İran–Irak Savaşı'na katılmadın; bu sefer müsteşar olmak zorundasın.' Şöyle devam etti, 'Eğer katılmazsan nüfus cüzdanın geri alınabilir.'" İleride bu tehditin sonuçları pek ciddi olacaktı, çünkü Enfal'da gerçek bir nüfus cüzdanına sahip olmak ölüm kalım meselesiydi. Middle East Watch Raporu, Süleymaniye, 12 Mayıs 1992.

45 Aile hukuku gibi alanlarda İslam Hukukunun bazı öğelerini içine katmış olmasına rağmen Irak genelde İslam hukukunun uygulanmadığı laik bir devlettir. Bununla birlikte, harekâtların dini bir dille ambalajlanarak meşrulaştırılması, Enfal operasyonunda olduğu gibi tamamen Baas rejimine özgüdür.

46 Guatemala ve Peru'daki durumla arasında açık paralellikler vardır. Bkz. Americas Watch, Civil Patrols In Guatemala [Guatemala'da Sivil Devriyeler], (Ağustos 1986) ve Peru Under Fire: Human Rights Since The Return Of Democracy [Peru Ateş Altında: Demokrasinin Gelmesinden Sonra İnsan Haklarının Durumu] (New Haven: Yale University Press, 1992)

48 Bazı köyler, üstü kerpiç ile örtülü karêz adı verilen kanallarla nehirlerin evlere doğru yönlendirildiği görece sofistike bir sulama sistemi geliştirmişlerdi.

49 Nêwşîrwan Mustafa Amin ile yapılan Middle East Watch raporu, Washington, D.C., 2 Mayıs 1993.

50 Rejimin muhaliflerini karalayıcı sözlerle tanımlaması yaygın bir eğilimdi. Rejim tarafından infaz edilen 17 yaşındaki biri, Süleymaniye morguna cesedinin tasfiye edilmesini emreden bir Emn resmi dökümanında "ateşe–tapan" (eski bir İran dini olan Zerdüştlüğe aşağılayıcı bir gönderme) olarak tanımlanıyordu.

51 Bu, Kürtlere verilip de tutulmayan sözlerden bir başkasıydı. Temmuz 1988'de, Enfal harekâtının ortasında Tahran, Kürtlere danışmadan Birleşmiş Milletler'in ateşkes kararını kabul etti.

52 Nêwşîrwan Mustafa Amin ile yapılan Middle East Watch raporu, Washington, D.C., 2 Mayıs 1993.

2

ENFAL HAZIRLIKLARI

Benim keşfettiğim bölgeleri haritalarında göstermeyen

Ve dünyayı üç bölgeye ayıran

O rezil coğrafyacıları beş paralık edeceğim.

Bu kalemle buraları haritaya çekeceğim

Ve bölgelere, kentlere ve kasabalara kendi ismini koyacağım

–Marlowe, Büyük Timurlenk, 1.Kısım, (IV,iv)

Irak'ın Kürtlere karşı yaptığı savaşın ilk evrelerinde tam olarak açığa çıkmamış tüm eğilimler, 1987–1988'de, İran–Irak savaşının son aşamasında ve Enfal olarak bilinen harekâtla doruğa ulaştı. Şu an Middle East Watch tarafından incelenmekte olan ele geçirilmiş Irak belgelerinde Enfal terimi çok sık geçmektedir; köyler, "Şanlı Enfal

Operasyonu" temizlenmişti; köylülerin komşu ülkelere kaçmasının nedeni "Enfal" olarak gösterilmişti; bir "Enfal" petrol sahası törenle açılmış ve günün anısına Baas Arap Sosyalist Partisi içinde özel bir "Enfal Seksiyonu" kurulmuştur; Irak'ın güneyindeki bataklıkların kurutulması işi için tutulan müteahhit şirketin adı "Enfal Şirketi" olmuştur.¹ Belgelerden ve Enfal'dan kurtulanların destekleyici tanıklıklarından anlaşıldığına göre operasyonun başarısını garantilemek için Irak devleti, kaynaklarını devasa ölçülerde seferber etmiş ve koordinasyonunu sağlamıştır. "Enfal", 1988 Şubatının sonları ile ve 1988 Eylülü'nün başları arasında altı ayrı coğrafi bölgede yürütülen birbirinin devamı olarak tasarlanmış toplam sekiz askeri saldırının oluşturduğu diziye verilen isimdi. Operasyonun genel komutası, Kerkük şehrinde üslenmiş olan ve Mart 1987'den sonra "Savaşçı Yoldaş" Ali Hasan el-Mecid tarafından yönetilmeye başlanan Baas Partisi Kuzey Bürosu'ndaydı.² 1988 olaylarında sağ kalan köylüler El-Mecid'den rutin olarak "Ali Enfal" ya da "Kimyasal Ali" diye bahsediyorlardı.

El-Mecid'in atanması bir dizi nedenden dolayı çok önemliydi. 1987'ye kadar ordunun pêşmergeye karşı politikasını belirleyen Kerkük ve Erbil'de üstlenmiş olan Birinci ve Beşinci Kolorduları olmuştur. Bununla beraber Kürtlere karşı uygulanan politikanın bütün sorumluluğu, bizzat Baas partisi tarafından üstlenilmekteydi. El-Mecid'in komutanlığı, Kürt probleminin halledilmesini Irak'ın en içteki iktidar mahfilinin, merkezinde Tikrit şehri ve Başkan Saddam Hüseyin'in şahsi patronajlığının olduğu yakın aile ilişkileri ağının ilgi alanı haline getirdi. Saddam'ın hiç bilmediği babası Tikrit'li El-Mecid Ailesi'nin bir üyesiydi ve Ali Hasan el-Mecid Irak Başkanı'nın kuzeniydi.³ 1941'de doğan El-Mecid'in mütevazı bir geçmişi vardı ve sıradan bir polisten, 1968 Temmuzundaki Baas Darbesinin liderlerinden biri olan Bağdat ordu garnizon komutanı Hammad Şibab el-Tikriti'nin koruması olarak ün yaptı. El-Mecid Tikrit çevresinde çabucak yükseldi ve 1979'da parti liderliğinin tasfiye edilmesinde önemli rol oynadı. Rejim ile KYB arasındaki 1983-1985 müzakereleri sırasında Saddam, kuzenini Emn başkanlığına atadı. El-Mecid'in zalimliği, Baas'ın güvenlik aygıtının standartlarında bile kendisine ün yapmaya yetmişti. Kendisiyle sık ilişki halinde olan eski bir müsteşarın (muhtemelen taraflı olan) açıklamalarına göre: "El-Mecid, Saddam'dan daha çok risk alan ve insanlara hiç saygısı olmayan biriydi. Onunla çalışmak çok zordu. Aptaldı ve sadece Saddam'ın emirlerini uyguluyordu. Geçmişte bir polis komiseriydi; bugün ise Savunma Bakanı. Saddam ise "ölümcül zehri olan bir yılanıdır," zayıf görünür ama ilk fırsatta zehrini kullanır... Zor durumlarda, kalpsiz insanlara ihtiyaç duyduğu zaman Ali Hasan el-Mecid'i göreve çağırırdı."⁴

Enfal'ın ana askeri hamlelerini, Birinci ve Beşinci Kolorduların düzenli birlikleri yapıyordu, İran cephesinden fırsat kaldığında diğer birliklerin desteğini de alıyordu.⁵ Seçkin Cumhuriyet Muhafızları Enfal'ın ilk evresinde görev aldılar; Enfal'da yer alan diğer birlikler arasında ise Özel Kuvvetler (Quwat al-Khaehs), Komando Kuvvetleri (Maghawir) ve Acil Kuvvetler (Quwat al-Taware) bulunmaktadır. Acil Kuvvetler, Baas partisi kontrolündeki terörizme karşı şehir timleridir. Son olarak ise, düzenli ordunun önünde yerleşim yerlerine girip köyleri yakmak ve yağmalamak, kaçak köylüleri takip edip yakalayarak teslim etmek gibi çeşitli destek faaliyetleri ise paramiliter Kürt cahşlar tarafından yerine getiriliyordu.

Ancak Ali Hasan el-Mecid'in Kürtlere karşı harekâtının mantığı altı ay süren bir askeri harekâtın ötesine gidiyordu. Olaya insan hakları perspektifinden bakacak olursak; El-Mecid'in 1987'de atanmasıyla bir soykırım makinesi harekete geçirildi ve çarkları 1989 Nisan'ına kadar dönmeye devam etti. El-Mecid'in Kerkük'e varışının ardından birkaç hafta içinde Irak hükümetinin Kürt problemini bir defada ve sonsuza

dek çözmek istediği ve bu amaca ulaşabilmek için devletin bütün kaynaklarını koordineli biçimde kullanacağı anlaşıldı. Yayınlanan kararnameler ve direktifler ve güvenlik güçlerinin eylemleri, Irak hükümetinin niyetinin, Kürt direnişi içindeki bütün silahlı güçleri yok etmek ve pêşmerge kontrolünde veya çatışmanın sürdüğü bölgelerdeki yerleşimleri ortadan kaldırmak olduğu konusunda kuşku bırakmadı. Bağdat'a sadakati kuşku götürmeyen sayıca azınlıkta kalan aşiretlerin yaşadığı yerler buralara dahil değildi. 1987'de bu amacın önünü tıkayan bir şey varsa o da lojistik yetmezliklerdi—her şeyden önce Enfal için gerekli olan askeri birliklerin ve materyalin büyük bölümünün hâlâ İran savaşı cephesinde olmasıydı.

1980'de savaşı başlatan ve anlaşmazlığın sürdüğü sekiz yıllık dönemin büyük bölümünde, inisiyatifi elinde bulunduran ülke Irak'tı.⁶ Yine de İranlılar bir dizi olayda Irak'ı savunma pozisyonuna düşürmeyi başardı. Temmuz 1983'de, İran birlikleri Rewandûz'un doğusundaki Hac Ümran sınır garnizonu kasabasını ele geçirmişlerdi. Ama İran için savaşın doruk noktası, Şubat 1986'daki Vel Fecr 8 saldırısıydı. Bu saldırıda İran sürpriz bir hücumla, Irak'ın Pers körfezine erişimini engelleyerek, bataklık Fao yarımadasını ele geçirdi.

Irak Ordusuna büyük zarar veren (ve ABD'nin Bağdat'a olan "meylini" pekiştiren) Fao başarısıyla dinçleşen İran, kuzeyde, Irak Kürdistanı'nın sarp dağlarında ikinci bir cephe açtı. Altı yıldan uzun bir süredir Irak, kuzeydeki kırsal bölgelerde kontrolü de facto pêşmergeye kaptırmıştı; şimdi yabancı birlikler sınır bölgelerini daha da fazla işgal etmekle tehdit ediyorlardı, bu da çok ihtiyaç duyulan kuvvetlerin Basra etrafındaki güney cephesinden buralara yönlendirilmesi demekti. Ekim 1986'daki İran pasdaranlarının saldırısının sinirli Iraklı yetkililere ima ettiği gibi, hayati bir öneme sahip olan Kerkük petrol sahası, ki sınırdan yaklaşık 160 kilometre içerdedir, artık ulaşılmaz değildi.

Uzmanlar arasında, savaşın son aşamasında Irak'a karşı İran'dan gelen en büyük tehdidin ne olduğu konusunda tartışma vardır. Elbette, İran'ın Ocak 1987'de Basra Balıklı Göl'e yaptığı büyük Kerbela 5 saldırısı, düşmanın üzerine onbinlerce az eğitimli asker (basij)⁷ yağdırarak uyguladığı "insan dalgası" taktiğini son kullanıştıydı. Bugün Tahran'ın da kabul ettiği gibi, bu düzeylerde bir zayıf rakamı doğal olarak sürdürülebilir değildi. 12 Şubat'ta İran birlikleri, Fetih 4 kod adlı küçük bir saldırıyla Hac Ümran'a geri döndüler. Bazıları bunun gerçek bir saldırıdan çok, dikkatleri başka yöne çekmek için yapılmış propaganda amaçlı bir saldırı olduğuna inanmaktadır.⁸ Fakat üç hafta sonra, 4 Mart'ta yeni ve çok daha fazla telaşa neden olan bir İran saldırısı daha gerçekleşti. Kerbela 7 adlı bu saldırıda İran birleşik askeri güçle, bu kez KDP ve KYB pêşmergelerini de yanına alarak Rewandûz'un doğusundaki Irak topraklarından sekiz km. içeriye girmeyi başardı. Irak rejimi kendisine karşı yapılan, iki rakip Kürt partisini bir araya getiren bu ittifak ile deliye dönmüştü.⁹ 13 Mart'ta yabancı bir gazeteciyle yapılan bir röportajda Irak kabinesinden bakan Haşim Hasan el-Aqrewi şöyle dedi: "İranlılar bu insanlara kirli görevler yaptırmaya çalışıyorlar. Bölge coğrafyasının çok iyi bildikleri için, İranlılar onları sadece Humeyni Muhafızları'nın ve İran kuvvetlerinin kılavuzları olarak kullanıyorlar." Kürtler —en azından Talabani'nin KYB'si— açık açık Irak'ı parçalamaktan söz etmeye başlamıştı.¹⁰

14 ya da 15 Mart'ta Saddam, beş saat süren Silahlı Kuvvetler Genel komutanlığı toplantısına başkanlık etmişti. Söylenildiğine göre toplantıda El-Mecid de hazır bulundu. Dışardan birisinin bu kadar gizli bir toplantıda neler olduğuna ilişkin anlattıkları son derece spekülatif olmalı, ama Irak Başkanı'nın bu toplantıda üst düzey subaylarına "yıpratılarak yenilmek"ten korktuğunu söylediğine dair iki anlatım

bulunmaktadır.11 18 Mart'ta Devrim Komuta Konseyi ve Baas Partisi Bölge Komutanlığı ortak bir kararla başkanın kuzeni El-Mecid'i Baas Parti Örgütü Kuzey Büro Genel Sekreteri olarak atadılar. El-Mecid'in selefleri Sadi Mehdi Salih ve Muhammed Hamza el-Zübeydi uzun süreden beri Kürt probleminin cerahat bağlamasına izin vermişlerdi; El-Mecid onların hatalarını tekrarlamayacaktı. Aslında, uzmanların İran-İrak Savaşı hakkındaki görüş ayrılıkları – en azından Kürtler mevzubahis olduğunda– çok akademiktir. Saddam, varolan politikalarla sonucun yavaş bir yenilgi olacağını öngörmüş olabilir. Ya da belki de İran'ın Ocak ayındaki durdurulan Balıklı Göl saldırısını Irak lehine bir dönüm noktası ve içeriği düzene koymak için bir fırsat olarak görmüş olabilir. Hangisi olursa olsun belli ki Saddam, İran-İrak anlaşmazlığının başağrıtan bir altgösterisi olan Kürt sorununu çözmek için sıra dışı önlemlerin gerekli olduğuna karar vermişti. Ali Hasan el-Mecid'in yeni ve olağanüstü yetkileri özerk bölgede Başkanın yetkilerine denkti. Bu yetkiler Devrim Komuta Konseyinin 29 Mart 1987 tarihli ve 160 nolu kararnamesiyle yürürlüğe girdi. El-Mecid, "Kürdistan Özerk Bölgesi dahil bütün kuzey bölgelerinde Devrim Komuta Konseyi ve partinin Bölge Komutanlığı'nı temsil eder ve güvenliği ve düzeni sağlama, istikrarı koruma ve bölgede özerk bir yönetim uygulama politikalarının icrasından sorumludur". Kararname şöyle devam ediyordu. "Yoldaş El-Mecid'in kararları askeri, sivil ve güvenlik dahil olmak üzere bütün devlet kurumları için emredicidir." Onun buyruğu, "özellikle Milli Güvenlik Konseyi ve Kuzey İşleri Komitesi'nin alanına giren konularda" geçerlidir. Saddam 20 Nisan 1987'de çıkarttığı ikinci bir emir ile El-Mecid'e ilave olarak Kuzey İşleri Komitesi'nin bütçesini belirleme yetkisini de verdi. El-Mecid'in "karar ve direktiflerini", askeri istihbarat (İstihbarat) da dahil olmak üzere bütün istihbarat kuruluşları, ve iç güvenlikle sorumlu bütün kuruluşlar, Halk Ordusu komutanlığı (Qiyadat al-Jaysh al-Sha'abi) ve Kuzey bölgesindeki bütün ordu komutanlıkları koşulsuz yerine getireceklerdi. 160 no'lu kararname ve arkasından gelenler El-Mecid'in, en yüksek rütbeli komutan ve her açıdan Enfal'ın başkomutanı olduğu konusunda kuşkuya yer bırakmadı.

Harekâtın başlaması için yaklaşık bir yıl geçecekti. Ama El-Mecid'in atandığı haftalarda Enfal'ın mantığı tamamen belirginleşmişti. Yasal çerçevesi belirlenmiş yeni daimi emirler bütün güvenlik güçlerine bildirilmişti; ve iki aylık bir askeri saldırılar, köy yakmalar ve zorla göç ettirmeler dalgasına izin verildi – bu sonraki daha büyük bir harekâtın kaba taslağıydı. El-Mecid daha sonra yardımcılarına, "ben, sabotajcıların eylemlerini sona erdirmek için kendime iki yıl süre verdim"12 demişti. El-Mecid, baharın ilk günlerinde ve dağlardaki karın erimeye başlamasıyla birlikte, üç aşamalı "köy kolektivizasyonu" projesine, yani yüzlerce tarımcı Kürt köyünün yıkılması ve halkının mücemma'ata yerleştirilmesine vahşice başlandı. Kendi üst düzey askeri komutanları bile El-Mecid'in kafasındaki vahşeti duyunca şok oluyorlardı. El-Mecid, daha sonra yardımcılarına şöyle dedi: Köyleri yok etme ve bir araya toplamaya ve sabotajcılarla aramıza bir çizgi çizmeye karar verdiğimiz zaman, Başkanın önünde bana kuşkularını açıklayan ilk kişi [eski Beşinci Kolordu Komutanı] Tali'a el-Durri'ydi. Beni telaşa düşüren ilk kişi el-Durri oldu. Bugün Tali'a'nın neye yol açtığı ortadadır. O zaman ona söylediğim köylerin hepsini imha etmedi. Bu zat, Baas partisinin en eski üyesidir. Peki ya diğerleri? Onları Kürt problemini çözmeye ve sabotajcıları katletmeye nasıl ikna edeceğiz?13 13 Nisan 1987'de, Cahş Personel Başkanlığı'ndan Beşinci Ordu Komutanlığı'na gönderilen bir mektup da dahil olmak üzere bir dizi resmi belgede El-Mecid'in üç evreli operasyonunun takvimi belirtilmişti. Anlaşıldığı kadarıyla, Beşinci Kolordu

komutanından gelen, "kuzey bölgesinde sabotaja son vermek için [ve] güvenlik açısından yasaklanmış köylerin boşaltılması ve yıkılmasında izlenecek öncelikler ve alınacak tutuma dair [okunamıyor] prosedürlerin hızlandırılmasındaki nihai yükümlüklere" ilişkin sözlü bir emre cevaben yazılmıştır. Operasyonun ilk evresi 21 Nisan'da başlayacak 20 Mayıs'ta son bulacaktı; ikinci evre hemen 21 Mayıs'ta başlayacak ve 20 Haziran'a kadar sürecekti.¹⁴ Askeri ve güvenlik haritalarında "güvenlik gerekçesiyle yasaklanmış köyler" in sınırları "kırmızı çizgilerle" gösterilmişti. Emn, yasak bölgeleri gözetlemek için özel bir "yasak köyler komitesi" kurmuştu. Birinci ve ikinci evrelerde belirtilen bölgeler için verilen emir açık ve netti: "Bütün yasak köyler yıkılacaktı."¹⁵

Daha sonra KYB'ye geçen eski bir askeri istihbarat (İstihbarat) subayının Middle East Watch'a o bahar Kerkük'te yapılan ve Erbil, Kerkük, Duhok ve Süleymaniye valilerinin, Birinci ve Beşinci Kolordu Komutanlarının ve bölük komutanlarının ve Baas Partisi üst düzey yetkililerinin katıldığı bir toplantıyı aktardı. Ali Hasan el-Mecid öfkeli bir ses tonuyla, Erbil ovasındaki Kürt köylerinde "yıkılmamış tek bir ev bile kalmayacak" diye emrediyordu. Yalnızca Arap köyleri kalacaktı.¹⁶ Daha sonra Erbil'de yapılan bir başka toplantıda bir tanık El-Mecid'in bu emri tekrarlayarak bir de kişisel tehdit eklediğini duymuştu: "ben gelip denetleyeceğim" diyordu "ve dokunulmamış tek bir ev görürsem, bundan oradaki birliğin komutanını sorumlu tutarım." Eski istihbarat memuru bu emirleri aldıktan sonra yaptıklarını şöyle anlattı: "ben Erbil'deki bir depodan iki IFA (Doğu Almanya yapımı askeri kamyon) dolusu patlayıcı aldım. Erbil'deki sivil halkın 200 buldozerine hiçbir ücret ödmeden zorla el koydum. Kerpiç evleri buldozerlerle, beton yapıları ise dinamitle yıktık. Bunun için askeri mühendisleri kullandık." Birlikler şafakla birlikte girdiler; kuyular dolduruldu ve elektrik hatları söküldü, yalnızca direkler ayakta kaldı. Mühendislik işleri tamamlandıktan sonra, İstihbarat bu köyleri helikopterden kontrol edecekti. Eğer hâlâ ayakta duran bir yapı bulunursa, oradaki birliğin komutanına geri dönmesi ve işi bitirmesi emredilecek ve disipline verilecekti. Bu, az görülür cinsten, dört dörtlük bir girişimdi; kanıtı Irak Kürdistanı'nın her tarafında gözler önündedir, çok sayıda köy, yıkılmak ne kelime toz haline getirilmişti.

Tahrip edilen alanlarda tarımın hiçbir şekli mümkün değildi. Hükümet uçakları düzenli uçuşlarla izinsiz tarımı denetleyecek ve herhangi bir ihlalden bölge güvenlik komiteleri sorumlu tutulacaktı. Kürt bölgelerinde tahıl satışı ve vilayetler arası tarımsal ticarete çok sert kısıtlamalar getirilmişti.

El-Mecid, söylendiğine göre, Erbil toplantısında spesifik çatışma kuralları da koymuştu. Aktif direniş olduğunda ordu sadece ateş açacaktı. Ama direnişle karşılaşılırsa, misilleme olarak, bütün köy halkı öldürülecekti. 1987 temizliği için seçilen anayol üzerindeki veya civarındaki ve hükümet kontrolündeki köylerde bir direnişle karşılaşılmadı. Birlikler, yalnızca harekâtın 3. evresinde pêşmerge kontrolündeki bölgelere girmeye teşebbüs edeceklerdi.

KİMYASAL EŞİK

Daha köy temizliklerinin ilk aşaması tamamlanmadan, Irak rejimi Kürtlerle olan savaşında yeni bir engeli daha aşmıştı. El-Mecid yönetiminin ilk haftalarında, pêşmerge ve özellikle KYB muntazaman askeri eylemler gerçekleştirdi. Nisan'ın başlarında KYB, Dokan Gölü'nün güneydoğusuna uzanan Cafatî Vadisi'ndeki en büyük saldırısını başlattı. Vadi, KYB'nin ulusal merkeziydi ve binlerce pêşmerge orada saldırı için toplanmıştı. Birkaç saat içinde onlarca askeri noktayı ezip geçtiler, yüzlerce esir aldılar.

Hükümetin cevabı çok gecikmedi. "Liderliğimiz, Irak'ın kimyasal silah kullanacağına dair bilgi aldı." diyordu bu harekâta savaşı bir KYB pêşmergesi:

Bir kimyasal saldırı karşısında ne yapacağımızı anlatan talimatlar yayınladılar. Bize yüzlerimizi ıslak bezlerle kapatmamız, ateş yakmamız ya da kimyasalın atıldığı yerden daha yüksek yerlere çıkmamız anlatıldı. Başlangıçta hükümet, kimyasal top mermileri kullandı. Bu, bizim zaferimizden bir ya da iki gece sonra [15 Nisan'da] Cafatî ve Şehribazar Vadilerinde gerçekleşti. Biz kimyasal olduğunu farketmedik. Sesi, sıradan bir top mermisi kadar yüksek değildi ve çürük elma ve sarmısak kokuyordu...Üzerimize sayısız mermi yağdı, ama etkisi çok az oldu.¹⁷ Bununla birlikte, ertesı gün Balısan ve Şêx Wesen köylerinde yaşanan durum farklıydı. Bu iki yerleşim yeri Rewandûz kasbasının güneyindeki dik bir vadiye, birbirinden iki buçuk kilometre uzakta iki köydü. Balısan Vadisi KYB'nin üçüncü malbend ya da bölge komutanlığının merkeziydi.¹⁸ Ancak 16 Nisan öğleden sonra burada çok az pêşmerge mevcuttu çünkü çoğunluk Dokan Gölü'nün uzak kıyısındaki Cafatî Vadisindeki askeri harekâta katılmıştı. Onların yerine ceremesine aileleri katlanacaktı.

Balısan, Nisan 1987'ye kadar Xoşnaw aşiretinden 250 evin bulunduğu (yaklaşık 1750 kişi)¹⁹, dört camisi bir ilkokulu ve bir de ortaokulu olan büyük bir köydü. Kuş uçuşu, Şeqlawâ kasabasının ondokuz kilometre doğusunda yer alıyordu; 150 haneli daha küçük bir yerleşim yeri olan Şêx Wesen ise biraz kuzeydoğuda olup tepelere kondurulmuştu. Vadi uzun zamandır pêşmerge topraklarıydı; 1961–1974 arasında Barzani hareketinin kontrolünde ve 1980 İran Savaşı'nın çıkmasından sonra KYB'nin üçüncü malbendinin kontrolündeydi. Yaklaşık 1983'ten beri Balısan Vadisi, yiyecek ve erzak girişini önlemeye çalışan ve bunda kısmen başarılı olan hükümet kontrol noktalarının bulunduğu bir "yasak bölgeydi". Yiyecek tayınları askıya alınmış ve hükümet buradaki okullardan öğretmenlerini geri çekmişti. Irak uçakları sık sık taciz saldırısı yapıyordu. Köylüler bu saldırılara karşılık çevre dağlardaki karanlık, derin mağaralarda saklanıyordu. Fakat kara birlikleri hiçbir zaman vadiye nüfuz edememişti.

Yağmurun çiselediği 16 Nisan akşamında yaklaşan bir uçağın uğultusunu duyduklarında köylüler evlerine dönmüşlerdi ve akşam yemeği hazırlıyorlardı. Bazıları evlerinde kaldı; bazıları ise bombalarını boşaltmak için iki köyün üzerinde alçalan bir düzine kadar uçak, görüş mesafesine girmeden hava saldırısı sığınaklarına girdi. Bir dizi sessiz patlama oldu.

Bu ana kadar hiçbir devlet kendi sivil halkına karşı kimyasal silah kullanmamıştı. Fakat, bir önceki yıl zehirli gaz savaş alanında yaygın şekilde kullanıldığında askere yazılan İran gönüllülerinin sayısının tepetaklak düşmesi, Irak hükümetinin bu yasak silahın dehşete düşüren gücünü canlı olarak görmesini sağladı. Daha dehşet verici olanı ise olayın videoya kaydedilmesidir.

Irak rejimi uzun süredir kayıt tutma işini büyük bir titizlikle yapıyordu. (Komşu ülkelerdekiler yarı şaka yarı ciddi Iraklı'ların "Orta Doğunun Prusyalıları" olduğunu söylerler.)²⁰ En önemli kararnamelerden en önemsiz konuya kadar, güvenlik güçlerinin yaptığı her şey mektup ve telgraflar halinde, tarihli, numaralı ve alındığına dair kaşeli olarak kaydedilmişti. Hatta çok gizli ibareli orijinal bir emrin bile sonradan elle ya da daktiloyla çok sayıda kopyası hazırlanmakta ve komuta zinciri içinde yukarıdan aşağı dağıtılmakta ve dosyalanmaktaydı, anlaşılan o ki yazarlar kem gözlerin asla bu sırları göremeyeceğinden emindi. 1980'lerin ortalarında, Irak güvenlik servisleri yeni bir değerli kayıt tutma biçimi olarak video teknolojisine merak saldı. Artık güvenlik güçlerinin eylemleri rutin olarak videoya alınarak

belgelenecekti: köy temizlikleri, yakalanananan pêşmergelerin infazı ve hatta sivillere yapılan kimyasal saldırılar.

Balisan Vadisi'nin bombardımanının bir cahş üyesi tarafından çekildiği söylenen resmi video kaydı, yükselen beyaz, gri ve pembemsi dumanların nasıl yayıldığını gösteriyor. Dağlardan esen serin bir akşam rüzgarı esiyor ve tuhaf kokular getiriyordu –önce gül ve başka çiçekleri, ya da bazılarında elma ve sarımsak kokularını hatırlatan hoş kokular. Başka tanıklar ise bunun hiç de cazip olmayan böcek ilacı kokusu olduğunu söylüyordu. Ama daha sonra, Balisanlı yaşlı bir kadının söylediği, "Her taraf karanlıktı, hiçbir şey göremiyorduk, birbirimizi bile göremiyorduk. Sanki bir sis vardı ve sonra herkes kör oldu." Kusanlar oldu. Yüzler siyaha döndü; insanlar koltuk altlarında, kadınlar göğüslerinin altında ağırlı şişkinlikler oldu. Daha sonra gözlerinden ve burunlarından sarı bir su akmaya başladı. Kurtulanların çoğu bir ay kadar ciddi görme bozuklukları geçirdiler ya da tamamen kör oldular. Şêx Wesen'de kurtulanlar, hiçbir şey görmeyen bir kadının ölmüş olduğunu fark edemediği çocuğuna sarılmış vaziyette sendeleyerek yürümesini seyrettiler. Bazıları dağlara kaçtı ve orada öldü. Bombanın atıldığı yere yakın olanlar ise oldukları yerde öldüler.²¹ Pêşmerge olan bir tanık, Middle East Watch'a bunu bir saat sonra ikinci bir saldırının izlediğini ve bunun bir helikopter filosu tarafından gerçekleştirildiğini söyledi.²²

Saldırı sırasında evlerinde olan birkaç savaşı tedavi edilmek üzere, Irak hastanelerinden sağ çıkamayacakları korkusuyla KYB tarafından, İran'a götürüldü. (Eklemek gerekir ki köydeki pêşmerge varlığı hukuki açıdan bir şey değiştirmez. Çünkü, yapısı gereği kimyasal silahlar, sivil ve askeri hedefler arasında ayırım yapmazlar ve kullanımları her koşulda kanun dışıdır.)²³

Ertesi sabah, kara birlikleri ve cahşlar Balisan'a girerek köylülerin terk ettikleri evleri yağmaladılar ve yerle bir ettiler. Aynı gün ya da belki bir gün sonra – muhtemelen gazın etkisinin geçmesini bekleyecek zamanları yoktu– ordu mühendisleri Şêx Wesen'i dinamitlerle ve buldozerlerle imha ettiler. Fakat, sağ kalan köylüler saldırı gecesi zaten oradan kaçmışlardı. Bazıları Süleymaniye'ye bir kısmı da Şeqlaw'a gitmişti. Ama çoğunluk güneydoğuya, bir hastanenin de bulunduğu Raniya kasabasına doğru yola koyuldu. Yolda komşu köylerden yardım aldılar, bu köylerden Berûkawa, Bêro, Kanîberd, Tutma gibi bazıları da rüzgarın getirdiği gazdan etkilenmişti.

Bêro halkı Şêx Wesen'e römorklu traktörlerini gönderdi. Her biri elli–altmış kişi taşıyan bu araçların 10 tanesi ise Raniya'ya doğru yola çıkmıştı. Kasabanın hemen dışındaki Serûcawa kompleksinde traktörler, önceden ölmüş olan elli kişinin cesetlerini gömmek için durdu. Raniya'ya ulaşan mülteciler burada bir gece geçirdi. Oradaki doktorlar yaralarını temizlediler ve onlara göz damlaları verdiler ama görmelerinde bir düzelme olmadı. Mülteciler çok kötü bir gece geçirdiler, Raniya hastanesinde inleme sesinden geçiliyordu.

Ertesi sabah Emn ajanları –ve bazı tanıkların söylediğine göre yanlarında askeri istihbarat (İstihbarat) ajanları da vardı– hastaneye geldiler. Herkese, yataklarından çıkmalarını ve dışarıda bekleyen Nissan Koster'lere binmelerini emrettiler.²⁴ Köylülere tedavi için Erbil kentine götürülecekleri söylendi; ancak daha sonra kendilerine, doktorlara bu rahatsızlıklarının İran uçaklarının saldırısı sonucunda oluştuğunu söylemeleri koşuluyla tedavi edilebilecekleri söylendi.²⁵

O sabah saat dokuz gibi Erbil'deki Cumhuriyet hastanesinin acil servisine bitap düşmüş, üstündeki Kürt kıyafetleri darmadağın olmuş Kürtler akmaya başladı. Bir tanık, herbiri 21 koltuklu dört dolu koster ve yedi araba ve pikap saymıştı.

Başkalarının söylediği, her yaştan 200 kadın, erkek ve çocuk vardı. Hepsisi de silahsız

sivillerdi. Dördü geldiklerinde ölmüştü. Ranya'dan gelenler, doktorlara kendilerine kimyasal silahlarla saldırıldığını söylediler. Balisan vadisinden kurtulanlar yanıklarına, körlüklerine ve diğer rahatsızlıklarına rağmen genel olarak, bazılarının bilinci yerinde olmasa da, yürüyebiliyorlardı.

Doğum Hastanesi ve Pediyatri Hastanesinden koşup gelen doktorların yardımlarına rağmen, imkanlar böyle büyük bir acil vaka için yetersizdi. Bu kadar mağdurla ilgilenmeye yetecek kadar yatak yoktu, hastaların çoğu yere yatırılmıştı; dört kosterden üçündeki hastalar, ilk müdahaleler yapılırken park alanında beklemek zorunda kaldı. Muayene sırasında doktorlar, hastaların gözlerinin kurduğunu ve göz kapaklarının birbirine yapışmış olduğunu gördüler. Kimyasallar hakkında sahip oldukları az bir bilgiyle, hastalara göz damlası tatbik ettiler, yanıklarını yıkadılar ve güçlü bir sinir gazı panzehiri olan atropin iğnesi yaptılar.

Doktorların hastalarıyla ilgilenmeye başlamasının üzerinden henüz bir saat geçmişti ki Emn şube başkanı Hasan Naduri hastaneye geldi. Erbil Cumhuriyet Hastanesi ve özellikle de ona bağlı belediye morgu personeli Emn'i yakından tanıyordu. Gizli polis örgütünün yerel şubesi dışında kentte ayrıca Emn'in Erbil vilayetinin ve tüm Irak Kürdistanı "özerk bölgesi" operasyonel komutanlığının karargâhı da bulunmaktaydı. Cumhuriyet Hastanesi morgu yıllarca her iki Emn şubesinden muntazaman gelen cesetleri almıştı. Middle East Watch tarafından incelenen hastane kayıtlarına göre 1968–1987 yılları arasında Emn'den yaklaşık 500 ceset alınmıştır – gerçi bu kayıtların eksik olmadığına inanmak için hiçbir neden yoktur.

Bu ölümlerin kayıtları Emn'den gönderilen mektuplarda vardı ve görünen o ki örgütün bürokrasisi bu konuda oldukça başarılıdır. Her mektubun iki kopyası morga gönderiliyordu ve bu kopyalardan biri görevli doktor tarafından imzalanarak tekrar Emn'e gönderiliyordu. Hastane personeli kendilerine ait ikinci bir kayıt, "Erbil'den Gelen Silahlı Ölümler Kayıt Defteri" adlı gizli bir defter de tutuyorlardı. Haziran 1987'den başlayarak 3 yılı kapsayan bu defterdeki son kayıt 25 Haziran 1990 tarihlidir. Kayıtlarda ilgili Emn mektubunun numarasına da referans veriliyordu.

Middle East Watch'la yaptıkları röportajlarda hastane personeli, Emn'den gelen emirler doğrultusunda, yaklaşık 300 diye tahmin ettikleri kişinin ölüm belgesini, cesetlerini görmeden hazırladıklarını anlattılar. Bu uygulama 1987'de başladı.

Görünen bu konuda tek bir standart prosedürün olmadığıdır: Cesetler, Erbil morguna farklı yollarla getiriliyordu. Bazen Emn'den hastane çalışanlarına telefon edilerek – çoğunlukla gece yarısı – "infaz edilen sabotajcılar" ın ceset ya da cesetlerini almak için hazırlık yapmaları ve ölüm belgelerini hazırlamaları emrediliyordu. Cesetleri taşıma işi için hastabakıcılar, Emn ajanlarının güvenini kazanmış kişiler arasından titizlikle seçiliyordu. Bazı durumlarda cesetler battaniyelere sarılı vaziyette pikaplarla ya da station wagon otomobillerle getiriliyordu. Diğer zamanlarda, Erbil'deki bir Hristiyan mahallesi olan Eynkawa'daki Emn karargâhından ya da yakınlardaki bir askeri üsden cesetleri alması için hastane ambulansları çağrılıyordu. Cesetlerin bazılarında ölene kadar dövuğüne dair işaretler olsa da bir çoğu infaz mangaları tarafından katledilmişti; çok sayıda, bazen otuz kadar, kurşun yarası vardı, ve sanki ayakta bir direğe bağlanmış gibi elleri ve kolları arkadan bağlanmıştı.²⁶ Gözleri kuşak ya da puşi gibi kumaş parçalarıyla bağlanmıştı. Kol saati, kimlik ve diğer kişisel eşyaları alınmıştı.

Cesetler bir şekilde geldikten sonra bütün operasyon büyük bir gizlilikle yürütülüyordu. Morg personelinin ölümlerin akrabalarıyla bağlantı kurmamaları ya da isimlerini hastanedeki başka herhangi bir kişiye açıklamamaları (ölüm tehdidiyle) emredilmişti. Morgta görevli doktorların cesetlere dokunması ya da muayene etmesi yasaktı; onların görevi sadece ölüm belgesi hazırlamaktı. Eğer cesetler gündüz

saatlerinde getirilirlerse, morgun çevresi Emn muhafızları tarafından kordon altına alınarak diğer hastane personelinin uzak durmaları ikaz ediliyordu. Belediye işçileri cesetleri alıp Erbil mezarlığındaki kimsesizler bölümüne gizlice gömünceye kadar, morgun soğutma kabinlerinden bile Emn personeli sorumluydu. Çok sayıda cesedin aynı anda gömülmesi sözkonusu olduğunda özel bir müteahhide ait bir buldozer büyük bir toplu mezar kazmak üzere zorla alınıyordu. Morg personelinin, cesetleri yıkaması ya da ölüyü İslami usuller uyarınca yüzü Kâbe'ye dönük olarak gömmesi yasaktı. Bir Emn yetkilisi, bir işçiye "köpeklerin İslamla hiçbir ilgisi yoktur" demişti.²⁷

Hasan Naduri, 17 Nisan 1987 sabahı, Cumhuriyet Hastanesi'ne geldiğinde bütün doktorlar acildeki hastalarla meşguldü. Naduri'ye diğer iki Emn ajanı eşlik ediyordu; dışarıda hastane avlusunda da çok sayıda muhafız vardı. Bazı tanıklara göre, Hasan Naduri'ye Erbil Valisi İbrahim Zengene ve soyadı bilinmeyen Abdülmunem adlı yerel bir Baas parti yetkilisi de eşlik ediyordu. Emn yetkilileri hastane bekçilerine yeni hastaların nereden geldiklerini ve onları tedavi eden doktorların kimler olduğunu sordu. Aynı soruları daha sonra sağlık personeline sorarak hangi tedavinin uygulandığını öğrenmek istediler. Soruların cevaplanması ile birlikte Yüzbaşı Naduri, talimatlar için Emn karargâhına telefon etti. Telefonu kapattıktan sonra uygulanan bütün tedavinin derhal kesilmesini emretti. Doktorlara, hastaların yaralarından sargıları çıkarmalarını söyledi. Doktorlar nedenini sordu. Yüzbaşı, bütün hastaları şehrin askeri hastanesine götürmek üzere amirlerinden emir aldığını söyledi. Başlangıçta hastane personeli karşı çıktı, fakat üç Emn ajanı silahlarını çekerek onlara yaptıkları şeye biran önce son vermelerini emretti. Aksi takdirde Emn karargâhına onlar götürüleceklerdi.

Dışarıya aksettirildiği kadarıyla bu kez askeri hastaneyle yapılan, ikinci telefon görüşmesinden sonra, birkaç ambulans ve kamyon gelerek hastaları, bir saatdir park etmiş olan kosterlerde kalan diğerleriyle birlikte götürdü. O gün daha sonra, doktorlar askeri hastaneyi arayarak hastalarının durumunu sormak istediler. Fakat hastalar hiçbir zaman oraya gelmemişti ve doktorlar Balisan Vadisi'ndeki kimyasal saldırıdan kurtulan hastalarını hiç birini bir daha göremedi. Daha sonra işittiklerine göre, askeri ambulanslar, Erbil'in güneybatısına, Maxmur yönüne doğru giderken görülmüştü. Aslında, kurtulan bir avuç insanın Middle East Watch'a anlattığına göre, Balisan Vadisi kurbanları, artık bir Emn nezaret merkezi olan eski bir polis karakoluna götürüldüler. Burası Baiz gazinosunun yakınlarında, kentin Arap bölümünde, beyaz, sade bir binaydı. Oraya vardıklarında Emn ajanları mahkumları yaşa ve cinsiyete göre ayırmaya kalkıştıklarında bir kargaşa çıktı ve bundan yararlanan birkaç kişi kaçmayı başardı. En az bir kadın çocuklarını arkada bırakarak kaçtı. Kalanlar ise, bazıları baştan aşağı yeşil, bazıları ise baştan aşağı mavi giysili uniformalı ajanlar tarafından korunan kilitli hücrelere atıldılar. Burada birkaç gün yemek, battaniye ya da tıbbi bakım sağlanmadan tutuldular.

Hamid Said Ahmed, Erbil Cumhuriyet Hastanesine bağlı belediye morgunda çalışan orta yaşlı, Mekke'ye hacca gitmiş sevilen bir işçidir. Sonraki birkaç gün boyunca bir dizi olayda kentin Teyrawa bölgesindeki Emn hapishanesine çağrıldı ve cesetleri alması ve defin için hazırlanması emredildi. Üç günlük dönemde 64 ceset saydı. Onları almaya gittiğinde diğer mahkumların hapishane avlusunda volta attıklarını gördü. Bazılarının ağızlarından bir sıvı akıyordu; diğerlerinin vücutlarında özellikle ellerinde ve boğazlarında yanığa benzer koyu lekeler vardı. Gözaltındaki erkekleri, kadınları ve çocukları ve hatta annelerinin kollarındaki bebekleri gördü. Hiçbirinde kurşun yarası izi yoktu. Ölülerin çoğu çocuk ya da yaşlıydı. Bir Emn yetkilisi Ahmed'e "onlar sabotajcıdır, biz bütün sabotajcıları kimyasal silahlarla vurduk." dedi.

Bir ambulans şoförü ise, ölülerden birini tanıdığını, Şêx Wesenli bir Cumhuriyet Hastanesi çalışanı olduğunu söyledi.

Bir haber almak için hapishanenin kapısında bekleyen ailelere, gözaltına alınanların pêşmerge olan akrabalarını teslim olmaya zorlamak için rehine olarak tutulduklarını söylediler. Ahmed son üç ziyaretinde hapishanenin dışına çekilmiş, pencereleri örtülerle kapatılmış iki büyük otobüs gördü. Daha sonra bir kadın tutuklu ona şöyle fısıldadı: "Bu otobüslerin burada ne işi olduğunu biliyor musun? Bütün erkekleri güneşe götürdüler. Tıpkı [1983'te] Barzanilere yaptıkları gibi." Götürülen erkekleri bir daha sağ gören olmadı.²⁸

Erkeklerin topluca kaybolmasının ardından, kalan kadınlar ve çocuklar geceyarısı dışarı çıkarıldılar ve Erbil'e 3 saat uzaklıktaki Xelîfan'a doğru götürüldüler. Alana denilen bir yerde, bir nehir kenarında düzlük bir yerde indirildiler ve burada kendi başlarına bırakıldılar. Burada Süleymaniye'ye kaçan Balîsan Vadisi köylüleri ile tekrar biraraya geldiler. Bu insanların söylediği, Emn ajanları tarafından korunan ve sivillere kapalı olan hastaneden bozma bir yerde gözaltında tutulduklarını anlattılar. (Erkeklerine ne olduğu konusunda hiçbir bağımsız açıklama yoktur, bunlardan bazıları kaybolmuştur.)

Erbil'deki Emn hapisanesinden kaçan anne, çocuklarıyla yeniden bir araya geldi. Burada Kanîberd, Tutma, Şêx Wesen ve Balîsan'dan tanıdığı ailelerle karşılaştı. Ona birçok çocuğun burada açlıktan, susuzluk ve soğuktan öldüğünü anlattılar. (Birkaç köy dışında bütün Balîsan Vadisi korkudan boşalmıştı. İronik bir şekilde, daha sonra göreceğimiz gibi, kaçmaları bir sonraki yıl Enfal Harekâtı'nda binlerce kişinin hayatının kurtulmasına yol açmış olabilir.) Sonunda Xelîfan kasabasının sıcak kanlı Kürt sakinleri kurtulmalardan bazılarını evlerine aldılar –"kucaklayarak ve sırtlayarak"– ve sağlıklarını ve güçlerini yeniden kazanıncaya kadar onlarla ilgilendiler. Diğerleri ise kendilerini, kimyasal saldırı gecesini köylülerinin birçoğunun kaçtığı, berbat durumdaki Serûçawa kompleksinde buldu. Balîsanlı yaşlı molla, Serûçawa'daki Baas Partisi yetkililerine, kompleksteki şartları iyileştirmeleri için yalvarmaya gittiğinde ona aşağılayarak şöyle demişlerdi: "Siz insan değilsiniz".²⁹

Sağ kalanların dördüyle ve Erbil'deki hastane ve morg personeliyle yapılan röportajlar temel alınarak, Balîsan, Şêx Wesen ve komşu köylere yapılan kimyasal saldırılar sonucunda ölenlerin sayısına ilişkin kaba bir tahmin yürütmek mümkündür.

1 Balîsan'da doğrudan kimyasal silahlara maruz kalınması sonucunda yirmi dört ölü; bu insanlar köydeki bir toplu mezara gömüldüler.

1 Şêx Wesen'de 103 ölü, bu sayıya Serûçawa kompleksindeki bir toplu mezara gömülen elli kişi de dahildir. Ölenlerin arasında 4 yaşın altında 33 çocuk, 5–14 yaş arası 28 çocuk ve 60–85 arası 9 yaşlı bulunmaktaydı;³⁰

1 Raniya'daki hastanede 8 ya da 9 ölü

1 Erbil Acil hastanesine varışta 4 ölü

1 Erbil'deki Emn nezaret merkezinde, kimyasal bombalama sonucu oluşan yaraların tedavi edilmemesi ve bu durumun açlık ve ihmal nedeniyle daha da ağırlaşması sonucu 64–142 arası ölü. Bunların arasında Selma Mustafa Hamid ve Adile Şinko adlı iki yaşlı kadın ve Howsat Abdullah Xidir adlı 9 yaşında bir kız çocuğu da bulunmaktadır.

1 Emn'in Erbil'deki gözaltı merkezinde kaybolan ve Middle East Watch'un tahminine göre daha sonra infaz edilen iki otobüs dolusu erişkin ve yetişkin erkek. Bir dizi tanık sayılarının 70 ile 76 arasında olduğunu söylemektedir: Balîsan'dan 22, Şêx Wesen'den 50 ve civar köylerden 4 kişi. Bunların arasında Balîsanlı molların en

küçük oğulları olan 18 yaşındaki Muhammed İbrahim Xidir ile 12 yaşındaki Muhsin İbrahim Xidir da vardı.

1 Xelîfan yakınlarında hiçbir şeyin olmadığı bir düzlüğe atılan "çok sayıda çocuk".

Middle East Watch hesaplarına göre, Balisan Vadisi'nde Irak Hava Kuvvetlerinin 16 Nisan 1987'de düzenlediği kimyasal saldırının doğrudan veya dolaylı sonucu olarak ölen sivil sayısı, bazı çakışmaların olabileceği düşünülerek, en az 225 ve en çok 400'dür.

Şêx Wesen ve Balisan saldırıları bir dizi nedenden dolayı önemlidir. Birincisi, bunlar Irak rejiminin sivillere karşı düzenlediği ve tamamı belgelenmiş ilk kimyasal saldırılardır. İkincisi, güvenlik güçlerinin, yüksek otoritenin emirleri doğrultusunda, Irak Kürdistanı'ndaki çatışma bölgelerinden çok sayıda savaşı olmayan sivilin katledilmesi ve kaybedilmesine ilişkin amaçlarına dair somut deliller sunmaktadır. Bu anlamda, tıpkı 1983'te Barzani erkeklerinin topluca kaçırılması gibi, Balisan Vadisi'ndeki kayıplar doğrudan Enfal'a işaret eder – kadın ve çocukların doğrudan hedef alındığı için Enfal'la arasındaki önemli bir fark vardır. Benzer şekilde, bombalamadan kurtulanların uğradığı muamele, özellikle yaş ve cinsiyete göre ayrılmaları, yasadışı olarak yiyeceksiz ve tıbbi bakım almadan kapatılmaları ve kadın ve çocukların evlerinden uzak ıssız bölgelere atılmaları, 1988 harekâtı sırasında çok daha büyük çapta uygulanan birçok tekniğin habercisidir. Balisan Vadisi epizodu, yok etme harekâtında Emniyet Genel Müdürlüğü–Emn'in oynayacağı merkezi rolü de göstermektedir. Buna ek olarak Erbil Cumhuriyet Hastanesindeki olaylar tıbbi tarafsızlık ilkesinin en ağır ihlalinin oluşur.

Rejim bu asi vadilerle işini daha bitirmemişti. Hava saldırıları ve köy yakmalarına ilişkin binlerce sayfalık Irak istihbarat raporları arasında Middle East Watch araştırmacıları oldukça ilgi çekici bir ayrıntı içeren bir belge buldu. Bu, Balisan ve Şêx Wesen'in iki üç kilometre doğusundaki Melekan Vadisi'ndeki 5 köye yapılan hava saldırısına ilişkin Emn Erbil'den gönderilen 11 Haziran 1987 tarihli kısa bir rapordu. Raporda, saldırı sırasında 30 kişinin görme yetisini kaybettiği not edilmişti. İki kurbanın adı verilmişti. Burada kesin bir ipucu vardı, karakteristik olarak körlüğe yol açan yalnızca bir silah türü vardır, o da zehirli gazdır.³¹ Akabinde Irak Kürdistanı'na yapılan bir inceleme gezisi sırasında Middle East Watch, kör olanlardan birisiyle röportaj yaparak, belgesel kanıtlarla tanıklıklara dayanan kanıtlar arasında tam bir uyumun mümkün olduğu ispatlanmış oldu.

Adamın adı Kemal'di ve Rewandûz–İran yolu üzerinde, imha edilmiş bir köy olan Çoman'da yaşıyordu.³² Aktif bir Pêşmerge olan Kemal, daha önce başından bir kimyasal savaş, Cafatî Vadisi'nde geçmişti, kendisinin 15 Nisan saldırısı hakkında anlattıkları yukarıda 99–101. sayfalarda yer verilmişti. Balisan Vadisi'ne yapılan saldırıyı duyar duymaz o civarda bulunan Yukarı Bilê köyündeki ailesinin yanına koştu. Onları dağlardaki mağaralara sığınmış buldu. Keskin bir soğuk vardı ve Kemal ailesini dikkatli bir şekilde evlerine dönmeleri için ikna etti.

27 Mayıs sabahı saat altıda karısı köyün saldırıya uğradığını söyleyerek uyandırdı. "Biz bunların kimyasal olduğunu anlamıştık çünkü [patlama sesleri] çok şiddetli değildi. Çok fazla bomba vardı. Ben aileme bunun bir kimyasal saldırı olmadığını söyledim çünkü onları korkutmak istemiyordum ama onlar kimyasal olduğunu anladılar. Daha sonra hayvan yemi olarak sakladığımız dalları yakmaya başladık ve çok güçlü bir ateş oluştu. Pınarda elbiselerimizi ve puşilerimizi ıslattık. Yaşlı babam da ordaydı. Saldırı o kadar yoğun ki köyü terkedememiştik; bu yüzden de ateş yakmıştık. Kadınlar için ayrı bir pınar vardı, kadın erkek herkesin suya atlamasını

söyledim. Saldırı sabah saat ona kadar sürdü ve ben kardeşimi tıbbi yardım getirmesi için malbende yolladım. Güneşin batmasıyla birlikte durum daha da kötüye gitti.

Birkaç kişi kör olmuştu.

Güneş battıktan sonra dereden geçerek köyün dışındaki kayalık bölgeye gittik.

Durumumuz çok kötüydü. Hepimiz kimyasallardan etkilenmiştik. Görme bozukluğu başlamıştı ve zor nefes alıyorduk. Burnumuz kanıyordu ve konuşmamız ağırlaşmıştı. Yakın köylerden su getirmesi için birini gönderdik ve ben ne kadar isterlerse ödeyeceğimi söyledim. Fakat köylüler kimyasalların bulaşıcı olduğunu düşünerek gelmekten korktular. Yalnız Kandor köyünden çok cesur insanlar bize süt getirdiler.³³

Bu arada kardeşim ve yanındaki bir kişi malbende ulaşmışlardı fakat geri dönerken, artık göremedikleri için düştüler. Diğer köylerden insanlar onları geri getirmek için katırlar yolladılar. Yanlarında malbendin verdiği bazı ilaçlar ve göz damlaları vardı. Sabah olduğunda kimse ölmemişti ama herşey çok kötüydü. Üçüncü malbend bize bir doktor ve bizi İran'a götürecek atlar satınalmamız için biraz para gönderdi.

Yanımızdaki kadınlar çok kötü durumdaydılar ve yemeklerini biz yedirmek zorunda kalmıştık. Küçük çocuklar zor nedes alıyorlardı. Melekan'a gittik, orası çok daha soğuktu. Temiz havanın iyi gelir diye düşündük. Daha sonra Sewaka bölgesine gittik. Orada hayvancılık yapan insanlar vardı ve bize acıdılar. Çok ağladılar, bize yiyecek verdiler. Ertesi sabah Werte'ye doğru yola çıktık. Yüzlerimizi kapatmak zorundaydık çünkü ışık gözlerimize iğne gibi batıyordu.³⁴

Üçüncü gece kurtulanlar kervanı, Hac Ümran'ın güneyindeki İran sınırında yaklaşık 3.700 metre yüksekliğindeki Kandil Dağı'nın eteklerine ulaştı. İran'a ulaştıklarında tedavileri yapıldı. Çok büyük eziyetler çektiler ama hayatta kalmayı başardılar, Kemal'in 18 aylık yeğeni hariç.

1987 BAHAR HAREKÂTI:

KÖY İMHASI VE YENİDEN YERLEŞTİRME

Balisan Vadisi'ndeki kimyasal saldırıdan beş gün sonra, piyade birlikleri ve buldozerler Irak Kürdistanı'ndaki yüzlerce köy üzerindeki çalışmalarına başladı. Resool'un güvenilir araştırmalarına göre, 1987 harekâtı sırasında ordu en az 703 Kürt köyünü ortadan kaldırdı. Bunlardan 219'u Erbil bölgesinde; 122'si Kerkük'ün güneydoğusunda Germiyan olarak bilinen engebeli düzlükte; ve 320'si Süleymaniye vilayetinin değişik kısımlarındaydı. Daha az almak üzere Behdînan da bundan nasibini almıştı, Kürdistan Yeniden Yapılandırma ve Kalkındırma Derneği'nin (KURDS) yaptığı listeye göre Duhok vilayetinde de 50 köy imha edilmiştir. Bunların arasında daha az şiddetli olmak üzere Behdînan da vardı. Ali Hasan el-Mecid'in "birinci ve ikinci evre"si sırasında imha edilen köyler, anayolların etrafındaki hükümet kontrolündeki bölgelerde yer alıyordu. Bunların kaldırılması ile pêşmerge kontrolündeki kırsal bölgeler ülkenin geri kalanından fiziksel olarak ayrılmış oluyordu.

Bu çapta bir imha için Irak devleti muazzam kaynaklar kullanmak zorundaydı. Fakat 1987 baharındaki köy temizlikleri ile bir sonraki yıl gerçekleşen Enfal Harekâtı arasında önemli farklar vardı. Bunlardan en önemlisi ordu tarafından imha edilen köylerin sakinlerine gösterilen davranışlardı. 1987 harekâtı nahoş da olsa açık alternatifler öneriyordu; Enfal Harekâtında ise böyle bir şey yoktu.

Örneğin, Germiyan'ın güney bölgesinde Karatepe nahiyesine bağlı Narin köyü sakinleri 1987'de Irak'ın merkezindeki Ramadi bölgesine yerleştirildi.³⁵ Komşu Zerdow köylüleri ise sıranın onlara geldiği konusunda uyarılmışlardı. Evlerini terk ederek yakındaki kasaba ve köylerde oturan akrabalarının yanına taşındılar. Bazıları, Erbil'e 10 kilometre uzaklıktaki eski bir Kürt köyünün yerinde kurulan ve yeni açılan Bînesilawa kompleksine yerleştirildiler. Birkaç gün sonra Zerdow yerle bir edildi ama köylüler başka biçimlerde cezalandırılmadılar. Middle East Watch'un görüştüğü bir aile, bütün hayvanlarını, ev eşyalarını ve yiyecek stoklarını kaybettiklerini fakat kendilerine 1000 dinar (o tarihlerdeki kurla 3.000 Dolar) tazminat ödendiğini anlattı. Aile daha sonra devletin Emlak Bankası'ndan 4.500 dinar kredi alarak Bînesilawa'da bir ev yaptırmaya olanağı buldu.

Bu çok rastlanan bir kalıptı. Köylülere fiziksel zarar verilmiyordu; sembolik bir tazminat ödeniyordu, eğer aile kasabalara ya da komplekslere yerleştirilmeyi reddederse bu tazminat da ödenmeyebiliyordu. Rejimin, köyü tahrip etme amacına ilişkin uyarılar yapıyordu (gerçi pratikte bu uyarılara her zaman uyulmuyordu). Örneğin, askerler Germiyan bölgesindeki Qadir Kerem nahiyesine bağlı Qışlag Kon köylülerine köyü boşlatmaları için 15 gün süre vermişti; fakat ordu bu sürenin dolmasından önce köye girerek yerle bir etmişti. Bu köyden birine göre, ordu birlikleri Nisan 1987'de Kürt Zengene aşiretinin yaşadığı anayol civarındaki, üç bitişik nahiye, Qadir Kerem, Kara Hasan, Qerehencîr nahiyesine bağlı 70 ile 100 köyü buldozer ve dinamitlerle yok etti.³⁶

Köylülerin birçoğuna, askerler ya da cahşlar tarafından açık bir teklifte bulunulmuştu. Jabari aşiretinin Qadir Kerem'e bağlı bir köyüne "ya sabotajcı olun ya da hükümete katılın" mesajı iletilmişti. Tarafsızlığa kesinlikle izin verilmiyordu ve kişinin fiziksel yerleşim yeri bundan sonra politik bağlantısının bir kanıtı sayılacaktı. Hükümetin tarafına geçmek "ulusal saflara geri dönüş" olarak adlandırılıyordu ve bu tabir 1987'nin başından sonra resmi belgelerde giderek daha sık görülmeye başlandı. Ne eski politik bağlılıklar ne de yerleşim yerinin büyüklüğü bu yeni savaş sınırlarının çizilmesinde dikkate alınmıyordu. Nawcul, Karadağ, Qerehencîr, Koks ve Sengaw dahil birçok nahiye 1987 bahar harekâtı sırasında insandan arındırıldı ve/veya imha edildi. Eylül'de bunları Şiwan nahiyesi izledi. Duhok'un en kuzeyindeki Kanî Masi nahiyesi, görünüme göre KDP güçlerinin elinde altı gün kalmasına misilleme olarak boşaltıldı ve imha edildi. Bu nahiyelerin bazıları birkaç bin kişinin yaşadığı kasabalardı. Eğer kasaba, ordunun operasyonlar için belirlediği sınırların içerisindeyse güçlü bir cahş varlığının bile faydası olamıyordu. Ali Hasan el-Mecid'in, daha sonraları Baas partisinin üst düzey yetkililerinin katıldığı bir toplantıda söylediği gibi "Müsteşarlara dedim ki cahşlar köylerini sevdiklerini ve terk etmeyeceklerini söyleyebilirler. Dedim ki, köyünüzün kalmasına izin veremem çünkü ben, oraları kimyasal silahlarla vuracağım. O zaman siz ve aileniz ölür."³⁷

Bu kadar büyük çaplı bir yıkıma rağmen, Erbil ve Şeqlawa'daki Emn ofislerinde bulunan bir grup resmi Irak dosyasından anlaşıldığı kadarıyla rejim, köy temizleme programının "ilk aşama"sından tatmin olmamıştı. Bu döneme ait hükümet belgelerine gözlem yapan, değerlendirme yapmaya çalışan bir hava hakimdir. Pêşmerge kontrolündeki bölgelerden devlete teslim olanlara ilk sorulan sorulardan biri şuydu, "insanlar, köylerin yok edilmesi ve diğer politikalardan ekonomik ve psikolojik olarak nasıl etkileniyorlar?"³⁸

20 Nisan'da Emn Erbil diğer şubeleri, yeni harekâtın ayın 24'ünde Qeladizê'nin bombalanmasının 14. yıldönümü gösterilerini provoke edebileceği konusunda uyarır. Aynı gün Vali İbrahim Zengene başkanlığındaki Erbil Güvenlik Komitesi, köylülerin "yasak bölgelerden" (manateq el-mahdoureh) sürgün edilmesine misilleme olarak

sabotajcılar tarafından, hükümet binalarına saldırıda bulunulabileceği uyarısını yapar. 22 Nisan'da Vali Zengene, KYB'nin köy temizliklerini görmesi için Uluslararası Kızılhaç Örgütü'nü ülkeye getireceği konusunda tahminde bulunur. Üç gün sonra, 25 Nisan'da Emn Erbil Arap köylerine yapılabilecek pêşmerge misillemesi uyarısı yayınladı ve hükümet güçlerinin Friz köyü imhası sırasında sabotajcılar tarafından saldırıya uğradığını ve havadan korumanın istendiği gibi gerçekleşmediğini ekledi. 20 Mayıs'ta, Emn Şeqlawa Müdürü, "sabotajcıların," harekâtın yol açtığı rahatsızlıkları istismar ettiklerini söyleyerek, hiçbir kompleksin yerleştirilecek köylüler için hazır edilmediğini ve bir çok kişinin açık havada bütün olumsuzluklara maruz kalmasına öfkeli olduğunu ifade etti.³⁹

EL MECİD'İN ÖZEL YETKİLERİNİ KULLANMAYA BAŞLAMASI

Ali Hasan el-Mecid'in yönetiminin bu ilk aylarında Baas partisi, bir dizi temizleme kararnamesi ve idari emirlerle kırsalda yaşayan Kürtlerin boynundaki ipi sıkmaya başladı.⁴⁰

16 Nisan'da, bütün "sabotajcılar" mülkiyet haklarını kaybettiler "Devrim Komite Konseyi'nin 29 Mart 1987 tarihli ve 160 no'lu kararnamesinin bize verdiği yetkiye dayanarak" diye yazar El-Mecid, istimlak kararnamesinin yayınlanmasından itibaren bir ay içinde tasfiye edilmesi koşuluyla, kuzey illerindeki güvenlik komiteleri başkanlarına (Ru'asa' al-Lijan al-Amniyeh) sabotajcılarının mülklerini ve şahsi eşyalarını haczetme yetkisi vermeye karar verdik.⁴¹

110 Nisan'da El-Mecid, güvenlik nedenleriyle yasaklanan köylerin sakinlerinin bütün yasal haklarını askıya almıştır. "Ekselansları, yasaklı köylerin halkı tarafından açılan bir dava duymak istemediğine dair talimatlar verdi," diye yazıyor Kuzey Büro Komutanlığı sekreter yardımcısı Radhi Hasan Selman, "tıpkı sabotajcılarının açtığı davalar gibi, konunun ne olduğuna bakılmaksızın, daha önceden yapılan tüm başvurular da dondurulacaktı."⁴²

11 Mayıs'ta El-Mecid sabotajcılarının birinci dereceden akrabalarının infazı için emir vermeye başladı. Aktif Kürt pêşmergelerinin ailelerini, evlerini imha ederek cezalandırmak ve gözaltına almak uzun zamandan beri rejimin politikası olagelmmişti. Fakat artık El-Mecid, ibret olacak şekilde zaman zaman fiziksel imha gerçekleştirilmesini istiyordu. Bu emirler Enfal harekâtı boyunca ve hareketin bitminden sonra bir süre daha yürürlükte kaldı. Örneğin, Süleymaniye'deki Emn karargâhından çıkan ve üzerinde "Güvenlik Şefi, Sorgulama Subayı" imzası bulunan 20 Kasım 1989 tarihli bir el yazısı ile yazılmış bir notta, kaybolan anne-babası ve kardeşinden bir haber almak için dilekçe veren bir Irak vatandaşın başvurusuna ilişkin detaylar yer almaktadır.

Güvenlik Şefinin mektubu, ismi belli olmayan alıcıya (adres olarak yalnızca "Ekselanslarına" ibaresi vardı) kaybolan Qoron Ahmed ve Naime Abdurrahman adlı anne ve babanın 19 Mayıs 1987'de Bağdat'ta "öldürüldüğünü" haber vermektedir. Oğulları Hoşyar Ahmed "bir İran sabotajcı grubu üyesidir" ve Devrim Mahkemesinin (mahkamat al-thawrah) kararıyla 12 Temmuz 1987'de asılarak infaz edilmiştir. Anne-babanın öldürülme gerekçeleri de ayrıca önemlidir. Neden öldürüldükleri, belgede "[Baas Partisi] Bölge Komutanlığı üyesi Mücadeleci Yoldaş Ali Hasan el-Mecid'in, Özerk Bölge Emniyet Müdürlüğü'nün 106309 sayılı 1 Mayıs 1987 tarihli 'gizli ve ilgili kişi tarafından açılacaktır' ibareli mektubuyla bize iletilen suçluların birinci dereceden akrabalarının temizlenmesine dair verdiği emre uygun olarak" diye açıklanmaktadır.

Emn Süleymaniye antetli, 16 Eylül 1989 tarih ve S-T: 21308 sayılı 'Çok Gizli' bir başka mektup, "İran ajanlarının iç örgütleriyle bağlantısı olan" beş "suçlunun" infaz

mangası tarafından halk önünde infazına ilişkindir. İnfaz, 24 Ekim 1987'de Baas partisi ve istihbarat yetkililerinin de hazır bulunmasıyla gerçekleştirilmiştir.⁴³ Bir süre sonra, "üç suçlu ailesinin...sessiz bir şekilde infazına karar verilmişti." Bu infaz için yetki, Kuzey Bürosu Komutanlığı'nın 12 Aralık 1987 tarihli ve 6806 sayılı mektubuyla verildi.

1 Irak Kürdistanı'nın güneydoğusundaki Halepçe kenti Emniyet Müdürü'nün Emn Süleymaniye'ye elle yazdığı 3324 sayılı ve 14 Mayıs tarihli mektuba göre artık yaralı siviller de infaz edilebilecekti. Bu mektup, kendilerine bir önceki gün Beşinci Kolordu Komutanlığından gelen 945 sayılı telgrafta gönderme yaparak, Halepçe'nin Kanî Eşqan semtine düzenlenen operasyonun detaylarını anlatır. "İktidara karşı düşmanlığı Parti Örgütü, Güvenlik ve Polis Departmanları ve İstihbarat Merkezince de teyid edilen yaralı sivillerin infaz edilmesi, buldozerler ve silindirlerle Kanî Eşqan semtinin yerle bir edilmesi, Yoldaş Ali Hasan el-Mecid'in tavsiyesi üzerine Birinci Kolordu Komutanı'nın verdiği bir emirdir.⁴⁴

TOPLU ÖLDÜRME EMİRLERİ

Haziran 1987'de El-Mecid tarafından yayımlanan iki direktif, Irak rejiminin amaçlarını bütün boyutlarıyla, net bir şekilde göstermektedir. Her iki belge de, 1.000'den fazla köyü kapsayan belirli Kürt bölgelerinde insan hayatının tamamıyla yasaklandığını açıkça belirtmektedir. Emir, daha yüksek bir yerden onay almadan, 'öldürmek üzere ateş etmek' biçiminde uygulanacaktır.

Bunlardan birincisi, bizzat Ali Hasan El-Mecid tarafından imzalanan, 3 Haziran 1987 tarih ve 28/3650 sayılı kişisel bir direktiftir. Birinci, İkinci ve Beşinci Kolordu Komutanlıkları, Emniyet Müdürlüğü (Emn) ve diğer bazı sivil ve askeri kuruluşlara gönderilen direktif şöyledir:

1. Köyleri biraraya getirme harekâtının ikinci aşamasına konu olan yerlerdeki güvenlik nedeniyle yasaklanan köylere, yiyecek, insan ve araç girişi tamamen yasaklanmıştır. İsteyenlerin ulusal saflara dönmesine izin verilir. Güvenlik güçlerinin bilgisi olmadan akrabalarının onlarla temas kurmaları yasaktır.
2. 21 Temmuz 1987'ye kadar olan birinci aşamada yasaklanan köylerden yerleştirilenlerin, ikinci aşama kapsamındaki bölgelere girişi de güvenlik nedenleriyle yasaklanmıştır.⁴⁵
3. Hasata ilişkin olarak: Kışlık ekinin en geç 15 Temmuz'da toplanmasının ardından, bölgede gelecek kış ve yaz sezonlarında tarım yasaklanmıştır.
4. Bu bölgelerde hayvanların otlatılması yasaktır.
5. Silahlı Kuvvetler, kendi yetki alanlarında gördükleri insanları ve hayvanları öldürmelidir. Bunların burada bulunmaları tamamen yasaktır.[vurgu eklenmiştir]
6. Komplekslere yerleştirilen herkes bu karardan haberdar edilecektir ve ihlal etmeleri durumunda sorumluluk onlara ait olacaktır.

Bu emirler daha sonra komuta zincirinin alt kademelerine de iletildi ve örneğin, Emn Erbil'den bütün departmanlarına ve mahalli bürolarına gönderilen 8 Haziran 1987 tarihli ve 4754 sayılı mektupta olduğu gibi, kelimesi kelimesine tekrar edildi.

El-Mecid'in direktifinden üç gün sonra, yani 6 Haziran'da, Kuzey Bürosu Komutanlığı'nın sekreter yardımcısı Radhi Hasan Selman bütün kolordu komutanlarına, "aziz vatandan toprak koparmak için, istilacı düşman İran'ın saflarına katılan Barzani ve Talabani klanlarındaki ve Komünist Parti'deki hainler soyununun sona erdirilmesinin hedeflendiği" bir dizi genel talimat yayınladı. Selman, savaş hazırlıklarının hızlandırılmasını, istihbaratın geliştirilmesini bütün birimlerde daha yüksek bir alarm düzeyine geçilmesini emrediyordu, "komuta zincirini kırmaya

alışan" yeni p   merge saldırılarıyla ilgili belirli bir endişe taşıdığını da belli ederek.⁴⁶

Bu belgelerin en   emlisi 20 Haziran 1987'de yayınlananıdır. Ali Hasan El-Mecid'in imzasıyla Kuzey Büro Komutanlığı tarafından çıkarılan ve ilaveten Devrim Komuta Konseyi Kuzey İşleri Komitesi'nin mührüyle damgalanan SF/4008 sayılı bu direktif, 3 Haziran talimatlarında düzeltmeler ve genişletmeler yapmaktadır; sava   kurallarının açıkça ihlal edilerek yağmacılık doğrudan teşvik ediliyor ve Irak rejiminin en tepelerinden emredilen toplu katliam politikası mümkün olan en çıplak haliyle ifade ediliyordu. 1988 yılı boyunca çıkarılan resmi belgelerde bu belgeye defalarca yapılan göndermelerden açıkça anlaşılıyor ki, 4008 sayılı direktif kalıcı emirler olarak Irak silahlı kuvvetleri ve güvenlik g  leri için, Enfal harekâtı boyunca ve bitiminden sonra yürürlükte kalmıştır. Örneğin, 29 Ekim 1988 tarihli bir Emn Süleymaniye mektubu, "yasak köylerde bulunan 19 su lunun bu müdürlük tarafından infazının" gerekçesi olarak bu direktife atıfda bulunmaktadır.

Açıkça görülüyor ki El-Mecid'in, yasak bölgelerde yakalananların topluca katledilmesi isteği, bu emri yerine getirmekle sorumlu insanlar arasında şaşkınlık uyandırmıştır. 1987 ve 1988 yılları boyunca üst düzey Irak yetkilileri sürekli olarak 4008 sayılı emrin infazlara ilişkin 5. maddesi için açıklamalar yayımladılar. Aralık 1987 tarihli bir Kuzey Bürosu mektubu, "Güvenlik g  leri bizi 5.madde ile ilgili sorularla u  ra  tırmamalı, madde çok açık, ayrı bir yetkiye gerek yok"⁴⁷ diye şikayette bulunuyordu. Emn Erbil'in 22 Kasım 1988 tarihli talimatları 5.maddenin "istisnasız uygulanması gerektiği"ni vurguluyordu. SF/4008 sayılı direktifin tam metni şöyledir: 20 Haziran 1987

Gün : Kuzey Bürosu Komutanlığı

Alıcı : Birinci Kolordu Komutanlığı, İkinci Kolordu Komutanlığı, Beşinci Kolordu Komutanlığı⁴⁸

Konu: Güvenlik nedeniyle yasaklanan köylerle ilgili uygulanacak prosedür

Bu köylerin birleştirilmesi için verilen sürenin 21 Haziran 1987'de doldu  ğunu göz önüne alarak 22 Haziran 1987 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere aşağıdaki önlemlerin alınmasına karar verdik:

1. Bozguncuların, İran ajanlarının ve benzeri Irak hainlerinin bulunduğu bütün köyler güvenlik nedenleriyle girilmesi yasak alan olarak değerlendirilecektir.
2. Bu bölgeler, bütün kişi ve hayvanlara kesinlikle kapalı olan ve askeri birliklerin, b  romuz tarafında aksi belirtilmedikçe, istedikleri gibi ateş aabilecekleri operasyon bölgeleri olarak kabul edilecektir.
3. Tarım, hayvancılık ya da endüstriyel faaliyetlerin yanı sıra bölgeye giriş çıkışlarda yasaklanacaktır ve bütün ilgili kuruluşlar kendi yetki alanları çerçevesinde bu durumu dikkatle izleyeceklerdir.
4. Kolordu komutanları, top, helikopter ve savaş uaklarını kullanarak bu yasaklı bölgelerde bulunan en fazla sayıda insanı öldürmek amacıyla, gece gündüz gelişigüzel saldırılar gerçekleştirecek ve bizi sonuçtan haberdar edeceklerdir; [vurgu eklenmiştir]
5. Bu bölgelerde yakalanan herkes güvenlik g  leri tarafından gözaltına alınarak sorguya çekilecek ve kendilerinden faydalı olacak bilgiler alındıktan sonra 15 ve 70 ya   arasındakiler infaz edilecek ve bize haber verilecektir.[vurgu eklenmiştir]
6. Hükümete ya da parti yetkililerine teslim olanlar ilgili kuruluşlar tarafından maksimum 3 gün içinde sorguya çekilecektir, bize bildirilmek kaydıyla gerekli g  r  ld  u  nde bu süre 10 güne çıkarılabilir. Sorgulamanın daha uzun bir zaman gerektirmesi durumunda yoldaş Tahir [Tevfik] el-Ani aracılığı ile bizden telefon ya da telgrafla onay alınması gerekmektedir;

7. Danışmanlar [müsteşarlar] ve Milli Savunma Taburları birlikleri tarafından el konan ağır ve orta silahlar dışındaki herşey yine onlar tarafından korunacaktır.⁴⁹ Bize sayısını bildirmek koşuluyla hafif silahları tutabilirler. Kolordu komutanları bu bilgiyi ivedilikle danışmanlara, bölük komutanlarına ve takım liderlerine bildirecek ve onların Milli Savunma Taburları içerisindeki faaliyetlerine ilişkin detaylı bilgileri bize ulaştıracaklardır. [vurgu eklenmiştir]

Yetki alanınıza giren bölgelerdeki eylemlerinizi ve elde ettiğiniz bilgiler konusunda bizi bilgilendirmeye devam edin.

[imza]

Yoldaş

Ali Hasan el-Mecid

Bölge Komutanlığı Üyesi

Kuzey Büro Genel Sekreteri

cc:Yasama Konseyi Başkanı;

Yürütme Konseyi Başkanı

Parti İstihbaratı;

Genel Kurmay Başkanı

Ninova, el-Ta'mim, Diyala, Selahaddin, Süleymaniye, Erbil ve Duhok Valileri

(Güvenlik Komiteleri Başkanları);

Yukarıda belirtilen Vilayetlerin Şube Sekreterlikleri;

Askeri İstihbarat (İstihbarat) Genel Müdürlüğü;

Emniyet Genel Müdürlüğü (Emn);

Özerk Bölge Emniyet Müdürü;

Kuzey Bölgesi Güvenlik Hizmetleri;

Doğu Bölgesi Güvenlik Hizmetleri;

Ninova, el-Ta'mim, Diyala, Selahaddin, Süleymaniye, Erbil ve Duhok vilayetlerinin Emniyet Müdürleri

Ali Hasan el-Mecid besbelli harekâtın kontrolünü en küçük detaya varana dek elinde tutmak istiyordu. Örneğin, Enfal Operasyonu'nun ortalarında çıkardığı bir emir, onun şahsi onayı olmadan hiçbir köy ve kasabanın aranamayacağını belirtiyordu.⁵⁰ Yine de, 20 Haziran emrinin gönderileceği kurumların listesi, bu girişimin bürokratik kapsamı hakkında ve emirlerin uygulanması için ne kadar çok sayıda sivil, askeri, parti ve güvenlik biriminin gerektiği konusunda fikir vermektedir.

“ULUSAL SAFLAR”IN TANIMLANMASI:

17 EKİM 1987 NÜFUS SAYIMI

20 Haziran'dan sonra köy imha çalışmalarına geçici olarak son verildi. Asıl hedef Irak Kürdistanı'nı birbirine bağlayan daha küçük yolların etrafındaki alanlar olmasına rağmen, en büyük etkisi, Musul'dan Erbil, Kerkük ve Tuzxurmatu'ya, oradan da doğuya dönmeden Kifri, Keler, Pîbaz ve Derbendîxan'a giden otoyol etrafındaki önceden hükümetin kontrolü altında bulunan geniş bir bölgeyi ortadan kaldırmak şeklinde oldu. İran-İrak savaşı, rejimi şu an için, harekâtın ileriye götürülmesi için gerekli olan askeri güçten yoksun bırakmıştı. Fakat yılın ikinci yarısında, 1987 bahar temizliğinin ve henüz başlamakta olan Enfal'ın politik ve bürokratik mantığı belli olmaya başlamıştı. Bu, "ulusal saflar" ile doğudaki ve kuzeydeki genellikle dağlık olan pêşmerge kontrolündeki bölgeler arasında keskin bir ayırım oluşturmaktı. Bu bölgeler "yasak bölgeler"di (manateq al-mahdoureh), buralarda yaşayanlar, yaşlarına ve cinsiyetlerine bakılmaksızın istisnasız "sabotajcı" sayılacaktı.

Herşeye rağmen taraf değiştirmeleri için onlara son bir şans verilecekti. El-Mecid'in 3 Haziran direktifinde söylediği gibi, Kürtlerin "ulusal saflara geri dönmesi"— bir

başka deyişle, şehirlere, kasabalara ya da mücemma'ata taşınarak kendilerini rejimle uzlaştırmaları –hala mümkündü. Kimlerin hangi tarafda yer aldığını aile aile yakından takip edebilmek için Irak rejiminin elinde ideal bir enstrüman vardı: ulusal nüfus sayımı. Irak, bağımsız olduğundan bu yana, yarım yüzyıl içinde beş sayım gerçekleştirmişti. 1977'de yapılan en son sayımın sonuçları "gizli" olarak tasnif edilmişti. Her on yılda bir yapılması planlanan sayımların diğerinin tarihi 1987 idi. 17 Ekim'de yapılmasına karar verildi.

Sayım günü yaklaştıkça, yetkililer herhangi bir teması ya da diğer tarafa herhangi bir geçişi engellemek için istihbarat ve güvenlik önlemlerini arttırdılar. Emn Erbil, 1987 bahar harekâtında yerleştirilen köylülere ev sahipliği yapan Bînesilawa, Daratû ve Kawar Gosek kamplarına daha fazla dikkat edilmesini emretti.⁵¹

Yasak bölgelerde, sabotajcılarının ekonomik ambargoyu delmelerine yarayabilecek olan traktörlerin müsadere edilmesi ve imha edilmesi emredildi. Suçlu görülen traktör sahipleri ise "ibret verici şekilde cezalandırılacaktı."⁵²

6 Eylül'de Ali Hasan el-Mecid, sayım hazırlıklarını görüşmek üzere Baas partisi üst düzey yetkilileri ile bir toplantı yaptı. Mümkün olan en yasal şekilde herkesin tek tek hangi tarafta yer aldığı tespit edilecekti. "Pişman olan bozguncuların" sayım gününe kadar sürüye [devletin saflarına –y.h.n.] katılmalarına izin verildi. Ancak 17 Ekim'den sonra "silahlarını teslim etseler bile" kabul edilmeyeceklerdi. Aynı zamanda, El-Mecid, pişman olmayan sabotajcılarının ailelerinin hükümet kontrolündeki bölgelerde kalmasını kabul edilemez buldu. Bu insanlar, yasak bölgelerdeki sabotajcı akrabalarının yanlarına gönderilecek ve zorla onlara katılmaları sağlanacaktı.

Bu genel politika en az iki yıl yürürlükte kaldı.⁵³ Fakat, El-Mecid bu kez, kuzey vilayetlerinin her bir güvenlik komitesinden bu tür dosyaların tümünün bulunduğu bir envanter istedi. Bu liste en geç 15 Eylül'e kadar onun masasında olmalıydı. Liste tamamlandığında " söz konusu aileler, bozguncu akrabalarının olduğu bölgelere sürülecekti, bunun tek istisnası, 12 ve 50 yaş arası erkekler gözaltına kalacaktı."⁵⁴

Yerel güvenlik birimleri, anlaşılan, gerekenleri şevkle yapıyordu. Middle East Watch, sayım öncesi dönemde Emn Erbil'in çıkardığı düzinelerce sınırdışı etme emrini inceledi. Eylül 1987 tarihli bu tür bir dosyada, 80 kadın, çocuk ve yaşları 51–89 arasında değişen yaşlı erkeğin adlarını, adreslerini, doğum tarihlerini ve ikamet izin numaraları ve bu insanların evlerinden alınarak topluca sabotajcılarının bulunduğu bölgelere sürüldükleri" yazmaktaydı.⁵⁵ 1949 doğumlu bekar bir erkeğin "uygun bir ceza verilmesi" amacıyla gözaltında tutulduğu belirtilmektedir.

En çarpıcı olanı ise Kuzey Bürosu Komutanlığı'nın şu emridir:

17 Ekim 1987'de yapılacak olan genel nüfus sayımının ne önem arzettiği önemi anlatmak üzere kitle seminerleri ve idari toplantılar düzenlenecektir. Geçerli bir mazereti olmadan sayıma katılmayanların Irak vatandaşlıklarını kaybedeceği kesin bir şekilde vurgulanmalıdır. Bunlar ayrıca asker kaçağı sayılacak ve Devrim Komuta Konseyi'nin 26 Ağustos 1987 tarihli 677 sayılı kararnamesinin koşullarına tabi tutulacaklardır.

Bu hüküm fazlasıyla önemlidir çünkü DKK 677 sayılı kararnamesi şunu söylemekteydi. "bir yıldan daha uzun bir süredir asker kaçağı olan ya da yasaları çiğnemiş olan ya da kaçma suçunu birden fazla kez işlemiş olanların ölüm cezaları, gerekli teyidler alındıktan sonra Parti örgütleri tarafından infaz edilecektir."⁵⁶ [vurgu orijinaldir] Bir başka deyişle, sayımda kaydedilmemek ölüm cezası ile eş anlamlıdır. 1987 sayımının sonuçları hiçbir zaman halka açıklanmadı. Süleymaniye'deki resmi sayım bürosunda çalışanların Middle East Watch'a yaptığı tahmine göre bu sayım sadece %70 oranında doğrudu – hiç şüphe yok ki güneydeki bozguncu bataklıklar da

dahil olmak üzere Irak Kürdistanı'nın büyük bölümü sayıma dahil edilmemişti. Yasak bölgelerde oturan birçok insan olduğu yerde kalmayı tercih etti; bazıları özellikle Behdînan bölgesinin ücra yerlerinde oturanlar, radyo ve televizyonda yürütülen canhıraş kampanyalara rağmen, sayım yapılacağından hiç haberleri olmadığını söylediler.

Açıklamalar önceki beş sayımdan çok farklıydı. Resmi yayınların söylediğine göre sayımda yazılmayanlar artık Irak vatandaşı sayılmayacaktı; devlet hizmetinde bulunamayacak gıda kartesi alamayacaktı. Sayım yalnızca iki seçenek öneriyordu: kişi ya Arap olabilirdi ya da Kürt, başka hiçbirşey olamazdı. Bu etnik hat, çok katı bir şekilde çizilmişti. Saddam Hüseyin ve El-Mecid'in emirlerini içeren 1988 ve 1989 yıllarına ait bir dizi resmi belge, Arap olmak için yazılı başvurunun yeterli olduğunu belirtiyordu. Bunun aksine, Kürt sayılmak isteyen bir kişi evinin yok edilmesine ve Özerk Bölgeye sürgüne gönderilmeye tabi tutulacaktı.

İnsanlar, sayılmak için sayım memurlarının ayağına gitmek zorundaydı. Yasak bölgede yaşayan biri için bu evini terketmek anlamına geliyordu. Sayıma katılmak, hükümet kontrolündeki bir kasabada ya da bir mücemmada kayıt olmak demekti. (Bu düzenlemeden kurtulmanın tek yolu memura rüşvet vermektir ki rüşvet eskiden beri Irak'ta sağ kalmanın yoluydu, Enfal zamanında bile geçerli olmaya devam etmiştir.) Daha önceki askeri operasyonlarda—1975 Araplaştırma kampanyasında, 1970 sınır temizliklerinde ya da 1987 bahar temizliğinde— tahrip edilen köyler Bağdat nezdinde artık yoktu. Sınır bölgesinde oturanların bazıları yasadışı olarak evlerine dönmüşlerdi, ama sayımda onlar sayılmayacaktı. Kalanlar şimdi komplekslerdeydi.

Devlette çalışan istatistikçiler, Irak Kürdistanı Özerk Bölgesi'nin dört vilayetinden biri olan Süleymaniye'ye ait rakamları Middle East Watch'a vererek bu dışlamanın boyutlarının kısmen de olsa belirlenmesine olanak tanıdı. 1977 sayımında Süleymaniye'nin 1.877 köyü bulunmaktaydı; 1987 sayımında bu sayı 186'ya düşmüştü. Yaklaşık 1.700 köy resmi haritadan silinmişti. Bunların birkaç yüz tanesi 1970 sınır temizlikleri sırasında ve İran savaşının değişik aşamalarında yok edilmişti. Buralarda oturanlar, 1987 sayım listesinde de yer alan dokuz komplekse yerleştirilmişlerdi. Kalan köyler sayılmadı, çünkü onlar pêşmergenin tesirindeki 'yasak bölgeler'deydi.

Sayım tamamlandığında, kayıtlı olmamanın sonuçları görülmeye başladı. Topçu atışları ve hava saldırıları yoğunlaştırıldı. Karadağ köylülerinden biri, yiyecek kartesi almak için kasabaya indiklerinde kendilerine 'siz artık İranlısınız, gidin yiyecek kartesini İran'dan alın' dendiğini anlattı.⁵⁷ Aynı durum evlilik cüzdanı almak ya da benzer bir işlem yapmak isteyen herkes için geçerliydi.

Sayımın ertesi günü, 18 Ekim'de, DKK Kuzey İşleri Komitesi'nin sekreteri Tahir Tevfik, askeri kontrolün 20 Haziran tarihli ve 4008 nolu direktife "harfi harfine" uygun olması gerektiğini hatırlatan sert bir muhtıra yayınlarak Kürdistan'daki bütün güvenlik komitelerine gönderdi. Buna uymayan herhangi bir komite "Yoldaş Büro Şefi karşısında bütün sorumluluğu üstlenecekti" —yoldaş büro şefinden kasıt Ali Hasan El-Mecid'di.⁵⁸ 1987'nin sonlarından birçok belgede, sorgulamadan sonra toplu infazı emreden 5. maddenin her dosya için ayrı ayrı daha yüksek bir otoritenin onayını gerektirmediğini ve emirler bu kadar açıkken, Kuzey Bürosu'nun bu tür isteklerle meşgul edilmemesi gerektiğini sert bir üslupla belirtir.

Kuzeydeki abluka artık daha sistematik olacaktı. El-Mecid, 29 Eylül'de, Doğu Bölgesi İstihbarat başkanı Halid Muhammed Abbas, İstihbarat Kuzey Bölge Başkanı Ferhan Mutlak Salih ve Özerk Bölge Emniyet Müdürü Abdurrahman Aziz Hüseyin'den oluşan ve başkanlığını Tahir Tevfik'in yaptığı bir ad hoc komitenin* bir dizi sert önerilerini kabul etti. Heyet, "sabotajcılara" yiyecek, ilaç, yakıt ve diğer

erzakların ulaştırılmaya devam ettiğini belirtti. Buna göre, kontrol noktalarındaki güvenlik önlemleri arttırılacak; kasabalardaki bakkallar kapatılacak; gizli polis bütün restoranlardaki, fırınlardaki ve kahvelerdeki stokları izleyecek ve yasak bölgelerden gelen tüm tarım ürünlerinin satışı kesinlikle yasaklanacaktı. Yiyecek tayınları, insanın hayatta kalması için yeterli olan minimum düzeye indirilecekti. Gıda işkolunda çalışan herkesin rejime ne kadar bağılı olduğı değerdendirmeye tabi tutulacaktı.⁵⁹ Bu sıkı rejim altında yasak bölgelerde oturanlar yaşam mücadelesi verdiler. El-Mecid'in görevdeki ilk sekiz ayında Irak'taki Kürt probleminin "nihai çözümü" için temel atılmıştı. Mantık belliydi; komuta zinciri oluşturulmuştu. Fakat 1987 olayları "yalnızca bir ilk adımdı" dedi, eski bir İstihbarat subayı, "çünkü savaş hâlâ devam ediyordu. Irak hükümeti çok güçlü değildi ve bir çok birlik İran cephesindeydi. Kalplerindeki kızgınlıkları ve nefretleri erteliyorlardı," Bağdat'ın korktuğı ana kış saldırısının planlandığı gibi gerçekleşmediğı ve İran'ın muharebe meydanındaki şansının hızla azalmaya başladığı 1988'in başına kadar.

notlar:

1 Bataklıklar, Bağdat'taki merkezi hükümetin asi güney üzerinde kontrolünü sağlamak için tasarlanmış büyük bir mühendislik projesine konu olmuştur. Rejimin, Ma'den veya Bataklık Arapları da dahil olmak üzere güneydeki Şiilere karşı davranışı, Middle East Watch'un, "Current Human Rights Conditions Among The Iraqi Shi'a" [Iraklı Şiiler Arasında Mevcut İnsan Hakları Koşulları], Mart 1993 raporunda ayrıntılarıyla anlatılmaktadır.

2 Kuzey Bürosu, Baas'ın dört bölge bürosundan biri olup Devrim Komuta Konseyi'nin Kuzey İşleri Komitesi'nden tamamen ayrıdır. Partinin diğer büroları Güneyden, Merkezden ve başkent Bağdat'tan sorumluydular. Irak'ın güvenlik bölgelerine ayrılmış olması yansımasını Emn ve askeri istihbaratın (İstihbarat) dört büro şeklinde örgütlenmesinde de bulur.

3 Soyağacı şu kitapta gösterilmektedir: Simon Henderson, Instant Empire: Saddam Hussein's Ambition for Iraq [Anlık İmparatorluk: Saddam Hüseyin'in Iraka Dair İhtirası] (San Francisco: Mercury House, 1991), s.87. Saddam'ın diğer kuzenleri 1989'da bir helikopter kazasında ölen eski Savunma Bakanı Adnan Hayrullah ve Sanayi ve Askeri Sanayi Bakanı Hüseyin Kemal Mecid'dir.

4 Middle East Watch'un eski bir Müsteşar ile röportajı, Zaxo, 1 Eylül 1992. 1989'da El-Mecid İçişleri Bakanı olarak atanmış, daha sonra 1990 Ağustos Kuveyt İşgalinde ise Kuveyt valisi olmuştur. Şu an Irak Savunma bakanıdır ve en vahşi eylemlere karışmaya devam etmektedir. Bir tanığın anlattıklarına göre 3 ya da 4 Nisan 1991'de Basra Hapishanesinde altısı çocuk 25-30 kişiyi bizzat öldürmüştür. Bkz. Middle East Watch, "Current Human Rights Conditions Among the Iraqi Shi'a", 5 Mart 1993.

5 Irak Ordusunun toplam yedi kolordusu vardı. "Özel kuvvetler" teriminin açıklanması gerekmektedir. ABD silahlı kuvvetleri ve ABD'yi model alan silahlı kuvvetlerde, "özel kuvvetler", gerilla savaşı ve gizli operasyonlar gibi düzensiz görevlerde bulunan hafif piyade güçleridir. Buna mukabil, Irak özel kuvvetleri, en iyi silahlarla donatılmış ve çoğu zaman tank taburlarıyla desteklenen seçkin gezici piyade birlikleridir. İran-Irak savaşında oluşturulan bu birlikler, Birinci Dünya Savaşında kullanılan Alman Stosstruppen'e benzetilmiştir. Bkz. "Iraqi Order of Battle: Ground Troops"[Irak Savaş Düzeni: Kara Birlikleri], Desert Shield Factbook (Bloomington, IN: GDW, 1991) içinde, s.50-59.

6 Savaşa ilişkin temel kitaplardan bazıları şunlardır: Edgar O'Ballance, The Gulf War [Körfez Savaşı](Londra: Brassey's,1988); Dilip Hiro, The Longest War: The Iran-Iraq Military Conflict [En Uzun Savaş: İran-Irak Savaşı](New York:

Routledge,1991); Shahram Chubin ve Charles Tripp, Iran and Iraq at War [İran ve Irak Savaşı] (Boulder: Westview Press, gözden geçirilmiş ikinci baskı, 1991); ve Cordesman ve Wagner, The Lessons of Modern War, Volume II. Bu kitapların çoğu İran'ın şansının savaşın son birbuçuk yılında geçici olarak açılmasını gözardı etme hatasına düşmektedir. Bunu anlamadan Birinci Körfez Savaşı ile Enfal harekâtı arasındaki ilişkiyi anlamak kolay değildir. Richard Jupa ve James Dingeman'in Gulf Wars: How Iraq Won The First and Lost The Second. Will There Be A Third? [Körfez Savaşları: Irak Birincisini Nasıl Kazandı, İkincisini Nasıl Kaybetti?] (Cambria, CA:3W Publications, c.1991), s. 1–9 adlı kitabı bu konuda yararlı bir düzeltme oluşturmaktadır.

7 Basij ya da Seferberlik Birimi, aslında pasdaranın yönetimindeki eğitimsiz gönüllülerdi. İran'ın teknoloji ve konvansiyonel askeri yetenekden ziyade iman gücünü temel alan "İslami Savaş" anlayışının ayrılmaz parçasıydılar. Bkz. Chubin ve Tripp, Iran and Iraq At War, s.42–49.

8 Bkz. örneğin Cordesman and Wagner, op. cit, s.257.

9 KDP ve KYB, Kasım 1987'de, işbirliği için resmi askeri ve siyasi anlaşmalara vardılar ve 1988'de Irak Kürdistan Cephesi'ni kurdular. Daha sonra beş küçük parti de Cephe'ye katıldı.

10 Nêwşîrwan Musatafa Amin'in, Nisan 1987'de Le Monde'da yayınlanan röportajındaki açıklamalara göre KYB'nin amaçlarından biri "Irak'ı birkaç küçük devlete ayırmaktı: Şii, Kürt ve Sünni." Zikreden Baram, op.cit., s.127

11 Cordesman ve Wagner, op.cit, s.259–260. O'Ballance da aynı görüştedir fakat daha az ayrıntı vermektedir.

12 Ali Hasan el-Mecid ve ismi belli olmayan Baas Partisinden yardımcıları arasında geçen konuşmanın band kaydı, 22 Ocak 1989.

13 Ibid. Konuşmanın tam metni için bkz. ek A, s. 412–413.

14 Özel Milli Savunma Kuvvetleri Kurmay Karargâhı'ndan (Operasyonlar) Erbil'deki Beşinci Kolordu Komutanlığı'na yazılan 13 Nisan 1987 tarih ve 28/573 sayılı mektup. Üzerinde 'Çok Gizli ve Kişiyi Özel' ibaresi bulunmaktadır. Maxmur kasabası Erbil'in 56 kilometre kadar güneybatısındadır.

15 Şeqlawâ Güvenlik Komitesi toplantısı tutanakları, 4 Nisan 1987.

16 Middle East Watch röportajı, Zaxo, 24 Haziran 1992

17 Middle East Watch röportajı, Çoman, 23 Mart 1993. Söylendiğine göre, büyük ölçüde boşaltılmış olan Türk sınırına yakın Zêwa'daki KDP karargâhına da kimyasal bir saldırı yapılmıştı.

18 KYB'nin toplam 4 malbendi vardı. Birincisi, Karadağ dağlarında üstlenmişti ve Süleymaniye vilayetindeki askeri ve politik işlerden sorumluydu. Cafatî Vadisi'ndeki ikincisi, Kerkük'teki (el-Ta'mim) operasyonlardan sorumluydu. Balîsan ve bitişikteki Smaqulî Vadilerinde bulunan üçüncü ve dördüncü malbendler, KYB'nin Erbil'deki çalışmalarının sorumluluğunu paylaşıyorlardı. Daha sonra, üçüncü ve dördüncü malbendler birleştirildi; KYB–KDP arasındaki birlik anlaşması uyarınca Duhok vilayetindeki operasyonları yürütmek üzere, Türk sınırına yakın bir KDP karargâhı olan Zêwa'da yeni bir dördüncü malbend açıldı.

19 Balîsan ve Şêx Wesen'e ait nüfus rakamları, Resool'un yokedilen köyler dosyasından elde edilmiştir. Gerçi Middle East Watch'un görüştüğü köylüler, Balîsan'ın yaklaşık 525 haneli daha büyük bir köy olduğunu söylediler. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği görevlileri, Kürt köylerinde hanelerdeki ortalama kişi sayısının yedi olduğunu varsaymaktadır.

20 Irak istihbarat kuruluşlarının ana olarak Doğu Almanlar tarafından donatılmış ve eğitilmiş olması tesadüf değildir. Eski Staatsicherheitsdienst (Stasi) dosyalarının incelenmesi bu ilişkiye ışık tutması muhtemeldir.

21 Köylüler tarafından tarif edilen semptomlar genel olarak hardal gazı etkilerine benzemektedir. Bazı kurbanların derhal ölmesi sinir gazlarının da kullanılmış olabileceğini gösterir. Çünkü, yüksek yoğunlukta bile olsa hardal gazı en azından ilk yarım saatte genellikle öldürücü değildir. Bkz. İnsan Hakları İçin Doktorlar, loc. cit.

22 Middle East Watch röportajı, Erbil, 16 Mart 1993.

23 16 Mayıs saldırısının dolaylı bir teyidi olan Emn Şeqlaw'a da bulunan tarih atılmamış ilginç bir notta Balisan, Şêx Wesen ve Tutma köylerinin bombalanması sırasında 16 İranlı Devrim Muhafızının (pasdaran) da orada bulunduğu belirtilmektedir. Kayıtlara göre pasdaranlar "ateş yakarak hayatlarını kurtardılar" – hiçbir durumda zehirli gaz dışında alınmayacak bir savunma önlemi. Aynı dosyadaki 20 Mayıs 1987 tarihli bir başka Emn Şeqlaw'a belgesinde "Kürdistan'daki son askeri saldırı" sırasında üç KYB Politbüro üyesinin gazdan yaralandığı bildirilmektedir.

24 Bu iş araçları Irak'ta yaygındır. Genellikle "koster" olarak bilinirler ve bu metinde de bu isimle anılacaktır.

25 Middle East Watch röportajı, Balisan, 30 Nisan, 1992.

26 Bu, Middle East Watch tarafından seyredilen bir video bandına kaydedilmiş olan Irak infaz mangasının izlediği prosedür ile tutarlıdır. Görüntülerde, Kürt kıyafetli gözleri bağlı beş kişi, direklere bağlanarak, bir sıra birlik tarafından AK-47'lerle aşırı bir şekilde taranıyordu. Mahkumlar açıkça öldükten sonra bile uzun süre devam ediyordu. Bu durumda bile, son darbeyi tabancasıyla üniformalı bir subay yapar. Bir ara olur. Son olarak ise, bir başka görevli öne çıkar ve tabancasını ölü bedenlere boşaltır. Bu infaz, büyük bir kalabalığın önünde halka açık bir meydanda yapılmış ve ön sıradaki üst düzey parti ve güvenlik yetkilileri tarafından alkışlarla karşılanmıştı.

27 Bu anlatılan, Middle East Watch röportajlarına dayanmaktadır, Erbil, 23–25 Nisan 1992.

28 Gözaltında ölenlerin cesetleri Eylül 1991'de Erbil mezarlığından çıkarıldılar ve videoya kaydedilen bir törenle tekrar gömüldüler. Daha sonraki mezardan çıkarma işlemlerinden birinde Hamid Said Ahmed, Nisan 1988'deki ayrı bir olayda Emn tarafından öldürülen kendi öz kardeşinin cesedini buldu. Middle East Watch, Ahmed'le 25 Nisan 1992'de Erbil'de röportaj yaptı. Daha fazla bilgi için bkz. Middle East Watch/Physicians For Human Rights, Unquiet Graves: The Search for the Disappeared in Iraqi Kurdistan, Şubat 1992.

29 Şêx Qadir Said İbrahim Balısani ile yapılan Middle East Watch röportajı, Balisan, 30 Nisan 1992.

30 103 ölü ve 48 yaralı köylünün isimlerinin elyazısıyla bir listesi Erbil'deki bir insan hakları grubu olan Mazlum Kürtler Teftiş Komitesi tarafından 1992 yılında Middle East Watch'a verilmiştir.

31 Emn Erbil yönetiminden Emn Şeqlaw'a gönderilen 11 Haziran 1987 tarihli ve Sh/4947 sayılı gizli ibareli mektup. Hardal gazı, geçici körlük ya da çift görmeye sebep olur. Sağ kalan birçok mağdur Middle East Watch ile yapılan röportajlarda kimyasal saldırının ardından en az bir ay süren körlükten bahsetmişlerdir.

32 Middle East Watch Röportajı, Çoman, 23 Mart 1993.

33 Kandor, 27 Mayıs saldırısı ile ilgili olan Emn raporunda adı geçen 5 köyden biridir. Diğerleri, Melekan, Talinan ve Yukarı ve Aşağı Bilê'dir.

34 Kemal'in tarif ettiği semptomlar Hardal gazı semptomlarıyla tamamen aynıdır.

35 Irak'da idari olarak vilayetten sonra gelen, ana olarak, iki birim vardır: kaza ve daha küçük olmak üzere nahiye. Karatepe nahiyesi Kifri kazasına bağlıdır. Narin ve

Zerdow örnekleri bir Middle East Watch röportajından alınmıştır, Bînesilawa kompleksi, 7 Temmuz 1992.

36 Middle East Watch röportajı, Süleymaniye, 23 Temmuz 1992.

37 Ali Hasan el-Mecid ile Baas partisi üst düzey yetkililerinin katıldığı toplantının ses kaydı, Kerkük, 26 Mayıs 1988.

38 Emn dosyaları arasında bulunan, "ulusal saflara dönen birinin" Haziran 1987'deki ifadesi.

39 Şeqlawa'da bu sırada Balîsan Vadisi'nde tahrip edilenler dışında az sayıda köy imha edilmiş olduğu için burada kastedilen, Alana'da kimyasal saldırılardan kurtulanların atılması olabilir. Bkz. s. 107–108.

40 Baas partisinin yetki yapısı karmaşıktır. Kürt karşıtı harekâtlardaki komuta zincirinin mantığını kavrayabilmek, görev alanları çakışan organlar arasındaki ince ayrımları anlamaktan geçer. Baas Arap Sosyalist Partisi'nin bir ulusal şubesi olan Irak Baası'nın bir Bölge Komutanlığı vardır, Ali Hasan el-Mecid 1986'dan beri bu komitenin üyesidir. Irak'taki en yüksek idari organ resmi olarak Devrim Komuta Konseyi'dir (DKK), ki El-Mecid bunda yer almaz. Pratikte asıl iktidar, Saddam Hüseyin'in kendisi ve askerlerden ve güvenlikçilerden kendisine sadık olanlar arasında daha çok Tikritli ve birçoğu da kendi akrabası olan geniş bir grup tarafından kullanılmaktaydı. El-Mecid, bu çevrenin kilit üyelerinden biridir.

DKK'nın, Kuzey İşleri Komitesi de bunlardan biri olmak üzere bir dizi bölge komitesi vardır. 1970 Özerklik Manifestosu sırasında Saddam Hüseyin bu komitenin sekreteriydi. 1987–1988'de bu görevi DKK'nın da üyesi olan ve teknik olarak El-Mecid'in üstü olan Tahir Tevfik yürütüyordu, gerçi 160 no'lu kararname ile verilen geçici özel yetkilerle El-Mecid bunu aşıyordu. El-Mecid'in kendisi Baas Partisi Kuzey Bürosu Genel Sekreteri'ydi. Kuzey Bürosu Komutanlığı ise Tahir Tevfik yönetiminde buna paralel fakat ayrı bir birimdi. Bu metinde gereken yerlerde, Kuzey Büro Komutanlığı ile Kuzey Bürosu arasında ayırım yapılmıştır.

41 Kuzey Bürosu mektubu, S Sh/18/2396, 6 Nisan 1987

42 Kuzey Bürosu Komutanlığı mektubu, no. 1/2713, 10 Nisan 1987.

43 İnfaz mangalarının üyelerinin parti üyelerinden oluşmasına dair ısrar da dahil olmak üzere infazlarda kolektiflik ilkesine yapılan vurgu Baas partisi yönetiminin yerleşmiş unsurlarından biriydi. Bu konudaki en fazla bilinen örnek, Saddam Hüseyin'in başkan olmasından bir ay sonra, Temmuz 1979'da, Devrim Komuta Konseyi'nin birkaç üyesi de dahil olmak üzere iki düzine Baas partisi yetkilisi ve ordu subayının televizyonda da yayınlanan infazıdır. Suçlanan adamlar, bir oda dolusu akranlarının önünde, bir ritüel halinde, vatana ihanet ettiklerini itiraf ettiler ve hemen öldürülmek üzere götürüldüler. Ardından Saddam Baas parti yetkililerine, idam mangasında yer almaları için ağlamaklı bir biçimde ricada bulunur—daha doğrusu emreder. Bkz. al-Khalil, Republic of Fear, s.70–72. Ayrıca Chibli Malat, "Obstacles to Democratization in Iraq: A Reading of Post-Revolutionary Iraqi History Through the Gulf War" [Irak'ta Demokratikleşmenin Önündeki Engeller: Devrim Sonrası Irak'ın Körfez Savaşı Tarihi ile İlgili Bir Okuma Parçası], yayınlanmamış çalışma, 1992—bu çalışma, Baas'ın güç kullanımının doğası ile ilgili başka bakımlardan al-Khalil'den ayrılmaktadır.

44 Middle East Watch'un, önceden Halepçe'de oturan bir kişiyle 11 Haziran 1992'de yaptığı bir röportaja göre, bu kolektif ceza, hükümet karşıtı bir gösteriye misilleme olarak ibret olsun diye verilmişti. Söylendiğine göre, yaklaşık 1.500 ev yok edilmiştir.

45 Şu ana kadar anlaşılan, ilk başta öngörülen iki aşama (21 Nisan–20 Mayıs ve 21 Mayıs–20 Haziran) tek bir operasyona indirilmiştir. Bu emirde ikinci aşamanın 21 Haziran'da başlayacağını düşünülüyor açıktır.

46 28/3726 sayılı ve 6 Haziran 1987 tarihli Kuzey Büro Komutanlığı mektubu 'çok gizli ve kişiye özel' ibaresi taşımaktadır. Bu belge 1992/71 sayılı Komisyon kararına uygun olarak, İnsan Hakları Komisyonu Özel Raportörü Max Van der Stoel tarafından hazırlanan "Report on the Situation of Human Rights in Iraq"[Irak'ta İnsan Haklarının Durumuna İlişkin Rapor]da da yayınlanmıştır, 19 Şubat, 1993, s.77.

47 Kuzey Bürosu Komutanlığı direktifi, no.855, 'gizli ve gönderilen kişiye özel', 29 Aralık 1987.

48 Bu, Middle East Watch'un bulduğu, değişik kuruluşlara gönderilen SF/4008 sayılı belgenin çok sayıdaki kopyasından yalnızca birisidir.

49 Başka bir deyişle, Middle East Watch'un eski bir müsteşarla yaptığı bir röportaja göre, 30 Ağustos 1992, Zaxo, El-Mecid'in atanması ile birlikte Kürt paramiliter cahşların yetkileri büyük ölçüde genişletilmiştir. Ganimetlere atıfta bulunulan 4008 no'lu kararnamenin bu maddesi, yaklaşan harekâtla, Kur'an'daki Enfal konsepti arasındaki bağlantıya dair birtakım ipuçları sağlıyor olabilir (bkz. s. 65-66). Enfal Harekâtı'nın değerlendirildiği ordu belgeleri, cahşların ganimetlere el koyulmasındaki tasvip edilen rolüne gönderme yapar. Bkz. s. 342.

50 Kuzey Bürosu Komutanlığı mektubu no. 3321, 6 Temmuz 1988, Emn Süleymaniye'den bütün emniyet müdürlüklerine (rakam okunamıyor) gönderilen sirkülerde zikredilmiştir, 16 Temmuz, 1998.

51 Bu mektup, ayrıca "tıpkı İranlı düşman gibi sabotajcılarla da sıkı bir şekilde uğraşılması gerektiğinin" önemine dikkat çekiyordu. Emn Erbil vilayetinden bütün şubelere, Sh.S1/ 13295, 15 Ekim 1987, "gizli ve kişiye özel, sadece alıcı tarafından açılacak" şeklinde tasnif edilmişti.

52 Mektup no. 542, "gizli", tarihi 30 (ay okunamıyor) 1988, Süleymaniye vilayeti Düşman Faaliyetlerle Mücadele Komitesinden bütün yerel Düşman Faaliyetlerle Mücadele Komitelerine.

53 Örneğin, Ordu Genel Kurmay Başkanı Şefliği Özel Ofisinden İkinci Kolordu Komutanlığına giden RAJ/1/13/1/5033 sayılı ve 14 Haziran 1985 tarihli mektup ve Erbil Güvenlik Komitesinin 22 Aralık 1986 tarih ve 4087 sayılı emri ve DKK Kuzey İşleri Komitesinin 15 Haziran 1987 tarih ve 4151 sayılı bildirisinde bu politikadan bahsedilmiştir.

54 Bunun tek istisnası "şehit[savaşta ölen], kayıp, esir, asker ya da Ulusal Savunma Taburu'ndaki savaşçılar [cahş] aileleri"ydi. Bu durumlarda yalnızca anne ve bozguncu oğlu gönderiliyordu. 6 Eylül toplantısının karar özetleri, Kuzey Bürosu'ndan bütün bölge güvenlik komitelerine gönderilen 4350 sayılı ve 7 Eylül 1987 tarihli telgrafta yer almaktadır. Belli ki bu talimatlar geniş bir biçimde dağıtım sokulmuştur. Middle East Watch bu belgenin ikinci bir versiyonunu da bulmuştur, 19 Eylül 1987 tarihli "gizli ve acil" ibareli ve 2/237 sayılı bu mektup, Şeqlawa bölge güvenlik komitesinden bir dizi yerel parti ve polis birimine gönderilmiştir. Diğer açılardan bir farklılık içermeyen bu mektupta, gözaltına alınacakların yaşı 17-50 olarak verilmektedir. Fakat, son düzenlemede minimum yaş ne olmuş olursa olsun, 12,15 ya da 17, hayatta kalanların ifadelerinden anlaşılan Enfal'da öldürülecek olanlar, doğum belgelerine göre değil görünümüne göre ayrılıyor. Bkz. s. 263.

55 Emn Erbil'den Erbil Polis Müdürlüğü'ne gönderilen, 9475 ve 9478 no'lu ve 16-17 Eylül 1987 tarihli "gizli" mektuplar. 44 aile şu şekilde suçlanmaktadır: İran ajanları (KYB) -22; İhanetin Çocukları (KDP)-7; Hain Komünist Parti -8; Sosyalist Parti-3; bilinmeyen bağlantılar-4.

56 DKK'nın 3 Ocak 1988 tarih ve 10 sayılı kararname 677 sayılı kararnamenin bazı yönlerini değiştirmiştir, fakat bu madde olduğu gibi kalmıştır. Her iki kararname de DKK Başkanı olarak Saddam tarafından imzalanmıştır. Burada iki ilave yorum uygun olacaktır. Birincisi, sayım, Irak rejimine Irak Ordusunun yıllardır süren bir problemi olan asker kaçaklarını araştırma şansı verdi. İkincisi ve daha önemlisi, kaçakların infazlarının Baas partililer tarafından yapılacağına belirtilmesidir—belki de bu Enfal harekâtı infazcılarının kimliklerine dair bir ipucudur.

57 Middle East Watch Röportajı, Nasır kompleksi, 28 Temmuz 1992.

Sübvansiyonlara dayanan bir gıda sistemi, İran–Irak savaşı boyunca ulusal ekonominin kilit bir unsuruydu ve rejimin politik kontrolünün önemli bir kaynağıydı.

58 Kuzey Bürosu Komutanlığı, 18 Ekim 1987 tarih ve 1216 sayılı "gizli ve kişiye özel" mektubu. Özerk bölgedeki Vilayetler ve Diyala ve Selahaddin Vilayetlerindeki bütün Güvenlik Komitelerine ve Emniyet Müdürlerine gönderilmiştir.

59 Tevfik'in komitesinin ambargo hakkındaki tespitlerinin bir kopyası Erbil'deki İçişleri Bakanlığı ekonomi seksiyonu başkanından gelen bir mektuba, 14 Kasım 1987, no 248, iliştilmiş bir şekilde bulunmuştur.

3

BİRİNCİ ENFAL — SERGELÎ VE BERGELÎ KUŞATMASI,
23 ŞUBAT—19 MART, 1988

Hiç kullanılmamış tertibatlarla
şehirlerinizi ve altından saraylarınızı
fethedecek, yağmalayacak ve sonra da hepsini yakacağım,
Ve bulutları döven alevlerle
Gökleri kızdıracak ve yıldızları damla damla eriteceğim
Sanki Mahomet'in, ülkesinin haysiyetinin yanmasına
döktüğü gözyaşları gibi.

—Marlowe, Büyük Timurlenk, II.Kısım, (IV, i)

"Mahşer Günü gibiydi; Tanrı'nın huzurundaydık."

—16 Mart 1988'de Halepçe'ye yapılan zehirli gaz saldırısından kurtulan biri Celal Talabani liderliğindeki Kürdistan Yurtseverler Birliği'nin sınır merkezi, Irak Kürdistanı'nın güneydoğusunda yer alan Süleymaniye vilayeti dağlarının iç kısımlarında yer almaktaydı. Örgütün en önemli kuruluşlarının hepsi burada, uzun ve dar bir vadi olan Cafatî vadisinde barınmaktaydı, vadi adını burada yaşayan halkın bağlı olduğu Caf aşiretinden almıştır. KYB'nin tepe yönetimi olan politbüronun karargâhı küçük bir köy olan Yekşamar'daydı. Bergelî'nin ("Aşağı Vadi") yakınında geçici bir yerleşim, KYB'nin radyo istasyonu ve en büyük seyyar hastanesine ev sahipliği yapmaktaydı. Talabani'nin yardımcısı Nêwşîrwan Mustafa Emin de burada ikamet etmekteydi ve Talabani'nin yurtdışında olduğu Enfal sırasında KYB'ye komutanlık etmişti. Kerkük vilayetindeki pêşmerge operasyonlarından sorumlu olan KYB'nin ikinci malbendi ya da bölge komutanlığı ise Sergelî ("Yukarı Vadi") yakınlarında bulunmaktaydı. Maluma ve Zêwa gibi diğer köyler komuta zincirinde önemli ek halkalardı.

Küçük bir kasaba büyüklüğündeki Sergelî, 500 haneden (3500 kişi) oluşan bir köydü, yakınındaki Surdaş nahiyesinden, çakıl bir yoldan, arabayla yarım saatte ulaşılabilirdi. Kerpiç ve taştan olmasına rağmen evlerinin beton zeminleriyle övünüyorlardı ve suları evlerinin içindeydi. Buradan bir saatlik yürüme mesafesindeki

etrafı bağlarla çevrili olan 350 hanelik Heledîn köyü bir diğer büyük yerleşim yeri idi ve KYB'nin ilave yedek kuvvetlerini barındırıyordu. Mahalli bir tüccarın ifade ettiği gibi, "hükümet için Bağdat ne kadar önemliyse pêşmerge için de [vadi] o kadar önemlidir".¹

Yalçın dağlarla kuşatılmış olan bu vadi çetin arazi koşullarının koruduğu klasik bir gerilla kalesiydi. Ama başka bir stratejik önemi daha vardı, Dokan gölünün başındaki hayati öneme sahip Dokan Barajının ve Süleymaniye ve Kerkük şehirleri için önemli bir elektrik kaynağı olan hidroelektrik santralinin iki üç kilometre doğusunda bulunuyordu.² Dokan Barajını ele geçirmek KYB'nin Kürdistan'ı büyük bölümüyle hızlı bir şekilde kurtarma planının merkezi bir parçasıydı. Amaç Ranya, Koysancak ve Qeladizê şehirlerini (bkz. harita s. 136) alarak gölün etrafını kuşatmak ve Koysancak ve batı yakası arasındaki Heybet Sultan dağ sırası boyunca yeni bir cephe açmaktı. Ama Şubat 1988'de uygulanmaya hazır olan bu plan gerçekleştirilemeyecekti.

1985'te KYB ile Irak hükümeti arasındaki görüşmelerin kesilmesinden sonra Cafatî vadisinin tümü "yasak bölge" ilan edildi. Sık sık hava ve topçu saldırıları oluyordu, vadi hemen hemen her gün bombardıman ediliyordu. Ama KYB karargâhı iyi savunuluyordu ve Sergelî, Yekşamar ve Heledîn'deki tüm erkekler ve hatta bazı kadınlar silahlı öz-savunma gücü olarak örgütlenmişti. Hükümetin çevredeki yollarda bulunan kontrol noktaları ise ekonomik ablukayı uygulamada büyük ölçüde etkisizdi. İran birlikleri üzerinde cesaret kırıcı bir etki yaratacak denli kullanılmış olan kimyasal silahlar, bir önceki yaz KYB tabyasına karşı da defalarca kullanıldı. 8 Haziran 1987 günü öğleden sonra bir saat boyunca, bir kamyonu yerleştirilmiş olan roket-atardan, ya da rajimadan, Bergelî, Heledîn ve yakınındaki Sêkanîyan ("Üç Kaynaklar") köylerine kimyasal bombalar yağdırıldı. Rajima, bundan sonraki aylar boyunca köylülerin hayatlarında değişmeyen bir yere sahip oldu, gerçi sebep olduğu zayıf görüldüğü kadarıyla sınırlı olmuştur. Bir çiftçinin Middle East Watch'a söylediğine göre bu, kısmen yüksek dağlar, yoğun ağaç örtüsü ve mevcut doğal sığınaklar ve kısmen de Iraklı askerlerin dillere düşmüş kötü nişancılıkları sonucundaydı. En fazla zayıf Heledîn'de olmuştur, bir eve isabet eden mermiler Yasin Abdurrahman ve ailesinden altı kişiyi öldürmüştür. Diğer durumlarda, gaz bombalamalarının ana etkisi göz yaşarması ve nefes darlığıydı. Daha sonra bu kimyasal saldırıların neticesinde deride su toplanması ve yanmalar da dahil olmak üzere ilave rahatsızlıklar ortaya çıkmıştır. Ölenler, titreme nöbetleri içinde kimyasallara maruz kaldıkları bir saatin içinde can veriyordu; diğerleri delirmiş gibi davranıyor ve histerik kahkahalar atarak düşe kalka yürüyorlardı.³

Irak Hava Kuvvetleri de vadiye defalarca saldırdı. Geçmişte havadan taciz operasyonları helikopterlerle sınırlandırılmıştı. Ama İranlıların KYB'lilere sağladıkları hava-savunma füzeleri sayesinde Irak helikopterleri etkisini yitirince sabit kanatlı hava araçları devreye sokuldu. Bazen saldırılar, daha çok eğitim amaçlı veya ilaçlamada kullanılan İsviçre yapımı küçük Pilatus uçaklarıyla yapılıyordu. Diğer zamanlarda ise 15 ya da 20 uçağın katıldığı saldırılarda Sovyet yapımı süpersonik Sukhoi savaşçı bombardıman uçakları kullanılıyordu. İlk baskınlarda yalnızca konvansiyonel silahlar kullanıldı, ama 15 Nisan'da ve tekrardan Temmuz ayında savaş uçakları kimyasal bombalar da attılar. Esintiyle yayılan bombanın etkisi, ana olarak, iki hafta ya da daha fazla süren geçici körlüktü. Çoğunluğu sivil olmak üzere az sayıda insanın ölümüne de neden olmuştur. 1987 yazına gelindiğinde pêşmergeelerde İranlıların hibe ettiği gaz maskeleri vardı ve her birimde ya da tipde kimyasal silahlara karşı savunmada uzman olan bir görevli vardı. Ama sıradan köylülerin rüzgarın getirdiği gaza karşı kendilerini savunmak için ellerinden gelen

yükseklere göç etmek, İranlılar tarafından eğitilen pêşmerge doktorların kendilerine öğrettiği gibi yüzlerini ıslak bezle sarmak veya sığındıkları mağaralarda ve yeraltı sığınaklarında ateşler yakmaktı.⁴

1988 yılı Ocak ayının sonlarında ve Şubat'da Emn Süleymaniye ve Irak Ordusu Birinci Kolordu'dan sağanak şeklinde gelen istihbarat raporlarında "İran ajanları" (Umala İran) ve Tahran rejimi tarafından yeni ortak eylemlerin planlandığı uyarısı yapılıyordu. Emn'e göre, KYB kamplarının dışında faaliyet gösteren İran Devrim Muhafızlarından "paralı askerler", "el-Ta'mim vilayeti istikametinde [bir başka deyişle batıya, Kerkük petrol sahasına doğru] gözetleme görevleri yapmaktaydılar". KaraDağ'da konuşlanmış olan KYB'nin ilk malbendi "Humeyni'nin muhafızlarının Derbendîxan kesiminden girişini kolaylaştırıyordu". Karadağ'daki Baas Partisi şubesi 1 Şubat'da Emn'e, büyük bir Kürt kasabası olan Halepçe'de dahil olmak üzere bir dizi hedeflere saldırılmasında "Düşman İran'ın sabotajcılara yardım etmeyi planladığını" bildiriyordu. 8 Şubat'da gizli bir muhbirden Emn'e gelen rapor düşmanın hazırlık durumunu özetliyordu. Bu raporda, Celal Talabani'nin ülke dışında olduğu belirtiliyordu. Devamında ise şunlar söyleniyordu, "Sergeli/Bergeli'deki sabotajcıların sayısı 600 ila 800 arasındadır."⁵

Saldırı altında geçen uzun bir tarihe rağmen KYB, o ay daha sonra yapılan saldırının gaddarlığı karşısında hazırlıksız yakalanmışa benzer. Belki de pêşmerge, İran'la olan savaşın Irak rejimini psikolojik olarak sınırılıyor oluşunu abartmıştı. Ama Irak'ın Cafatî vadisini kuşatma altına almayı düşündüğünü çabucak anladı. Buradaki başarı yalnızca KYB'yi başsız bırakmayacak, rejimin pêşmergeyi istediği yerde, herhangi bir arazi koşulunda yıkıcı bir psikolojik etki yaratarak yenilgiye uğratabileceğini de ispat edecekti.

23 Şubat gecesi saat 1:30 ya da 2:00'de Yekşamar, Sergelî ve Bergelî halkı karanlık ve yağmurda rajima bombardımanın gürültüsüne uyandı. Irak ordusunun, operasyonlarını tanımlamak için, o sıralar Enfal kelimesini kullandığına dair kesin bir kanıt olmamasına rağmen bu top mermileri her bakımdan Enfal harekâtının ilk atışları olarak değerlendirilebilir.⁶

Rejimin yeni harekâta ta başından beri özel önem atfettiği açıktır. Örneğin 23 Şubat tarihli Irak Savunma Bakanlığı emri, yaklaşmakta olan sabotajcılara karşı kavgada ve köyleri "arındırma" mücadelesinde düşecek olanların, Devrim Komuta Konseyi kararı uyarınca "Saddam'ın Şanlı Qadissiyah Muharebesi [yani, İran'a karşı savaş] Şehitleri" olarak saygı göreceklerini bildiriyordu.⁷

23 Şubat sabahı gün ağırırken hükümete bağlı kara kuvvetleri her yönden saldırıya geçti. O gün Sergelî'de bulunan bir pêşmergenin hatırladığına göre, "Karargâhı kuşatan ordu o kadar büyüktü ki sanki bölgeyi Kürdistan'ın diğer kısımlarından ayıran bir çit vardı".⁸ Gölün doğu yakasındaki Bingird'den Dokan'a, sonra da Süleymaniye'ye ve Mawat ve Çwarte kasabalarına kadar uzanan cephe hattı tam altmış dört kilometre uzunluğundaydı. Saldırıda ordu, hava kuvvetleri ve Enfal'ın sadece başlangıç aşamalarında görevlendirilmiş olan seçkin Cumhuriyet Muhafızları'nın yer almış olmasına rağmen KYB, üç haftadan daha fazla bir süre dayanmıştır.⁹ Silahlı Kuvvetler'in hedefinde yalnızca KYB karargâhı yoktu, vadideki sayısı 25–30'u bulan köyler de hedefteydi.¹⁰ Diğer KYB kaynaklarına göre ise kuşatmada çoğunluğu aktif pêşmerge olan 200 ila 250 arasında insan öldürüldü. Pêşmerge direndiği sürece köylülerin büyük bölümü yakınlardaki mağaralarda gizlendi. Ama Mart'ın ilk günlerinde tanklar ve zırhlı araçlar KYB'nin savunma

hatlarını ezip geçmeye başladığında köyler birer birer düşmeye başladı. Yerliler genellikle İran yönüne doğru kaçtılar. Onlar ayrıldıktan sonra ordunun mühendis taifesi buldozerlerle dalarak köyleri yerle bir ettiler.

Cafatî vadisini üç taraftan çevreleyen ordu kaçış yollarından birini açık bıraktı – doğruya, İran’a doğru olanını; Sergeli’den sınır, dağlardan kuşuçuşu 19 km’ydi. Resmi istihbarat raporlarına göre, KYB, İran’ın yardımıyla, 25 Şubat’a kadar sınıra doğru en az iki yol daha açmıştır.¹¹ Anlaşıldığı kadarıyla bu aşamada, karla kaplı dağlardan İran’a doğru kaçanları yakalamak için hükümet kuvvetleri herhangi bir çaba göstermemiştir. Kitlel kaybolmalar henüz daha resmi politika konusu haline gelmemiştir.

Geride kalanların bazılarını ordu sert bir uyarı yaparak açık bir seçim yapmalarını istedi: Maluma köyünden bir kadına söylenen şudur: "Burada kalıp kalmamakta serbestsin ama burada kalmak istersen sana karşı sorumluluğumuzun olmadığını bilesin. Birisi gelip seni öldürebilir veya kimyasallara kurban gidebilirsin".¹² Bu boş bir tehdit değildi, çünkü kimyasal silahlar Birinci Enfal sırasında defalarca kullanılmıştı.

Silahlı pêşmergelerin çoğunluğu, kuvvetlerini daha güneyde, Germiyan olarak bilinen geniş engebeli araziye yeniden konuşturabilecekleri hayaliyle nispeten düzgün bir şekilde çekilmeyi başardı. Ama yollarının hükümet birlikleri tarafından kapatıldığını görünce kuzeye, Hac Ümran yakınlarındaki İran–Irak sınırında emin bir yer olan Kandil dağına sardılar. Diğerleri ise, cephaneleri bitene kadar kendilerini savundukları Dokan gölü kıyısındaki çayırılık alanlara kaçtılar. Hayatta kalabilenler sonunda soluğu İran’da aldı. Diğerleri Şanexşê köyünde yeni bir geçici üs kurdular, burası da 22 Mart’da kimyasal silahlarla vuruldu.

O sabah Irak uçakları üzerlerinden uçup balonlar bıraktı. Öğleden sonra 2:00 sularında altı uçak geri döndü ve bombaları bıraktı. Orada bulunan bir KYB savaşıncısının dediğine göre "arazi pêşmerge ve kaçan ailelerle doluydu". "Çoğu çadırlarda yaşayan, binlerce insan vardı. Ben kendim de yaralandım, suratım kapkaraydı, cildim acıyordu. Nefes almakta zorluk çekiyordum. Ama bunlar orta derecede belirtilerdi, daha yakın olanlarda daha ciddi su toplanmaları vardı. Bazı erkekler hayalarının şişmesinden muzdaripti." Mahalli bir KYB komutanı çoğunluğu pêşmerge ailelerden olmak üzere 28 kişinin öldüğü ve 300 kişinin yaralandığını düşünüyor (Başka kaynaklar bu rakamların biraz daha düşük olabileceğini düşünüyorlardı). Ölenlerden bazıları, dağlardan doğru İran’a geçmeye çalışırken yorgun düşmüş olan sivillerdi.¹³

Pek yakında Enfal adıyla anılmaya başlanacak olan bu yeni harekâtın yoğunluğunu görünce pêşmerge sivilleri korumak için pek bir şey yapamayacağını farkına vardı ve bunu sivillere söyleyerek kendi başlarının çaresine bakmalarını tavsiye etti. KYB önderliğinin nispeten hâlâ zarar görmediği ve yasaklı pêşmerge radyo istasyonundan sık sık uyarıların yayımlandığı bu noktada sivillerin karşı karşıya bulundukları tehlike konusunda yeterli bilgiye sahip oldukları söylenebilir. Ordunun kaçış yolu bırakma kararının da kuşkusuz sayısız insanın canının kurtulmasına yardımcı olmuştur. Ama Enfal’ın diğer alanlara yayıldığı sıralarda sivillere uyarı yapmak çok daha güç hale gelmiştir. KYB karargâhının kuşatılmasından sonra, pêşmerge harekâtın hangi istikamete yöneleceğini kavramaya başladı. Ama bu konuda yapabilecekleri çok az şey vardı ya da hiçbir şey yoktu.

Cafatî vadisi köylülerinin çoğu kurtuldu. Bazıları Süleymaniye şehrine kaçtığı halde çoğunluk sınır boyundaki, hiçbir devletin egemenliğinde olmayan yoğun olarak mayın döşenmiş bölgeden geçerek İran’a doğru gitti. Bu onüç yıl önce Barzani liderliğindeki

önceki ayaklanmanın ezilmesinden sonra ilk büyük-çaplı mülteci akınıydı. Ama aylardan Marttı ve sert Kürt kışı henüz daha sona ermemişti. Sergelîli orta yaşlı bir köylünün belirttiği gibi "50 yılda biriktirdiğimiz her şeyi bıraktık da geldik". "Halk paniklemiş sığır sürüsü misali dağlardan İran yönüne hareket ediyordu. Yağmur yağıyordu. Savaş uçakları tepemizdeydi....Sergelîli altı kişi yolda donarak öldü ve diğer köylerden otuz kişi de aynı vadiye öldü."14 Qereçetenli 57 yaşındaki bir kadının söylediğine göre "insanlar koşuyordu ve ayakkabılarını kaybetmişler. Çok kar vardı. Soğuktan titriyorduk".15 Hızlı hareket edemediklerinden çocuklu insanlar özellikle bu şekilde acı çektiler. En trajik olay, bir grup insanın, 1978 sınır temizliğinde boşaltılmış olan Sergelî'nin kuzeyinde tarumar edilmiş bir köy olan Kanîtu'ya kadar bu durumdan muzdarip olmaları. Kanîtu'da değişik partilerden pêşmergeler vardı ama birbirlerine düşmüşlerdi. Bu kaos içerisinde, kaçan köylülerden büyük bir grup zirveleri İran'a doğru aşmaya çalıştı. Ama geç bir saatte yola çıkmışlardı ve emniyete kavuşmaya daha saatler varken karanlığa yakalanmışlardı. En az 80 kişi, bir tahmine göre bu rakam 160'a kadar çıkabilir, soğuktan öldü.16

Cafatî Vadisi kuşatmasında kitlesel kaybolmalar olmamış olsa da Birinci Enfal'da bazı köylüler Nisan sonlarında, Sergelî ve Bergelî düştükten haftalar sonra ortadan yok oldu. Heledîn'den bir köylünün Middle East Watch'a bildirdiğine göre ailesi üç gün kaçtıktan sonra sınırdan, misafirperver İran Kürtlerinin sağladığı çadırlar sayesinde sığınacak yer bulmuştu. Hatırladığına göre "orada bir ay kaldılar". "Daha sonra ordu sınıra geldi ve ailemin bütün fertleri de dahil olmak üzere bu insanların tümünü tutukladılar. Bu 20 Nisan'da oldu. Ordu helikopterle birlikler indirdi. Berbat bir kar havası vardı ve insanlar bitap düşmüştü." Genç adam o gün dokuz akrabasını yitirdi. Annesi, üç kızkardeşi-ikisi hamile- ve altı yaşın altında üç yeğen. Olayların tanığı olan 50'li yaşların sonlarına doğru gelmiş olan babası İran'a kaçtı ve onu bir daha gören olmadı.17

KYB merkezi kuşatmasından kaçan diğerleri farklı bir şekilde kayboldular. Üç erkek kardeş, İran'da iki hafta kaldıktan sonra kendileri dönen herkesin affedileceğine dair söylentilere inanarak bu sefer Irak'a olmak üzere sınırı yeniden geçtiler.18 Qeladizê kasabasının dışında Sengeser denen bir kompleksde müsteşara teslim oldular. Ama adam onları hükümete teslim etti ve onları bir daha gören olmadı. Benzer şekilde, haftalarca dağda saklanmış olan 15 firari ordu mensubu Çermega köyünde müsteşara teslim olmuşlardı. Müsteşar hiç kimseye zarar gelmeyeceği yolunda aileye şeref sözü vermişti. Ama bu genç insanlar da Süleymaniye'deki Emn gözaltısı sırasında kayboldular. Bu hileli aklar ve tutulmayan sözler Enfal harekâtının sonraki aşamalarında da defalarca tekrarlanacaktır.

16 MART HALEPÇE KİMYASAL SALDIRISI

İran ile Irak arasındaki düşmanlık yıllarca Kürt partilere, kendi yararlarına kullanabilecekleri jeopolitik bir açık olarak görünmüştür. KYB, Sergelî-Bergelî kuşatmasına iki hafta direndikten sonra İran askeri desteğiyle ikinci cephe açma kararı almıştı. Pêşmerge hedef olarak sınırdan iki üç kilometre uzakta düzlükteki Halepçe kasabasını seçmişti. Bu, bazı Irak birliklerini Sergelî-Bergelî kuşatmasından uzaklaştırmak için tasarlanmış bir savaş oyunuydu. Ama bu trajik bir yanlış hesaba dönüştü çünkü İran'la bir zamanlar yararlı olan ittifak şimdi felce uğratan bir yükümlülüğe dönüşmüştü. Halepçe olayı sadece Irak rejiminin, İran'a karşı savaşın Kürtlerle olan savaşla bir ve aynı şey olduğu yönündeki düşüncesini güçlendirmiştir. Şubat sonunda Irak, "Şehirler Savaşı"nın19 bir parçası olan Tahran'a füze saldırılarını hızlandırdı; tırmandırma zayıf düşmüş İranı, Bağdat'ın lehine koşullarla görüşme masasına oturtmak için tasarlanmıştı. Güvenilir üst düzey bir görevlinin, Washington

Post'dan Patrick Tyler'a itiraf ettiği gibi Irak, güçlerinin etki alanını artırarak düşmanını tuzağa düşürmeye çalışıyordu. Aynı görevli şunu da eklemiştir "Tarihimizde ilk kez İranlıların saldırmasını istiyoruz."20 İranlılar Halepçe'ye saldırarak Irak'a iyilik yaptı.

Halepçe ticaretin canlı olduğu ve bazı devlet dairelerinin bulunduğu koşuşturmali bir Kürt kasabasıydı. Savaşın yerlerinden ettiği köylüler kasabanın 40.000 ila 60.000 hatta daha fazla olan nüfusunu yutmuştu. Celal Talabani'nin KYB'sine ek olarak, Sosyalistler, Komünistler ve diğer yasaklı partilerin de bulunduğu kasabada pêşmerge yaklaşık 30 yıldan beri güçlüydü. Belirli bir yerel güce sahip olan gruplardan biri de İran yanlısı İslami Hareket Partisi'ydi (Bizutnaway İslami Eraqi). Pêşmergenin yerel desteğine misilleme olarak Irak birlikleri Mayıs 1987'de kasabanın iki mahallesini, Kanî Eşqan ve Mordene'yi dümdüz etmişti.21

Aşağı yukarı 1983'den beri İran birlikleri, karanlıktan yararlanarak kasabaya gizli keşif gezileri yapıyorlardı. Kasaba savaş-bölgesinin ucunda yer alıyordu ve İran sınırı ile Halepçe arasındaki onlarca küçük köy 1970'lerin sonlarında ortadan kaldırılmış ve sakinleri şehrin bir kenarındaki komplekslere yerleştirilmişti. Fakat Halepçe'nin daha büyük stratejik önemi Irak başkenti Bağdat'ın şehir suyunun sağlandığı önemli barajlardan biri olan Derbendîxan gölünün sadece onbir kilometre doğusunda olmasıydı.

Mart'ın ilk haftaları boyunca Irak istihbarat raporları Devrim Muhafızları ve pêşmergeden oluşan askeri güçlerin Halepçe'nin batısında olduğunu ve İran güçlerinin yakındaki Sait Sadık kasabasını bombaladığını bildiriyordu.22 İranlılar resmi olarak 13 Mart'ta, Halepçe bölgesinde Zafer 7 ismiyle yeni bir saldırı başlattıklarını duyuruyorlardı. Tahran radyosuna göre, -KYB pêşmergeleri ve pasdaranlar tarafından yürütölen—saldırı Irak rejiminin Kürtlere karşı son kimyasal saldırılarına misillemeydi.23 Bir sonraki gün açıkça koordineli bir şekilde ikinci saldırı geldi. Bu saldırının adı Bait al-Maqdis 4'dü ve İranlılar bu saldırıya Süleymaniye'nin 19 kilometre çevresindeki tüm kuvvetlerinin katıldığını iddia etmekteydi. 16 Mart'da Tahran, kod adı Vel-Fecr24 olan başka bir saldırıyı daha duyurdu. İran, kuvvetlerinin 800 km2'lik Irak toprağını ve 102 köyünü (muhtemelen tahrip edilmiş) kontrolü altına alıp Derbendîxan Gölünün doğusuna doğru hareket etmiş olmasıyla övünüyordu. Ama Tahran'ın açıkladığına göre Vel-Fecr 10'un ana gayesi Halepçe kasabasının "kurtarılmasıydı".

Halepçe, 13 Mart'tan itibaren üç gün boyunca çevresindeki tepelerden İranlıların ağır bombardımanına uğradı. Halepçe ile sınır arasındaki Irak'a ait küçük askeri karakollar teker teker kapatıldı ve burada bulunanlar daha emniyetli olan kasabaya çekildi. Bazıları üniformalarını çıkartıp camilere sığındı, bazıları ise yerel ordu üslerinde geçici savunma pozisyonu aldılar. Diğerleri ise hep birlikte kaçtı. Bağdat rejimi Halepçe'yi büyük kara birlikleriyle takviye etme isteklerine direndi, kafasında tamamen farklı bir strateji vardı.

Söylendiğine göre bazı İran pasdaranları 13 Mart'dan itibaren kasabaya sızmaya başlamıştı. 15 Mart gecesinde sokaklarda Iraklı Kürtlerin de eşliğinde açıktan dolaşıp kasaba halkını selamlıyor ve "Allah Büyüktür! Humeyni liderimizdir!" diye bağırıyorlardı. Kürt ailelerin evlerinde kalıyor ve onlara akşam yemeği hazırlamalarını buyuruyorlardı. Bazıları Halepçe etrafında motosikletlerle dolaşıyor; çok genç olan diğerleri ise yalnızca sopa ve bıçak taşıyorlardı. Birçoğunun gaz maskesi de vardı. Sokaklardaki endişeli insanlara kutsal şehirler olan Kerbela ve Necef'in ne kadar uzakta olduğunu soruyorlardı.25

Irak İslam Hareketi militanları ele geçirdikleri Emn ve İstihbarat merkez binası önünde zafer dansı yaptılar. Ama özellikle kamu görevlilerinin makamlarını

boşaltmaları istendiği 15 Mart'da kasaba halkı arasında büyük bir memnuniyet yaşandı.²⁶ Irak'ın hızla misillemeye bulunacağı yaygın beklentiydi; sonraki gün çekilen Emn telgrafında "askeri gücün ve zulmün kesin olarak artırılması" gerekliliğinden söz ediliyordu.²⁷

16 Mart sabahının ilerleyen saatlerinde Irak karşı saldırısı konvansiyonel hava saldırısı ve kuzeydeki Said Sadık kasabasından yapılan topçu bombardımanıyla başladı. Halepçe'deki çoğu aile hava saldırılarına karşı evlerinin yakınlarında iptidai sığınaklar inşa etmişlerdi. İran–Irak savaşının başladığı 1980'den beri standart hava saldırısı sirenlerini takiben kendilerinin ya da hükümetin sığınaklarını dolduruyorlardı. İlk dalga hava saldırılarında görünen o ki napalm ya da fosfor kullanılmıştır. Bir tanığa göre "diğer bombalardan farklıydı". "Büyük bir gürültü ve büyük bir alev çıktı, yıkıcı gücü çok yüksekti. Vücudunun yanan bir yerini ellediğinde elin de yanıyordu. Her şeyi tutuşturuyordu." Saldırılar hiç dinmeden saatlerce sürdü. "Durup nefes almanın mümkünatı yoktu, biri bitince diğeri başlıyordu. Uçaklar durmadan geliyordu. Altı uçak bitirdiğinde diğeri altısı geliyordu."²⁸

Dışarıda sokakta olanlar bunların İran değil de Irak uçaklarını olduğunu net bir şekilde görebiliyorlardı, üzerindeki işaretler okunabilsin diye alçaktan uçuyorlardı. Öğleden sonra saat 3 sularında, sığınaklarda kalanlar alışık olmadıkları bir koku fark ettiler. Geçen bahar Balisan vadisindeki köylüler gibi bu kokuyu tatlı elma ya da parfüm ya da salatalık kokusuna benzettiler, gerçi birisi "yılan zehiri gibi çok kötü" koktuğunu söyledi. Kokunun ne olduğunu söylemeye gerek yoktu.

Saldırı şehrin kuzey bölümünde, askeri üslerin olduğu yerin, bunlar o an itibarıyla terkedilmiş olmasına rağmen epey uzağında yoğunlaşmış gibi görünmektedir. Sığınaklarda derhal panik ve oradan çıkamama korkusu baş gösterdi. Bazıları girişin çevresindeki açık yerleri yaş havluyla kapamayı ya da ıslak bezleri yüzlerine bastırmayı ya da ateş yakmayı denedi. Ama sonunda dışarı çıkmaktan başka çareleri yoktu. Hava kararıyordu ve sokak lambaları yanmıyordu; elektrikler bir önceki günkü topçu ateşinden sonra gitmişti. Halepçe halkı loş ışıktaki kabus gibi sahneleri görebiliyordu. Ölü bedenler–insanlar ve hayvanlar– sokaklara serilmiş, kapılarda yığılıp kalmış ve arabaların direksiyonlarına kapaklanmış vaziyetteydi. Hayatta kalanlar sendeleyerek dolaşırken histerik kahkahalar atıyorlar, en sonunda da yere düşüyorlardı. Koruyucu elbiseler giymiş ve yüzlerinde gaz maskeleri olan İran askerleri karanlık sokaklardan geçerek sıvıştılar. Kaçabilenler zorlukla görebiliyor ve "gözlerine iğne batmış" gibi acı hissediyorlardı. İdrarlarından kan geliyordu.²⁹

Takati olanlar İran sınırına doğru kaçtılar. Dondurucu bir yağmur toprağı çamura çevirmişti ve mültecilerin çoğu yalınayak gittiler. Doğrudan gaza maruz kalanların şikayetleri gece olduğunda daha da ağırlaştı. Birçok çocuk yolda öldü ve düştükleri yerde bırakıldılar. Sonraki sabah gün ışıdığında Irak uçakları gökyüzünde görüldü, açıkça sağ kalanların göçünü izliyorlardı. Bir çoğu ana yollardan uzaklaştı ve kara mayınları tehlikesine rağmen dağlara dağıldı. Bir ifadeye göre, Halepçeli altı bin kadar insan harabe durumundaki Lima ve Pega köylerinde toplandı. Bin kadar insan ise sınırın Irak tarafındaki son köy olan Daratfê yıkıntılarında biraraya geldi.³⁰

İranlılar mülteci akını için hazırlıklıydılar. İran helikopterleri öğleden sonra geç saatlerde Lima ve Pega'ya vardı ve askeri doktorlar sınırı geçmeden sağ kalanlara atropin iğneleri yaptılar. Tedavisi mümkün olmayan bazıların İran topraklarında ölmüş olmasına rağmen İran'da iyi bakıldıkları konusunda herkes hemfikir. En ağır durumda olanlar İran şehirleri olan Tahran ve Kirmanşah ve küçük bir kasaba olan Pavê'deki hastanelere nakledildiler. Geriye kalanların tıbbi bakımı iki hafta kaldıkları Hersin kasabasındaki okul binasında yapıldı. Oradan da biri Basra Körfezindeki Bandar Abbas yakınlarında Sanghour'da ve diğeri de Irak sınırına yakın Kermanşah

bölgesindeki Kamiaran'da olmak üzere iki mülteci kampına götürüldüler. Enfal sona erene kadar burada beklediler ve artık güvenle evlerine dönebileceklerine inanıyorlardı.

Irak kuvvetleri şehri yeniden ele geçirdikten sonra dinamitlerle ve buldozerlerle Halepçe'deki hemen hemen bütün binaları yerle bir ettiğinden dönülecek bir ev de olmayacaktı. 1970'lerin sonlarında, sınır bölgelerindeki köylüleri iskan etmek için Halepçe'nin dış mahallelerine kurulmuş olan Zamaqi ve Eneb kompleksleri de bundan nasibini almıştı. Keza yakınlardaki 20.000 nüfuslu Said Sadık kasabası da. Hem Halepçe'de hem de Said Sadık'ta elektrik trafoları da dinamitlenmişti.³¹ Halepçe'nin yerle bir edilmesinin üzerinden dört ay geçtikten sonra bile sokaklarda çürümeye terk edilmiş sayısız ceset vardı.³²

"Halepçe'nin kaybı müessif bir olaydır" diyen Dış İşleri Bakanı ve Devrim Komuta Konseyi üyesi Tarık Aziz "Celal Talabani'nin grubunun üyeleri bölgedeydi ve bu hainler düşman İranla işbirliği yapıyordu" diye ekliyordu.³³ Halepçe haberleri Irak'ta yayılmaya başlayınca Baas görevlileri, kendilerine soru sorulduğunda İran'ın sorumlu olduğunu söylüyorlardı. Musul Üniversitesi'nde İngilizce tahsili gören bir Kürt öğrenci şok olduğunu ve habere inanmadığını hatırlıyor; o ve Kürt arkadaşları saldırıyı Irak'ın yaptığına ikna olmuşlar fakat tutuklanma korkusuyla protesto yapmaya cesaret edememişlerdi.³⁴

Irak rejimi Halepçe'yi geri almak için Temmuz ayına kadar harekete geçmedi, de facto İran'ın kontrolüne bıraktı. Durumun çok iyi farkında olan İran hükümeti, kitlesel gazlamayı takip eden günlerde, bazı yabancı gazetecilerin de yer aldığı bir gazeteci grubunu Tahran'dan bölgeye getirdi. Sokaklarda birbirine sokulmuş vaziyette hareketsiz duran ya da ağzı açık sırt üstü yatan kadın, çocuk ve yaşlı insanların geniş bir şekilde dolaşıma giren fotoğrafları, ölenlerin büyük bölümünün savaşçı–olmayan Kürt siviller olduğunu gözler önüne seriyordu. Rakamlar net olmaktan uzaktı, çoğu raporda ölü sayısı en az 4.000 ve en fazla 7.000 olarak (bu rakamlar Kürtlerin ya da İranlıların tahminleridir) zikrediliyordu.³⁵ Gerçek rakam kesinlikle 3.200'den fazladır, bu rakam sağ kalanlarla yapılan sistematik röportajlarda derlenen isimlerin toplam sayısıdır.³⁶

KYB KARARGÂHININ DÜŞMESİ

Halepçe, İran'ın asla kazanamayacağı bir savaşta Irak'ın sembolik bir güç gösterisiydi. Bununla birlikte, kitlesel gazlama, Kürt pêşmergelerine ve onların sivil sempatizanlarına ezici psikolojik darbe vurarak daha önemli bir amaca da hizmet etti. Halepçe, kimyasal silahların kullanımıyla ilgili tüm uluslararası yasaklamalara açıkça karşı gelinerek ibret olsun diye yapılmış en vahşisinden bir kitlesel cezalandırmadır. Önceki haftalar boyunca KYB savaşçıları birçok defa zehirli gaza maruz bırakılmıştı; şimdi de sivil nüfusun iradesi kırılıyordu.

Halepçe kimyasal saldırısı daha sonraki Enfal politikalarının bir habercisiydi. Yasak olan bu silahlar, askeri harekâtın sekiz aşamasında da birçok defa Kürt köylerine karşı kullanılacaktı, kimyasal silahlar Halepçe'yle özdeşleşmişti, bundan böyle bu silahların her kullanılışı insanları dehşete sevk edecekti. Kürtlere karşı savaştaki en büyük zalimlik olarak kalan Halepçe yine de Enfal'ın bir parçası değildi. Bu bakımdan, Enfal harekâtının bürokratik mantığının mümkün olan en açık gösterimiydi. 15 Mart'da, Halepçe saldırısının gecesinde, Kuzey Komutanlığı'nın yayınladığı emir şöyleydi: "birimlerimize sığınan bozguncuların aileleri, Birinci ve Beşinci Kolordu

istihbarat subaylarının gözetiminde, bu amaç için kurulmuş özel korunan kamplarda tutulmalıdır."37

Bu kamplar, örümcek gibi ağını yaymış ve faaliyetini Enfal boyunca sürdüren kitlesel öldürmeler bürokrasisinin kurulmasında ilk adımdılar. Fakat Halepçe'den sağ kalıp kaçanlar tutuklanmamış ve bu kamplara götürülmemiştir çünkü Irak rejimi Halepçe'yi Enfal'ın bir parçası olarak değerlendirmiyordu. Nedeni oldukça basitti: Halepçe bir şehirdi, Enfal ise kırdaki Kürt nüfusuyla uğraşmak amacındaydı.38

KYB karargâhı Halepçe'den sonra uzun süre direnmedi. 18 Mart gecesi saat 10:10'da ordu birlikleri son kalan savunmacılara ağır zararlar vererek Sergeli'ye hücum ettiler. Devirsi gün öğleden sonra Bergeli düştü. Saddam Hüseyin "yılanın kafasını" koparma sözünü yerine getirdi. Gün sona erdiğinde Irak Silahlı Kuvvetler Genel Komutanlığı resmi zafer bildirisini hazırlamıştı, ve Irak radyosunda, sevinç çılgınlıkları atan spiker dinleyicilerine duyuruyordu, "Kürt halkımızın binlerce evladı Erbil sokaklarına çıkarak sevinçlerini ifade ettiler ve Başkan Saddam Hüseyin lehine bağırıldılar."39 Middle East Watch, Enfal olarak bilinen operasyon hakkındaki ilk resmi referansa bir ordu bildirisinde rastlamıştır. Harekâtın başarıyla sonuçlanan müteakip aşamaları Irak basınında benzeri bir coşkuyla duyurulacaktı.

19 Mart bildirisinde şöyle denmektedir:

Bismillahirrahmanirrahim

Tüm işgalciler gibi Siyonist Humeyni güçleri de vatanına ihanet eden bazı kimselere ve Irak'ın kuzeyindeki insanlara dayanmıştır– iyi Kürt insanlarımız ise saflarından atılmışlardır. Bu unsurlar yabancılara utanç verici hizmetlerde bulunmuşlardır. Bu utanç verici hareketler arasında, işgalci güçlerin Süleymaniye vilayetindeki Halepçe sınır köylerine girmesine yardım etmek de vardır.

Yüce Irak halkının iradesinin bir ifadesi olarak, kahraman Silahlı Kuvvetler ve Kürt halkından olan şerefli milliyetçiler ve bu yoldan çıkmış kliğin ihanetine yanıt olarak, kahraman Bedir kuvvetleri, kahraman El-Qa'qa kuvvetleri, kahraman El-Mu'tassım kuvvetleri ve bu kuvvetlerle yakından ilişkide bulunan Silahlı Kuvvetlerimizden kuvvetler ve Milli Savunma Taburları [cahşlar], mutad görevlerinin yanısıra geçici olarak bu göreve de verilen Korgeneral Sultan Haşim yönetiminde Enfal operasyonunu yürütmüşlerdir.40 Kuvvetlerimiz İran rejiminin ajanı olan, Kürtlerin ve Arapların düşmanı hain Celal Talabani'nin liderliğindeki ayaklanmanın Sergeli, Bergeli ve Zêwa bölgelerindeki ve Süleymaniye'nin dağlık bölgelerindeki karargâhına saldırdı. Bugün saat 13:00'de, intikamımızın alındığı cesur bir savaştan sonra ayaklanmanın karargâhı ele geçirilmiştir. Ayaklanma karargâhını koruyan kuvvetin kumandanı ve bazı hainler ve kandırılmış unsurlar Allah'ın yardımı ve Iraklı gayretkeş insanların –Araplar ve Kürtler– kararlılığı sayesinde ele geçirilmişlerdir. Çok sayıda kişi öldürülmüş, diğerleri ise utanç içerisinde kaçmışlardır.

Bu eşsiz bir cesaret ve sadakat örneğidir. Bu bütün dünyanın gıpta ettiği bir mücadeledir, bu mücadele önderimiz Saddam Hüseyin'in halkının, Arapların ve Kürtlerin mücadelesidir. Araplar ve Kürtler, kendilerini vatan hizmetine adanmışlar ve sevgilerini ve sadakatlerini, zaferlerinin simgesi ve mutluluklarının timsali olan büyük liderlerinden esirgememişlerdir. Halkımız, vatanımıza göz diken yabancı düşmana satılmış olan hainleri bağrından söküp atmıştır.

Verdiği Zafer için Allahımıza şükürler olsun. Rezillere lanet olsun.

[imzalı] Silahlı Kuvvetler Genel Komutanlık, 19 Mart 1988" 41

notlar:

1 KYB, Irak Komünist Partisi, Kürdistan Sosyalist Partisi ve bazı İran partileri önceden beri daha kuzeydeki Nawzeng'de, "Partiler Vadisinde" üslenmişti. Bkz. Van Bruinessen, Agha, Shaikh and State, s.39. Ama İran ordusunun saldırılarına karşılık Irak'ın içeri girip bölgeyi yeniden aldığı 1983 yılında çıkarılmışlardı. Cafatî vadisi, KYB'nin yanı sıra İran KDP ve Komala partilerinin destek kuvvetlerine de ev sahipliği yapmıştır.

2 Yine, bu belirtiler Sarin gibi bir sınır gazının burada kullanılmış olabileceğini akla getiriyor.

4 Irak rejiminin kimyasal silah kullanma niyetinin ve pêşmergelerin gaz maskesi temin ettikleri, ele geçirilen Irak arşivlerindeki bir belgede teyid edilmektedir. Zaxo bölgesi komutanı Vali Sadi Mahmud Hüseyin'den Komutan (A)'ya gönderilen, "acil ve gizli" ibareli 22 Haziran tarihli (yıl atlanmıştır ama bağlamdan anlaşılan hemen hemen kesinlikle 1987), referans no. AS/3/4181, telgrafta şöyle yazmaktadır: "38. Kuvvet'in 20 Haziran tarihli Gizli ve Acil 14665 no'lu emriyle öğrenmiş bulunuyoruz ki: ihanetin çocuklarının [yani KDP] Birinci Şubesine, zehirli gaza karşı kendilerini korumak için 4.000 gaz maskesi ulaşmıştır ve sabotajcılar bunları birliklerine saldırmak için kimyasal maddeler kullandığımızda giyeceklerdir. Lütfen bu bilginin doğruluğunu kontrol ediniz ve gerekli tüm önlemleri alınız."

5 Bu notlar, Emn Süleymaniye'den Özerk Bölge Güvenlik Direktörlüğüne gönderilen Sergeli ve Karadağ'daki durum üzerine bir dizi uzun telgraf yazışmalarından alınmıştır. Telgraflar, 25 Ocak –19 Mart 1988 tarihleri arasındadır.

6 Middle East Watch'da Sergeli harekâtının başlangıcı için 22 Şubat ile 26 Şubat 1988 arasında değişen farklı tarihler verilmektedir; burada zikredilen Savunma Bakanlığı emrinden doğru tarihin 23 Şubat olduğu anlaşılmaktadır. Sahada yapılan röportajlarda, pêşmerge savaşçıları ve sıradan köylüler, çok önemli olaylar için bile birbirinden bir hayli farklı tarihler verebilmişlerdir.

7 Savunma Bakanlığı Hukuk Dairesi'nin İçişleri Bakanlığı'na sirküleri, no.Q2/236/6300, tarih 23 Şubat 1988.

9 Cumhuriyet Muhafızları, Başkan Saddam Hüseyin'in Tikrit bölgesinden üç tugaydan meydana gelen, siyasi güvenilirliği olan bir paramiliter kuvvet olarak hayata başladı. Zaman içerisinde 25 tümen gücünde mekanize seçkin bir kolorduya evrildi. Arazide Cumhuriyet Muhafızları birliklerini tanımak, kamuflaj üniformaları ve omuzlarındaki kırmızı üçgen manşetlerinden dolayı kolaydır.

10 Bu rakamı bize parti lideri Celal Talabani'nin yeğeni olan KYB yöneticisi Aras Talabani vermiştir. Middle East Watch Röportajı, Zaxo, 12 Nisan 1992.

11 "Güvenlik albayı" tarafından imzalanan gizli telgraf, Emn Süleymaniye'den Emn Otonom Bölgeye, no.4610, 25 Şubat, 1988.

12 Middle East Watch'un Maluma (Mawat nahiyesi) Beyincan kompleksi eski sakini ile yaptığı röportaj, Süleymaniye, 18 Mayıs, 1992.

13 Middle East Watch röportajları, Zaxo, 14 Mart ve 6 Nisan, 1993.

14 Middle East Watch röportajı, Pîremegrom kompleksi, 30 Temmuz, 1992.

15 Middle East Watch röportajı, Pîremegrom kompleksi, 27 Temmuz, 1992.

16 Düşük olan rakam, önceden KYB görevlisi olan kişiler tarafından zikredilmiştir; yüksek rakamları ise Middle East Watch'un görüştüğü köylüler vermiştir.

17 Middle East Watch röportajı, Pîremegrom kompleksi, 27 Temmuz, 1992.

18 Af fermanları öteden beri Baas rejiminin sevdiği taktiklerden biri olmuştur.

Vatandaşlar için resmi kanallarla duyurulan gerçek bir af karşı karşıya olup olmadıklarını bilmek hayati önemdeydi. Bir af söylentisinin tahripkar sonuçları olabilir; Enfal harekâtı sırasında kaçan siviller ve pêşmergeler sık sık , gerek yerel gerekse genel sahte af teklifleriyle hükümetin tuzağına düşürülmüşlerdir. Askeri

harekâtın sona erdirildiği 6 Eylül'den önce gerçek bir af teklifinde bulunulmamıştır. Bkz. 11. bölüm.

19 Jupa ve Dingeman (op. cit., s.5–6) Irak'ın, 29 Şubat 1988'de başlayan ve 52 gün süren saldırıda 182 menzili uzatılmış SCUD–B füzesi kullandığını düşünüyor. Doğu Alman ve Brezilyalı mühendislerin yardımıyla geliştirilen bu "güçlendirilmiş" Scud'lar Irak sınırından 544 kilometre uzakta bulunan İran başkentine ulaşabiliyordu.

20 Bu rapora göre, "Görevlinin açıkladığına göre Irak'ın büyük bir saldırıyı geri püskürtebileceğine olan güveni müttefiklerine, İran'ın ülkenin savunmasını kırma şansının olmadığını göstermiştir. Hatta şunu da demiştir, dünyanın hatırlaması gerekir ki savaş, sona ermesi için diplomatik çabanın gerektiği geçici bir alevlenmedir" Washington Post, 2 Mart, 1988.

21 Kanî Aşvan civarının temizlenmesi için yukarıda sayfa 78–79'da zikredilen belgeye bakınız.

22 Emn Süleymaniye'den Özerk Bölge Emn merkezine gizli telgraf trafiği, 6–16 Mart, 1988.

23 Halepçe'ye bir yanıltma saldırısı düzenleyen taraflar, kuvvetlerinin nispi güçleri hakkında değişik açıklamalar yapmaktadırlar. İran kendi katılımını büyük göstermeye çalışırken Middle East Watch'un görüştüğü KYB kaynakları Halepçe'nin ele geçirilmesinin ortak pêşmerge operasyonu sonucunda olduğunu, İranlıların, 16 Mart kimyasal saldırısından sonra büyük sayılar halinde katıldığını iddia etmektedir. Hiçbiri de tam güvenilir değildir.

24 İran'ın savaş saldırıları arasında Vel–Fecr'in planının özel bir yeri vardır. Şubat 1983'deki Vel–Fecr I İran'ın Irak topraklarına ilk kara saldırısıdır; Şubat 1986'daki Vel–Fecr 8 ve 9 Fao yarımadasının ele geçirilmesiyle ve İran kuvvetlerinin şehri bombalamasını mümkün hale getiren Süleymaniye yakınlarındaki dağlık alanın eş zamanlı olarak işgal edilmesiyle sonuçlandı.

25 Her iki şehirde de Şiilerin önemli türbeleri bulunmaktadır: Ncef İmam Ali'nin, Kerbela ise İmam El–Hüseyn'in gömülü olduğu yerlerdir. Pasdaran tarafından sorulan soru, naiflikleri hakkında bir şeyler söylemektedir. Her iki şehir de Bağdat'ın epey güneyinde, yani Halepçe'nin iki üç yüz kilometre güneyinde yer almaktadır.

26 Middle East Watch'un Halepçe belediyesi eski çalışanıyla yaptığı röportaj, 8 Mayıs, 1992.

27 Otonom Bölge Emn merkezine gizli Emn telgrafı, 16 Mart, 1988.

28 Middle East Watch röportajı, Halepçe, 17 Mayıs, 1992.

29 Hayatta kalanların tarif ettiği bu belirtiler, hem hardal gazına hem de Sarin gibi bir sinir gazına maruz kalanlarda görülen belirtilere uymaktadır.

30 Resool bu köyleri 1978 sınır temizliğinde yıkılan köyler arasında göstermektedir. Daratfê, Biyara nahiyesine bağlı otuz hanelik bir köy olarak görünmektedir; sırasıyla sekiz ve on iki hanelik küçük köyler olan Lima ve Pega ise Sirwan nahiyesine bağlıdır.

31 Söylendiğine göre bu 1987–1989 harekâtları sırasında yıkılan her nahiye ve kazada yapıldı. Karşılaştırmak için bkz. 1991 Körfez Savaşı'nda Irak elektrik sisteminin hedef alınmasının Middle East Watch tarafından analizi, Needless Deaths in the Gulf War: Civilian Casualties during the Air Campaign and Violations of the Laws of War [Körfez Savaşı'ndaki Gereksiz Ölümler: Hava Saldırıları Sırasındaki Sivil Kayıplar ve Savaş Hukuku İhlalleri], s.171–193. Kuşku yok ki Halepçe ve Said Sadık'ta niyet

açıkça kasabaları oturulamaz hale getirmektir. Akabinde her iki kasaba da "yasak bölgeye" dahil edildi.

32 Halepçe'deki İran kuvvetleri, 16 Mart kimyasal saldırısının kurbanı olan tahmini 3.000 cesedi Eneb kompleksinde, üstünün ince bir moloz tabakasıyla örtüldüğü toplu mezarlara gömebilmişti. Dört yıl sonra, cesetler hâlâ oradaydı ve yörenin yeraltı suyunu kirletmeye başlamıştı.

33 Arapça yayınlanan Sawt el-Şa'b, Amman, 25 Mart, 1988, FBIS içinde, 25 Mart 1988.

34 Middle East Watch röportajı, Süleymaniye, 20 Mayıs 1992.

35 Örneğin, bkz. Time, "The Cries of the Kurds," [Kürtlerin Çığlığı] 19 Eylül 1988 ve The Washington Post, "Rebel Kurds Say They Are Ready to Strike at Iraq" [İsyancı Kürtler Irak'a Saldırmaya Hazır Olduklarını Söylüyorlar], 24 Ocak, 1991, her iki haberde de sayı 4.000 olarak zikrediliyordu; Kendal Nezan, "Saddam's Other Victims-Kurds"[Saddam'ın Diğer Kurbanları-Kürtler], The Washington Post, 20 Ocak, 1991 (5.000); Isabel O'Keeffe, "Flanders Fields Revisited," New Statesman and Society, Mart 1989 (5.500); "Massacre by Gas"[Gazla Katliam], The Kurds: A Minority Rights Group Profile'in [Kürtler: Bir Azınlık Hakları Grubunun Profili] içinde, 1990 (6.000); ve The Observer, "Hitler-Style Genocide Threatens the Kurds," [Hitler-Tarzı Soykırım Kürtleri Tehdit Ediyor] 7 Mayıs, 1989 (7.000).

36 Bu rakam Kürt araştırmacı Shorsh Resool'un bulduğu rakamdır.

37 15 Mart 1988 tarihli Kuzey Komutanlığının 297 sayılı genelgesi. Bu talimatlar, Doğu Bölgesi Askeri İstihbaratı'ndan (İstihbarat) Süleymaniye Emn'ine (Çemçemal, Said Sadık ve Derbendixan) 18 Mart tarihli ve "gizli ve kişiye özel" ibareli numarasız bir genelgeyle iletilmiştir.

38 Aynı Enfal mantığına göre-ters ama tamamen tutarlı bir mantık-kimyasal saldırıdan sonra "yasak bölgedeki" evlerine dönen Halepçe bölgesi köylüleri daha sonra "Enfalize edilecektir." Böylece, ordunun 1988 Temmuz'unda geri aldığı bölgedeki Tawella köyünde (Biyara nahiyesi) Irak birliklerinin bulunduğu yirmi ailenin hepsi, söylendiğine göre, tutuklanmış ve kaybedilmişlerdir. Middle East Watch'un Tawella'nın eski bir sakiniyle yaptığı görüşme, Süleymaniye, 27 Mart, 1993.

39 Bağdat Halkın Sesi, Arapça, 19 Mart, 1988, FBIS içinde, 21 Mart, 1988, s.23

40 Adı geçen çeşitli kuvvetler Irak Ordusu tümenlerine karşılık gelmektedir.

Bunlardan birincisi adını, Kur'an'daki el-Enfal sûresinin konusunu oluşturan MS.624'de yapılan Bedir Savaşı'ndan alır. Korgeneral Haşim Çöl Fırtınası Operasyonu sırasında Irak kuvvetlerinin başındaydı ve 3 Mart 1991'de Irak'ın teslim olmasının koşullarını müttefiklerin komutanı General Norman Schwarzkopf'la müzakere eden kişidir.

41 Bağdat Halkın Sesi (Arapça), 19 Mart, 1988, FBIS içinde, 21 Mart 1988, s. 22-23.

İKİNCİ ENFAL – KARADAĞ, 22 MART –1 NİSAN, 1988

"Ailelerinizi buraya getirin;
başlarına hiçbir şey gelmeyecek."
—güney Karadağ'dan göç eden
köylülere konuşan subay.

Sergeli-Bergeli kuşatması devasa kaynaklar yutmuş olmasına rağmen Irak silahlı kuvvetleri diğer hedefleri ihmal edecek kadar aceleci değildi. KYB'nin etrafı sarılan ulusal merkezini güçlendirme çabalarını engellemek için, rejim Karadağ'daki Qopi

dağında üstlenmiş olan ve Süleymaniye eyaletindeki tüm operasyonlardan sorumlu olan birinci malbend ve diğer bölge komutanlıklarına karşı da saldırılarını sürdürdü. Ana saldırının coğrafi odağının değiştiği Enfal'ın her bir evresinde bu ikincil baskı modeli uygulanmaya devam etti.

Irak Kürdistanı'nın çok az yeri Karadağ kadar güzeldir. Testere ağzına benzeyen ve dümdüz bir hat izleyen dağ sırası güneydoğuya doğru yüz on kilometre kadar gider. Ama onu güzel yapan bu özellikler Karadağ'ı saldırıya açık hale getirir. Yalçın dağlarla bezeli Cafatî vadisindeki direnişi ezmek Kürt cahşların yardımına rağmen yirmi yedi tümenin üç haftasını almıştır. Bunun tersine Karadağ ise etrafı alçak arazilerle çevrili ince bir dağ sırasından oluşuyordu. Batısında ise "sıcak ülke" Germiyan'ın engebeli düzlükleri yer alıyordu. Doğusunda ise, 1988'e kadar, yeşil vadilere kondurulmuş vaziyette şaşırtıcı bir verimliliğe sahip düzinelerce küçük tarımcı köy bulunuyordu. Kışlık buğday, arpa, tütün ve pirinç tarlalarını yanıbaşındaki bamya, nohut, yeşil fasulye, domates, lahlarıyla birlikte 9 Mart'da Seysenan'da olduğu bildiriliyordu.

Şubat ayının içerisinde bir gün –tam tarih belli değil– sekiz Irak uçağı Takîyê ve Balagjar'a kimyasal saldırıda bulundu. Hava akınını gören Ömer isminde Takîyêli bir erkek, "çok sayıda bomba atıldığını" söyledi. "Kaç tane olduğunu bilmiyorum, belki sekiz ya da dokuz. Bombalar düştüğünde gürültülü bir patlama oldu, duman azdı, tuz gibi yere saçılıverdi. Dokunanların derilerinde kabarcıklar oluştu. Bu çimenlerden yiyen hayvanlar hemen can verdiler." Ama insan kaybı yoktu; günlük saldırılar nedeniyle Takîyê köylülerinin tümü arazideki geçici sığınaklara kaçmışlardı. "Ama Balagjar'da birçok pasdaran ve KYB pêşmergesi ve birçok insan üç gün süreyle görme yetilerini kaybettiler; pasdaranlar Balagjar'dan, Karadağ Enfal'ı başlamadan üç ya da dört gün önce uzaklaştılar."2

Birinci Enfal'da ve şimdi de Karadağ'a yapılan ve sık sık yinelenen kimyasal saldırılar, Irak hükümetinin amaçladığı sonuçları ortaya çıkarmışa benzer. Halepçe katliamının olduğu gün olan 16 Mart tarihli bir Emn istihbarat raporunda KYB'nin bir düzine birliğinin (tip) yeni kimyasal saldırı korkusuyla önceki birkaç gün süresince güney Irak Kürdistanı'na dağıldığı belirtilmektedir. Sonraki gün bir başka telgrafda bildirildiğine göre ise "Güvenilir gizli kaynaklarımızdan öğrendiğimize göre birkaç gün önce, kalleş El-Hasek grubu [Kürdistan Sosyalist Partisi] tahminen 1500 koruyucu gaz maskesi edinmişlerdir. Bu maskeleri Siyonist-İran rejiminden almışlardır."3

Mamafih bu önlemlerin pek yararı olmayacaktı, Enfal'ın Karadağ'a gelmesi 22 Mart tarihinde Seysenan köyüne yapılan, bütün harekâtın en öldürücü kimyasal saldırısıyla olmuştur. Kürtlerin Yeni Yılı olan Newrozdan, pêşmergenin büyük ateşler yakarak ve havaya silahlar sıkarak şenlikler yaptığı günden bir sonraki gündü, baharın da birinci günüydü.4 Sergeli-Bergeli ve Halepçe saldırılarının haberlerine rağmen ve İranlı pasdaranların köylerindeki varlığına rağmen Seysenan halkı kendi dokunulmazlıklarına dair anlaşılmaz ve yanlış bir kanıya sahipti. Bir köylünün hatırladığına göre, "İnsanlar şöyle diyordu, 'Önceden olduğu gibi olacak. Bize saldıracaklar ve biz de onları yeneceğiz.'"5 Seysenan bir KYB birliğine (tip) ev sahipliği yapmasına rağmen köyde o sıra çok az sayıda pêşmerge vardı; birçoğu Sergeli-Bergeli savunmasına çağırılmıştı. Ama 22 Mart akşamı yemek saatinde köylüler bir rajimadan fırlatılan top mermilerinin uğuldayan sesini işittiler ve elma kokusunu duydular. Bir evin avlusuna düşen mermi, Mehdi Hadi Zorab ismindeki bir adamın 14 kişilik ailesinden onüç kişinin hemen orada ölmesine neden oldu. Sadece pêşmerge olan bir oğlu dağlara kaçarak hayatta kaldı. Köylüler ve KYB görevlileri

Middle East Watch'a Seysenan kimyasal saldırısında toplam ölü sayısını yetmiş sekiz ve seksen yedi arasında gösteren altı farklı rakam verdi.

Takîyeli çiftçi Ömer'in söylediğine göre, "kaçan insanlardan saldırının haberini aldığımızda yardım etmek için köyümüzden çok sayıda insan Seysenan'a gitti."

"Köyün içinde ölmüş olan insanların cesetlerini gördük. Koşk köyünde traktörün üzerine bindirdiğimiz altmış yedi cesetin gömülmesine yardım ettim. Hepsini elbiseleriyle birlikte Hecî Reqe mezarlığında büyük bir mezara gömdük. Ayrıca on dört kişinin cesedi de Estelî Serû köyüne gömüldü. Hepsi de birden ölmüştü.

Burunlarından kan geliyordu; sanki beyinleri patlamıştı."

Bir sonraki gün, 23 Mart'da kimyasal rajima, yetmiş hanelik bir köy olan Dokan'daki KYB üssünü vurdu.6 24 Mart gecesinde, KYB'nin olmadığı ama Kerkük eyaletindeki KDP operasyonlarının kontrol edildiği küçük bir karargâha ev sahipliği yapan 200 hanelik tarımcı bir köy olan Cafaran'ı hedef aldı. İki köylüye göre bu Cafaran'a ilk gazlı saldırı değildi. Mayıs 1987'de MIG savaş uçakları köyün civarına kimyasallar atmıştı— bir adam kırmızı, yeşil ve beyaz duman çıkaran ondört bomba saymış.

Cafaran şanslıydı, kimyasal saldırılardan ölen olmamıştı —gerçi yüzlerce çiftlik hayvanı telef olmuştu. Mayıs 1987 bombardımanı çoğu insanın köyün dışında olduğu bir sırada gerçekleşti ve yakınlardaki bir üsden gelen pêşmerge sığınayıcılar acil yardım sağlamışlardı.7 İlk saldırının korkusuyla insanlar nadiren evlerine dönmüşler ve hatta arazide geçici sığınaklarda uyumuşlardı. 1988 Mart rajima saldırısında köy terkedilmişti.

KARADAĞ'DAN GÖÇ

Öğleden sonra ordunun kara saldırısı başladığından şimdi dağların etekleri Enfal'dan kaçan insanlarla doluydu çünkü 23 Mart. Cahşlar ve Emn Acil Kuvvetler desteğindeki 43. Tümene bağlı birlikler Karadağ ve Derbendixan arasındaki bölgeye dört yönden yaklaşarak kuşları kaldıran avcı köpekleri misali köylüleri evlerinden sürmüşlerdi.8 Seysenan'a yapılan yıkıcı zehirli gaz saldırısının haberleri kulaktan kulağa ve pêşmerge seyyar radyo istasyonlarından yayılarak genel panik havasını arttırıyordu.

Kitlesele göç ana olarak kuzeye, insanların sığınacak yer bulmayı umdukları Süleymaniye'ye ya da ana yol üstündeki komplekslerden birine doğru olmuştur. Çemî Smor'dan bir grup köylü, Cafaran yönünden esen rüzgarın taşıdığı mide bulandırıcı çürük elma kokusunu almıştı. Masoyî köyünden başka bir aile, evlerinden bir kaç dakika yürüme mesafesi uzaklığında bulunan bir mağaraya sığınmıştı. Ama uykuya daldıklarında feneri açık unutmuşlardı. Geceleyn ışığa gelen helikopterlerin patırtısına ve patlamaların gürültüsüne uyandılar. Mağarayı birden boğucu kavun kokusu kapladı. Aile kendisini dışarı attı ve kokulardan bayılan iki çocuklarını sırtlayarak kaçtılar. Talihlerinin yardımıyla hayatta kaldılar ve Zerda dağının eteklerinde saklandılar. Üç gün sonra ordunun Masoyî köyünü yakmasını seyrettiler.9 Rejimin İkinci Enfal'da yakaladığı sivillere ne yapmayı amaçladığı belirsiz kalmıştır. Şimdiye kadar, İstihbarat Kuzey Büro'dan yerlerinden edilenlerin barınması için geçici özel kampların kurulmasına dair talimatlar almıştı. Ama Mart'ın son haftasındaki tevkifatlar Enfal operasyonun daha sonraki aşamalarında olduğundan çok daha az sistematik olmuştur. Karadağ ve Süleymaniye arasında tek bir fiziksel engel kaçan köylülerin gözünde büyüyordu— 1300 metredeki Gilazerda Dağı. Bu dağın yamaçları askeri birlikler, cahşlar, kamuflaj giysileri içinde komandolar ve Acil Kuvvetlerin (Quwat Taware) üyeleri ile doluydu. Üstü başı dağınık insanlar, traktör römorkları ve çiftlik hayvanları her yerdedi. Tepelerinde helikopterler dolaşp duruyordu. Karada ise her yandan topçu ve tank ateşi geliyordu: Hayatta kalan Cafaranlı bir adamın dediği, "Kaynayan bir kazan gibiydi."

Ancak ordunun tavrı muğlaktı. İkinci Enfal'ın ilk birkaç gününde bazı köylülere, şehre ve komplekslere gitmeleri söylenmişti (gerçi daha sonra Emn bu insanları bulmak için Nasır, Zereyen ve Süleymaniye'de evleri birer birer aramıştı.) Diğerleri askerleri gördüklerinde arka yollardan dağlara kaçtılar ve kapandan böyle kurtuldular. Karadağ göçünün haberleri Süleymaniye'ye ulaşmıştı, bazı ailelerin şehirdeki akrabaları yakınlarını getirmek için Gilazerda Dağı'na gitti.

Büyük bir askeri varlığa rağmen, Seysenan saldırısından kurtulanlar geçici af söylentilerini işittiler ve birkaç gün rahatsız edilmeden dağda yağmurda kaldılar. Fakat beşinci gün Karadağ-Süleymaniye yolu kontrol noktasındaki askerler onları tutuklamaya başladı. Cahşlar özellikle yaşlı ve hasta olan bazılarının kaçmasına yardım etti, bu Kürt milislerin Enfal boyunca oynayacakları muğlak rolün ilk işaretleriydi. Bununla beraber bu kontrol noktasında Seysenan'dan 25 ila 30 arasında insan alındı ve bir daha onları gören olmadı.

Askeri birliklerin tutumu, Takîyeli bir çiftçi olan Ömer'in tanık olduğu bir olayla birlikte değişmişe benzer:

Geldiğimizde ordu henüz insanları tutuklamaya başlamamıştı. Subaylar sadece bölgemizde sabotajcı olup olmadığını sordu biz de varolduğunu söyledik. Ama sonra birşey oldu. Eski buğday tahılıyla yüklü bir traktör römorku lastikleri inik olduğu için yolu kapatıyordu. Sahibi onu orada bırakmıştı. Bunun üzerine bir tank geldi ve römorku yoldan çıkartmayı denedi. Derken römork devrildi ve buğdayların altından, bir mangaya yetecek kadar kaleşnikof görüldü. Ordu birimlerin yolları kesmesi için bir telsiz anonsu yayınlattı ve insanları- erkekleri, kadınları, çocukları ve hatta Süleymaniye'den gelenleri tutuklamaya başladılar.

Ordu saflarının arkasındaki tankdan 20 metre uzaktaydım. Bizden 500 kişi vardı. Dağlara kaçtık- bir cahş bize koşmamızı söyledi.... Olay olduğunda kardeşim Halid hâlâ römorkun arkasındaydı. Birbirimize seslenecek kadar yakındık. Ama o tutuklandı ve Süleymaniye'ye götürüldü.10.

Halid'i bir daha gören olmadı; ne de onunla birlikte tutuklanan Takîyeli üç genç adamı. Ömer şehre kaçtı ve kurtuldu.

Kontrol noktasında tutuklananlar IFA kamyonlarına bindirildi ve Süleymaniye'nin bir mahallesi olan Çar Bag'daki ("Dört Bağlar") Acil Kuvvetler üssüne götürüldü. Orada Karadağ bölgesinden binlerce mahkum vardı ve her gün yüzlercesi daha geliyordu. Askerler isimlerini kaydetti ve taşıdıkları kıymetli eşyalara ve kimlik belgelerine el koydu. Dolanî Xwarû köyünden bir adam, Acil Kuvvetler merkezine nakledilmeden önce ilkin yakınlarda bulunan, İstihbarat subaylarının nezaret etmekte olduğu bir askeri üste tutulduğunu anlatmıştı.11

Mahkumlar orada üç ya da dört hafta kaldılar. Genç erkeklerden oluşan bazı grupların gözleri bağlanmıştı ve diğerlerinden ayrı tutuluyorlardı, diğerleri ise birkaç günlüğüne dışarı çıkarılıyorlar daha sonra da hücrelerine geri dönüyorlardı. Gözaltındakilere yiyecek olarak hemen hemen hiçbir şey verilmiyordu ama muhafızlardan yiyecek satın almaları mümkündü. Onları gözaltına alanın ordu olmasına rağmen Taware üssünden geçen köylülerin dediğine göre günlük sorgulamalar Emn ajanları tarafından yürütülüyordu. "Çocukların pêşmerge mi?" "Köyünüzdeki pêşmerge faaliyetleri neler" soruları soruluyordu. Anlaşılan sorgucular okul çağındaki çocuklara bile potansiyel "sabotajcı" gözüyle bakıyorlardı. Ortalama iki ya da üç hafta sonra, gözaltındakileri götürmek için otobüsler ve kosterler geldi. Tutukluları batıya, Kerkük yönüne doğru götürdüler.

Middle East Watch, ikinci Enfal'dan etkilenen on kadar Karadağ köyünden hayatta kalan insanlarla görüştü. Hepsi de, Süleymaniye Acil Kuvvetler üssünde gözaltına alındıktan sonra kaybolan askerlik çağındaki gençlerin isimlerini sayıyordu.

Serko'dan dokuz kişi bir daha hiç geri gelmedi; Takîyê'den dört kişi kayıp ve yakınındaki Balagjar'dan da dört; Berday'dan iki, Koşk'den üç, Dolanî Xwarû'dan iki, Dêwana'dan üç, Mitse Çwêr'den dokuz, Çemî Smor'dan ise beş. 80 köyü olan Karadağ nahiyesinden ikinci Enfal sırasında yüzlerce gencin kaybolduğunu düşünmek makul olsa gerek.

Ama Çemî Smor gibi köylerin başına gelenlerin gösterdiği gibi hikaye bundan daha karmaşıktır. Süleymaniye'de kaybolan Çemî Smor'lu beş genç, genel göçle birlikte ilgili makamlara gidip teslim olan asker kaçaklarıdır. Bununla beraber yüksek Karadağ silsilesinin hemen kıyısında olan köyün yeri, daha sonra anlaşılacağı üzere, diğerlerini feci bir hataya sürüklemiştir. Çoğunluk kuzeye kaçarken iki aile Keler kasabasında emniyette olacaklarını umarak, ki Enfal bu kasabaya dokunmamıştır, yasaklı zirvelerden Germiyan düzlüğüne doğru yola koyulmuştur. Erkek, kadın ve çocuk olmak üzere grupta toplam onyediyi kişi vardı. Hiçbiri hedeflerine varamadı. Aynı düşünceyle güneye kaçan yüzlercesi de öyle. Iraklı yetkililer tarafından yakalanmış oldukları varsayılmalıdır.¹²

GÜNEY GERMİYAN'A KAÇIŞ

Enfal harekâtı sırasında vuku bulan kitlesel kaybolmaların izlediği seyir bölgeden bölgeye çarpıcı bir şekilde değişmektedir. Birinci Enfal sırasında ordu tarafından ele geçirilen yetişkin erkekler ve erişkin erkek çocuklar kaybedilmiştir –bu değişik bölgelerde tekrarlanan bir kalıptır. Ama çeşitli yerlerde, özellikle güney Germiyan'da, çok sayıda kadın ve çocuk da götürülmüş ve onları bir daha gören olmamıştır. Doğum yerinin yanı sıra kişinin yakalandığı yer de bu seçimde etkili olmuşa benzer. Görünen o ki bir çok durumda, ama hepsinde değil, kaybolmaların aldığı biçim birliklerin karşılaştığı direnişin derecesini yansıtmaktadır. Eğer pêşmerge güçlü bir şekilde karşılık vermişse o yakınarda yakalanan kadınlar ve çocukların da, kocaları ve babalarıyla birlikte kaybedilmiş olma ihtimalleri daha fazladır. Hücreye atılanların çatışma olan bir bölgede mi yakalanıp yakalanmadığını soran 2 Ağustos 1988 tarihli bir Emn yazışmasında ima edilen de bu olabilir.¹³

Karadağ'dan kuzeye, Süleymaniye'ye doğru kaçan kadınlar ve çocuklar zarar görmemişlerdir. Güney Germiyan'a geçenler ise kaybolmuştur. Aliawa köyünden iki erkek, üç kadın ve altı çocuk kaybolmuştur. Masoyîli çok sayıda çocuk ve bebek de dahil olmak üzere kırkyedi köylü Keler yakınlarında yakalanmış ve onları bir daha gören olmamıştır.¹⁴

Zerda Dağının güney ucundaki yirmi hanelik bir köy olan Omer Qele halkı Seysenan yakınlarındaki gaz saldırısını duyunca hep birlikte kaçmışlardı. Yanlarına sürülerini ve para ve battaniye gibi birkaç zaruri şeylerini alarak dağın kenarından geçip güneybatıya Germiyan istikametine doğru yola çıkmışlardı. Pêşmerge olmamalarına rağmen Kürtlerde adet olduğu üzere bütün erkekler silah taşıyordu; içlerinden üçü dışında hepsi de asker kaçağıydı ya da yoklama kaçağıydı. 20 aile günlerce yürüdü, mağaralarda ya da açık havada uyudu. Önceden olduğu gibi hükümet bölgelerinden çekildiğinde evlerine dönmeyi umut ediyorlardı. Ama bu sefer farklıydı. Germiyan'ın doğu yanındaki Bakr Bayef köyüne vardıklarında tüm Karadağ bölgesinin hükümet kuvvetlerinin eline geçmiş olduğunu öğrendiler. Tüm köyler yerle bir olmuştu; dönülecek ev kalmamıştı. Arkalarından ordu Zerda Dağı'na kimyasal bomba yağdırdı ve 1 Nisan sabahında ordu önemli pêşmerge köyleri olan Takîyê ve Balagjari ele geçirdi.¹⁵

Omer Qele halkı ordudan kaçmak bir yana tam da düşmanın ağzına düşmüştü. Enfal'ın bir sonraki hedefi Germiyan'dı, Bakr Bayef köylüleri bunu onlara söylemişlerdi, ve sakinlerine teslim olmak için yetmiş iki saat süre tanınmıştı. O gece

yirmi aile ne yapacaklarına karar vermek için toplandı. Teslim olmaktan başka çarenin olmadığına karar verdiler. İçlerinden iyimser olanlar, ordu ile pêşmerge arasındaki savaşın daha önceki raundlarında hükümetin yanında yer almanın kendilerine koruma sağladığını hatırlıyorlardı. Sabahleyin hükümet birliklerinin bulunduğu Boysana köyüne doğru yola çıktılar. Bir milden daha kısa bir mesafede Şêx Tawil vardı, burası bütün Enfal harekâtı boyunca saldırılan hedefler arasında en kararlı şekilde savunulan yerdı.

Martın son haftası süresince Terxanê aşiretine bağlı olan Şêx Tawil halkı Karadağ'dan kaçan yüzlerce Kürde kalmalarını teklif ettiler. Farklı aşiretlerden olmalarına rağmen, bir erkek "onları ağırladık; bir olduk" diyordu.16 Zerda Dağı'ndaki yenilgiden kaçan paniklemiş siviller pêşmerge için taze kuvvetlerdi. Dağ, Şêx Tawil ve Derbendîxan arasındaki üçgen şimdi kaynayan bir kazandı. Her yandan sürekli bombalar yağıyordu, bazıları Irak bazıları İran tarafından. Hiç kimse artık farkı anlatamazdı.

Karmaşa hüküm sürüyordu. 3–5 Nisan arası ordu ve pêşmerge Şêx Tawil'in kontrolü için ilk sonuçsuz muharebeyi yaptılar. Kavga öncesindeki genel kaos içerisinde Şêx Tawilli sivillerin çoğu evlerini boşalttı ve Derbendîxan Gölünden güneybatıya Keler'e giden ana yolu tuttular. Yetmişdokuzu yakalanacak ve kaybedilecekti. Ama henüz bu Üçüncü Enfal; Germiyan Enfalı değildi: dehşetin daha da büyüğü geliyordu.

Boysanalı dört yaşlı adam beyaz bayraklar taşıyarak buluşmak için birliklere doğru ilerlediklerinde Omer Qeleli aileler onları seyreliyordu. Onlara "ailelerinizi getirin, başlarına birşey gelmeyecek" dendi. Subayın sözüne güvenerek erkekler, kadınlar ve çocuklardan bazıları teslim oldular. Hemen tutuklandılar. Geride kalanlar daha sonra öğrendi ki Keler kasabasındaki ordu tugay karargâhına götürülmüşler. Onlar hakkında en son duyulanlar bunlar.

Kalan Omer Qele köylüleri bir kez daha kaçtı, anayol üzerindeki Lêlîxan kasabasına ulaşana kadar yürüdüler. Değişik köylerden kaynaşıp duran büyük bir insan kalabalığıyla ve onları toplamak için ordunun getirdiği büyük bir kamyon filosuyla karşılaştılar. Köylüler yine kendi aralarında görüşmeler yaptılar. Uyguladıkları teröre rağmen yine tek çıkar yolun teslim olmak olduğuna karar verdiler. Omer Qeleli on sekiz yaşındaki Ekrem şüpheleniyordu. Yoklama kaçağı olan birisi olarak cezalandırılma korkusuyla boş bir fiçıya saklandı ve oradan toplu halde teslim olanları gözledi. 500 kişi teslim oldu yalnızca Ekrem'in da dahil olduğu yirmi kişi ortaya çıkmadı. Ekrem hayatta kaldı; beşyüz insan ise kayboldu.17

notlar:

1 Emn Süleymaniye'den Emn Otonom Bölge merkezine gönderilen bir dizi gizli telgrafdan; 25 Haziran 1988 no.1754; 6 Mart 1988 no.5474; ve 9 Mart 1988 no.5860. Bu telgraflardan ikincisi "Kalleş Irak Komünist Partisi'nin" altmış üyesinin de Balagjar'da olduğunu bildiriyordu.

2 Bu tanık pasdaran silahları arasında, İran–Contra Sorunu olarak bilinen olaylar sırasında Tahran'a temin edilen tipte ABD yapımı HAWK hava savunma füzelerinin de bulunduğunu iddia etmiştir. Middle East Watch röportajı, Beyincan kompleksi, 21 Mart, 1993. KYB görevlileri Irak içinde HAWK olduğunu reddetmiş ve ellerinde sadece SAM–7 füzelerinin bulunduğunu söylemişlerdir. İran Devrim Muhafızları'nın ana görevinin keşif ve istihbarat yapmak olduğunu öne sürmüşlerdir.

3 Emn Süleymaniye'den Emn Otonom Bölge merkezine gönderilen telgraflar, no.663, 16 Mart 1988 ve no.6739, 17 Mart 1988. Tarihlerine rağmen, bu belgelerdeki Halepçe ve civarında pasdaran faaliyetlerine yapılan diğer göndermelerden, her iki raporun da

16 Mart kimyasal saldırısından haberdar olmayan ajanlar tarafından hazırlandığı bellidir.

4 İkinci bir tanığın Seysenan saldırısının tarihini 18 Mart olarak vermesine rağmen daha geç olan tarih daha doğru görünmektedir çünkü tanık bir önceki günkü Newroz'u temel almaktadır. Tanıklar tarafından verilen bütün tarihlere belirli bir ihtiyatla yaklaşmak gerekir: Kürtler 365 günlük bir güneş takvimi kullanır ama aylar Gregoryen takvimiyle tam olarak uyuşmaz. Kürt takvimi ve geleneksel Newroz kutlamaları için bkz. Izady, The Kurds, s.241–243.

5 Middle East Watch röportajı, Nasır kompleksi, 30 Temmuz, 1992.

6 Süleymaniye'nin kuzeyindeki daha büyük olan Dokan kasabasıyla karıştırılmasın.

7 Middle East Watch röportajları, Cafaran köyü, 6 Haziran 1992.

8 Ordunun günlük hareketleri, "Karadağ'ın arındırılması operasyonu, [okunmuyor] Derbendîxan" başlıklı dosyada bulunan elyazısıyla yazılmış onaltı adet Emn telgrafi serisinde ayrıntılı şekilde yer almaktadır. "Gizli ve acil" ibareli belgeler, 23 Mart'dan, Emn'in Takîyê ve Balagjar'ın alındığının duyurulduğu 1 Nisan 1988 tarihine kadar geçen süreyi kapsar.

9 Middle East Watch röportajı, Beyincan kompleksi, 21 Mart 1993.

10 Middle East Watch röportajı, Beyincan kompleksi, 21 Mart 1993.

11 Middle East Watch röportajı, Süleymaniye, 1 Nisan 1993.

12 Middle East Watch röportajı, Beyincan kompleksi, 19 Mart 1993.

13 Emn Otonom Bölge'den Emn Erbil vilayetine gönderilen 2 Ağustos 1988 tarihli gizli mektup. Metinde şöyle deniyor: "Lütfen 20 Temmuz 1988 tarihli 9887 no'lu teleksimizi dikkate alın ve bu yazışmaya konu olan kişilerin çatışma havzasından gelip gelmediklerini bize bildirin."

14 Middle East Watch röportajı, Beyincan kompleksi, 21 Mart, 1993; Nasır kompleksi, 26 Mart, 1993.

15 Emn Derbendîxan'dan gelen 1 Nisan 1988 da saat 17:40'da gönderilen 9507 no'lu "gizli ve acil" ibareli telgraf, "sabotajcılarının ve İran ajanlarının dört üssünün, sahtekâr Humeyni'nin Muhafızlarının bir üssü ve Irak Kömünist Partisi sabotajcılarının bir üssüyle birlikte" ele geçirildiğini bildiriyordu. Bu zaferlerle birlikte İkinci Enfal askeri açıdan ana olarak tamamlanmış oluyordu.

16 Şêx Tawîl'in bir eski sakiniyle yapılan Middle East Watch röportajı, Bavênur kompleksi, 28 Mart, 1993.

17 Middle East Watch röportajı, Nasır kompleksi, 28 Temmuz 1992. Ekrem daha sonra yol boyunca ordunun birçok savunma hattından ve kontrol noktasından geçti; ama hiçbir zaman keçilerini bırakmadı ve hayatını belki de buna borçludur. Middle East Watch'a, Enfal sırasında hayvanlarını güden askerlik çağındaki birçok insana, özellikle güney Germiyan bölgesinde, dokunulmadığına dair birçok olay anlatılmıştır.

ÜÇÜNCÜ ENFAL — GERMIYAN, 7–20 NİSAN, 1988

"İlk kez olarak insanlar öldürülmek üzere götürülüyordu"

–Golama köyünden bir çiftçi,

Qadir Kerem

Sorani konuşan Irak Kürdistanı'nın en güney ucunda yer alan ve engebeli bir düzlükten ibaret olan Germiyan–sıcak ülke– aynı zamanda Irak'ın Arapların yaşadığı kalbine de sınırdır. Batı sınırında, petrol zengini Kerkük şehri ile Tuzxurmatu kasabası arasındaki otoyol; kuzeyinde Kerkük–Çemçemal yolu; doğusunda Karadağ

dağları; ve güneyinde de Keler, Kifri ve Pîbaz kasabalarından oluşan sığ bir üçgen vardır.¹ Germiyan'ın coğrafi olarak tam merkezinde ise bir zamanlar 10.000 kadar kişinin yaşadığı canlı bir ticaret merkezi olan Qadir Kerem nahiyesi bulunmaktadır. Nisan'ın birinci haftasının sonunda, Sergelî–Bergelî bölgesinde yenilgiye uğrayan pêşmerge kuvvetlerinden geriye kalanlar dağınık vaziyette, KYB'nin Germiyan'daki kalesine sığınmak amacıyla güneye gitmeye çalışıyorlardı. İkinci Enfal'dan kaçan köylüler de güneye ve de batıya yönelmiştiler. İkinci malbendden bazı savaşçılar ise Karadağlı mültecilerin akınına uğrayan Şêx Tawil'de yeniden savunmaya geçmiştiler. Diğerleri ise Germiyan düzlüğünü ortadan ikiye ayıran Aksu nehrinin kenarındaki Beştepe köyüne doğru gidiyorlardı.² (Suyunun süt renginde oluşundan ötürü yerliler bu nehre Awa Spi, ya da beyaz nehir derler.)

Cafatî vadisiyle ve hatta Karadağ'la karşılaştırıldığında Germiyan'ın düz arazisi gerilla savaşına çok daha az uygundu. Bununla beraber KYB isyanının siyasi kalbi burasıydı ve örgütün savaşçı güçlerinin büyük bölümünü çiftçilik yapan köylerin çocukları oluşturuyordu. Köyler yoklama kaçakları ve askerden firar edenlerle doluydu ve pêşmergenin yaygın ve iyi organize olmuş bir yerel desteğe sahipti. KYB'nin önemli bir kalesi olan Tezeşar'ın hemen yakınındaki Şêx Hamid köyünden bir kadın şöyle söylemişti, "Gece gelir, köylülerden yiyecek alır ve köylülere neden hükümetle savaşmaları ve cahşlara katılmamaları gerektiğine dair konuşmalar yaparlardı."³

Yakınlardaki Kanî Qadir Xwarû yerleşiminden bir adamın belirttiğine göre "Pêşmerge her ailenin bir silah almasını istedi." "Bu söz kanun gibiydi. Bunun gerekli olduğunu gören halk ta aynı şeyi düşünüyordu. Silahlı siviller köylerinin savunulmasında pêşmergeye katılacaktı. Onlara 'geri kuvvetler' deniyordu. Her köyde bu türden bir sivil savunma birimi vardı."⁴

Hoş pêşmergenin Irak Ordusu'nun canavarca saldırısına direnmek için yapabileceği pek bir şey de yoktu. Bu daha ziyade bir konvansiyonel savaştı, ama genellikle tek bir tarafın saldırdığı bir savaş. Piyadeler, zırhlı tümenler, topçular, hava kuvvetleri ve cahşların dalga dalga saldırılarıyla bölge bir haftadan daha fazla bir süre cendereye alındı. Kaçmak neredeyse imkansız olduğundan Germiyan halkı teslim olmaya ikna olmuştu; daha önce birliklerin ve milislerin böylesine ezici bir şekilde bölgeye yığıldığını görmemişlerdi. Ordu, bölgedeki bütün canlı varlıklar ele geçirilene kadar bölgeyi terk etmedi ve kaçan köylüler helikopterle ya da yayan dağlara ve kasabalara ve şehirlere kadar takip edildiler.⁵

Irak Ordusu, KYB'nin zayıflığından acımasızca yararlandı. Burada güçlü bir şekilde tahkim edilmiş üsler yoktu—burası ne Bergelî'ydi, ne de Yekşamar ne de burada ağır silahlar vardı. Sabit mufreze ya da tip bulunan az sayıdaki pêşmerge köyü de kolayca tedarik hatlarından koparıldı; desteklerinden mahrum kalan yalıtılmış savaşçılar kâh kaçacak kâh cephaneleri tükenene kadar savaşacaktı. Birinci ve ikinci Enfal bölgelerinden gelen pêşmergeler tükenmişti ve Cafatî Vadisi, Karadağ ve Halepçe'ye yapılan kimyasal saldırıların arkasından genel bir moral çöküntüsü vardı. Irak rejimi, Germiyan harekâtı sırasında zehirli gazı pek gerekli görmemiş gibidir, ama başını ağrıtan en azından bir hedefe karşı da devreye sokmuştur.⁶ Bazı pêşmerge kaleleri beş gün kadar dayanmış, ama birçok yerde direniş çok çabuk çökmüştür.

Muharebe alanındaki durum hakkında saat–saat bilgi geçen otuz–üç kadar "gizli ve acil" ibareli askeri istihbarat telgrafi sayesinde Irak ordusunun Germiyan'daki savaş planını bazı detaylarıyla birlikte kurgulamak mümkündür.⁷ Bu belgelerde bir dizi çok büyük kısaç harekâtı anlatılmaktadır: Germiyan'ın çevresindeki en az sekiz değişik noktadan kalkan birliklerin kolları ortada buluşurken pêşmerge hedeflerini kuşatıyor

ve kaçmakta olan sivil nüfusun tüm diğer kaçış yollarını kapatmak suretiyle de onları önceden belirlenmiş olan toplama noktalarına doğru sürüyorlardı (bkz. harita). Telgraflarda "hücum edilen ve yıkılan" veya "yanıp, yerle bir edilen" 120 kadar köyden bahsedilmektedir. Bunlardan hiçbirinden askeri bir hedef olarak bahsedilmemektedir; sadece bir avuç örnekte direnişle karşılaşıldığından bahsedilmektedir; köyün arandığı nadir durumlarda, askerler "sabotajcılarının ve şarlatan Humeyni'nin resimlerinden" başka suçlanacak bir şey bulamamışlardır.8 Operasyonun amacı bundan daha açık olamazdı: insan yerleşimine ait tüm izlerin kazınması. İstihbarat saha raporlarının bir çoğu da bunu ortaya koymaktadır. Keler kolunun 13 Nisan'da bildirdiğine göre "Köylerin çoğu harita üzerinde işaretlenmemiş olduğundan konvoyun içinden geçtiği bütün köyler tahrip edilmiş ve yakılmıştır." Püngele kolu "kendi kesimindeki tüm köylerin yıkımını tamamladıktan sonra" 20 Nisan'da üsse döndü.9 Ne kadar mükemmel olsa da bir kere geçmek yeterli olmazdı; birlikler "kalan hayat belirtilerini yakmak ve yoketmek" için Ağustos ortasında bir defa daha uğradı.10 Sağ kalanların Middle East Watch'a anlattığı kitlesel kaybolmaların meydana geldiği yerlerin isimleriyle ortadan kaldırılan köylerin isimleri tamamen örtüşmektedir.

HAREKÂT PLANI: (1) TUZXURMATU

7 Nisan sabah erkenden, ilk birlikler ve cahş taburları Germiyan'ın güneybatı ucunda bulunan Tuzxurmatu'daki üslerinden hareket ettiler. Sonraki iki günde ise diğer birlikler Kerkük, Leylan, Çemçemal ve Sengaw'dan yola çıktılar ve hepsi farklı istikametlerden gelerek Qadir Kerem kasabasında buluştu. Tuzxurmatu kolu çabucak üç görev gücüne bölündü. Bir tanesi Nawcul kasabasından Güneydoğuya, Awa Spi nehrine doğru gitti. İkinci ve daha büyük bir görev gücü ise kumlu nehir vadisi boyunca doğuya hareket etti. Hava saldırılarıyla desteklenen bu güç, Beştepe'de ikinci malbendden sağ kalanların direnişiyle uğraştı ve kısa sürede sekizi cahş olmak üzere sadece on bir ölü vererek on yediyi köyü haritadan sildiklerini bildirdiler.11 Bu köylerden ikisi, Beştepe'deki pêşmerge için yeni bir geri çekilme mevzi olan Yukarı ve Aşağı Waranî'ydi. Waranî köyleri geçmişte çok büyük acılar yaşadı, 1963'den beri üç ayrı vesileyle yakılmıştı. Bu ikiz köyler aynı zamanda Ali Hasan el-Mecid'in "yasaklı bölgelerde bulunan en fazla sayıda insanı öldürmek"12 için planlanmış hava ve topçu bombardımanı yapılmasına dair isteğinin sonuçlarının acı bir örneğini sergiler.

Enfal'dan hemen önceki aylarda hükümet helikopterleri tarafından üç ölümcül saldırı yapıldı. Birinde hasat zamanı tarlasında dinlenen yaşlı bir adam öldü, bir diğerinde nehirden su getirmekte olan on beş yaşındaki kız ile annesi, bir diğerinde ise yaşları sekiz ile onbir olan iki çoban çocuk öldü.

Ama Enfal farklıydı. Kahvaltı zamanı gelen birlikler evleri ateşe verdi, hayvanları öldürdü ve birçok köylüyü alıp götürdü. Tepelere kaçmayı başaranlar ise günlerce buralarda kaldı. Ama anladılar ki üç taraftan çevrilmişlerdi ve güneye, anayola doğru gitmekten başka şansları yoktu ve burada da Adnan Cabari isimindeki müsteşarın komutanlığındaki cahş birimine teslim oldular. Yaşlı bir adamın hatırladığı, günlerden Müslümanların oruç tuttuğu ay olan Ramazan'ın birinci günü olan 17 Nisan'dı. Onları götürmek için kamyonlar bekliyordu ve çoğu bir daha hiç görülmedi. Sağ kalan köylüler Waranîli kaybolan 102 kişinin isminin olduğu bir liste yaptı.13 Dawûdî aşireti bölgesindeki tüm köylerde olduğu gibi kaybolanlar arasında çok sayıda kadın ve çocuk da vardı.

Bu sırada, üçüncü Tuzxurmatu görev gücü, Awa Spi nehrinin 19 kilometre kuzeyinde Tezeşar'daki KYB üssüne canavarca bir saldırı başlattı. Tezeşar, KYB'nin

Germiyan'da yaşadığı ikilemin çok iyi bir örneği idi. Yalnızca yirmi haneden oluşan küçük bir köy olmasına rağmen Tuzxurmatu–Qadir Kerem otoyoluna yakın, yaz–kış işlek olan bir yol üzerinde olmasından ötürü belirli bir stratejik öneme sahipti. 20–25 kişilik küçük bir destek pêşmerge gücü güneye anayola doğru ilerleyen ordu güçleriyle savaşmak için burada siper kazmışlardı. Ordu buraya ağır silahlar ve tanklar getirmişti, uçak ve helikopterler ise hava desteği veriyordu. Sayıca ve silah yönünden yetersiz olan pêşmergeler 9 Nisan sabahı 8'den öğlen üzerine kadar cesur bir savunma yaptılar. Ama alçak tepelerle çevrili bir vadide dezavantajları büyüktü; ordu için direnişi karşılamak; geçici olarak çekilmek ve Tezeşar'ı arkadan çepeçevre kuşatacak birlikleri göndermek kolay bir şeydi. Askerler tepelerin kontrolünü ele geçirdi ve yollarının üstündeki diğer üç köyü, Yukarı ve Aşağı Kanîqeder ve Şêx Hamid'i imha ettiler.

Komşu köylerden çeşitli tanıklar, ordunun Tezeşar'da kimyasal silahlara başvurduğunu söylüyorlar. Altıbuçuk kilometre uzaklıktaki Kanî Qadir Xwarû'da bir adam Middle East Watch'a telsiz haberleşmesinde subayın direnişi kırmak için tek yolun gaz olduğunu söylediğini duyduğunu söylemiştir.¹⁴ Bu tanık daha sonra İngiliz yapımı Hawker Hunter uçağının Tezeşar'ı bombaladığını ve dalga dalga beyaz duman bulutlarının yükseldiğini görmüştür. Bir saat sonra ordu köye girdi. Direnenlerin tümü öldü.

Şêx Hamidli 20 yaşındaki hamile bir kadın olan Ayşe saldırıyı tepedeki ailesine ait buğday tarlasından izledi. Irak Hava Kuvvetleri geçmişte sık sık bölgeyi bombaladığı için kimyasalların kullanıldığını ilk etapta fark edemedi. Ama o akşam tepeden aşağı indiğinde yirmi beş pêşmergenin ölüsünü gördü. "Kimyasal silahlar kullandıklarını ancak o zaman anladım çünkü birçok keçi, sığır, kuş ölüsü de gördüm." 10 Nisan gecesi Tuzxurmatu İstihbarat'ının Doğu Bölgesi merkezine çektiği telgrafta "Tuz Askeri Bölge Komutanlığı yakınlarında gömülen 15 bozguncunun cesedi" ortadan kaldırılmıştır ve devamla "gömülmeden önce fotoğrafları çekildi, filmler daha sonra gönderilecektir."¹⁵ denmektedir. Tezeşar'ın işini bitirdikten sonra kol güneye doğru ilerledi, yarım düzine köyü daha ortadan kaldırdıktan sonra son olarak Kerîmbessem'daeki son pêşmerge direnişini temizlediler ve böylece Awa Spi nehrinin kuzey yakasına ulaştılar.

Şêx Hamidli herkes gibi Ayşe de kaçmıştı. Bölgeyi terk ederken, kendi akrabalarını aramaya gelmiş olan Şêx Ahmed Berzenci isminde bir müsteşarla karşılaştı. Ona ne olduğunu sordu. Müsteşar "bilmiyorum" diye cevapladı. "Orduya teslim olmalısınız. Yapabileceğiniz en iyi şey bu. Ben de bir şey yapamıyorum; benim akrabalarım bile öldürüldü."

Ayşe çocuklarını aldı ve dağın yolunu tuttu. Kocasını bulamadı. Kulağında müsteşarın söyledikleri, ilkin teslim olmaya kuzeye Qadir Kerem yönüne gitti; ordu tüm diğer kaçış yollarını kapatmıştı. Ama yolda fikir değiştirdi ve köylülerinden oluşan bir grupla birlikte bir mağarada saklanmaya karar verdi. Qadir Kerem'in güneye bakan yamaları mülteci gruplarıyla kaplıydı. Üç gün mağarada saklandılar. İkinci gün Ayşe doğum yaptı. Açtı, çocuğunu emziremeyecek kadar zayıf düşmüştü ve onu soğuktan korumak için bir örtüsü de yoktu. Üçüncü gün kendisini tehlikeye atarak bebeğini mağarada bırakıp yiyecek aramaya çıktı.

Emniyetli bir yer olan mağarasını terk ettikten hemen sonra Ayşe hayatta kalanların peşine düşmüş olan bir cahş devriyesine yakalandı. Kibar davranışları karşısında şaşa kaldı; kendisini affedilmesini ayarlayacak olan kişiye, müsteşara götüreceklerine söz verdiler. Komutanlarını Qadir Kerem yakınlarında buldular. Bu üç gün önce köyünün yıkıntıları arasında karşılaştığı adam olan Şêx Ahmed Berzenci'ydı.

"Beni aldı ve bana yardım edeceğine söz verdi, beni yakındaki bir okula yerleştirdi. Okulda kendimi güvende hissettim ve bana biraz da yiyecek verdi. Ama birkaç saat sonra okula bir dolu insan getirdiler. Köylüler teslim olmak için geliyorlardı; onları buna teşvik eden Şêx Ahmed'in cahşlarıydı. Ordu erkekleri kadınlardan ayırdılar, kelepçe takarak onları ayrı bir odaya koydular. Ordu komutayı alınca cahşlar bir kenara itildi. Şêx Ahmed ortadan kayboldu ve bir daha onu görmedim. Sonra ise askerler erkeklerin hepsini alıp askeri otobüslere bindirdiler. Hemen ardından aynı şeyi kadınlara ve çocuklara da yapmaya başladılar."16

Ayşe'nin hikâyesi Enfal harekâtının en garip hikayelerinden biridir; sonunda bir subay, anlaşıldığı kadarıyla merhamet göstererek, Ayşe'nin Qadir Kerem okulundan ayrılmasına ve Süleymaniye'ye gitmesine izin verdi. Ayşe yalnızca Enfal'dan sağ kurtulmadı, en sonunda mağarada bıraktığı bebeğine de kavuştu. Bölgesinden çoğu insan bu kadar şanslı değildi—tabi buna şans denirse, Ayşe kocasını, üç erkek kardeşini ve ailesinin başka on iki üyesini kaybetmişti; akrabaları müsteşara teslim olmuş olan en az seksen kişilik Şêx Hamidli grubun içindeydi. Yakınlardaki Kerîmbessem'den en az yirmi beş kişi kaybolmuştu; Tezeşar ve Talû arasında bir köy olan Aziz Bey'de bu rakam doksan ikiye çıkmaktadır ve bunların çoğu kadınlar ve çocuklardır.

HAREKÂT PLANI: (2) QADİR KEREM VE KUZEY GERMIYAN

Bu sırada diğer ordu birlikleri, Üçüncü Enfal Operasyonu'nun Germiyan'daki genel komutanı olduğu anlaşılan Özel Kuvvetler Tuğgeneralı (Amid) Bareq Abdullah el-Hac Hunta'nın komutasında Qadir Kerem'in Kuzeyine doğru benzeri bir sefer yürütüyordu.17 Batıdan gelen kollar olaysız bir şekilde ilerlediler—pek şaşırtıcı olmasa gerek, çünkü geldikleri Kerkük-Çemçemal yolu, 1987 bahar harekâtı sırasında tahrip edilen ve nüfusun tahliye edildiği bir bölgeden geçiyordu. Hızlı bir şekilde 10 Nisan akşamına doğru Qadir Kerem'e ulaştılar. Devirsi sabah Sait Cabari'nin yönetimindeki bir cahş kolu, Qadir Kerem'in güneyindeki kayalık tepelerdeki tek başına bir köy olan İbrahim Gulam'ı beklemek için nahiyeden yola çıktı.18 Köy halkı, yakınlardaki çatışmaları duyunca köyden kaçmıştı, ama birkaç gün sonra teslim olmak için saklandıkları yerlerden çıktılar. Bir daha hiç görülmeyen İbrahim Gulamlı 51 erkeğin isimlerinin listesi Middle East Watch'a verilmiştir.19 İbrahim Gulam, Zengene Aşiretine ait bir köydü ve Zengeneliler ve komşu Cabarililer Üçüncü Enfal'ın en kötü saldırılarına uğramıştı.20 Nisan 1988'de Zengeneliler Qadir Kerem'in doğusundaki onlarca köye yerleşti; kuzeydeki alçak dağlar Cabari köyleriyle doluydu. Sengaw ve Çemçemal'deki üslerinin dışında faaliyet gösteren birlikler tümünü birden ortadan kaldırdı.

Cabari köylerinden bazıları, pêşmergenin Kerkük-Çemçemal yolu üzerinde geçici olarak açmayı başardığı gedikten kuzeye doğru kaçmayı başardı. Diğerleri de denedi ama yaklaşmakta olan ordu birliklerinden kaçmayı başaramadı. Üçüncü Enfal zamanında, Qadir Kerem'in yarım saat batısında asfalt yol üzerindeki küçük bir köy olan Taîberz'in sakinleri ordunun bir önceki yaz yaktığı evleri yeniden yapma hazırlıkları içindeydiler. Birliklerin Kerkük'ten ve Çemçemal'den büyük bir kısaç hareketi başlatarak dalga dalga kendilerine doğru geldiklerini duyunca şafakta yola düştüler ama ordu ve cahşlar peşlerine düştüğünde köyden sadece iki saat uzaktaydılar. Ordunun IFA kamyonlarından oluşan konvoy asfalt yolda onları bekliyordu. Onları Kerkük'ün biraz güneyindeki bir nahiyeye, Leylan'a götürdüler. Diğer küçük Cabari köyleri birlikler ulaştığında boşaltılmıştı. Anayola yakın olan ve Qadir Kerem ve Kerkük'ten arabayla yarım saatde ulaşılabilen başka bir yerleşim yeri Mehmûd Perîzad'da da durum böyleydi. Birçok açıdan Mehmûd Perîzad bütün Cabari

bölgesinin temsili bir örneğiydi: kerpiç ya da beton bloklardan yirmi beş ev, her birinde ayrı sığınaklar; elektrik yok şebeke suyu yok; küçük bir cami, 1980'lerin ortalarında pêşmergenin kontrolüne girdikten sonra öğretmeni alınmış kapalı bir okul. Enfal 11 Nisan'da Mehmûd Perîzad'a ulaştığında ordu iki komşu köyde pêşmerge direnişiyi karşılaşmıştı ve Mehmûd Perîzad halkı topçu ateşinden kaçmak için dağlara kaçtı. Dağlarda diğer Cabari köylerinden mülteciler de kendilerine katıldı, toplam sayıları muhtemelen 1000 civarındaydı. Tezeşar'a önceki günkü kimyasal saldırı haberi hemen yayıldı ve kadınlar ve çocuklar orduya teslim olmaya karar verdi; çoğu aktif pêşmerge olan erkekler ise iki gün daha saklanmaya devam etti.

Tepelerinde bir helikopter dolaştığı ve her yerden bombardıman sesleri geldiği halde, kadınlar ve çocuklar öğlen vakti köylerine döndü. Ordu Mehmûd Perîzad'ı ele geçirmişti ve desteklerinde küçük bir cahş kuvveti de bulunuyordu. Görünen ilk evler alevler içindeydi. Askerler, köylülerin yanlarında tepelere götürdükleri her şeyi aldılar. Evleri ateşe vermeden önce tavşan, güvercin gibi kümes hayvanlarına varana dek buldukları her şeyi yağmaladılar. Daha sonra köylüleri bekleyen, IFA'ların önünde sıraya soktular ve Mehmûd Perîzad'ı çepe çevre sarmakta olan alevlerden uzağa, kuzeye Çemçemal yönüne doğru götürdüler.

Az sayıda Cabari köylüsü ilerleyen birliklerden kaçmayı başardı, bu bazen soydaşları olan cahşların önceden haber vermesiyle mümkün olabildi. Örneğin Çemçemal'e doğru daha kuzeyde yer alan ve kötü bir patikayla Takîyê Jabari'deki KYB bölge merkezine bağlanan Hınara'da olan buydu. Yıllardır bu civarda çatışmalar oluyordu ve bombalamalarda birkaç köylü ölmüştü. Sağ kalanlardan birisinin söylediğine göre, yaralıları hastaneye götürüldüğünde doktorlar onlara, "Bu muameleyi görmeyi hak ediyorsunuz çünkü siz hainsiniz ve İranlılara çalışıyorsunuz." demişti. Hınara halkı günlerini sürüleriyle birlikte tepelerde geçirmeye, gerektiğinde sığınaklarda saklanmaya ve geceleri ekmek pişirmek için evlerine dönmeye gitgide alışmışlardı. Enfal Hınara'ya geldiğinde –sabah helikopterler ve savaş uçakları, akşam ise kara birlikleri– az sayıda pêşmerge savaşçı bulunuyordu. Diğer köylüler ise yakından tanıdıkları cahş birimleriyle temas kurma riskini aldılar ve Hınara'yı tahrip etmemeleri için dil döktüler. Cahşlar onları gözaltına almadı ve onları kaçmaya teşvik ettiler. O gece köylüler tepelerden aşağı indiklerinde için için yanan yıkıntılardan başka birşey bulamadılar. Cami dahil her şey yerle bir edilmişti. Gecenin karanlığında yayan ve traktörlerle Leylan kasabasına doğru yola koyuldular. Hınaralı bir adamın hatırladığı, "traktörümün farlarını söndürmüştüm. Leylan'a doğru yol alırken her yer karanlıktı ama köyümün yandığını görebiliyordum. Ağladım; bunun her şeyin sonu olduğunu biliyordum."²¹

Kaçan Hınara sakinleri Leylan'da başka iki köyden daha mültecilerle karşılaştı. Leylan halkı, hayatlarını tehlikeye atarak hepsini sabaha kadar konuk etti. Oradan akrabaları bir çok köylüyü gizlice Kerkük'e götürdü, şehrin kalabalığında dikkat çekmeyeceklerini düşünüyorlardı. Bazıları da yerlerinden edilen Kürtlerin yerleştirildiği Çemçemal kasabası dışındaki, o zamanlar açık alandan pek farkı bulunmayan Şoreş kampının kalabalığı içerisinde kaybolmayı başarmıştı. Burada hayatta kaldılar. Sonuçta, Hınara Enfal'dan birçok Cabari köyüne göre daha az zayıt verdi. Hayatta kalanlara göre, Golama'da tek bir aileden yirmi–yedi kişi kayboldu; yakınlarındaki Bangol ise kırk–bir insanını kaybetti.²² Hınara'da ise kaybolanların sayısı yalnızca onyediydi– köy camisinin imamı ve Qadir Kerem bölgesi genelinde verdiği boş af sözleri ile özel bir ün yapmış Tehsîn Şewês adında bir müsteşara teslim olmuş olan onaltı genç insan. Bunlardan biri bize şunları anlattı:

[Müsteşar] köylülere genel af olduğunu söyledi ve gençlere zarar gelmeyeceğine dair şeref sözü verdi. Onların güvenli bir yere ulaşmalarına yardım edecekti şayet böyle

bir yer bulunabilirse. Aksi takdirde teslim olmalıydılar, af onlara bir kötülük gelmesini önleyecekti. On altı genç insanı cahş liderine, hepsinin akrabası olan bir adam götürdü. Hiçbiri pêşmerge değildi. İki ya da üç ay sonra baba gençlerin durumunu sormaya Tahsin'e gitti. Tahsin ona, Ali Hasan el-Mecid'in tüm müsteşarlarla konuştuğunu ve kendilerine kaybolanların akibetiyle ilgili soru sorulmaması gerektiğini söylediğini anlattı.²³

Doğudaki Zengene aşireti köylerinin durumu daha da kötüydü. Tankların da içinde bulunduğu ordunun büyük bir görev gücü Sengaw nahiyesinden yola çıkarak batıya ilerledi. Hedefleri Qadir Kerem'in on altı kilometre kadar doğusunda Gülbağ vadisindeki KYB üssünü ele geçirmekti. Pêşmergenin imkansız bir savaş yapmasına rağmen direnişi ezmek ordunun tam bir gününü aldı. Qêtûl'da üç kişi, Garewî'de ise yedi kişi öldü. KYB'nin 59. tip'i Karadağ'daki 55. tip'ten geriye kalanlarla birlikte mevzilendikleri Aşağı ve Yukarı Gülbağ'da askeri birlikleri 10 Nisan'a, akşam karanlığına kadar sokmadılar. İki pêşmerge daha "şehit düştü" ve akşam saat 8:00'de kalanlar durumlarının umutsuz olduğunu anladılar ve güneye doğru çekildiler.²⁴ Baserra nehri kıyısında 100 kerpiç evden kurulu bir köy olan Qêtewan halkı yakınlardaki Garewî köyüne yapılan hava bombardımanının seslerinden Enfal'ın geldiğini anladı. Çocuklarını da sırtlayarak, üzerlerindeki kıyafetlerle kaçıştılar. Ama akşam karanlık çökmeden ordunun ağına düştüler. Sağ kalan yaşlı bir kadın şöyle diyordu, "Zengindik. Meyvalarımız, bahçelerimiz vardı, hepsi yağmalandı. Traktörlerimizi, su borularımızı ve hatta odalarımızı aydınlatmak için kullandığımız fenerlerimizi aldılar."²⁵ Alternatiflerinin olmadığına karar veren yaşları 35 ile 41 arasında değişen dört oğlu, Berzenci aşiretine mensup Şêx Mutassım Ramazan adındaki müsteşara teslim olmak için Qadir Kerem yakınlarındaki yıkılmış eski bir köy olan Aliawa'ya gittiler.²⁶ "Ama Mutassım hepsini birden hükümete teslim etti" ve bir daha oğullarını görmedi.

Komşu Qêtûl halkı ise, bunun tersine, Enfal onlara ulaşmadan tam iki hafta önce, 19 Mart'da KYB'nin Sergelî-Bergelî karargâhının düştüğünün haberini duyar duymaz dağın yolunu tutmuşlardı. O zaman o civarda pêşmerge yoktu ve kendilerini korunmasız hissediyorlardı. Köyün yukarısındaki gizlenme yerlerinden askerlerin Qêtûl'a girdiğini gördüler, önde cahş birimleri ve onlara hava desteği veren helikopterler. Aralarında kısa bir tartışmadan sonra birkaç saat yürüme mesafesinde olan Çemçemal kasabasına doğru yola çıktılar. Ama dağda Tuğgeneral Bareq komutasındaki birliklere yakalandılar. Ordu isimlerini kaydederek kamyonlarla iki grup halinde onları bölgeden gönderdi. Bir grup doğuya Süleymaniye'ye, diğeri ise batıya, Kerkük istikametine gitti. Birçoğu bir daha geri dönmedi.

Civardaki diğer köylüler ise beklenmedik bir anda gelen ordunun yıldırım harekâtına evlerinde yakalandılar. Örneğin, Qêtûl'dan öteye giden bozuk bir yol üzerindeki 100 hanelik ücra bir köy olan Qirtsa'da olan buydu. Qirtsa huzurlu bir yerdi— bir köylünün hatırladığı, "Tabiatla baş başa yaşıyorduk, ne pêşmerge ne de hükümet" ve saldırı köylülerin yatakta olduğu sabahın erken saatlerinde başladı. Çok az kişi dağların güvenliğine ulaşmayı başardı. Birliklerin başında bizzat General Bareq vardı, köydeki tüm erkekleri topladı ve hepsinin ellerini arkadan bağlattı.

Önce erkekler kamyonla götürüldü. Daha sonra başka bir ordu IFA'sı yola çıktı, bunda köylülerin çiftlik hayvanları vardı. Kadınlar, çocuklar ve yaşlılar en son götürüldü, askerler evlerini yağmaladıktan sonra. IFA'ların ve kosterlerin kendilerini götürmelerini beklerken kadınlar köylerinin yanışını ve evlerinin yerle bir edilmesini izlediler. Qirtsa'dan altmış kişi kayboldu, kırk yaşın altındaki tüm erkekler ve birçok kadın. Komşu Qêtûl'dan ise yine altmış kişi. Hayatta kalan Qirtsalı bir kadın Middle

East Watch'a şöyle diyordu "Kendim için üzülmüyorum, genç kadınlar için üzülmüyorum". "Onlara ne olduğunu bilmiyoruz. O kadar güzeldiler ki. Suçlu idiyse neden dolayı? Niye? Yanlışları neydi?"²⁷

Tabi ki yanlış bir şey yapmamışlardı. Onlar sadece yanlış zamanda yanlış yerde yaşayan Kürtlerdi. Onların başına gelenler Enfal harekâtının en büyük muammalarından birine önemli ışık tutuyordu. Irak Kürdistan'ı genelinde ele geçen yetişkin erkekler kitlesel olarak kaybediliyordu –daimi hükmü olan Haziran 1987 emirleri doğrultusunda. Bununla birlikte, sınırları kesin olarak çizilen belirli bölgelerde kadınlar ve çocuklar da yok oluyorlardı.²⁸ Gülbağ vadisi gibi bazı örneklerde ise bu kitlesel kaybolmalar, birliklerin ciddi pêşmerge direnişiyle karşılaştığı alanlarda vuku buluyordu.

HAREKÂT PLANI: (3) SENGAW VE GÜNEY GERMIYAN

Bazı pêşmergeler Kerkük–Çemçemal yolunun üzerindeki tepelerde saklanarak kuzeye kaçmayı başardı. Diğerleri ise aksi istikamete sürüldüler çünkü ordu birlikleri sistemli bir şekilde güneye doğru, Sengaw nahiyesinden Awa Spi nehrinin kaynağının yakınındaki Dirozna köyüne doğru süpürme harekâtı yapıyordu. Tanıklara göre bu küçük alanda yirmiye yakın köy harap edilmişti: Darawar ve Banamurt'daki KYB üsleri (söylendiğine göre çok sayıda insan kaybolmuştur); Yukarı ve Aşağı Hesên Kanoş, Tepe Erebb, Karêza, Dobirya ve hepsinin adı Pêncangoşt²⁹ olan üç bitişik küçük köy; biraz daha doğuda ise Hanzira, Sêgûmatan, Qelaberze, Derzila, Kalaga ve Derberû.³⁰ Bu kısımda yakalanan yüzlerce köylü Çemçemal'e götürüldü; Sengaw nahiyesi daha yakındı ama 1987 harekâtları sırasında yıkılmıştı. Sağ kalan pêşmergeler bu kez Karadağ dağlarının güney ucuna doğru sürüldü, buralarda İkinci Enfal'ın açtığı tahribatlar çok fazlaydı. Pêşmergenin güneyden gelen diğer birliklerle de savaşmak zorunda kaldığı bu dar alan, Enfal seferinin en kanlı yerlerinden biri oldu.

Germiyan'ın Araplaştırılmış Diyala bölgesiyle sınır en güneydeki ucunda ilk birlikler, 9 Nisan günü saat 6:30'da Kifri kasabasından yola çıktı. Aynı sabah ilerleyen saatlerde ise başka birlikler Keler, Pîbaz ve Pûngele'deki üslerinden ayrıldılar. Temel stratejileri kuzey Germiyan'dakiyle aynıydı: aynı anda değişik yönlerden büyük bir kısaç harekâtı başlatmak; karşılaştıkları tüm sivillerin kitlesel olarak tutuklanmasını sağlamak; köylerini yıkmak; kaçan köylüleri anayola ya da önceden ayarlanmış toplama noktalarına yağıdırmak; ve hayatta kalan pêşmergeleri kaçışın olmadığı dar alanlara yönlendirmek. İlk adım, KYB'nin bilinen kalelerini yok etmektir.

Birinci Kolordu'dan Tuğgeneral Sami komutasındaki Kifri kolunun ilk hedefi Omerbel aşiretinin aynı isimdeki büyük köyüydü.³¹ KYB'nin kurulduğu 1976'dan beri Omerbel'in dış mahallerinde bir üssü vardı ve ordu saldırısı başladığında hazırda 100 savaşçı vardı. Bu savaşlarda pişmiş bir pêşmerge gücüydü, önceki Nisan ayında büyük bir ordu saldırısını püskürtmeyi başarmıştı. Saldırı gücünün tankları ve zırhlı personel taşıyıcıları olmasına rağmen ağır yaralar alarak geri çekilmeye zorlanmıştı ve rejimin 1987 bahar harekâtı sırasında amaçlarına ulaşmadaki başarısızlığının simgesi olmuştu.

Tuğgeneral Sami'nin birlikleri Omerbel'e sabahın ilerleyen saatlerinde ulaştı ve hemen, bir önceki yıl ele geçirdikleri ağır silahları kullanan pêşmergelerin şiddetli direnişiyle karşılaştı. Muharebeyi yöneten KYB komutanına göre kuşatma iki tam gün sürdü, bu İstihbarat'ın kısa muharebe raporlarında da doğrulanmaktadır.³² Ordunun buna cevabı, Tezeşar'da yaptığı gibi hedefin hemen gerisinde yer alan köyleri yıkmak için öncü birliklerin gönderilmesi oldu. 10 Nisan telgrafında söylendiğine göre "saat 10:15; Çar Şêx zaptedildi ve yerle bir edildi". (Çar Şêx köyü beş kilometre kuzeye

düşmektedir.) Omerbel artık her yandan sarılmıştı ve hava karardığında daha fazla direnmenin yararsız olduğunu anlayan pêşmerge çekildi. Sivil nüfus zaten kaçmıştı ama dağlarda kısa sürede askeri birlikler tarafından etrafları çevrildi, tutuklandılar ve kamyonlarla götürüldüler.

Ana kol, Tukin'deki küçük bir KYB üssünü temizleyerek ve sonraki hafta içersinde de başka yirmi köyü "yıkıp yakarak" Awa Spi nehrine varıncaya kadar kuzeye devam etti. Bu köylerden birisi de, geri çekilen KYB savaşçılarından bir grubun savunma pozisyonu aldıkları yirmi hanelik küçük bir köy olan Aliyanî Teze'ydi ("Yeni Aliyan").³³ Pêşmerge destek kuvvetlerinin bir üyesi olan 32 yaşındaki Muhammed, 13 Nisan sabahı askeri birlikler geldiğinde evdeydi.

Hükümet her yönden ilerliyordu, kalmamızın imkanı yoktu. Mil Qasim köyüne doğru yola çıktık. Kadınlarımızı ve çocuklarımızı aldık, traktör römorkuna bindirdik, hayvanlarımızı da aldık ve tüm eşyalarımızı da römorka koyduk. Sandık ki ordu bizi nehrin [Diyala] diğer yakasında bulunan tümen üssündeki (firqa) çadırlara yerleştirecek. Bunu ayrılırken duymuştuk. Pêşmergeler durmadı; dağıldılar ve dağlara çıktılar. ³⁴

Muhammed ve ailesinin, normalde iki saat bile tutmayacak olan Mil Qasim'a ulaşmaları üç gün sürdü. Oradan askerler onları ana yola yönlendiridiler ve silahlı korumalarla birlikte 21. Piyade Tümeni karargâhının olduğu Qoratû'daki istihkâma sürmeleri emredildi. İstihkâm, Muhammed'in Enfal bürokrasisindeki yolculuğunun ilk durağıydı.

Bu sırada, 11 Nisan günü, 417. Piyade Alayı'ndan Yüzbaşı Abed Awad komutasındaki ikinci bir görev gücü, Omerbel'in iki üç kilometre batısındaki bir köy olan Daraji'yi kontrol etmek için geçici olarak alaylarından ayrılmışlardı. O akşamki istihbarat raporunda belirtildiğine göre, "Birliklere teslim olan köy sakinleri 21. Piyade Tümeni'ne yakın özel olarak hazırlanmış bir kampa yerleştirilmişlerdi"—bu sivillerin çıkarılması ve kitlesel olarak alıkonulması ile ilgili nadir resmi notlardan biridir ve Qoratû'daki istihkâma açıkça gönderme yapılmaktadır.³⁵

Yüzbaşı Awad'ın görev gücü o gece Daraji'de kamp yaptı, sonraki sabah da ana kola katılmak için geldiği yoldan geri döndü. Yol üstünde, Daraji gibi Dawudî aşiretine ait olan Belaga el-Kubra ve Belaga el-Sugra köylerini yakmak için eylendiler. 60'lı yaşlarını süren çiftçi Raşid'e göre buralar pêşmergeye gönülden bağlıydı: "Hepsi bizim oğullarımız, kızlarımız, kardeşlerimiz, bizim insanlarımız. Onları çok seviyoruz." Raşid, bombardmanın başladığı öğlen yemek vakti evdeydi. Köylüleri gibi o da karısı Fikri'yle dağlara kaçmıştı ama uçaklar onları takip etti; açılan ateşle Fikri vuruldu ve öldü. Hava saldırısından sağ kurtulanlar, Kifri'li iki müsteşarın Şêx Kerim ve Sait Caf liderliğindeki cahş kuvveti tarafından kısa sürede yakalanacak ve kamyonlarla götürülecekti—ölümleriyle sonuçlanacak yolculuğun ilk adımı olarak tahminen Qoratû'daki "özel hazırlanmış kampa". O gün Belaga al-Kubra'da kaybolanlar arasında Raşit'in oğlu Ekber, üç erkek yeğeni, iki kız yeğeni ve onların yaşları bir ila yedi arasında değişen altı çocuğu da vardı.³⁶ Enfal'ın Dawûdî aşireti bölgesindeki özelliklerinden biri de kaybolanlar arasında kadınların ve çocukların fazlalığıdır.

9 Nisan sabahı Keler'i terkeden Binbaşı Munther İbrahim Yasin komutasındaki ordu birimlerinin birinci hedefleri, KYB'nin birinci malbendinin Karadağ bozgunundan sonra dağılan kısımlarının yerleştiği yerler olan Yukarı ve Aşağı Tilako köyleriydi.³⁷ Birliklerin ilerleyişi nispeten acısız olmuş gibidir ve 11 Nisan sabahı her iki Tilako da yalnızca dört askerin yaralanmasıyla sonuçlanan kısa bir çatışmadan sonra yıkıldı. Caf aşiretinin Roxzeyî kolunun yaşadığı bu bölge iyi bilinmiyordu, karayoluyla

ulaşılamayan yerlere birlikleri havadan nakletmek için helikopterler gerekliydi. Binbaşı Yasin'in kuvvetleri resmi kaydı olmayan bir dizi köyden geçti. Ama ne köyleri olduğu bilinmemesine rağmen tümü harabeye çevrildi.

Pek az Kürt aşiret grubu Caf-Roxzeyî kadar Enfal'dan etkilenmiştir. Caf'ın yarım düzineyi bulan altbirimlerinden biri olan Roxzeyî, bu bölgede yüzden fazla köyde oturmaktaydı; hepsi Enfal'da tamamen yok edildi. Roxzeyî'nin başı Berawa'da yaşayan Mahmud Tevfik Muhammed (d.1927) adında yaşlı bir adamdı. Germiyan'ın güneydoğu ucunda dar bir düzlüğe kondurulmuş bir köy olan Berawa, Karadağ dağlarına yakındı ve önemli KYB üsleri tarafından çevrelenmişti. Berawa Üçüncü Enfal bölgesinde yer almasına rağmen İkinci Enfal sırasında, Mart sonunda, meydana gelen kimyasal saldırılardan dehşete kapılan sakinleri kaçmıştı.

Mahmud varlıklı bir adamdı, ailesinin yirmi dört üyesi, bağlarla ve elma, incir ve nar gibi envai çeşit meyvanın olduğu bahçelerle çevrili büyük bir evde yaşıyorlardı. Top ateşi ve hava bombardımanı günlük hayatın bir parçası haline gelmişti, morallerini çökerten kimyasal silahlar oldu. Mart'ın sonunda Seysenan ve Karadağ'daki diğer hedeflere yapılan saldırılar üzerine Berawa halkı acil toplantı yaptı. Köyde KYB olmasına rağmen, Mahmud'un hatırladığına göre, "Halkın babası olan hükümete teslim olmaya karar verdik çünkü biz hiçbir siyasi partiyle ilişkisi olmayan yoksul çiftçilerdik. Ama onlar yapmadıklarını bırakmadılar." Oğlu ise şöyle devam etti "Onlara gittiğimizde hükümet bizi yakaladı, herşeyi yağmaladı ve bizi Enfalize etti.

Hiçbir şeyimiz kalmadı."38

Berawa halkı evlerini ve mallarını bırakarak Kulajo adında bir başka Roxzeyî yerleşimine doğru yola çıktı. Kulajo, kırk-elli haneden oluşan ve dağlardan güneybatıya doğru birkaç gün yürüme mesafesinde olan bir yerd. Üçüncü Enfal resmi olarak başlamamış olmasına rağmen tepeler şimdiden asker doluydu. Her kontrol noktasında köylüler, teslim olmak için hükümetin savunma hatlarına gittiklerini söylüyorlardı. Askeri birlikler engel çıkarmadan geçmelerine izin veriyordu ve sonunda rahat iki gece geçirdikleri Kulajo'ya ulaştılar. Ama üçüncü gün gördüler ki sığındıkları köyün etrafı sarılmış.

Ordu istihbarat raporlarına göre Keler görev gücü Kulajo'ya 13 Nisan sabahı saat 11:15'de ulaştı. Birlikler oraya gelmeden hemen önce sağ cenahlarında, Tepesewz denen yerde yoğun ama kısa süren bir direnişle karşılaştılar, "bu köy ezildi ve imha edildi, dört tüfek ele geçirildi."39 Enfal zamanında on iki yaşında bir çocuk olan Teymûr Abdullah üç yaşından beri Kulajo'da yaşıyordu.40 Buğday eken babasının burada küçük bir toprağı vardı ve köyün diğer erkekleri gibi köy "destek gücünün" bir üyesiydi. Teymûr dört kardeşin en büyüğüydü. Ailenin Hawara Berza tarafından buraya gelmesinden sonra üç kız kardeşi olmuştu. Bölgedeki diğer diğer köylerden kaçan akrabalarının aksine Teymûr, Middle East Watch'a, Kulajo halkının son ana kadar evlerinde kaldığını söylemiştir. Ama tankların ve ağır silahların, düz bir yoldan bir saat yürüme mesafesinde olan Tilako'dan kendilerine doğru ilerlediğini gördüklerinde her aile evinin çatısına beyaz bayrak asarak kaçtı. Teymûr'un babası da dahil tüm erkekler silahlarını köyün kuyularına ve diğer gizli yerlere sakladılar.

Teymûr alalecele toplanan eşyaları köhnemiş traktör römorkuna tıktırmak için ana ve babasına yardım etti. Çok geçmeden evlerine geri dönecekleri varsayımıyla önceki baharki köy boşaltma harekâtının sonucunda akrabalarının yerleştiği, Keler'in dışındaki yeni Sumoud kompleksine geçici olarak sığınmayı tasarladılar. Ama Kulajo halkı ve Berawalı kaçaklar, ordunun yalnızca bir çıkış yolu bırakmış olduğunu gördüler, bu onları güneye, Kifri-Keler otoyoluna yakın olan Melîstûra köyüne yönlendiren bir "huniydi"41 Melîstûra köyüne yolculuk traktörle iki saat sürdü; araçları çok yüklü olduğundan yavaş gittiler.

Kulajo'yu yıktıktan sonra birlikler arkalarında buldozerler ve boş IFA kamyonları olmak üzere kuzeye doğru yoluna devam etti. Kısa sürede Teymûr'un doğum yeri olan Hawara Berza'ya ulaşılar ve burası da günlük istihbarat raporunda "yakılmış ve yıkılmış" olarak geçmektedir.⁴² Bir sonraki köy olan Konê Kotr'a ordunun gelmesiyle yıkılması bir oldu. Altı aile önceden kaçmıştı. Ama dağlardaki askeri devriyeye yakalandılar ve onlarında Melîstûra'ya getirilmesi emredildi. Bir subay kimseye zarar gelmeyeceğine ve kısa sürede inşa edilecek olan yeni bir komplekse yerleştirileceklerine dair söz verdi. Bununla birlikte, Caf-Roxzeyî bölgesinin her yerinde olduğu gibi altı hanelik Konê Kotr'da da insanlar, otuzdört kişi kaybolacaktı. Berawalı yaşlı aşiret lideri Mahmud Tefik Muhammed, Berawa köyünde, iki karısı, yaşları iki ile onbeş arasında değişen on çocuğu ve yanısıra oğlu ve gelini ve onların altı çocuğu da dahil olmak üzere yakın akrabalarından otuz yedi kişiyi kaybetti. Bir pêşmerge üssü olan komşu Tepegaris köyünde ise yarıdan fazlası çocuk olan yirmi beş akrabasını kaybetti.⁴³

15 Nisan günü Keler kolu birlikleri, Awa Spi nehri yakınlarındaki Gulican köyünü yerle bir ederek ve yakarak, sağanak yağmurda, operasyonlarının en kuzeydeki sınırlarına ulaşılar. Gulicandan kaçan bir aile tepelerde Fatih Kerim Bey adlı yerel müsteşarın liderliğindeki cahşlara rastladı. Onlara "sizin devriniz sona erdi" dedi. "Devir hükümetin devri."⁴⁴ Onlara da anayola doğru gitmekten başka seçenek bırakılmadı.

Daha fazla yol gidemeyecek durumda olan yerinden edilen köylüler iki gece Melîstûra'da açık havada uyudular. Kalabalık saymanın mümkün olamayacağı kadar çoğalmıştı. Konê Kotr'dan Melîstûraya ailesiyle ve hayvanlarıyla emniyet içerisinde gelen bir adamın hatırladığına göre "Mahşer Günü gibiydi". Üçüncü günde askerler herkesin yola devam etmesini emretti. Keler'deki askeri üsden ordu kamyonları getirildi ve kendi vasıtaları olanların da takip etmesi emredildi. Bu kervan Diyala nehrini geçerek 1975'de zorla Araplaştırılan, 1970'lerdeki sınır temizliklerinde ve Irak-İran savaşının ilk yıllarında atıkların yığıldığı taşlı, kurak araziye girdi. Varış yeri Irak Ordusu 21. Piyade Tümeni karargâhının bulunduğu Baas Partisi Kuzey Büro Komutanlığı'nın 15 Mart tarihli emri uyarınca İstihbarat'ın kontrolü altında Qoratû istihkâmında kurulan "özel hazırlanmış kampı".⁴⁵

Üçüncü Enfal'ın 10. gününe doğru, 18 ya da 19 Nisan gibi, Kifri ve Keler kolları görevlerini tamamladı. Keler-Kifri otoyolu ve Awa Spi nehri arasındaki bütün direnişler ezildi; hiçbir köyde taş üstünde taş bırakılmadı. Biraz doğudaki Pîbaz ve Pûngele kuvvetleri de benzer başarılar kaydetti. Yarbay Muhammed Nazım Hasan komutasındaki Pîbaz görev gücünün, Sofî Rehîm ve Elî Wesman köylerindeki KYB kuvvetlerine boyun eğdirmesi iki gün sürdü ve 75. Milli Savunma Taburunun başındaki ismi bilinmeyen müsteşarın savaş alanından kaçtığına dair şikayetler oldu. Ama bu problemler aşıldıktan sonra seferin kalan kısmı olaysız geçti ve başka ondört köyü de ortadan kaldırdıktan sonra görev gücü üsse geri döndü.

Derbendîxan barajının onüç kilometre kadar güneyinde yer alan Pûngele köyü tarafında görev yapan birliklerin yolunda daha ciddi engeller vardı. İlk gün, Şêx Tawîl köyünü savunan pêşmerge biriminin sert direnişiyle karşılaştı. Burası birkaç gün önce de şiddetli bir çatışmaya sahne olmuştu. 17. Kolordu 1. Komando Alay komutanı Yarbay Selman Abdülhasan çatışmanın başlangıcında yaralandı ve yokluğu komuta zincirinin parçalanmasına neden oldu. Destek cahş taburlarından 131. incisi dağılık şekilde geri çekildi; bir subayın da olduğu ordu gücünün bir kısmı pêşmerge ateşiyle

kıpırdayamaz hale geldi. Diğerleri ise üç kilometre geri çekildi ve Qoratû'daki 21. Tümen'den takviye kuvvet istedi.

Hava saldırıları, tanklar, füze–fırlatan helikopterler ve ağır topların yardımına rağmen Şêx Tawil'deki elli pêşmergeye boyun eğdirmek ordunun 5 tam gününü aldı. Ama 13 Nisan gecesi köyü savunanlar çekilme emri aldılar.⁴⁶ Sonraki gün saat 14:30'da ordu görev gücünün yeni komutanı, Binbaşı Salim diye biri merkeze, Şêx Tawil ve komşu köy Bustane'nin "ele geçirildiğini ve yıkıldığını" bildirdi. Elli üç ailenin "milli saflara döndüğü" bildiriliyordu.⁴⁷

Böylece, iki hafta önce Caf–Roxzeyî aşiretinin lideri Mahmud Tevfik Muhammed önderliğindeki büyük bir köylü grubu tarafından kısmen terkedilmiş olan bölgenin içlerine serbestçe girebildiler. KYB, Irak Komünist Partisi ve İslami Hareketin daha küçük kuvvetleriyle birlikte Germiyan'daki son tabyalarına, 1800 metre yüksekliğindeki Zerda dağının batı cenahındaki bir dizi üsse sıkıştırıldılar. Bu bölge önceden İkinci Enfal sırasında doğudan döğülmüştü. Şimdi de batıdan ilerleyen birliklerin ve helikopterle sevk edilen Özel Kuvvetler'in (Quwat Khaseh) kuşatması altındaydı. Pêşmergenin daha fazla direnmesi mümkün değildi. Zerda Lıkaw'daki KYB'nin son savunma üssü de kısa sürede düştü; binlerce köylü Feqi Mustafa köyüne akın etti. Burada askeri birlikler ve cahşlar tarafından alınarak kamyonlara bindirildiler. Diğerleri ise sağ kalan pêşmergelerle birlikte Karadağ dağlarının sırtı boyunca kuzeye doğru çetin bir yolculuk yaptılar. 20 Nisan sabahı Püngele görev gücü, hedeflere ulaşıldığını bildirerek üsse döndü.⁴⁸

TOPLAMA NOKTALARI

"Bu insanlar ölüme gidiyorlar;

para ya da altınları yanlarına almış olamazlar."

–Bir köyün yağmalanması sırasında konuşan Irak Ordusu subayı.

Germiyan'ın güneyindeki Melîstûra, Feqi Mustafa ve Meydan, kuzeydeki Aliawa ve Leylan gibi köyler ve küçük kasabalar kaçan sivillerin yönlendirildiği ilk toplama merkezleriydi. Bu aşamada, bazı durumlarda, nereli oldukları kaydediliyor ve kimlik kartları acele bir şekilde incelemeden geçiriliyordu. Yakalanmalarının ilk aşamasından itibaren bir dizi uzman parti, polis ve istihbarat biriminden oluşan devasa bir bürokratik mekanizma Kürt "sabotajcılar" sorunuyla ilgilenmeye başlayacaktı. Ama operasyonun bu erken aşamasında hükümet adına ortada görünenler düzenli Ordu birlikleri ya da cahş milisleri üyeleri idi. İlk toplama merkezlerini "gelişigüzel yerler" şeklinde tanımlamak doğru olmazdı çünkü Kürtler açık ve tutarlı bir şekilde buralara yönlendirilmişti. Ama Aliawa ve Melîstûra gibi yerler aynı zamanda çok nüfus almışlardı, görüldüğü kadarıyla Enfal harekâtının etkinliğinin kırıldığı tek nokta buralarıdır. Hiç kuşkusuz bu kısmen Irak Ordusunun hatırı sayılır kaynaklarının bu kadar büyük sayıda tutukluyula uğraşmak için serpiştirilmesi nedeniyledi, ama kısmen de bu durum cahşların toplu tevkifatlarda oynadığı muğlak rolü yansıtmaktadır (Cahşın bir tanımı için bkz. s. 75–77)

Kuzey Germiyan harekâtında yerlerinden edilen köylüler için en az dört ana toplama merkezi vardı: Leylan, Aliawa, Qadir Kerem ve Çemçemal. Birçok tutuklu peş peşe bu merkezlerin ikisi hatta üçünden geçmiştir.

Kerkük'ün güneydoğusunda küçük bir nahiye olan Leylan'ın gelip geçen çok sayıda Kürt tutukluyu kaldıracak gelişkin bir altyapıdan yoksun olduğu anlaşılmaktadır.

Cabari aşireti köylerinden kaçan insanlar birkaç değişik yolla Leylan'a vardılar.

Bazıları, kasabanın –bu kadar küçük de olsa– kırlardan daha fazla güvenli olacağı, yiyecek ve su bulmanın daha kolay olacağını umarak kendi inisiyatifleriyle oraya geldiler. Ama Kara Hasan köyünden bir kadının söylediğine göre, düşmanca karşılandılar; yaya olarak Leylan'a yaklaştıklarında askerler kafalarının üzerinden

havaya ateş açtılar. Diğerleri ise, erkekler, teslim olmaya gittikleri Qadir Kerem'den cahşların gözetiminde Leylan'a getirildi. Gözleri ve elleri bağlanmıştı. Leylan'a gelen herkes gelir gelmez kayda alınıyordu. Kadınlar ağlıyor ve merhamet dileniyorlardı. Kendilerine sürekli, korkacak bir şey olmadığı ve hükümetin kendilerine yeni bir kompleksde toprak vereceği ve normal bir yaşam sürmelerine izin vereceği söyleniyordu. Ama kocalarından, oğullarından ve babalarından zorla ayırıp açık havada dikenli tellerin arkasına koyduklarında korkuları artmıştı. Bir tanığa göre "çok sayıda insan vardı" bir diğerine göre ise, "2.000'den fazla erkek, kadın ve çocuk vardı." Her yerde ordu ve cahş muhafızları vardı, güvenlik önlemleri kadınlar ve çocuklar için o denli sıkı değildi. Nitekim bazıları ilk etaptaki karışıklıkta isimleri kaydedilmeden sığışmayı başarmıştı. En az bir kadının, sorgulandıktan sonra gitmesine ordu subayları tarafından izin verilmişti. Kalanlar, erkeklerin IFA kamyonlarıyla bilinmeyen bir yere götürülmesine dek sekiz ya da dokuz gün boyunca, Nisan başındaki dolu fırtınalarında ve yağmurda açık havada uyudu.

Qadir Kerem kendi kaza dairesinin ana muamele noktası vazifesi görmüş olmasına rağmen çoğu insan için asıl toplama merkezi az biraz batıdaki yıkık vaziyette olan Aliawa köyüydü. Üçüncü Enfal'da, Süleymaniye valisinin kardeşi ünlü müsteşar Mutassım Ramazan Berzenci'nin karargâhı burasıydı. Enfal'dan sağ kalanlarla yapılan röportajlarda Mutassım'ın adı defalarca yöredeki diğer cahş komutanlarıyla—Adnan ve Sait Cabari, Rafet Gilli, Kasım Ağa ve Tehsîn Şewês ile birlikte, orta Germiyan'daki köylülerin kitlesel olarak yakalanması ve teslim alınmasının baş aktörü olarak geçmiştir.

Kaçan köylüleri yönlendiren değişik faktörler olmuştur —bu harekâtın öncekilerden farklı olmadığına dair naif beklentiler, kaçıp kurtulmaya dair zayıf da olsa umutlar, yasak bölgede ele geçirilme korkusu, köylerini toptan yakan birliklerin terörü. Ama bir tanesi daha eklenmişti: kendisi teslim olanlara af vaadi. Qadir Kerem camilerindeki hopörlörlerden yetkililer, köylülerin teslim olmaları için 10 Nisan'dan 12 Nisan'a üç günleri olduğuna dair çok sayıda duyuru yapmışlardır. Hatta bu süre zarfında tepelerde gizlendikleri yerlere gidip eşyalarını almalarına da izin verilecekti. Kendisi teslim olan erkekler cahş hizmetinden başka bir şeye mecbur edilmeyecekti. Bu çağrıya dair haberler mülteciler arasında tez yayıldı, kasaba halkı akrabalarına korkacak bir şey olmadığını söylüyorlardı. Şêx Mutassım ve diğer komutanların idaresindeki cahş birimleri tepelere de dağıldılar. Sağ kalan birisinin söylediğine göre "Hükümetin teslim olanlara zarar vermeyeceği ve kendilerine cahş belgeleri verileceğini söylüyorlardı. Ailelerini getirmeleri ve teslim olmaları söyleniyordu".⁴⁹ Mutassım'a bağlı cahş birimleri büyük bir erkek mahpus grubunu, ordu personelinin isimleri kaydettikleri yer olan Aliawa'da iki gün nezarete tuttu. Bu transit tesislerden geçen birine göre "Orada binlerce insan vardı, pêşmergeler, yoklama kaçakları, asker kaçakları ve pêşmerge kontrolündeki köylerden sıradan insanlar." Burada, müsteşarların mesajı tekrarlandı: erkekler arabayla bir saat kuzeydeki Çemçemal'de bulunan cahş karargâhına götürülecekti. Orada kendilerine cahş kimlik kartları verilecek ve sonra da Qadir Kerem'e döneceklerdi. Gidip ailelerini ve hayvanlarını alacaklar ve sonra da hükümet kontrolündeki bir mücemmaya yerleştirileceklerdi. Yakalanmalarının ikinci ya da üçüncü gününde Üçüncü Enfal sahasındaki askeri operasyonların komutanı Tuğgeneral Bareq, Aliawa'ya ziyarette bulundu. Huzurunda mahpuslar filme alındı. Bir başka tanığa göre de, benzeri bir sahne, muhtemelen aynı gün, Qadir Kerem merkezindeki yüzlerce kişinin tutulduğu polis karakolunda da yaşandı.⁵⁰ Bu kez piste bir helikopter iner ve üç adam çıkar, Tuğgeneral Bareq, Birinci Kolordu'dan Korgeneral Sultan Haşım ve Ali Hasan el-Mecid. Yine bir filme alma seansı olur, bu kayıtlar daha sonra ulusal televizyonda "ele geçirilen İranlı

sabotajcılarını" görüntüleri olarak yayınlanır. Haber klibi müteakip haftalarda birçok kez yeniden yayınlanır, ta ki Milli Güvenlik Konseyi bu klibin kullanımının aleyhte sonuçlar yarattığından şikayet etmesine kadar: halk bunların pêşmerge savaşçıları olmadıkları sıradan köylüler olduklarını anlamaya başlamıştı.⁵¹

Başka yüzlerce tutuklu –bir tahmine göre 2.000 kadar– kısa bir süreliğine Qadir Kerem’in hemen dışındaki boş durumdaki Kalkanlı kompleksinde tutuldu. Bu kompleks 1987 bahar harekâtında yerlerinden edilen köylüleri barındırmak amacıyla yapılmıştı. Yüzlercesi daha, Qadir Kerem’de kadınlar ve erkekler ayrı yerlerde olmak üzere bir ilkokula kondu. Bir kadının hatırladığına göre, "daha yaşlı diğer kadınlarla birlikte bir odaya konuldum. Oradaki tek genç kadın ben idim. Çok korkuyordum o yüzden yüzümü eşarbımla kapadım. Kimseyi görmek istemiyordum. Orada iki gün kaldık. Pencereden askerlerin erkeklerin gözlerini bağladığını ve dövdüğünü görebiliyordum."⁵² İki gün sonra, askeri bir otobüs geldi ve yaşlı kadınları Çemçemal’e götürdü. Burada evlerinden uzak ve perperişan vaziyette sokaklara bırakıldılar. Ama bu istisnai bir vakaydı ve nedenleri karanlıkta kalmıştır.⁵³

Qadir Kerem bölgesinden sağ kalan çok az sayıdaki genç erkekden birine göre, "Hükümete teslim olanların tümü kayboldu. Tepelerde kalmayı başaranlar ya da kasabalardaki akrabalarına saklanmaya gidenler ya da cahş akrabaların kurtardıkları ya da yerel müsteşara rüşvet verenler hayatta kaldı."⁵⁴

Qadir Kerem de Enfal’dan nasibini aldı. Getirilenlerin tutulduğu merkez olarak işlevini tamamlar tamamlamaz askerler ve Baas Partisi üyeleri, sakinlerinin isimlerini kaydetmek için ev ev dolaştılar. Aynı zamanda Emn hoporlörlerden halkı, birkaç kasabada olduğu gibi Enfal’dan kaçanları barındırmaması konusunda uyardı. Qadir Kerem halkına evlerini boşaltmaları ve Çemçemal dışındaki Şoreş kompleksindeki yeni evlerine taşınmaları için 15 gün süre verildi ve Mayıs başlarında kasaba yerle bir edildi. Bununla beraber, Enfal’ın mantığını gösteren bir şekilde bu insanlara başka şekillerde zarar verilmedi. Hatta evlerinin yıkılması karşılığında herkese 1.500 dinar (4.500 Amerikan Doları) tazminat ödendi. Qadir Kerem halkı 1987 Ekim nüfus sayımında kaydedilmişti. Savaşın içinde olmasına rağmen kasaba hâlâ, bürokratik terimlerle "milli saflar" içinde yer alıyordu.⁵⁵

Çemçemal, ele geçirilen Kuzey Germiyanlı köylülerin tutulduğu daha küçük ölçekli tutuklu merkezlerinin sonuncusuydu. Aynı zamanda kaza merkezi olan bu büyük kasaba Irak Kürdistanı’nın bu kısmında zarar görmemiş nadir nüfus merkezlerinden biriydi. Leylan ya da Qadir Kerem gibi ön toplama noktalarından Çemçemal’e kamyonla götürülenler için son durak ya tugay merkezi (liwa’) ya da cahş merkeziydi. Erkek tutuklulardan bazıları buraya otobüsle getirildi ve askerler ifadelerini otobüste aldı. Burada da tutuklulara af ilan edildiği ve korkulacak birşey olmadığına dair garantiler verildi. Ama genel manzara pek hayra alamet değildi, tutuklular otobüsün penceresinden askeri üsteki aç, yırtık pırtık elbiseli binlerce erkek, kadın ve çocuğu görebiliyorlardı.

Diğer erkekler ise arkası açık IFA kamyonlarıyla Çemçemal’e nakledildiler. "Muhafızların elinden çok çektik," dedi bir tanesi. "Gözlerimiz ve ellerimiz bağlanmıştı, defalarca kamyonlardan indirildik bindirildik. Kamyonun bir kapısı ve de merdiveni vardı. Önümüzü göremediğimiz ve ellerimizi kullanamadığımız için birçoğumuz yere düştü. Tersimiz dönmüştü."⁵⁶ Başka bir erkek şunları da ekledi, "Tugay merkezinde kelimenin tam anlamıyla kamyonlardan dışarı atıldık ve sonra da isimlerimizi ve adreslerimizi aldılar."⁵⁷ İlk kez olmak üzere tugay merkezinde hükümetin diğer birimleri de müdahil olmaya başlamıştı. Çemçemal sokaklarından geçtikten sonra tutuklular kendilerini korkulan gizli polis kuruluşu Emn’in kapısında buldular.

Bu aşamada pek görülmemiş bir acıma ve dayanışma eylemi vuku buldu. Enfal, hem cahş üyeleri hem de kasabalı Kürtlerin adları bilinmeyen birçok ferdi cesaret örneğine şahit oldu ve bu sayede de birçok can kurtuldu. Ama Çemçemal kasabası halkının soydaşları Kürtlerin kamyonla sokaklarından geçirilmesine verdikleri tepki daha farklıydı. Tutukluları kurtarmak için canlarını tehlikeye atarak –ve bazı durumlarda can vererek– kendiliğinden silahsız bir isyan başlattılar.⁵⁸

Çemçemal protestosunda cahşların parmağı olduğu ve şansın da rol oynadığına kuşku yok. Tutukluları Çemçemal tugay merkezinden nakletmek için kullanılan kamyonlar askeri IFA'lar değildi, bunlar el konulmuş sivil araçlardı ve sürücüleri de sivillerdi. Cahş muhafızlar, çaktırmadan, bu sürücülerden bazılarını kadın mahkumları serbest bırakmaları için ikna ettiler. Sürücüler kasaba halkının kamyonları taşlaması ve camları kırmasını fırsat bildiler. Serbest kalmayı başaran Qirtsa köyünden 20 yaşında bir kadının, Perjin'in söylediğine göre "Küçük çocuklar bile camları kırmak için ceplerine taş koymuşlardı."⁵⁹ Askerler göstericilerin üzerine ateş açtılar ve kalabalığı bombalaması için MİG savaş uçaklarını ve helikopterleri yardıma çağırdılar. Perjin şunu söyledi, "Elbisem Bareq'in askerlerinin mermileriyle doluydu". Bir diğer anlatıya göre olaylarda beş kişi öldü oniki kişi yaralandı.

Ayaklanma ilk başta kısmi bir başarı elde etmiş benzer. Onlarca insan kaçtı ve Çemçemalliler onları sakladı –"insanlık için." Ama hikaye burada sona ermiyor. Daha sonra Emn ajanları tarafından ele geçirilen bu kaçaklar halkın gözü önünde infaz edildiler ve Irak ile ilgili bir çok tanık ifadesinde de geçen korkunç bir ayrıntı olarak, hayatta kalan aile üyeleri mermilerin parasını ödemeye zorlandı.⁶⁰

Perjin, Çemçemal'de saklandığının ikinci günü Irak Televizyonu bülteninde Enfal hakkında bir haber izledi. Bu hemen hemen kesinlikle Ali Hasan el-Mecid ve komutanlarının 10 Nisan günü Qadir Kerem'deki polis karakolunu ziyaretinde çekilen filmi. Bir grup "yakalanan [Celal]Talabani'ye bağlı İran ajanlarını" gösteriyordu. Gözbağına rağmen kocası Fareq ve köyünden başka adamları tanıdığını düşünüyordu. Bu onu son görüşüydü.

Germiyan'ın güney kısmında bu toplama merkezlerine karşılık gelen iki yer vardı. Dawûdî aşireti bölgesinde ele geçen ya da Tezeşar'daki KYB üssüne kimyasal saldırıdan sonra bu kısma kaçan diğer köylüler önce Tuzxurmatu'daki boş durumdaki gençlik merkezine götürüldüler. Bazıları daha yakalandıkları noktada cinsiyetlerine göre ayrılmıştı; birarada kamyonla götürülenler gençlik merkezinde iki ayrı binaya kondu ve orada üç gün ila bir hafta arası değişen bir sürede kaldılar. En az on Dawûdî köyünden tanıdıklara rastlayan kurtulanlardan birine göre kadınların ve çocukların kaldığı binada 4.000 civarında insan vardı.

Leylan'da olduğu gibi, az sayıda insan gardiyanlık yapan cahşların yardımıyla kaçmayı başardı. Söylendiğine göre merhamet sahibi bir müsteşar okulun camlarından birini kırarak çok sayıda kadın ve çocuğun geceleyin kaçmasını sağladı. Onun sayesinde hayatları kurtuldu. Bir çoğu Arap olan düzenli askerler çok daha sert davrandı, "maruz kaldıkları her şeyi hak ettiklerini çünkü pêşmergeyi desteklediklerini" söyleyerek kadınların paralarını ve ziynet eşyalarını aldılar.

Tuzxurmatu'dan kamyonlara bindirildikten sonra kaybolanlar arasında yüzlerce kadın ve çocuk da bulunmaktadır. Bir Dawûdî köyünden yaşlı bir kadın kardeşini, kocasını, babasını ve kuzenini –ve iki gelinini ve büyük olanın altı küçük çocuğunu bir daha hiç görmedi. Gelinlerinden daha genç olanı, "Leyla adında yeni evlenmiş çok güzel bir kız" askerler tarafından sürüklenerek götürüldü. Kaynanasının elbisesine yapıştı, yaşlı kadın onu götürmemeleri için askerlere yalvardı. Ama askerler yaşlı kadını kenara ittiler ve Leyla'yı bir daha gören olmadı.⁶¹

Caf-Roxzeyî köyleri de dahil olmak üzere Güney Germiyan'ın geri kalan kısmı için ana işlem merkezi Qoratû'daki bir istihkâmıdır. 1980'lerde Irak Kürdistan'ı genelinde inşa edilen Sovyet-tasarımı çirkin, büyük istihkâmlardan biri olan burası 21. Piyade Tümeni üssü olarak kullanılmaktaydı. Eylül 1991'de Süleymaniye'deki Kürt ayaklanmasından sonra Qoratû, daha güneyde yeni bir hatta çekilen Iraklı birlikler tarafından dinamitlenmişti. İki ay sonra Iraklı yazar Kenan Makiya istihkâmı ziyaret etti. İran sınırına bakan yüzde "Kürt çiftçilerin ot ya da hayvan taşıırken traktörlerin arkasına bağladıkları cinsten kırk belki de elli römork" gördü. Kulajo köyünden, 12 yaşındaki Teymûr anne-babasıyla ve üç küçük kızkardeşiyle böyle bir ağaç römorkla gelmişti. Makiya şöyle devam ediyordu, "Yığın halindeki solmuş elbise ve geleneksel Kürt pantolonu olanı şalvarlar bu vagonlardan yerlere saçılıyor veyahut toz ve yeşil ot xorumları içinde çürüyordu. Çok sayıda çift lastik ayakkabıdan geriye kalan ayakkabı tekinden geçilmiyordu."62

Bir köylünün Middle East Watch'a söylediği, "İstihkâmda en az on bin kişi vardı...Hepsi de aç, yorgun ve korkmuş vaziyetteydi. Kimse ne olup bittiğini bilmiyordu ama kötü bir şeyin olacağını biliyordum. Başkasıyla konuşmak yasaktı. Hepimiz sessiz vaziyette ne olacağını görmek için bekliyorduk."63

Bazı tutuklular aç ve susuz bırakıldıkları Qoratû'da yalnız bir gece kaldı; daha fazla kalan diğerleri ise daha uzun süreler aç susuz kaldıklarını söylediler. "Tümen merkezinde üç gün çadırlarda kaldık. Günde kişi başına bir parça ekmek ve de su veriyorlardı. Sayılamayacak kadar çok sayıda insan vardı. Ordu herkesin adını kaydediyor ve sorular soruyordu: aşiretinin adı, pêşmergeyi mi yoksa hükümeti mi tuttuğu. Pêşmergeye bağlı olduklarını söylemeye korkuyordu herkes. Çiftçi ya da çoban olduklarını söylüyorlardı."64

Teymûr dört yıl sonra Qoratû'daki sahneyi dünmüş gibi hatırlıyordu. "Keler bölgesi köylerinden herkes oradaydı. Salonların tümü doluydu. Muhtemelen elli salon vardı ve her salonda 100 ila 150 insan vardı. Yiyecek olarak çok az şey veriyorlardı: çorba, ekmek ve su. Ailelerin birlikte kalmalarına izin vermişlerdi. Gardiyanlar ordudandı, herkes hâki giyinmişti. Mahpuslarla konuşmuyorlardı. Öldürüleceğimizden korkuyorduk ve herkes birbiriyle bunu konuşuyordu çünkü biliyorduk ki bu öncekilerden farklı bir harekâtı. Cahşlar bize yalan söylemişlerdi."65

CAHŞLARIN ROLÜNDEKİ MUĞLAKLIKLAR

Müsteşarlar aslında yalan söylemişlerdi –veya en azından tutamayacakları sözler vermişlerdi. Cahş kuvvetlerinin Enfal'daki çelişkili rolü hakkında burada son bir söz söylenmeli. Ordunun suç ortakları olarak şüphesiz binlerce Kürdün ölümüne gönderilmesine yardım ettiler. Cahş birimleri kendilerine verilen çeşitli görevleri yerine getirdiler. Ordu konvoylarını korudular, ileri keşif gücü ya da kurbanlık olarak askeri birliklerin önünde köylere girdiler. İlerleyen ordunun önünden kaçanları dağlardan topladılar ve emniyette olacaklarına dair verdikleri sözleri çiğneyerek onları hapse soktular. Hiçbir zaman olmayan bir affın faydalarına dair vaatlerde bulunarak mültecilere yalan söylediler – bunun hükümetin bitmeyen yeniden iskan harekâtlarından biri olduğu ve sonuçta hükümetin kontrolündeki mücemma'atda "modern hayatın" nimetlerinden yararlanacaklarını vaat ediyorlardı. Zaman zaman cahşların subaylara, nezarethanedeki köylülerin "çatışmada ele geçirildiği" yolunda yanlış beyanları da olmuştur –ya yaranmak için ya da muhtemelen para ya da maddi ödül alma beklentisiyle.

Ve maddi ödül de vardı: Kelimenin tam manasıyla, Kur'an'daki anlamıyla, "imansızın ganimetlerinden" yararlananlar cahşlar olmuştur. Enfal seferi için çıkarılan emirlerde belirtildiği gibi, "Milli Savunma Taburları'nın danışmanları (müsteşarlar)

ya da onların savaşçıları tarafından ele geçirilen, ağır, destek ve orta silahlar dışındaki her şey bedelsiz olarak kendilerine verilecektir." 66

Baas Partili "yoldaş" bunu bir cahş liderine şöyle tercüme etmiştir, "Adamları bize ver, malları senin olsun."67 Ordu istihbarat subaylarının verdiği bir seminerde eski müsteşara şu söylenmişti, "Pêşmergeler birer imansızdır ve onlara böyle davranmak gerekir. Onlarla savaşırken ele geçirdiğiniz pêşmerge mallarını almalısınız. Tıpkı koyunları ve sığırları gibi karıları da sizin helalinizdir"68 Ve gerçekten de cahşlar, terkedilen köyleri yakmadan ve yıkmadan önce acımasızca talan etmişlerdir. Bir köylünün anlattıkları bunun tipik bir örneğidir:

Saklandığımız mağarada kocamla birlikte cahşlar tarafından yakalandık, bize ne birşey söylediler ne de bir neden belirttiler. Sadece kocamın kimliğini sordular ve aldıkları kimliği geri vermediler. Cahşlar benim de bulunduğum sırada bütün mefruşat da dahil olmak üzere evimdeki herşeyi aldılar. Param yoktu ama ziynet eşyalarımı, hayvanlarımı ve traktörümü aldılar ve hepsini bir kamyonu yüklediler. Köydeki diğer evleri de aynı şekilde silip süpürdüler. Sonra onları, elbiseler gibi evlerin içinde buldukları ve kendilerinin ve askerlerin işine yaramayan şeyleri yakarken gördüm. Evleri ateşe vermek için kerosen kullandılar; gözlerimle gördüm.69

Ama bir çok cahşın kendilerine verilen görevi gayretli bir şekilde yerine getirmesine rağmen Irak rejiminin Kürt milislerin güvenilirliğine dair kuşkularının eski ve köklü olduğu ve bazı cahş üyelerinin başlangıçtaki aramalarda kasabalardaki ve komplekslerdeki birçok insanı kaçırdığı da bir gerçektir. Evini yağmalanırken ve yakılırken gören bu köylü de aslında cahşlar sayesinde sağ kalabilmiştir. Şöyle devam ediyordu, "Diğer cahşlar Zil'lerin muhafızlığını yapıyordu. Kontrol noktalarında orduya içinde koyun olduğunu söylüyorlardı. Cahşlar bu köyden birçok kadın ve çocuğu bu yolla kurtardılar."70

Cahşlar merhamet gösterdikleri bazı olaylarda bunu, tıpkı onları yağmalama alemlerine sevkeden adi güdülerin çekiciliğine kapıldıkları gibi rüşvet için yapmışlardı. Qadir Kerem nahiyesine bağlı bir Zengene köyü olan Qêtewan'dan genç bir adam yardım etmesi için bir cahşı nasıl ikna ettiğini hatırlıyor: "Ailemden birçok kadın ve çocuğu gruplar halinde Kerkük, Qadir Kerem ve diğer yerlere götürerek kurtarabildim. Kontrol noktalarında cahşlara rüşvet olarak yiyecek, yoğurt vb. yanımda ne varsa ondan veriyordum." 71

Ama başka tanık ifadeleri, cahşların zaman zaman cömert davranışlarının en akla yakın nedeninin, onların da samimi olarak köylülere söyledikleri, kendilerine söylenmiş olan yalanlara inanmış oldukları olabileceğini düşündürüyor. Middle East Watch, birimi ya da fawjı, ordu tarafından "köylerdeki erkekleri tutuklamaları, öldürmeleri ya da kışlaya getirmeleri" istenen eski bir müsteşar tespit etmiştir. Ancak bunun başka bir örneği yoktur ve bu tanıklık Enfal'ın sekizinci ve son aşamasına sahne olmuş kuzeydeki Duhok vilayetindeki bir köyden gelmiştir, anlaşıldığı kadarıyla bu aşamada ordunun sürekli emirleri birçok açıdan değişikliğe uğramıştır. Çok daha yaygın olan ve kesinlikle Germiyan'daki Üçüncü Enfal'ı temsil eden bir kanı ise, müsteşarlar ve adamlarının toplu tevkifatlar ileri bir aşamaya varana kadar rejimin niyetlerinden habersiz olduğudur.

Caf-Roxzeyî aşiretinden bir müsteşar, ki birimi Teymûr Abdullah Ahmed'in memleketi olan Kulajo da dahil olmak üzere güney Germiyan'ın bir çok köyünde görev yapmıştır, şunları söylemiştir: "Ordu bana hiçbir zaman yakalanan köylülerin nereye gönderildiğini söylemedi. Ben hep güneye götürüldüklerini düşündüm.72 Katledebileceklerini hiç düşünmedim. Cahşların yaptığı, köylülere ulaşmak için en iyi yolları bulmaya yardım etmek ve kaçan köylüleri yakalamak ve onları orduya teslim etmekten ibaretti." Bir gün bir subaya, esirlere ne yapılacağını sordu. Aldığı cevap,

"Onları modern köylere götürüyoruz" oldu. Ama bu müsteşar daha sonra, bir ordu kampını (muhtemelen Qoratû'dakini) ziyaret etme fırsatı bulduğunda ve orada çok sayıda tutuklu gördüğünde kuşkulanmaya başladı. Bir subaya neler olduğunu sordu, "Bundan sana ne" cevabını aldı. Müsteşarın şüpheleri yerini kanaatlere bıraktığında vicdan azabı duyduğunu söylüyor: "Bu operasyonda yer alarak kendi üzerimize tükürüyoruz; bu bir suçtu."⁷³

Görünen o ki bazı cahşlar duruma, Tuzxurmatu'daki işlem merkezinde aymışlardır. Duygularının değiştiğini mahkumlar da anlamıştır. "Eski bir tutuklunun söylediğine göre, "Müsteşarlar kadınlar ve erkeklerin ayrıldığını gördüklerinde ne olacağını biliyorlardı ve tedirgin olmuşlardır. Müsteşarlar gizlice kadınları uzaklaştırmaya çalıştılar."⁷⁴

Waranî köylülerinden bir başkasını yakalayan bir cahştı, onu Tuzxurmatu'ya getirmiş ve orduya teslim etmişti. Hemen, "erkekleri kadınlardan ayırdılar ve onları Tikrit'e getiren kamyonlara tıktılar. Ne olduğunu sordüğümüzde subaylar, Tikrit'de daha rahat edeceklerini söylediler." Cahşlar kuşkulanmaya başlamışlardı. "Bazıları daha önce yakalayıp orduya teslim ettikleri insanları kurtarmaya başladı. Bir cahş bu şekilde on kadını kurtardı. Daha sonra bizleri evlerine götürüp sakladılar."⁷⁵

Ama cahşların rolü hakkında gerçek sorun güçlerinin ne olduğunda düğümlenmektedir. Enfal'ın operasyonel hiyerarşisi içerisinde Kürt milisler piramidin en altında, düzenli ordunun sıradan bir erinden bile aşağıdaydılar. Ali Hasan el Mecid'in atanmasına kadar cahş üyeliği belirli bir dereceye kadar korunma sağlıyordu. 1986'da yürütülen köy yıkımları ile ilgili Emn belgeleri, erkekleri cahş olanların kayırdığını açıkça belirtmektedir.⁷⁶ Ama şimdi kurallar değişmişti, rejim–yanlısı bazı köyler diğer Kürt köyleriyle birlikte yakıldı ve yerle bir edildi.

Yakalanan köylülere cahşların verdiği sözler, ne kadar samimi olursa olsun boş sözlerdi. Güney Germiyan'da yanmakta olan Gulicandan, bir Caf–Roxzeyî köyü, kaçan varlıklı bir çiftçi, yardım için bölgenin en kuvvetli müsteşarı olan Fettah Kerim Bey'in kuvvetlerini aradı. Korkmaması söylendi: "Benim müsteşarla birlikte olduğum ve yanımda yedi ailemin olduğuna dair bir kağıt verdi. Bu kağıdı yanımdan ayırmadığım takdirde ordunun bana dokunmayacağını söyledi."⁷⁷ Bu konuşmadan sonra rahatlayan çiftçi yönünü Serqe'ye giden ana yola çevirdi, burada bir grup asker durmasını emretti. Kendinden emin bir şekilde müsteşarın mektubunu uzattı. "Bu Fettah Bey de kim?" diye sordu asker. Arapçada bir aşağılama ifadesi olan, "Ne olacak pabucum" diyerek alay etti. Mektup değersizdi ve çiftçi diğer tüm tutuklularla birlikte Qoratû'daki 21. Tümene götürüldü.

Birçok eski müsteşar Middle East Watch'a, Ali Hasan el–Mecid'le ve Birinci ve Beşinci Kolordu komutanlarıyla Kerkük ve Erbil'de yapılan toplantılar hakkında bilgi vermişlerdir. Bu toplantıları

notlar:

1 Keler'den Derbendîxan'a giden anayol üstünde bulunan Pîbaz kasabası, orada gömülü olan, türbesinden her Cuma akşamı ışıklar saçılan ulu kişinin anısına Bavênur–Işıklı Baba– olarak da bilinir.

2 KYB'nin Germiyan eski komutanı ile yapılan Middle East Watch röportajı, Süleymaniye, 28 Mart, 1993.

3 Middle East Watch röportajı, Beyincan kompleksi, 19 Mayıs, 1992. O tarihlerde, hele yeni yayınlanan kararnamelerle firar etmenin cezasının ölüm olduğu düşünüldüğünde yoklama kaçaklarının teslim olması için bir özendirme olması

mümkün değildi,. Kaçakların meydanlarda infaz edilmesi ve hatta televizyondan gösterilmesi sıradan bir olaydı. Bkz. s. 132.

4 Middle East Watch röportajı, Süleymaniye, 25 Temmuz, 1992.

5 Doğu Bölgesi askeri istihbaratından Kuzey Bürosu'na gönderilen "acil ve gizli" ibareli bölge raporunda terkedilmiş olan Kılar köyüne 26 Nisan'da şafakta yapılan bir baskın anlatılmaktadır. 444. Piyade Alayı'nın üç silahlı bölüğü "Üçüncü Enfal Operasyonu neticesinde köye sızan aileleri" bulmak için köyü kuşattı. Bu kesimdeki çatışmaların tümü en az bir hafta önceden bitmişti.

6 Tezeşar (nahiyesi Qadir Kerem) köyüne bir kimyasal saldırı yapıldığına dair güvenilir raporlar vardır. Ayrıntılar için bkz. s.134–135. Middle East Watch, Enfal sırasında Xalo Bazyani'ye (Kara Hasan) gaz saldırısında bulunulduğuna dair doğrulanmamış raporlar da almıştır.

7 Bu telgrafların başlığı genel olarak "Umala İran sinopsisi" şeklindedir ve tarihleri 9–27 Nisan, 1988 arasındadır. Bir dosya içerisinde birbirine bir iple bağlanmış şekilde bulunan bu telgrafların kapağında el yazısıyla "Üçüncü Enfal Operasyonu (Qadir Kerem Kesimi) hakkında Dosya, 9 Nisan 1988" yazılıdır. Tüm ayrıntılarına rağmen, Germiyan sahası hakkında kapsamlı bir dosya olmadığı bellidir. Belgelerin çoğu Keler Askeri İstihbaratı veya İkinci Kolordu kaynaklıdır ve Germiyan'ın güney kısmındaki operasyonları anlatmaktadır. Tuzxurmatu ve Çemçemal İstihbarat'ından gelen birkaç telgraf ise daha kuzeydeki eylemler hakkında bilgi vermektedir. Bu belgelerden bazıları, BM İnsan Hakları Komisyonu Özel Raportörü'nün 19 Şubat 1993 tarihli Irak raporunda yayınlanmıştır, loc. cit., s. 102–117.

8 İkinci Kolordu'nun 14 Nisan 1988 tarihli 10724 no'lu telgrafı Kifri kolunun eylemlerini anlatmaktadır. "Aziz Qadir köyünü işgal ettikten sonra, köyün içinde bulunan kuvvet evlerin içinde ev eşyası ve sabotajcılarının ve şarlatan Humeyni'nin resimleri ve belgelerinden başka bir şey bulamadı. Köy yakıldı."

9 Keler İstihbarat'ının Doğu Bölgesi İstihbarat'ına gönderdiği 13 Nisan 1988 tarihli 10687 no'lu telgraf; İkinci Kolordu'nun Kuzey Büro Komutanlığı'na gönderdiği 21 Nisan 1988 tarihli 11386 no'lu telgraf.

10 Emn Keler, "gizli ve acil" ibareli telgraf, no.19442, 20 Ağustos, 1988. "Yasak bölge topraklarının sürülmesinin önlenmesi ve yakılması" emri Kuzey Büro tarafından verilmiştir, bildiri no.3821, 3 Temmuz, 1988.

11 Görev gücü 65. Özel Kuvvetler Tugayı'ndan oluşuyordu, 58. ve 200. Milli Savunma taburları (cahş) ise destek veriyordu. Tuzxurmatu İstihbarat telgraf no. 10340, 10 Nisan 1988. Telgrafta bir diğer cahş biriminin "misyonunu yürütmekte başarısız olduğu için görevden çekildiği" bildiriliyordu. Kürt milislerinin yetersizliklerine dair şikayetler sık sık bu telgraflarda yer alıyordu.

12 20 Haziran tarihli SF/4008 no'lu Kuzey Büro Komutanlığı direktifinin 4. paragrafı, yukarıda s. 120 zikredilmiştir

13 Waranî'nin eski sakinleriyle Bînesilawa kompleksi ve Süleymaniye'de yapılan Middle East Watch röportajları, 19 Nisan ve 12 Mayıs, 1992.

14 Middle East Watch'un röportaj yaptığı çok sayıda tanığa göre, silahlı kuvvetlerin kullandığı frekansa girmek pêşmerge ve köylüler için sıradan bir işti. Germiyan'daki bir KYB komutanı kimyasalların Tezeşar'da kullanıldığından emin değildi, ama diğer röportajlarda yapılan sık göndermelerle birlikte görgü tanıklarının ifadeleri böyle bir saldırının olduğuna dair ikna edici kanıtlar sunmaktadır. Eski Şêx Hamid ve Kanîqeder Xwarû sakinleriyle Beyincan kompleksi ve Süleymaniye'de yapılan Middle East Watch röportajları, 19 Mayıs ve 25 Temmuz, 1992 ve 19 Mart, 1993. 10 Nisan'da ikinci bir kimyasal saldırının olmuş olması da mümkündür. Yakınlardaki Talu köyünde koyun yetiştiriciliği yapan bir köylü sağ kalan pêşmergelerin bu yöne

kaçtığını ve gece yarısına doğru uçaklar tarafından bombalandığını bildirmiştir. Bu adamın söylediğine göre Talu'da on kişi kimyasallardan ölmüştür. Middle East Watch röportajı, Daratû kompleksi, 18 Nisan 1992.

15 Tuzxurmatu İstihbaratı telgraf no. 10334, 10 Nisan, 1988.

16 Middle East Watch röportajı, Beyincan kompleksi, 19 Mayıs, 1992.

17 "Al-Qadissiyah kahramanı" (İran–Irak Savaşı) olan General Bareq bu sefer de Kerkük petrol sahasını koruyan bir Özel Kuvvetler birliğinin başındadır. Diğer tanıklar kendisini İkinci Enfal sırasında Gilazerda Dağı'nda gördüklerini söylemişlerdir. Eski Irak polis şefine göre Bareq 1980'lerin ortasında güneydeki Şii muhaliflere karşı askeri seferlerin de komutanıydı. (Middle East Watch'un Hamdi Abdülmecid Gilli ile röportajı, Süleymaniye, 24 Temmuz, 1992.) Söylendiğine göre Bareq, Başkan Saddam Hüseyin'i devirmek için yapılan bir komploya karıştığı şüphesiyle 1991'de infaz edilmiştir.

18 Çemçemal İstihbaratı'ndan Doğu Bölgesi İstihbarat merkezine gönderilen 10488 no'lu telgraf, 11 Nisan 1988. Bölgenin bu kesiminde, Xalo Bazyanı köyüne karşı bir kimyasal saldırıda bulunulduğuna dair teyid edilmemiş raporlar vardır.

19 İbrahim Gulam'ın eski bir sakiniyle yapılan Middle East Watch röportajı, Süleymaniye, 28 Haziran, 1992.

20 Zengene, İran–Irak sınırının her iki tarafında da yerleri olan Kürdistan'ın birleştirilmemiş en büyük aşiretlerinden biridir. Enfal sırasında Cabari aşireti, müsteşarları Sait ve Adnan Cabari'nin rejim yanlısı tutumlarına rağmen himaye görmemiştir. Kürt aşiretleri ve aşiret konfederasyonları hakkında genel bilgi için bkz. Izady, The Kurds, s. 74–86.

21 Her iki alıntı da Hınara'nın eski sakinlerinden biriyle yapılan Middle East Watch röportajlarından yapılmıştır, Süleymaniye, 21 Mayıs ve 28 Haziran 1992.

22 Middle East Watch röportajları, Cididhê Zap kompleksi, Erbil, 2 Mayıs ve 16 Temmuz, 1992.

23 Middle East Watch röportajı, Süleymaniye, 21 Mayıs, 1992. Tehsîn Şewês'de dahil olmak üzere en çok nefret edilen müsteşarların bir çoğu daha sonra 1991 Mart ayaklanması sırasında taraf değiştirip pêşmergeye katıldı, bu karmaşık Kürt siyaseti alanında yeni bir dönemeçtir.

24 Gülbağ vadisindeki çatışmada yer alan eski bir KYB komutanıyla yapılan Middle East Watch röportajı, Keler, 30 Mart, 1993. Yukarı ve Aşağı Gülbağ'ın düşmesi 10488 no'lu Çemçemal İstihbaratı telgrafında bildirilmiştir, 11 Nisan, 1988.

25 Middle East Watch röportajı, Süleymaniye, 21 Mayıs, 1992.

26 En fazla korkulan müsteşarlardan biri olan Şêx Mutassım, Süleymaniye valisi ve daha sonra da resmi Kürdistan Özerk Bölge Yürütme Konseyi başkanı olan, Saddam Hüseyin'in sadık adamlarından Şêx Cafer Berzenci'nin kardeşidir.

27 Middle East Watch röportajı, Süleymaniye, 12 Mayıs, 1992.

28 Bu bölgesel kalıpları anlamak için bkz. Ek D, s. 427.

29 ABD Savunma Harita Kuruluşunun bu kısım ile ilgili yaprağı, yaprak no. 5060 III, Pencangoştê Hacı Muhammed, Pencangoştê Hacı Muhammed Ağa ve Pencangoştê Şêx Mustafa köylerini göstermektedir. Böyle isimlendirmeler Irak Kürdistanı'nda çok yaygındır.

30 Hesên Kanoş ve Dirozna, Şoreş kompleksi ve Süleymaniye'nin eski sakinleriyle yapılan Middle East Watch röportajları, 9 Mayıs ve 28 Haziran, 1992. Resool, Sengaw nahiyesinde Enfal sırasında yıkılan toplam altmış–yedi köy arasında bu köylerin tümünü belirtmiştir.

31 Generalin tam adı verilmemiştir. Kifri kolu, 100., 131. ve 197. Milli Savunma Taburlarıyla desteklenen 417. ve 444. Piyade alayları birliklerden oluşuyordu. Keler

İstihbarat'ının Doğu Bölgesi İstihbarat'ına 10212 ve 10238 no'lu telgrafları, 9 Nisan, 1988.

32 KYB bölge komutanıyla yapılan Middle East Watch röportajı, Süleymaniye, 1 Ağustos, 1992; bu röportaj eski bir Omerbel sakiniyle yapılan bir röportajdaki ayrıntıları desteklemektedir, Binêslawa kompleksi, 7 Temmuz, 1992.

33 Keler İstihbaratı'ndan Doğu Bölgesi merkezine gönderilen 10687 no'lu "gizli ve acil" ibareli telgrafta, 13 Nisan, 1993, Aliyanî Teze'nin 13 Nisan günü saat 08:30'da "yakıldığı ve yıkıldığı" bildirilmektedir.

34 Middle East Watch röportajı, Aliyanî Teze köyü, 30 Mart, 1993. Kişinin isteği üzerine kimliği saklı tutulmuştur.

35 Keler İstihbarat'ından Doğu Bölgesi İstihbarat'ına telgraf, no.10468, 11 Nisan, 1988.

36 Middle East Watch röportajı, Sumoud kompleksi, 20 Mayıs, 1992.

37 Keler İstihbarat'ından Doğu Bölgesi İstihbarat merkezine gönderilen telgrafta subayın ismi belirtilmektedir, telgraf no. 10212, 9 Nisan, 1988.

38 Middle East Watch röportajı, Sumoud kompleksi, 20 Mayıs, 1992.

39 Keler İstihbarat'ından Doğu Bölgesi İstihbarat merkezine telgraf, no.10687, 13 Nisan, 1988.

40 Teymûr'un hikâyesi –uzun bir süre Enfal infaz mangasından kurtulan yegane kişi olarak bilindi– pek çok kişi tarafından anlatılmıştır. Buradaki anlatı, Middle East Watch röportajından alınmıştır, Sumoud kompleksi, 29 Temmuz, 1992.

41 Söylendiğine göre güney Germiyan'ın diğer kısımlarından köylüler otoyolun öbür tarafındaki Meydan kasabasına sürülmüştü.

42 Ordu Hawara Berza'nın yakılışının saatini 17 Nisan 17:27 olarak kaydetmektedir. Keler İstihbarat'ından Doğu Bölgesi İstihbaratı merkezine telgraf, no. 11180, 19 Nisan, 1988.

46 Şêx Tawil'de savaşı bir pêşmergeyle yapılan Middle East Watch röportajı, Keler, 31 Mart, 1993.

47 Ele geçirilenlerin birçoğunun iskan edilmekten ziyade öldürülmesine rağmen olayların üstünü örten bu terminoloji Enfal dönemi resmi haberleşmelerinde görünmeye devam etmiştir. İkinci Kolordu İstihbarat'ından Kuzey Bürosu Komutanlığına ve diğer kuruluşlara telgraflar, no.10780 ve 10915, 15 Nisan 1988. Hatırlanacağı gibi Bustane, Karadağ'daki İkinci Enfal Operasyonu'nun bir sonucu olarak Omer Qele köyünden göç eden insanların Mart'ın sonlarında teslim oldukları yerdir.

48 İkinci Kolordu İstihbarat'ından Kuzey Bürosu Komutanlığına ve diğer birimlere gönderilen telgraf, no.11386, 21 Nisan, 1992.

49 Kanî Qadir Xwarû köyünden bu tanık da dahil olmak üzere sağ kalanlar Şêx Mutassim hakkında benzeri hikayeler anlatıyordu. Middle East Watch röportajı, Süleymaniye, 25 Temmuz, 1992.

50 Eski bir Xidir Rêxan sakiniyle yapılan Middle East Watch röportajı, Şoreş kompleksi, 1 Temmuz, 1992.

51 Milli Güvenlik Konseyi Sekreterliğinden (Majlis al-Amn al-Qawmi) İçişleri Bakanlığına, Bakan'a gönderilen, bilgi için ise Devrim Komuta Konseyi Kuzey İşleri Komitesi ve Genel Güvenlik Direktörlüğü'ne de gönderilen "şahsi ve gizli" ibareli 2 Mayıs, 1988 tarihli mektup, no. L. Ş. D/397. Milli Güvenlik Konseyi Başkan Saddam Hüseyin'in başkanlığını yaptığı üst-düzey bir danışma kuruludur. Mektupda, "KYB'nin yeraltı hücrelerinin" "aileleriyle milli saflara dönen sabotajcıların" hapse atılmasını protesto etmek için Keler'de hükümet karşıtı bir gösteri organize edebileceği uyarısı yapılıyordu. "Milli saflara dönüş" bahsi, Enfal operasyonları

sırasında yakalanan sivilleri rapor eden ordu belgelerinde yer almaya devam etti. Milli Güvenlik Konseyi'nin 2 Mayıs tarihli uyarısı belirgin bir şekilde, Kürt köylülerin, bu deyimini daha kötü bir niyeti saklayan bir kılıf olmasından şüphelenmeye başladığını ima ediyordu.

52 Şêx Hamid köyü eski sakiniyle yapılan Middle East Watch röportajı, Beyincan kompleksi, 18 Mayıs, 1992.

53 Middle East Watch, rüşvet verilmesi veya bir yerel yetkiliyle yapılan özel bir anlaşma sonucunda kayırlan gruplar olduğunu bilmektedir fakat bu vakada bunlardan hiçbiri olmamışa benzer.

54 Middle East Watch röportajı, Erbil, 12 Eylül, 1992.

55 Qadir Kerem'in yıkılması, Middle East Watch'a eski bir sakini tarafından Şoreş kompleksindeki bir röportajda anlatılmıştır, 29 Haziran, 1992. Nisan 1988'de, yine bu tanığa göre, Şoreş sadece açık bir alandı, oraya yerleştirilenler hükümetin bir mühendisinin gözetiminde kendi evlerini yaptılar.

56 Middle East Watch röportajı, Erbil, 12 Eylül, 1992.

57 Middle East Watch röportajı, Şoreş kompleksi, 1 Temmuz, 1992.

58 Daha küçük çaplı benzeri bir kısmı kaçış sonraki ay, Dördüncü Enfal sırasında Koysancak kasabasında oldu.

59 Middle East Watch röportajı, Süleymaniye, 12 Mayıs, 1992. Çemçemal ayaklanmasından sonra yetkililer ev ev Enfal'ın ağından kaçanları aradılar. Bu muameleyi hak etmek için illa ayaklanmak gerekmiyordu: Benzeri aramalar Kerkük, Süleymaniye, Tuzxurmatu ve güney Germiyan'daki Keler'in dışındaki büyük Sumoud kompleksinde de yapılmıştı. Bütün tanıklar, bu aramayı yapanların Emn ajanları olduğu konusunda ittifak etmişlerdir.

60 Middle East Watch röportajı, Süleymaniye, 1 Nisan, 1993.

61 Nawcul nahiyesinden bir aileyle yapılan Middle East Watch röportajı, Binêslawa kompleksi, Erbil, 19 Nisan, 1992.

62 Makiya, "The Enfal: Uncovering an Iraqi Campaign to Exterminate the Kurds" [Enfal: Irak'ın Kürtleri Yoketme Harekâtının Gözler Önüne Serilmesi], Harper's Magazine, 1992 Mayıs, s.55.

63 Kerîmbessem'den bir köylüyle yapılan Middle East Watch röportajı, Sumoud kompleksi, 20 Mayıs, 1992.

64 Middle East Watch röportajı, Zammaki kompleksi, 24 Temmuz, 1992.

65 Middle East Watch röportajı, Sumoud kompleksi, 29 Temmuz, 1992.

66 Kuzey Büro Komutanlığı direktifi no. SF/4008, 20 Haziran, 1987. Bkz. s. 119.

67 Bu söz, Garewan köyünde (Rewandûz nahiyesi) bir subayla Sait Ağa adındaki bir köylü arasında geçen konuşmada bir köylü tarafından işitilmiştir. Middle East röportajı, Garewan, 29 Nisan, 1992.

68 Eski müsteşar Muhammed Ali Caf ile yapılan Middle East Watch röportajı, Süleymaniye, 11 Mayıs, 1992.

69 Middle East Watch röportajı, Beyincan kompleksi, 18 Mayıs, 1992. Bu tanık, Dördüncü Enfal sırasında Mayıs başlarında yıkılan bir köy olan Gelnexac'dandı. Ama anlatısında yer alan önemli ayrıntılar Enfal harekâtının diğer aşamalarına ilişkin birçok tanıklılıkta da tekrarlanmaktadır.

70 Zil'ler Doğu Alman yapımı IFA kamyonlarının Sovyet-yapımı eski modeliydi ve bu terim Kürtler tarafından Enfal IFA'larının yaygın olarak kullanıldığı dönemde de müştereken kullanılıyordu. Biz bu taşıtlara genel olarak IFA dedik.

71 Middle East Watch röportajı, Süleymaniye, 21 Mayıs, 1992.

72 Bir başka deyişle, başlangıçta, Barzanilerin ve diğerlerinin 1970'lerdeki ünlü yerlerinden edilmelerinde olduğu gibi.

- 73 Muhammed Ali Caf'la yapılan Middle East Watch röportajı, Süleymaniye, 11 Mayıs, 1992.
- 74 Bir Dawûdî köyü olan Waranî'nin eski bir sakiniyle yapılan Middle East Watch röportajı, Süleymaniye, 12 Mayıs, 1992.
- 75 Middle East Watch röportajı, Süleymaniye, 12 Mayıs, 1992.
- 76 Devrim Komuta Konseyi Kuzey İlişkileri Komitesi'nin elle yazılan Aralık 1986 mektubu üç köyün yıkılmasını rapor etmektedir ama yerlileri cahş üyesi olan diğer köylerin ayrı tutulması konusunda Birinci Kolordu tavsiyesini onaylamaktadır.
- 77 Middle East Watch röportajı, Sumoud kompleksi, 20 Mayıs, 1992.
- 78 Emn Süleymaniye'den gönderilen 11 Temmuz 1988 tarihli bir memorandum görünüşe göre bu yeni politikayı teyid etmektedir. Bu belgede şunlar belirtilmektedir: "Bölge Komutanlığı üyesi ve Kuzey Büro Genel Sekreteri yoldaş Ali Hasan el-Mecid şunları duyurmuştur:
1. Şu ana kadar Enfal operasyonlarına dahil edilmemiş bölgelerden gelerek kendisi teslim olan ve silahını teslim eden sabotajcılar, ihmalcilik ve [askerden] kaçmak da dahil olmak üzere tüm suçlardan affedilecektir.
 2. Enfal operasyonlarına dahil edilmemiş bölgelerden silahsız olarak gelen sabotajcılar, bir sabotajcı guruba katılmak ve ihmalcilik ve kaçmak suçlarından affedileceklerdir. [vurgular orijinaldir]
 3. Yukarıda sayılanların, Milli Savunma Taburlarında [cahşlar] görev yapmasına bir mani yoktur.
- 79 Eski müsteşarla yapılan Middle East Watch röportajı, Süleymaniye, 30 Haziran, 1992.

6
DÖRDÜNCÜ ENFAL—KÜÇÜK ZAP VADİSİ,
3–8 MAYIS, 1988

"Bazıları kördü; bazıları köyümüze ulaşamadı. Ruhları onları yolda bıraktı; hepsi karaydı."

Gelnexaclı Naime Hasan Qadir, komşu Göktepe köyüne yapılan kimyasal saldırıdan kaçan köylüleri anlatıyor,

3 Mayıs, 1988.

Germiyan'daki ilk blitzkrieg'den [yıldırım harbi–y.h.n] sonra – orada olanları anlatmak için başka bir kelime bulunamaz– artakalan pêşmerge kuvvetleri kuzeye yöneldi. Ordu onları orada karşılamak için hazırlık yaptığı halde istihbarat aygıtı kasabalarda veya mücemma'atda güvene kavuşanları bulmak için hiçbir çaba sarfetmedi. 4 Mayıs'ta, Genel Güvenlik Direktörlüğü (Emn), ilk üç Enfal operasyonu sırasında çatışma bölgelerinde teslim olmuş herkesin tevkif edileceği ve durumlarını tek tek değerlendirmek için Emn nezarethanelerine ordu tarafından teslim edileceğine dair emirler yayınladı.¹

Germiyan'ın kuzey kısmında çok sayıda köylü bu dip ağından kaçtı ve Kerkük ve daha küçük Kürt kasabalarının kalabalığına karışarak hayatta kaldı. Ama güneydekiler daha az şanslıydı. Dört bir yanı askeri birlikler, dağlar, iyi korunan ana yollar ve Araplaştırılmış çöl bölgesiyle kuşatılmış olduğundan zaptiyeleri atlatma şansları pek azdı. Tuzxurmatu ya da Keler kasabasının dışındaki yeni Sumoud kompleksi (Arapçadaki anlamı 'Sarsılmazlıktır') sözkonusu olduğunda şanslı sayısı sadece birkaçı. Burası Enfal harekâtındaki kaybolmaların en fazla yoğunlaştığı bölgedir. 15–

50 yaşındaki erkeklerin kitlesel olarak kaybolması Germiyan'ın her tarafında rutin hale gelmişken yalnızca güney kısmında kaybolanlar arasında önemli sayıda kadınlar ve çocuklar da vardı. Çoğu Dawûdî ve Caf-Roxzeyî aşiretlerindendi. Nedeni mensubu oldukları aşiretler olmasa gerek; Irak rejiminin bu iki grup için herhangi özel bir nefret barındırması için bir neden yok görünmektedir. Diğer aşiretlerden Awa Spi nehrinin güneyine doğru kaçan veya yolunu kaybeden insanlar da aynı muameleyi görmüştü. Yerel ordu komutanlarının zalimliği veya aşırı ihtiraslı oluşu da bir açıklama olamaz çünkü tutuklananlar birkaç gün içerisinde –hala sağ vaziyette– işlemlerin yapıldığı kamplara gönderiliyordu. İstihbarat servisleri, her bir tutukluya ne yapılacağına karar vermek için gerektiğinde yüksek makamlara da başvurarak insanları tek tek seçiyordu.²

Güney Germiyan'da kadınların ve çocukların kitlesel olarak kaybolmaları tek bir teori ile yeterince açıklanamaz ama ordunun Tezeşar, Omerbel ve Şêx Tawil gibi KYB'nin kontrolündeki köylerde karşılaştığı sert direnişler misillemelerin mantığına kısmen yansımış olabilir. En ağır zarara uğrayanlar bu yerlerin sakinleri (ve bunlar gibi çok sayıdaki diğer yerlerin sakinleri) olmuştur; bazı durumlarda yaşlıların bir kısmı dışında tüm köy nüfusu temizlenmiştir. Kapsamlı istatistiki bir çalışmanın yokluğunda Enfal'da yok olanların toplam sayısını tahmin etmek rizikoludur. Ama en muhafazakar tahminle yalnızca bu küçük bölgeden en az 10.000 Kürdün kaybolduğu rahatlıkla söylenebilir.³ Benzeri bir durum yalnızca bir bölgede daha yaşandı; Dördüncü Enfal sırasında, 1988 Mayıs'ının ilk haftasında Küçük Zap nehri boylarındaki bir grup köyde.

Çemçemal kasabasından sonra rakım birden düşer. Hemen kuzeyde Küçük Zap nehrinin, Nehr el-Zap-el-Sagir'in geniş vadisi vardır. Bu vadi Erbil ve El-Ta'mim (Kerkük) vilayetleri arasındaki sınır çizgisini oluşturur. (Kürtler, nehre Awê Dokan – Dokan Suyu– derler çünkü aynı isimli gölün üzerindeki barajdan gelmektedir.) Bu bölge, Üçüncü Enfal'dan kaçan KYB güçlerine geçici barınma imkanı sunmuştur. 13 Nisan gibi, Germiyan'daki pêşmerge daha fazla direnmenin boşa olduğunu anladı. Askeri önderlik o gün gizlice Tilako'da toplandı –ordu köyü yaktıktan iki gün sonra– ve düzenli şekilde geri çekilme kararı aldı. İlk etapta Masoyî Bergaç köyüne (Sengaw nahiyesi) çekildiler, daha sonra, 15 Nisan'da, her biri yanlarındaki çok sayıda kadın ve çocuğun güvenliğinin sorumluluğunu da alarak üç kola bölündüler. İki grup, Çemçemal'in kuzeydoğusundaki Rêdar (Şiwan) bölgesine yöneldi.⁴ Başını birinci malbendin ayakta kalan çekirdeğinin çektiği diğer grup ise Küçük Zap'ın iki üç kilometre güneyindeki Esker kasabasına doğru gitti.⁵

Nehir vadisi 1988'de küçük Kürt kasabalarıyla doluydu: Akçeler, Taqtaq ve Rêdar nahiyelerinin yanısıra bölgesel önemi olan Esker ve Göktepe gibi diğer kalabalık merkezler. Daha kuzeyde işletmeye alınmamış petrol rezervlerinin olduğu Koysancak düzlüğü uzanıyordu: kuzeybatıda Erbil şehri ve Erbil ovasındaki, ordunun 1987 saldırısından kaçmış olan bir avuç köy yer alıyordu. Şimdi bunlar, Dördüncü Enfal'ın bir parçası olarak, hedef alınıyordu. Operasyon, kuzeyde ve doğuda, operasyon Dokan Gölü'nün batı yakasına ve Karadağ silsilesinin son kayalıklarına kadar uzanıyordu. Dördüncü Enfal başladığında Irak birliklerinin morali bundan daha yüksek olamazdı. 17–18 Nisan'da 10.000 düşmanın canına malolan bir yıkıcı karşı saldırıyla Irak, Basra Körfezinin başındaki Fao yarımadasını geri aldı ve böylece sekiz yıllık savaşın en aşağılayıcı kaybını tam tersine çevirerek İran'ın nihai yenilgisine giden yolu açtı.⁶

GÖKTEPE VE ESKER'E YAPILAN KİMYASAL SALDIRILAR

Göktepe Türkçe'de yeşil tepe anlamındadır – bu dilin etkisi eskiden Osmanlı'nın bir vilayeti olan Musul'da hâlâ görülebilir. Aslında köyün tümü tepenin yamaçlarında

kurulmuş olmasına rağmen, 1963’de, birinci Baas rejimi döneminde, hükümet güçleriyle pêşmergeler arasında cereyan eden muharebelerin ilkinde Göktepe’nin yakılmasından sonra bazı aileler Küçük Zap’ın batı yakasındaki tarlaların olduğu düzlüğe yerleşmişlerdi. Aslında Göktepe köyden çok küçük bir kasabaydı, en az 300 hane—kimilerine göre 500— bir okul ve bir sağlık ocağı ve iki Sünni cami vardı. Çevresindeki tarlalarda, pamuk, buğday, tütün, ayçiçeği, patates, patlıcan, tatlı biber, fasulye, bamya, üzüm, kayısı, incir ve karpuz yetiştiriliyordu. Göktepe’nin elektriği bile vardı, gerçi kadınlar suyu hâlâ eşeklerle nehirden taşıyorlardı.

Göktepe, yasaklanmış bölgelerdeki köylerin başına gelen baskılara uğradı. Ordu, asfalt yoldan arabayla yarım saatte gidilen Akçeler nahiyesinin dışındaki kontrol noktasından, Küçük Zap’ın güneyindeki köylere giden tüm erzakı engellemeye çalıştı. 1982 veya 1983’de, hükümet güçleriyle pêşmergeler arasındaki meydan muharebesinden sonra Göktepe helikopter, uçak, tank ve kara birliklerinin vahşi saldırısına uğradı. Öldürülenler arasında helikopterden açılan ateşle ölen 45 yaşındaki Meryem Hüseyin adında bir kadın da vardı. Eskiden, Molla Mustafa Barzani’nin zamanından beri Göktepe’de pêşmerge vardı ve 1984’den sonra köy, önemli bir KYB komutanlık makamına ev sahipliği yaptı. Bunun sonucunda köy sık sık bombalanıyordu. Bir kadının söylediği, "hayatımızın çoğu sığınakta geçiyordu." Sivil nüfusun pêşmergeye karşı tavrını anlatması istendiğinde, altmış yaşındaki Fevziye kadın gülümseyerek, "Pêşmerge halk tarafından seviliyordu" dedi. "Hiç kimse kendi insanından nefret etmez." Pêşmerge onları ordudan ve cahşdan korumuştı, şunu da ekledi: "Tabiatıynan; eğer pêşmerge olmasaydı bizi bıçaklarla öldürür, dillerimizi keser atarlardı."7

3 Mayıs 1988 güzel bir bahar günüydü. Nehir vadisi yeşillere bürünmüş ve güller ve diğer çiçeklerle süslenmişti. Ramazan olmasına ve halk oruç tutmasına rağmen Göktepeli kadınlar ekmek pişiriyorlar, çocuklar da Dokan Sularında çimiyordu. Nisan boyunca, Göktepe’ye çok sayıda pêşmerge geldi gitti; köyde kısa süre kalıyorlar, karınlarını doyuruyor, Germiyan ve Karadağ’daki bozgundan haberler veriyorlar, geceyi geçirdikten sonra da yollarına devam ediyorlardı. Ama Göktepe’de çatışma olmamıştı, son Kürt savaşçılar görüleli 10 gün olmuştu.

Alacakaranlık olmaya bir saat vardı ki sessizlik jet motorlarının gürültüsüyle bozuldu. 60’lı yaşların sonlarını süren Adbülkadir Abdullah Eskerî uçak sesini duyduğunda evinden az biraz uzaktaydı. Irak Kürdistanı’nın bu tarafındaki herkes Abdülkadir’i ve ünlü ailesini tanırdı. Babası Abdullah, Akçeler civarında otuz altı köyü olan Qele Sêwka aşiretinin reisiydi. Öldüğünde yaşlı adamın malı yedi köye düşmüştü, bunlar oğulları arasında paylaşıldı. Abdülkadir’e Göktepe’yi verdiler, gerçi "Her daim kendim çalıştım; başkasına iş yaptırmak hiç hoşuma gitmezdi" diyordu.8 Kardeşi Ali komşu Esker köyünü aldı – "Eskerî" adı buradan gelir. Zaman içerisinde Ali üst düzey bir KYB komutanı ve Celal Talabani’nin sırdaşı oldu.

3 Mayıs’ta uçakların ilk hedefi, Göktepe’den yürüyerek bir buçuk saatlik mesafede olan Esker oldu çünkü Germiyan’dan çekilen KYB’nin birinci malbendi yeni üssünü buraya kurmaya çalışıyordu. Bir MİG filosu artık pêşmergeyle dolu olan köye alçaktan saldırdı. Hoş bir nane kokusu yayan beyaz dumanların takip ettiği sekiz boğuk patlama oldu. Güneydoğudan esen rüzgarla iki üç kilometre ötedeki Heyder Beg’e kadar yayıldı. Hava durulduğunda Eskerli dokuz köylü yerde ölü yatıyordu. KYB üyeleri gaza maruz kalanlara atropin iğnesi yapmak için etrafta koşuşturuyordu.9

Aksar, Göktepe’den görünmezdi ve Abdülkadir yukarı bakıp uçakların yaklaştığını gördüğünde özel bir telaşa kapılmadı. "Aldırış etmedim çünkü birçok bombardmana uğramıştık. Geçmişteki gibi olacağını düşündüm. Evlerimizin önündeki sığınaklara

gitmedik. Hiç kimse uçaklara aldırış etmedi; onlara alıştık. Ama bombalama başladığında ses öncekilerden farklı geliyordu. Geçmişte olduğu gibi gürültülü değildi. Duman çıktığını gördüm, rengi önce beyazdı sonra ise griye döndü. Koşarak kaçtım." Ama güneydoğudan esen rüzgar dumanı kendisine doğru getirmişti. "50 metre koştum sonra da yere düştüm. Duman kibrit yanığı gibi kokuyordu. Kendimden geçtim."

Abdülkadir'in gelini, oğlu eski öğretmen Latif'in 40 yaşındaki karısı Nesrin'e göre bombalar tam 17:45'de düştü. Nesrin saati tam olarak biliyordu çünkü ailesi az rastlanan bir lükse sahipti: evlerinde duvar saati asılıydı. Dört uçak saydığını hatırlıyor gerçi diğer bazı köylüler sayının altı olduğunu söylüyor ve bazıları da altı uçağın bombaları daha sonra, ikinci bir uçuşta bıraktığını da ilave ediyorlardı. Nesrin'in söylediği, duman kırmızıydı, sonra ise rengi maviye döndü. Sarımsak kokuyordu.

Genel bir panik ve kargaşa vardı; çığlık atanlar, sağa sola koşuşanlar ve dumandan yere yığılanlar. Nesrin pêşmergenin vermiş olduğu genel öğüdü hatırladı: kimyasal saldırı durumunda nehre doğru git ve yüzünü ıslak bezle ört. Bir tomar havlu kaptı ve sekiz çocuğundan yedisini alarak nehir kıyısına koştu. Başka bir yöne kaçan en büyük kızı ise daha sonra tutuklanmış ve kaybedilmiştir. Islak havlularla ilgili öğüt Nesrin ve ailesinin hayatını kurtarmış olabilir çünkü rüzgar, gazı kaçırdığı Küçük Zap nehrinin tam karşısına taşımış ve hatta bir bomba da suya düşmüştü. Suda ölü balıklar yüzüyordu.¹⁰

Bugün, "yeşil tepenin" üstünde, Göktepe'deki kimyasal saldırıda ölenlerin anısına sade bir anıt vardır. Kurtulanlar 300 kadar insan gömdüklerini söylüyorlar, daha sonra KYB tarafından derlenen listede ise yalnızca 154 kişinin ismi bulunmaktadır.¹¹ Bazıları tarlada mahsul toplarken öldü. Diğer ölümler nehirde bulundu. Ödünç alınan bir buldozerin yardımıyla bazı köylüler, ordunun önceki bir baskında yıktığı caminin önünde derin bir çukur kazdılar ve aynı gece ölümlerin çoğunu toprağa verdiler. 60 yaşlarında bir kadın Münevver Yasin cenazeye yardım etmişti, "Bazılarının yüzleri karaydı, dumanla kaplanmıştı. Diğerlerinin ise sıradandı ama kaskatı kesilmişlerdi. Çocuğunu emzirirken kaskatı olmuş bir anne gördüm." Kara birlikleri birkaç gün sonra Göktepe'yi yıktıklarında diğer cesetlerin üzerini toz, toprak tabakasıyla örttüler. Başka şekilde yapmak için zaman yoktu, Eskerî ailesinin ziyarette bulunan bir üyesine subay böyle açıklıyordu, sıcaktı ve cesetler kokmaya başlamıştı; eğer öylece bırakılsalardı adamları için sağlık problemlerine yol açabilirdi.¹² Ölenlerin tam sayısı ne olursa olsun, altı hafta önce vuku bulan Halepçe saldırısından sonra doğrulanmış olan kimyasal saldırılar arasında en ağır olanıydı.

Köylüler, Göktepe saldırısına doğru Küçük Zap'ın suyunun birden yükseldiğini hatırlıyor. Bu, daha önceki harekâtlarda da gördükleri, rejimin başvurduğu hilelerden biriydi; nehirde kaçışı engellemek için Dokan Barajı kapaklarının açılması. Göktepe, Esker ve Heyder Beg'den sağ kalanlar her tarafa dağılmıştı. Bazıları, Süleymaniye yolu üzerindeki Takîyê ve Beyincan komplekslerinde sığınacak yer bulacaklarını umarak Çemçemal yönüne doğru kaçtı. Diğerleri ise batıya, arka yolları ve keçi yollarını kullanarak nehre paralel şekilde Şêx Bizin aşiretiyle meskun bölgede yolculuk yaptılar. Eskerli elliden fazla aile 4 Mayıs sabahı, anayoldan ilerleyen askeri birlikler tarafından tutuklandı ve kamyonlarla doğuya, Suse kompleksine götürüldü. Abdülkadir kimyasalların etkisiyle bayıldıktan sonra ertesi sabah gözlerini bilmediği bir odada açtı. Bir ses ona Göktepe'nin sekiz kilometre kadar batısındaki Mamlesî köyüne geldiğini söyledi. Buraya oğlu, eski öğretmen Latif tarafından bilmeden getirilmişti. Yanık kokusu vardı, dışarı bakınca Mamlesî evlerinin birçoğunun

yanmakta olduğunu gördüler. Abdülkadir ve Latif sürünerek hava saldırısı sığınağına gittiler ve orada üç gün iki gece beklediler, girişe atılan top mermileri onları dışarı çıkmaya mecbur etti. Dışarda dört zırhlı personel taşıyıcısı, bir ordu yüzbaşısının komutasında askeri birlikler ve bir IFA kamyonu vardı; yaşlı adam ve oğlu teslim oldu ve götürüldüler.

Bu arada Abdülkadir'in gelini Nesrin ve ağlayan yedi çocuğu bir mağaraya sığınmışlardı. Onlarla birlikte Göktepeli otuz mülteci ve Mamlesîli 20 mülteci vardı. 4 Mayıs sabahı gün ışıır ışımaz saat 5'de dışarı çıktılar ve helikopterlerin aşağıdaki vadinin üzerinde uçtuğunu gördüler. Bazı erkeklerin askeri dürbünleri vardı ve sükunetlerini bozmadan birliklerin sabahın ilerleyen saatlerinde Göktepe'ye girmelerini izlediler. Bu izahat Dördüncü Enfal harekâtı ordu belgelerinden derlenmiştir, bu belgelerde birliklerin 4 Mayıs günü saat sabah 5:30'da Esker'e ulaştıkları ve kuzeye Göktepe'ye doğru ilerledikleri belirtilmektedir. 13 Birliklerin yaklaştığını gören Nesrin ve çocukları tepelere doğru kaçtılar, Takîyê kompleksinde güvene kavuşana kadar dağlarda, büyük şans eseri, on gün boyunca hayatta kalmayı başardılar. Bir diğer gelini, Fehime daha az şanslıydı; Celamort köyünde askeri birlikler tarafından yakalandı ve kaybedildi. (Bu darmadağın olmuş ailenin diğer bir üyesi olan Avan ismindeki üç aylık bebeğin başına Arjantin ordusunun 1970'lerdeki 'kirli savaşta' uyguladığı bebek-kaçırmaları hatırlatan bir olay gelmiştir. Annesi, erkek kardeşleri ve kızkardeşleri öldüğü halde Avan kimyasal saldırıdan kurtulmuştu. Bir cahş üyesi çocuğu beşikten alarak Koysancak'taki çocuksuz karısına götürmüştür. En sonunda amcalarından biri çocuğu bulmuştur.)

ENFAL DİP AĞI: TAQTAQ'IN DOĞUSU

Germiyan'da olduğu gibi Dördüncü Enfal bölgesinde de ordu kısıkaca alma stratejisi izlemiştir; en az bir düzine ayrı görev gücüyle aynı anda çeşitli yönlerden saldırmıştır. Birinci Kolordu komutanı Korgeneral Sultan Haşim'in el yazısıyla yazdığı Enfal saha raporlarının eldeki parçaları, askeri birliklerin Küçük Zap'a, Esker ve Göktepe'ye kimyasal bomba atılmasından oniki saat sonra, 4 Mayıs sabahı gün ışıır ışımaz geldiğini göstermektedir. Koysancak dışında faaliyet gösteren bazı birlikler nehrin kuzey yakasındaki köylere saldırdı, diğer birlikler ise Susê ve Çemçemal'den doğru nehrin güney yakasına yaklaştılar; Taqtaq'dan iki konvoy hareket etti, biri Koysancağa doğru gitti, diğeri de nehri geçti ve Şêx Bizin aşiretince meskun bölgeden geçerek ilerledi.

Görev güçlerinin büyük bölümü zayıf bir direnişle karşılaştı ama bir-iki yerde pêşmerge sert bir savunma ortaya koydu ve hatta sürekli top ve roket atışlarıyla birlikleri yerinden kımıldayamaz hale getirdi. Korgeneral Haşim, 4 Mayıs sabahı, Taqtaq'ın birkaç kilometre kuzeydoğusundaki Tekeltû Dağı'nda "şiddetli bir karşı koyuştan" söz etmektedir. Dağ ancak gün bitiminde, "cesetleri çatışma mahallinde bırakılan dokuz kişi öldürülerek temizlendi." Göktepe'nin doğusunda sarp bir yer olan Çemî Rezan vadisinde Susê dışında faaliyet gösteren görev gücü her köyde ayrı bir belayla karşılaşmıştır: "07:40 görev gücü Surqawşan köyüne vardığında 20-25 kadar sabotajcıyla karşılaştı...09:00 görev gücü direnişi bertaraf ettikten sonra Ewdalan ve Kalabaş'ı yakmayı başardı...09:45 Talan köyü 10 kişilik 4 sabotajcı grubun direnişi ezildikten sonra yakıldı." Korgeneral Haşim bölgeye takviye birlik çağırmayı, helikopterle Süleymaniye'den 700'ü aşkın Emn birliği getirilmiştir, bile gerekli görmüştür.¹⁴

4 Mayıs öğlen geç vakit Çemî Rezan vadisi sessizdi.15 Sonraki gün yalnızca Göktepe ve nehrin karşı tarafında Gomeşîn'de kısa süreli çatışmalar sessizliği bozdu. 6 Mayıs'ta bütün bölge ordunun kontrolündeydi. Sonraki iki gün ise ordu birimleri yollarına çıkan herşeyi yakarak Dokan Gölü kıyısı boyunca kuzeye ilerledi. 8 Mayıs'ta Dördüncü Enfal sona ermişti.

Küçük Zap nehrinin her iki yakasındaki sivil nüfus üzerinde sonuçları yıkıcı olmuştur. Az sayıda kaçış yolu bulunan kuzey en fazla zarara uğramıştır ve kaybolanlar listesinde altı büyük köyden, Kîlêse, Bogird, Kanîbi, Qizlû, Kanî Xencir ve Gomeşîn'den 1680 kadar insan vardır. Güney yakasındaki köylerden birçok insan, örneğin Nesrin ve çocukları, güvenli olan komplekslere ulaştı; buna rağmen kayıplar felaket boyutlarındadır. Yalnızca Göktepe'den 500 kadar insanın kaybolduğu tahmin edilmektedir ve Gelnexac, Gird Xeber, Celamort, Qaro ve Qamîşa gibi köylerden yüzlerce insan daha kaybolmuştur.16 Birinci Kolordu'dan gelen 6 Mayıs tarihli bir günlük saha raporu bu insanların ne kadarının kadın ve çocuk olduğu hakkında biraz fikir vermektedir. Otuz yedi sabotajcıya ek olarak Taqtaq yakınlarında altmış erkek, 129 kadın ve 396 çocuğun teslim olduğu bildirilmektedir.17

Nehrin kuzeyinde yaşayanların Göktepe'deki kimyasal saldırıyı öğrenebilmeleri hiçbir şekilde mümkün değildi çünkü ordu salları nehrin öbür kıyısına çekmek için kullanılan halatı kullanılamaz hale getirmişti. Ama kurtulanların (birçoğu kör veya ölmek üzere olan) panik halde kaçışları güney yakası köylerindeki insanları, Enfal'ın onlara ulaşmış olduğuna uyandırdı. Bazıları Göktepe haberlerini duyar duymaz kaçtı, diğerleri ise oldukları yerde kaldı. Gaz saldırısının olduğu günün gece yarısında "elma kokan" kurtulanlar yayan bir buçuk saat mesafedeki Derberû köyüne ulaştılar. Buna rağmen, durumun aciliyetini anlamamış görünen Derberû halkı o geceyi kendi yataklarında geçirdiler. Ama sonraki sabah saat 10:00'da kendilerini Taqtaq'dan gelen cahşlar ve düzenli ordu birlikleriyle sarılmış buldular. Tepelerinden geçen uçaklar bomba yağdırıyor ve helikopterler köyün üzerinde alçalarak "Dışarı çıkın; sizi affedeceğiz." şeklinde anonslar yapıyordu. Köylüler tevkif edildiler ve evlerini ateşler sarmışken IFA kamyonlarıyla götürüldüler.18

Göktepe'den kurtulanlar geceyarısına doğru bir Şêx Bizin köyü olan Gird Xeber'e de ulaştılar. Buradaki insanlar zaten tehlikenin yaklaşmakta olduğunu hissetmişlerdi ve bazı erkekler kadınlarını ve çocuklarını güvenli olan kasabalara göndermiş ve kendileri de civar tepelerdeki mağaralara sığınmışlardı. Germiyan'da olduğu gibi burada da, Koyancaklı tek gözlü müsteşar, halk "Qasimê Kor" (Kör Kasım) diyordu, Kasım Ağa'nın teslim olanlara verdiği yanlış af vaatleri vardı. Bu kandırmacayla Kasım Ağa'nın kuvvetleri Gird Xeber bölgesinden kaçan 200 erkeği ele geçirmiştir. Ama diğer Gird Xeberliler Göktepe'den sağ kalanlar geldiğinde hâlâ evlerindeydi. Sonraki sabah ne yapılacağına karar vermek için erkenden, şafak sökmeden bir araya geldiler. Gençlerin bazıları pêşmergeye katılıp şansını dağda denemeye karar verdi ve bu yolla hayatta kaldılar. Ama çoğu teslim olmaktan başka çare olmadığı kanısındaydı. Ve o sabah, aksi takdirde kimyasal saldırıya maruz kalacakları korkusuyla ordunun üslenmiş olduğu Qamîşa köyünün yolunu tuttular. Traktörlerin çektiği dokuz römorka dolmuş olan kalabalık iki saatte Qamîşa'ya ulaştı. Ordu taktisyenlerinin Qamîşa'ya, Germiyan köyleri Melistûra ve Aliawa'ya biçtikleri, kaçan köylülerin yönlendirileceği ilk toplama noktası olma rolüne benzer bir rol biçtikleri anlaşılmaktadır. Gird Xeberli mülteciler, Qamîşa'yı Burhan Şiwanî adlı bir müsteşarın liderliğindeki cahş birimi tarafından işgal edilmiş buldu. Düzenli ordu birlikleri ve yanısıra kamuflej giymiş komandolar (Maghawir) da hazır bulunuyordu. Yaşlı bir Gird Xeberlinin söylediği, "Ordu korkutmak maksadıyla insanların kafalarının üzerinden havaya ateş ediyordu. Yaşlı insanlara karşı da acımasızdılar."19

Gird Xeberli bir erkek altı ayrı köyden tanıdık yüzler gördü. İki yıldızlı bir üsteğmen arama yapıyor ve "para, küpe, herşeyi" alıyordu. Kimlik belgeleri alındı ve bir daha geri verilmedi.

Gird Xeber'in iki üç kilometre güneyinde bir başka Şêx Bizin köyü olan Celamort'a yapılan saldırıda farklı bir yol izlenmişe benzer. Askeri birlikler 6 Mayıs'a kadar Celamort'a ulaşmadı ama köylüler kaçan pêşmergelerden Göktepe'yi işitmişlerdi. Dağların yolunu tuttular, orada onlara mağaralarda ağaçların altında saklanan yüzlerce belki binlerce başka mülteci katıldı. Ama kısa sürede etrafları ordu tarafından sarıldı. Birlikler ateş açtılar ve iki kişiyi öldürdüler ve ardından herkes elleri havada ortaya çıktı. Kadınları erkeklerden ayırdılar ve Celamort'dan gelenler köylerine geri gittiler. Qamîşa'da olduğu gibi birlikler para, değerli eşya ve belgelerini aldılar, bu arada askerler ve cahşlar da evlerin talanı işini bitirdiler. Bazı evler zaten yanıyordu, buldozerler de beton yapılar üzerinde çalışmalar yapıyordu. Üç ordu kamyonu bekliyordu. Talan manzarası, yüksek sesle protesto eden bir cahş üyesi için açıkça fazla gelmişti. Öfkeli bir subayın hışmına uğradı, ona dedi ki, "Bu insanlar ölüme gidiyorlar, paralarını ya altınlarını yanlarına alamazlar. Devletin kanunları öleceklerini söylüyor." Cahş birminin komutanı bu noktada devreye girdi ve asi adamını silahsızlandırdı ve ona "Bu devletimizin kanunu, hiçbir şey yapamazsın." dedi.²⁰

Celamort'ta kadınlarla erkekler, rejimin bir işlem merkezinde değil yakalandıkları noktada birbirlerinden ayrıldılar. Gelnexac'da izlenen yol da buydu (gerçi bu köyden evli kadınlar kocalarıyla birlikte kamyonlarla götürülmüştü) Taqtaq kasabasının hemen dışında yeralan Qerenaw'da da kadınlar karanlıkta kalan nedenlerden ötürü erkeklerden ayrılmıştı. Qerenawlı yaşlıca bir kadın Middle East Watch'a şunları söyledi, "Ordu subayları tüm erkekleri götürdü. Sonra bizi köyde iki gün alıkoydu. Ne yiyebiliyorduk ne de birşey yapabiliyorduk. Büyük bir sırada sadece oturduk. Köyde beklerken cahşlar ve askerler evlerin hepsini yaktılar."²¹ İki gün sonra Qerenawlı kadınlar ordu otobüsleriyle Çemçemal'e götürüldü ve bir sokakta başlarından savdılar. "Askerlerden birine, kimseyi tanımadığımız bir şehirde neden bizi böyle bıraktıklarını sordum. 'Buraya geldiğiniz için şanslısınız; erkekleriniz cehennemini boyladı.' diye cevap verdi."

Küçük Zap'ın kuzeyinde de hikaye hemen hemen aynıydı, köyler birbiri ardına ele geçiriliyor ve Koysancak dışında faaliyet gösteren birlikler tarafından yıkılıyordu. Örneğin Gomeşîn ve Kîlêse köyleri, nehrin kuzey yakasında, Göktepe'nin tam karşısında yer alıyordu. Enfâl, Kîlêse'ye 4 Mayıs'ta, kimyasal saldırıdan bir sonraki gün ulaştı. Gomeşîn gibi bir KYB karargâhına ev sahipliği yapıyordu ve köyde büyük bir pêşmerge gücü bulunuyordu. (Bir kadının ifade ettiği gibi, 'kafalarında bizim ruhlarımız vardı') Köylülerin çoğu Enfâl'dan iki yıl önce Kîlêse'den çıkmış, Küçük Zap boylarında, nehrin daraldığı noktada yeni evler yapmıştı. Buraya Qoltî Karêz, "yeraltı suyu yatağı" diyorlardı. Enfâl onlara burada sürpriz yaptı ve kısa süren dağlardaki mağaralarda saklanma çabasından sonra toplu olarak tutuklandılar ve kaybedildiler.

Ekim 1986'da Gomeşîn ve komşu Qizlû'da bir İranlı pasdaran grubunun, sınırdan bu kadar uzaklara dalış yaparak bu köylerden geçmesi rejimin gazabına uğramalarına neden olmuştu. Hemen sonrasında uçaklar Gomeşîn'i roket atışına tuttu ve köylüler baskının misilleme olduğunu düşündüler. Roketlerden biri pınardan su getiren Ayşe adındaki kadına isabet etti ve oracıkta ölüverdi. Bir diğer roket ise evin duvarını deldi ve Hacer isimindeki bir kadını ve 18 aylık çocuğunu yaraladı. Onları hastaneye götürecek bir araba bulunmadığından her ikisi de çok geçmeden öldü.

Güneydeki yenilgiden kaçan pêşmergeler Dördüncü Enfal'dan önceki günlerde Gomeşîn'de buluşmuşlardı. O zamanlar on üç yaşından olan Gomeşînli bir gencin hesabına göre Mayıs başında köy yakınlarında 200–300 pêşmerge vardı. Göktepe kimyasal saldırısının ertesi gününde, köylülerin traktörlerine el koyarak İran'a gitmeyi denemeye karar verdiler. Gomeşîn halkı tek kaçma araçlarını ellerinden almamaları için onlara yalvardı ama pêşmergeler itirazlara aldırmadılar. Bununla birlikte, şafakta boş traktörler sürücülerıyla birlikte geri döndü ve bu sefer de köylüler Koysancak yönünde kaçmak için araçları kullanacaklardı.²² Ertesi gün Irak uçakları ve kara birlikleri Gomeşîn'e saldırdı. Köylülerin çoğu kaçarken yakalandı ve kaybedildi. Bir tanık Gomeşîn'den 115 insanın "Enfalize" edildiğini söyledi; bir başkasına göre ise bu sayı 130'du.²³ 6 Mayıs'ta Birinci Kolordu Gomeşîn'in, Gird Xeber ve uzantısındaki diğer köylerle birlikte yerle bir edildiğini bildiriyordu.²⁴

ŞIWAN BÖLGESİ

Taqtaq'ın doğusundaki bölge bu şekilde harap edilirken diğer ordu birimleri dikkatlerini batıya kestirme bir yol olan Şiwan (Rêdar) nahiyesine çevirdi. Bir kez daha, Koysancaklı kısa boylu, sağlam yapılı Kasım Ağa'nın cahşları kendilerine yardımcı oldu. Küçük bir kasaba olan Şiwan Eylül 1987'de yıkılmıştı; kendisine bağlı yetmiş köyün birçoğu o bahar yapılan temizliklerde yerle bir edilmişti, sakinleri de Erbil'in güneydeki dış mahallelerine yeni inşa edilen Daratû ve Bînesilawa komplekslerine yerleştirilmişti.

Batıya ilerledikçe arazi düzleşiyordu. Burada, Küçük Zap vadisi genişleyerek Erbil ile Kerkük arasındaki düzlüğe açılır, gerçi dik yamaçlı tepeler ve enine giden kayalıklar bu düzlüğü yer yer parçalar. Görünüşe göre buradaki arazi gerilla savaşına uygun olmaktan uzaktır. Ama Middle East Watch'un Şiwanlı köylülerle yaptığı bir düzine röportajda bahsedildiği üzere küçük pêşmerge birimleri (KYB ve biraz da KDP) burada haftalarca kalmış geri çekilmeden önce seyrek de olsa çatışmalara girmiştir. Azımsanmayacak sayıda sivil de ordu hatlarından geçerek güvenli bölgelere kaçmayı başarmıştı.

Anayola ve şehirlere yakın, görece alçak arazilere bulunan Şiwan köyleri dağlık iç bölgeler gibi "kurtarılmış bölge" olmamıştı. Kurtulanlardan birden fazla kişi, hükümet güçleri ve pêşmergenin sırayla kontrolü ele geçirdiğini söylemiştir. Pêşmerge etkisinin daha fazla olduğu dönemlerde burası da, Irak Kürdistan'ın diğer yerlerinde görmeye alıştığımız üzere, hükümetin vahşi saldırılarına uğramıştır –cezalandırıcı cahş baskınları, yakma ve yağmalama, topçu ateşi, roket atışları ve nadir olarak da havadan bombardıman. 1987 baharındaki köy yıkma harekâtından sonra çok sayıda asker kaçağı korunaklı alanlarda derme çatma evler yapmış, kalan köylerin çoğu da çok sayıda yoklama kaçağını barındırmıştı. Örneğin, bir Şiwan köyü olan seksen kerpiç ve taş evden oluşan Dellû'da, erkeklerin tam yarısı kendisini aktif pêşmerge olarak görüyordu ve bu sayı elli ya da altmış asker kaçağıyla birlikte daha da kabarmıştı.

Dellû daha önceden iki kez yıkılmış ve yeniden yapılmıştı – ilk 1963'de ikinci olarak ise 1976'da. Dördüncü Enfal köye, araziye 77. Özel Kuvvetlere bağlı kara birliklerin ilerlemesine uygun hale getirmek için helikopterlerden ve uçaklardan atılan roketlerle 5 Mayıs sabahı ulaştı. Bazıları evlerinde öldü. Bir tanığa göre ilk saldırıda üç ya da dört yaşlı kadın ve dört ya da beş çocuk yanarak ya da açılan top ateşiyle öldü.²⁵ Ordunun yaptığı tevkifatta yirmi sekiz köylü tutuklandı ve kayboldu; bunlar arasında üç kadın ve bir küçük çocuk da vardı. Kalanlar tepelere kaçtı ve saklanmayı başardılar, Emn'in Kerkük, Çemçemal ve Bînesilawa kompleksinde ve Erbil'in on kilometre dışında bu bölgeden insanları barındırmak için bir yıl önce kurulan komplekste yaptığı ev aramalarında yakayı kaptırmadılar.

Ayrıca Dellû'dan 15 dakika yürüme mesafesinde olan Xelekutiya ve Zigila'dan birçok insanın kaçmaya şansı yetmişti. Zigila'da ordu, otuz hanelik köyden yalnızca altı yaşlı insanı, birisi molla yakalamayı başarmıştı. Diğerleri önceden haber aldı ve kaçtı. Yakınlardaki bir dağın yamacındaki saklanma yerinden, Şêx Bizin bölgesindeki Darmanawlı elli köylü, ordunun ve cahşların köylerini nasıl yağmaladığını ve yakdığını izledi; sadece ot yiyerek mağaralarda oniki gün yaşadılar. Açlık onları Taqtaq kasabasına inmeye zorladı, "kendimizi insanların insafına bıraktık, ellerini öpüyorduk." Kasaba halkının ve yörenin müsteşarının yardımıyla Şêx Bizin bölgesinden yüzlerce kaçak köylü günlerce tavuk çiftliğindeki kümeslerde saklandı. Ordu onları bulamadı.²⁶

Şiwan bölgesindeki Enfal temizliğinden kaçanlar arasında askerlik çağına gelmiş gençler de vardı. Bu örneğin Palkana köyünde düzenli birliklerin ve komandoların, topçu ateşi, hava bombardımanı ve göz yaşartıcı gazla desteklenen saldırısından sonra oldu. Köylüler Enfal'ın onlara ulaştığı günün sabahında, yaklaşan birliklerden kaçmak için Küçük Zap'ı tahta sallarla geçtiler. Yiyecek tedarikleri olmamasına rağmen iki ay boyunca dağlarda kalmayı başardılar, sonrada bazı yoklama kaçakları ve asker kaçakları, güvenlik güçlerinin sıkı kontrol etmediği Bînesilawa kompleksine sızmayı başardı.

Palkana'nın biraz doğusunda, Taqtaq'ın ise iki üç kilometre güneyindeki Îlencex köyünden altmış yoklama kaçağı gencin kaşısı bazı yönlerden daha fazla dikkate şayandır. Îlencex bir pêşmerge kalesi olan Şîwasûr vadisinde bulunmasına rağmen ordu üssüne ve şose yola yakın olduğundan saldırıya açıktı. 1987'deki şiddetli çatışmadan sonra yıkılmıştı ama köylüler meydan okurcasına, ordu üssünden biraz daha uzakta تنها bir yerde evlerini yeniden yapmak için döndüler. Nüfusun tamamına yakını Enfal'dan kurtulmuştu. İlk önce, kadınlar ve çocuklar saklanmak için gizlice Taqtaq'a girdi. Daha sonra altmış genç adam silahlarıyla kaçtı ve tepelerde kendilerine saklanacak yer kazdılar. Sadece ikisi yakalandı. Sürekli yer değiştirerek Enfal harekâtının resmi bitişini ilan eden 6 Eylül 1988 affına kadar dayandılar.²⁷

ZÜBEYDE'NİN HİKÂYESİ

Şiwan köylülerinin pêşmergenin yardımıyla Enfal'dan kaçış dramı, o zaman ondokuz yaşında genç bir kadın olan Zübeyde'nin tanıklığında çok iyi anlatılmaktadır.

Zübeyde, Erbil-Kerkük yoluna doğru bir düzlükte yer alan Serbir köyünün yerlisidir. Serbir bir pêşmerge köyü olmamasına rağmen Erbil düzlüğünde bulunan hükümet kontrolündeki onlarca köyün dümdüz edildiği 1987 bahar harekâtında yıkılmıştı.

Köylülerin köyü boşaltmaları için evvela iki ay süre tanındı; resmi olarak kendilerine pêşmerge "saldırısından korumak için" evlerinin yıkılacağı söylendi. Bir hafta sonra ihbar süresi yalnızca yirmi-dört saate indirildi ve Bînesilawa ve Daratû komplekslerine gitmeleri emredildi, ki o zamanlar buralar ne altyapısı ne de üstünde bina olan yerlerdi, sadece açık birer alandı.

Zübeyde anne ve babasıyla birlikte Erbil şehrine taşındı – askerlerin istediği gibi komplekslerden birine gitmedi. Aktif pêşmerge olan iki erkek kardeşi ise KYB'nin Şêx Bizin bölgesindeki kalesinin yolunu tuttu. Erbil'de üç ay boyunca, oğullarının örgütsel ilişkileri nedeniyle Emn'in baskılarına maruz kaldılar, sonunda Zübeyde de annesi ve babasıyla birlikte Eylül 1987'de "yasaklı bölgeye" gitti. Yeni köyleri sürekli hükümet saldırısı altındaydı ve Şubat'daki bir hava saldırısı sırasında aile, sığınaklarında keskin bir elma kokusu aldılar. İki saat sonra dışarı çıktıklarında bazı pêşmergeleri kimyasal yanıklar içinde buldular, ama hiçbirisi de ölmedi.²⁸

Enfal onlara 4 Mayıs sabahı, Serbir'in yıkılmasından bir gün önce olmak kaydıyla tam bir yıl sonra ulaştı. Önceki gün tepelerinde daire çizen bir helikopter görülmüştü, dolayısıyla saldırı hepten beklenmeyen bir şey değildi. Sabah 4:00'de bombardıman başladı ve köylüler hemen dağlardaki mağaralara sığındılar. Bulundukları yerlerden ordunun Küçük Zap'ın kuzey yakası boyundaki köylere girmelerini, toplu tevkifatları ve evleri yakmalarını izlediler. Öbür yakadaki Qaşqa ve Xurxur köylerinin yakılışına tanıklık ettiler. Farkına varamadıkları askerlerin yalnızca aşağıda vadide olmadığı aynı zamanda üstlerindeki dağlarda da olduklarıydı.

Zübeyde'nin ailesi ters yöne, doğuya kaçmaya karar verdi. Şansları vardı çünkü ordu kısa süre sonra mağaralara inmiş, buradakileri yakaladıktan sonra kaybolanlar kervanına dahil etmişti. Zübeyde'nin ailesi, şimdi onlara pêşmerge kardeşlerinden Rahman da eşlik ediyordu, evlerine geri döndüler ve burada birkaç dakika durdular. Ama ordunun tanklarla ve zırhlı personel taşıyıcılarıyla yaklaştığını görebiliyorlardı ve yeniden koşmaya başladılar. Arkalarına baktıklarında askerlerin kerosen varillerini evlerinin üstüne boşalttıklarını ve ateşe verdiklerini gördüler. Birliklerin sıcak takibinde koşmaya devam ettiler. Fünyeler etraflarına düşüyordu ama birkaç dereyi geçtikten sonra peşlerine düşenleri atlatmış gibiydiler ve dinlenmek için bir pêşmerge kalesi olan Turki köyünde durdular.

Turki de yakında bombardımandan nasibini alacaktı, mülteciler diğer tarafa geçme umuduyla Küçük Zap'a doğru koştular. Su içinde yürümeye çalıştılar ama su boylarına gelmeye başladığında vazgeçtiler. Arkalarındaki pêşmerge roket şeklinde sürülmüş el bombaları ve havan toplarıyla kararlı bir savunma sergiliyorlardı.

Sonunda, Zübeyde'nin kardeşi Rahman tahtalar ve kamışlardan üç sal yaptı ve Zübeyde, anne-babası ve kızkardeşi karşıya geçmeyi başardı. Kıyıda kalan Rahman güvenli bir yer olan pêşmerge kontrolündeki Qele Sêwka bölgesine gitmeleri için onlara sesleniyordu.²⁹

Nehrin kuzey yakasında kendilerini terkedilmiş başka bir köyde buldular, bu köy Şeytan köyüydü. Boş evlerin birinde ekmek ve kuru elbiseler buldular. Arkalarında, Rahman'ın "Gidin! Gidin! Qele Sêwka'ya koşun ve pêşmergelelerden ayrılmayın!" diye bağırdığını hâlâ duyabiliyorlardı. 4 Mayıs'ı 5 Mayıs'a bağlayan gece dar bir patika boyunca yürüdüler, şafakta bir kaç saat dinlendikten sonra dağlara ve güvenli bir mağaraya ulaştılar. Sabahın ilerleyen saatlerinde sığınaklarından çıktıklarında ordunun aşağıdaki düzlükteki köyleri yakmaya devam ettiğini görebiliyorlardı.

Öğleden sonra tesadüf eseri ikinci pêşmerge kardeşleri Ömer'le karşılaştılar. Rahman'ın geride kaldığını işitince ağladı ama sivillerin nehri geçmesine ve ilerlemekte olan ordudan uzaklaşmalarına yardım etmek için ona katılmak konusunda ısrar etti. Önce anne-babasını ve kız kardeşlerini kuzeye, nehirden uzak Nerajin adında başka bir köye götürdü. Burada bir yolunu bulup hınca hınc dolu bir traktör römorkuna para karşılığı bindiler. En sonunda 6 Mayıs sabah 4:00 sularında yorulmuş olan aile görece güvenli Bînesilawa kompleksine ulaştı.

Ömer, Bînesilawa'ya bir kez, Mayıs ortasında gelmişti. İki hafta kaldı, daha sonra kardeşini aramak için yine onlardan ayrıldı. Ağustos'da aile, iki oğulun birbirlerini bulduklarını ve birlikte Haziran ayında Turki köyünün yakınlarında orduyla çatışmaya girdiklerine dair haberler aldılar. Bir başka deyişle, Irak Kürdistanı'nın bu kısmında bazı pêşmerge birimleri ilk Dördüncü Enfal saldırısı başladıktan sonra en az bir ay direndi. Ömer ile Rahman'ın biraraya gelmelerinin haberini getiren pêşmergeleler yakalanmalarının haberini de getirdi. Arkadaşları cahşlar tarafından yakalanmalarını ve ordunun IFA kamyonlarıyla götürülmelerini dürbünlerle izlemişti. Anne-babası ve kızkardeşi ikisini de bir daha görmedi.

DÖRDÜNCÜ ENFAL'DAKİ TOPLAMA NOKTALARI

Dördüncü Enfal'da evlerinden sürülen köylüler ilkin Küçük Zap vadisindeki üç ya da daha fazla geçici merkeze götürüldüler. Koysancak kasabasının dışında yer alan Hermota ordu kampı, Gomeşin ve diğer köylerden tutukluları üç gün ağırladı.

Çemçemal'den doğuya giden ana yol üzerinde 1987'de inşa edilen Takîyê kompleksi ise Göktepe ve çevresine yapılan kimyasal saldırıdan sağ kalanları taşıyan kamyonlar için ilk varış yeri idi. Göktepeli bir kadın, kızının, damadının ve beş çocuğunun Takîyê'de bir ordu kamyonunda görüldüğünü; bir başka kamyonunda ise kayını ve on iki kişilik ailesinin olduğunu öğrendi. "Büyük kız kendilerini kurtarmaları için insanlara ağlarken görülmüş. Uzaktan bir akrabasını görmüş ve kendilerini kurtarmaya çalışsın diye bağırması ama akrabası hiçbir şey yapamamış."30 Birçok mülteci, Dördüncü Enfal'ın ardından, sığınacak yer bulma umuduyla Takîyê'ye gitti, gerçi mücemma'atda oturanlar, Enfal'dan kaçanlara evlerini açanların evlerinin yıkılacağı konusunda uyarılmışlardı.31

Ama Dördüncü Enfal'da tevkif edilen köylülerin toplandığı ana nokta, Küçük Zap'ın kuzey yakasındaki en önemli bölgesel merkez olan, 10.000 kadar insanın yaşadığı Taqtaq kasabası olmuştur. Güney'deki Qadir Kerem'de olduğu gibi tutukluların sayısının çokluğu birden fazla merkezin devreye sokulmasına neden oldu. Bazı tutukluların anlattığına göre kasabanın askeri garnizonuna, ameriye'ye götürülenler de olmuş, bu ameriye'ler 1970'lerde standart bir tasarıma göre Irak Kürdistanı'nın hemen her yerine inşa edilen istihkâmların içindeydi. Derberû köyünden yaşlı bir erkek, buraya kimisi köylüleri kimisi de onların tavuklarını, koyunları, keçilerini ve sığırlarını taşıyan IFA konvoylarıyla getirildiğini söylemiştir.32 Yolda hamile bir kadın doğum yaptı. Garnizon'da vadideki köylerden, nehrin her iki yakasındaki bir düzineden fazla köyden tanıdığı insanlarla karşılaşmış; insanlar içerideki odalara kadınlar ve erkekler ayrı olmak üzere istiflenmiş durumdaymış. Köylüler bilinmeyen, yeni bir yere kamyonla götürülmeden önce orada tek bir gece kalmışlar.

Götürüldükleri ikinci yer kiminin "üstü açık ağıl"; kiminin "hayvanların kaldığı etrafı çevrili alan", bazılarının "köprü'nün yanındaki ahır" ve bazısının ise "sığırlar ve atların konulduğu kulubeler" dediği bir yerdi. Yine burada da Küçük Zap vadisindeki köylerden yüzlerce insan vardı. Bazı tanıklar, ailelerin burada beraber kaldıklarını söylediler; diğerleri ise buna karşı çıkarak gençleri yaşlılardan ayırdıklarını söylediler. Muhafızlar başlarında ayakta dikiliyorlardı ama bu aşamada sorgulama olmadı.

Bunlar had safhada ilkel yerlerdi ve sadece birkaç saatliğine kullanıldı. Ayrıca askerler de kalabalık üzerinde tam bir kontrole sahip değildi, Germiyan'da olduğu gibi, cahş mensupları bazılarının kaçmasına yardımcı oldular. Bir kamyon konvoyu tutukluların tutulduğu alana çekilirken genç bir kadın çocuğunu sırtlayarak kamyonatdan atladı ve askeri muhafızlar kaçış yoluna makinalı silahlarla ateş açmasına rağmen kaçmayı başardı. Kargaşanın hüküm sürdüğü bir sırada gelen Qarok köyünden iki kardeşin –11 yaşındaki Osman ve ablası– yanına cahş muhafızı bir yabancı yaklaşır ve "fırsatı değerlendirin, burada asker yok, kaçın. Eğer size nereli olduğunuzu soran olursa Taqtaqlıyız deyin" diye fısıldar. Bir kasaba ya da bir komplekste oturmak, Enfal'ın katı bürokratik mantığı veri alındığında tabi ki dokunulmazlık sağlardı. İki kardeş ağıla yiyecek getiren cahş arabasına gizlenerek ordu hatlarından geçmeyi başardı. Bu Osman'ın anne–babasını, iki erkek kardeşini ve kalan üç kız kardeşini–en küçükleri sadece üç yaşındaydı– son görüşüydü.

Ahırlarda kısa bir süre kaldıktan sonra aile yeniden bekleyen tırlara ite kaka bindirildi ve Küçük Zap'ın üstündeki köprüden geçerek diğerleri gibi yönünü Güneye, aynı zamanda Baas Partisi Kuzey Büro Komutanlığı'nın olduğu petrol şehri Kerkük'e çevirdi. Dördüncü Enfal'a ilişkin ordu belgeleri, hükümetin bakış açısıyla,

tutukluların başına ne geldiğini ortaya koyan kanıtlar sunmaktadır. Acele ile üstünkörü yazılmış el yazısı saha raporlarında Korgeneral Haşim kısaca Şiwan bölgesinde yakalanan iki grup sivilin –toplam on dört erkek, oniki kadın ve yirmi çocuk – "el-Ta'mim [Kerkük] vilayeti Emn idaresine gönderildi"ğini belirtiyor – ağzına kadar dolu IFA kamyonları konvoylarının nereye gittiğinin bundan daha açık bir kanıtı olamaz herhalde.³³

notlar:

1 Emn Süleymaniye'den kuruluşun Çemçemal'deki yerel ofisine gönderilen bildiriye şöyle deniyordu: "Aşağıdakiler uygun görülmüştür. Birinci, İkinci ve Üçüncü Enfal Operasyonları sırasında çatışma mahallinde teslim olan herkes, gerekli önlemler[kelime okunamıyor] alınmak üzere, herkesin politik tavrına dair bir açıklamayla birlikte Emniyet Müdürlüklerine sevk edilecek." Bildiri no. 2827, 4 Mayıs, 1988.

2 Yukarıda s. 167'de zikredilen Emn haberleşmesinin özel önemi, yakalanma yerine yapılan vurgunun yanısıra budur. Emn'in Erbil'deki vilayet ofisi, nezarethanesindeki belirli tutuklulara ne yapılması gerektiği konusunda resmi bir karar için kuruluşun merkezine başvurmaya açıkça gerekli görmüştür.

3 Resool, op. cit., toplam nüfusu 35.000'i geçen bu kesimde 200 kadar köyün yıkıldığını hesap etmektedir. Sağ kalanlarla yapılan sayısız Middle East Watch röportajı temel alındığında yüzde 30'luk bir kaybolma oranı muhafazakar görünmektedir. Middle East Watch, Enfal neticesinde ölen veya kaybolanların sayısının daha kesin bir tahminine izin verecek kapsamlı bir istatistiksel çalışma hazırlamayı umut etmektedir.

4 Rêdar, hem nahiyenin hem de Şiwan aşireti bölgesinin merkezinde yer alan bir kasabadır, dolayısıyla sık sık her iki isim birbirinin yerine kullanılmaktadır.

5 KYB'nin çekilmesiyle ilgili bu anlatı Middle East Watch'un iki eski pêşmerge komutanıyla yaptığı röportajları esas almaktadır, Süleymaniye ve Keler, 28 ve 30 Mart, 1993.

6 Bkz. Jupa ve Dingeman, op. cit., s. 6–7.

7 Middle East Watch röportajı, Beyincan kompleksi, 18 Mayıs, 1992.

8 1958 toprak reformu bu eski mülkiyet kalıplarına son verdi. Bununla beraber, Abdülkadir Abdullah Eskerî Göktepe köyünün etkili lideri olarak görülmeye devam etti.

9 Esker ve Heyder Beg'in eski sakinleriyle yapılan Middle East Watch röportajları, Esker köyü, 2 Ağustos, 1992.

10 Middle East Watch röportajı, Süleymaniye, 1 Ağustos, 1992.

11 Saldırıda ölen iki aileden otuz sekiz kişinin ismi Middle East Watch'a verilmiştir. Bunların yarısından fazlası çocuktı. Abdülkadir Abdullah Eskerî ve diğer eski sakinlerle yapılan röportajlar, Daratû kompleksi ve Göktepe köyü, 20 Nisan ve 24 Mayıs, 1992.

12 Middle East Watch röportajı, Süleymaniye, 4 Temmuz, 1992. Resmi temaslarının sonucunda bu kişinin –şehirde oturan birisi olarak Enfal'dan etkilenmemiştir– saldırıdan sonra aile üyelerini aramak için Göktepe'ye gitmesine izin verilmişti.

13 Birinci Kolordu Komutanı'ndan (imza okunmuyor) Ordu Operasyonlar Karargâhına gönderilen elyazısı günlük rapor no.8184, 4 Mayıs, 1988.

14 Birinci Kolordu Komutanı'ndan Ordu Operasyonlar Karargâhına gönderilen elyazısı günlük saha raporu, no.19/8179, saat 05:00, 5 Mayıs, 1988.

15 Birinci Kolordu Komutanı'ndan Ordu Operasyonlar Karargâhına gönderilen elyazısı günlük saha raporu, no.8276, 6 Mayıs, 1988.

16 Bunlar sadece Middle East Watch'un görüşebildiği sağ kalanların köyleridir. Koysancak nahiyesi merkezinde yirmidört, Taqtaq nahiyesinde elli iki ve Rêdar nahiyesinde altmış bir köyün yanısıra, Resool'a göre, op. cit., Akçeler nahiyesinde yetmişbeş kadar köy Dördüncü Enfal'da yıkıldı. Ordu belgelerinde Dördüncü Enfal'da "yakılan, yıkılan ve temizlenen" 138 köyden bahsedilmektedir. Üçüncü Enfal'da olduğu gibi bu listeler, sağ kalanların Middle East Watch'a bildirdiği kitlesel sivil kaybolmaların meydana geldiği köylerin çoğunu kapsamaktadır.

17 Birinci Kolordu Komutanı'ndan Ordu Operasyonlar Karargâhına gönderilen elyazısıyla yazılmış günlük rapor, no.8280, 6 Mayıs, 1988.

19 Middle East Watch röportajı, Taqtaq, 24 Nisan, 1992.

20 Middle East Watch röportajı, Erbil, 23 Nisan, 1992.

21 Middle East Watch röportajı, Beyincan kompleksi, 18 Mayıs, 1992.

22 Üçüncü Enfal'da Çemçemal'de olduğu gibi Dördüncü Enfal'dan kurtulanların ev ev arandığı yer Koysancak oldu. Bu Emn temizliklerinin sonucunda birçok insan kayboldu.

23 Middle East Watch röportajları, Erbil, 7–8 Temmuz, 1992.

24 Birinci Kolordu Komutanı'ndan Ordu Operasyonlar Karargâhına gönderilen elyazısı günlük saha raporu, no.8276, 6 Mayıs, 1988. Enfal'ın bu aşamasında, doğrudan hedef olmayan bazı insanlar da yutulmuşa benzer. Böyle bir şüphe uyandıran bir vaka Koysancak kasabasında bir şöför ve iki hamalın –bunlardan biri Irak polisinden 25 yılda emekli olan Hüsrev Hıdır Said'dir– başına gelenlerdir. Mayıs başlarında bu üç adama pazar yerinde bir Emn ajanı ve Kasım Ağa'ya bağlı üç cahş yaklaştı. Taşınması gereken eşyalarının olduğunu söyleyerek yanlarında gelmelerini emrettiler. Sonradan Hüsrev Hıdır Said'in ailesinin duyduğu üzere üç arkadaşı, Göktepe'nin nehre göre karşısındaki Kanîbi köyüne götürülmüşler. Üç gün sonra eski polisin ailesi Topzawa kampındaki bir muhafız aracılığıyla babalarının tutuklandığına dair bir mesaj alır (Topzawa'nın Enfal'daki önemli rolü ayrıntılı bir şekilde aşağıda anlatılacaktır, s.260–268. Aile kendilerinin de kaybedileceği korkusuyla otoritelerle temas kurmaktan çekinmiştir. Bu toz olup uçan üç adam hakkında duydukları son sözlerdi.

Daha sonra, Ocak 1992'de Hüsrev Hıdır Said'in adının yerel bir cami duvarına asılan kağıtta yazdığını öğrendiler. Bu kağıt, Emn Erbil ofisinden şehir Cumhuriyet Hastanesi'ne morguna gönderilen bir nakil emriydi. 10160 no'lu mektup "gizli" ibareliydi ve tarihi de 29 Haziran, 1988'di –yani hamalın kaybolmasından altı hafta sonra. Hastaneden, aralarında Hüsrev Hıdır Said'inde bulunduğu dört sabotajcının gömülmesi ve ölüm belgelerinin çıkarılması isteniyordu; liste de kendiyle birlikte kaçırılan Koysancaklı şoför Hasan Muhamed Hasan Mevlut'un ismi de vardı. Yakalanan ikinci hamalın adı cami duvarının başka tarafına asılan benzeri bir belge de görünüyordu. Dört gün sonra, Hüsrev Hıdır Said'in ailesi ölüm belgesini Erbil hastanesinden almıştır. Ölüm nedeni olarak infaz belirtilmektedir. Bu vakanın kuvvetle düşündürdüğü ihtimal, Emn'in Dördüncü Enfal'da köylülerin mallarının ve eşyalarının taşınmasında orada bulunan sivilleri yardım etmeye zorladığı ve sonra da operasyonun gizliliğini sağlamak için onları öldürdüğüdür.

25 Middle East Watch röportajı, Binêslawa kompleksi, 7 Temmuz, 1992.

26 Middle East Watch röportajı, Daratû kompleksi, 20 Nisan, 1992.

27 Bununla beraber affın, çektikleri acıların sonu olmadığının belirtilmesi gerekir. Altmış kaçak birliklerine geri gönderildi, birliklerinden terhis olana kadar bazıları dövüldü ve kötü muameleye uğradı. İlencekli bir köylüyle yapılan Middle East Watch röportajı, Taqtaq, 24 Nisan, 1992.

28 Bu bölgeye bir kimyasal silah saldırısı başka bir kaynakta belirtilmemektedir ve KYB ve KDP'nin bu tip saldırılara ilişkin listelerinde de yer almamaktadır. Buna rağmen, bu anlatının ayrıntıları ikna edicidir ve tanık başka bakımlardan son derece güvenilir. Middle East Watch röportajı, Daratû kompleksi, 15 Temmuz, 1992.

29 Akçeler nahiyesinde. Belli ki Rahman, diğer ordu birliklerinin Göktepe kimyasal saldırısının arkasından eş zamanlı olarak bu bölgeye atık bıraktığının farkında değildi.

30 Göktepe'nin eski sakinlerinden biri ile yapılan Middle East Watch röportajı, Beyincan kompleksi, 18 Mayıs, 1992.

31 Middle East Watch röportajı, Süleymaniye, 1 Ağustos, 1992.

32 Middle East Watch röportajı, Koysancak, 26 Nisan, 1992.

33 Korgeneral Haşim 5 Mayıs günü "çeşitli köylerden kırkbir kişi... Şiwan'daki seyyar üssümüze geldi"; 6 Mayıs günü, dört erkek ve bir kadın "yasak köy olan Turki'de tutuklandı." Her iki grup da "Ta'mim vilayeti Emn idaresine gönderildi." Birinci Kolordu Komutanlığı'ndan Ordu Operasyonları Karargâhına gönderilen elyazısı raporlar, (numaralar okunmuyor) 6 Mayıs, 1988 saat 06:00, 7 Mayıs, 1988 saat 07:00.

7

BEŞİNCİ, ALTINCI VE YEDİNCİ ENFAL —
ŞEQLAWA VE REWANDÛZ DAĞ VADİLERİ,
15 MAYIS—26 AĞUSTOS, 1988

"İran ajanı" Celal Talabani'ye bağlı güçler, Cafatî vadisindeki ana karargâhlarından, Karadağ'daki kalelerinden, Germiyan'ın geniş ovalarından ve Erbil'in batısına doğru uzanan vadi ve düzlüklerden sürülmüşlerdi. Ama çeşitli yerlerdeki mağaralarda ve ileri karakollarda küçük direnişler bir süre daha devam etti. İnsansızlaştırılan Germiyan'da bile, Enfal sırasında ve sonrasında onlarca pêşmerge kalmıştı. Ama KYB'den geriye kalanların çoğu şimdi son durakları olarak ücra ve emin bir yer olan Dokan Gölü'nün kuzeyine; Rewandûz kasabasının güneyine, İran sınırının ise batısına düşen sarp dağlara ve dar vadilere doğru gidiyorlardı.

Gölün batısında, darmadağın edilmiş pêşmerge birimleri Göktepe civarındaki köylerin uğradığı bozgunu Mayıs'ın birinci haftasında öğrenmişlerdi hatta bazılarını da gözleriyle görmüşlerdi. Dördüncü Enfal'ın son çatışmalarında, Tekeltû Dağı ve Çemî Rezan Vadisindeki çarpışmalardan sağ kalanlar göl kıyısı boyunca ordunun çılgınca saldırısına boşuna karşı koymaya çalıştı. Yapabilecekleri en iyi şey olarak üç ya da dört gün saklandılar, bazıları su kenarındaki çayırlarda cephaneleri bitene kadar direndiler. Gece, bir pêşmergeye göre, hükümet helikopterleri artık onları tespit edemediğinde, son sivilleri arkalarında bırakarak çekildiler. Nihayet Mayıs'ın ikinci haftasında, Korak dağına ve Balîsan vadisindeki sığınak yerlerine ulaştılar.

1988 Mayıs'ının ortasında Enfal, Balîsan ve seyrek nüfuslu komşu vadilere ulaştı. Bu, rejimin KYB'nin savaş gücüne son darbeyi indirmek, kendisini desteklemeye devam eden sivilleri cezalandırmak ve İran-İrak Savaşının kuzey cephesinde kalan son İran birliklerini dışarı atma isteğinin doruğa çıktığı bir andı. 1 Enfal'ın bu evresinde, sivillerin kitlesel olarak yerleştirilmesi –ve kitlesel olarak öldürülmesi– ordu için sıkıntı verici olmazdı. Erbil vilayetinin sınırdaki toprakları şimdi boştu, Kürt nüfus ilki 1977–78, ikincisi 1983–84'de yapılan temizliklerde kaldırılmıştı. Ve 1987 Nisanı'ndaki kimyasal saldırılardan sonra Rewandûz'un güneyi ve güneydoğusundaki vadilerdeki siviller büyük ölçüde tahliye edilmişti.

Salt askeri bir bakış açısıyla bakıldığında Enfal harekâtının, üç ay önce Sergelî–Bergelî kuşatmasıyla başlamış olan büyük temizliğin mantığını izlemeye devam ettiği söylenebilir. Birliklerin hareketi bir bakıma arabanın öncam sileceğinin hareketine benzer, önce saat yönünde sonra ters yönde, her aşamasında önce azalan pêşmerge güçlerini sürmek ve sonra da kırları KYB kontrolü sayesinde dokunulmamış olan son köylerden "arındırmak". Ama Beşinci Enfal, operasyonun önceki aşamalarının aksine, Irak Ordusunun başına epey dert oldu. Bu boyun eğmeyen vadilere ikinci ve üçüncü bir saldırı gerekecekti ve Irak Ordusu bu yeni harekâtları, Enfal VI ve Enfal VII olarak adlandıracaktı.

KYB'nin üçüncü malbendinin merkezi Balîsan Vadisi'ndeydi, Erbil vilayetindeki operasyonlar Bêro ve Tutma köylerinden kontrol ediliyordu. Dik dağ yamaçlarında ayıların ve diğer vahşi hayvanların ulumaya devam ettiği bu sarp ama güzel bölgede başka partiler de vardı. Kürdistan Sosyalist Partisi kurulduğu 1979 yılından beri burada vardı, Irak Komünist Partisi ve asıl kaleleri daha kuzey–batıda, Türkiye–Irak sınırında bulunan Mesud Barzani'nin KDP'sinden silahlı birlikler de vardı.

Üçüncü malbend liderliği Enfal'ın kuzeye gelmekte olduğunu gayet iyi biliyordu. Dördüncü Enfal sona erdiğinde pêşmergeler, uzun bir kuşatmaya karşı koyabilmek için fazla miktarda yiyecek ve cephaneyi, katırlarla dağlardan ulaşılabilir mağaralara taşımak suretiyle stoklamaya başlamıştı.² Yüzlerce savaşı, Rewandûz'un onbir ve on iki kilometre güneydoğusundaki Yukarı ve Aşağı Garewan köyleri civarında toplandılar, diğerleri de Melekan, Akoyan ve Werte yakınlarında mevzilendiler.³

Bu kez hiç değilse sivil nüfusu nasıl koruyacaklarından endişe duymaları gerekmiyordu. Bu vadilerin sakinlerinin neredeyse tamamı önceki baharkî öldürücü zehirli gaz saldırılarından sonra evlerinden kaçmışlardı. Bunun yalnızca birkaç istisnası vardı; örneğin Aşağı Bilê ve Wara, bura köylüleri değişik nedenlerden ötürü kendilerini güvende hissediyorlardı. Yoldan uzaktaki dağların oyuklarında gizlenmiş olan Aşağı Bilê'de, daha İran–Irak savaşı başlamadan önce pêşmerge üssü vardı.

Yukarı köye 27 Mayıs, 1987'de4 yapılan kimyasal saldırıya rağmen Aşağı Bilê halkı yerlerinin ücra oluşunun kendilerini koruyacağı düşüncesiyle oldukları yerde kalmayı tercih etmişlerdi. Ama şimdi Bilê saldırıya açıldı çünkü Çilçil ve Cacûk dağları yakınlarındaki cephe hattını savunan pêşmergelerin geçiş noktası olmuştu.

Wara'nın durumu daha farklıydı. Civarında pêşmerge yoktu ve Xelîfan'dan Dokan Gölü yakınlarında harap durumdaki Ranya kasabasına giden şose yol köyün ortasından geçiyordu. Konumu pêşmergenin üs olarak kullanımına uygun değildi ve geçmiş tecrübeler Wara sakinlerine, hükümete yakınlığın bir dereceye kadar güvenlik sağladığını öğretmişti. Gerçi bazısı iki üç kilometre ötede daha yüksekteki Hertel'e taşındı ama çoğu yerinde kaldı.

15 Mayıs günü hava kararırken Wara halkı, Ramazan orucunun bozulduğu Id el–Fıtr bayramı için hazırlık yapıyordu. Şimdi Hertel'de yaşamakta olan köyün eski sakinlerinden bazıları üstlerinden alçaktan uçan iki uçak gördü ama pek orali olmadılar, uçakların hedefinin Wara olacağı akıllarına gelmemişti. Bununla beraber yakındaki pêşmerge birimleri kararan dağ zirvelerinde cahşları ateş yakarken gördükleri zaman ne olduğunu hemen anladılar –bu kimyasalların kullanıldığının kesin bir işaretiydi. İki saat sonra ilk kurtulanlar koşarak kendilerine gelip Wara'ya gaz atıldığını bildirdiklerinde Hertel sakinleri şaşkına uğradılar. Hertelli bir erkeğin söylediği, "Vardığımızda tepedeki meyve bahçesinde dört ya da beş kişiyi gördük. Besbelli ölüyorlardı. Daha sonra biraz daha ilerledik, mezarlıkta üç ölü daha bulduk. Köyün merkezine ulaştığımızda bir kargaşa hüküm sürüyordu. Yemekler hâlâ

ocaklardaydı. Orada burada yatan ölü ya da can çekişmekte olan hayvanlar vardı, bağrıışlarını duyabiliyorduk."

Emine adında genç bir kadın, uçaklar Wara'ya bomba attığında evin dışındaydı. "Duyduğum ses, yüksek hızla seyreden bir arabanın aniden frene bastığında çıkan sesin benziyordu. Derken dört patlama oldu ve köyü duman kapladı." O gece hayatını kaybeden otuz yedi köylüden biri de Emine'nin iki yaşındaki kızı Necibe'ydi.⁵ Hayatta kalanlar otuz üç kişiyi köyün dışındaki toplu mezara gömdüler. Üç kişi yakındaki Xatê köyüne yetiştirildi, oradan da traktörle KYB'nin seyyar hastanesine götürüldü ve bir kişi de Serûçawa kompleksine götürüldü, burası geçen yılki Şêx Wesen gaz saldırısının kurbanları olan elli kişinin gömüldüğü yerd.

O sabah gelen doğal olmayan serinlik bir haftadan fazla sürdü. Daha sonra, 23 Mayıs öğleden sonra dalga dalga gelen uçaklar Balisan, Hiran ve diğer komşu vadilere kimyasal bıraktılar. Bu noktada saldırılar o kadar sıklaştı ki pêşmerge de bunların sayısını tutamadı. Bir mağarada saklanan Yukarı Garewan'dan yaşlı bir kadın iki savaş uçağının Melekan yakınlarında alçaldığını ve bıraktığı bombalardan çıkan mavi dumanın "alanı kapladığını ve her şeyi kararttığını" gördü. Başlangıçta hoş kokan gaz mağara kalanları sersem hale getirdi. Kusan, gözlerinden yaş gelen ve cilti karaya dönen birçok insan yere yığıldı. Mağarada bulunan bir anne ve oğlu öldü.⁶ Bütün vadi Çilçil dağındaki pêşmergeye karşı yapılan gaz saldırılarından etkilenmiş olmasına rağmen tanıklar, büyük ölçüde terkedilmiş olan Şêx Wesen ve Balisan köylerinin ikinci bir kez daha saldırıya uğradığını söylediler. Sovyet yapımı Sukhoi bombardıman uçakları Şêx Wesen'e msket bombaları ve kimyasal silahlarla 20 dakikalık bir saldırı gerçekleştirdi. Bazı pêşmergelede alman-yapımı gaz maskeleri var olmasına vardı ama ailelerine yetecek miktarda değildi ve savaşçı olsun olmasın herkes kaçtı. Bilê'de kimyasallar en az üç çocuğu öldürdü, bunlardan ikisi iki yaşındaki Suran ile üç yaşındaki kardeşi Haydar Salih Mecid'di.⁷ Söylenğine göre Nazenin köyünde iki kişi ölmüştür; Seran köyüne gaz ve msket bombaları düşmüştür; rajima Raşki Baneşan dağına kimyasal mermi yağdırmış ve oluşan kesif duman aşığıya Akoyan köyüne sürüklenmiştir. 23 Mayıs gecesı geç vakit veya sonraki sabahın erken saatlerinde kara birlikleri eş zamanlı olarak üç yönden ilerlemelerine başlamışlardır.

Kalan sivillerin çoğu bu en son saldırı raundu başlar başlamaz tepelere kaçmışlardı. Kaçan bir kadının hatırladığı, "Bombalanmış olan yerlerde kötü bir koku vardı," gaza yenik düşen atların ve koyunların leşleri hâlâ arazide duruyordu. Birçokları gibi Akoyan halkı da üç yöne doğru dağıldı. Bazıları yayan ya da at sırtında elli altı kilometre uzaklıktaki İran sınırına yöneldi. Diğerleri ise üç ya da dört günlük yürüme mesafesinde olan, Dokan Gölünün kuzey ucuna 1987'de yapılmış olan Hacıawa kompleksinde sığınacak yer aradılar. Bazıları ise dağlarda saklanmaya çalıştı. İnişli yokuşlu sarp araziden zorlu bir yolculuktan sonra aralarında birçok Akoyan ve Garewanlının da olduğu yüzlerce mülteci neredeyse Ranya yolunun yarısı demek olan iskan edilmemiş vaziyetteki Gulan köyünde toplandı. Açık havada uyuyarak ve yöre insanın yardımlarıyla ayakta kalarak bir ayı burada geçirdiler. Kendilerini, yörenin güçlü lideri Eko aşiretinden Siware Ağanın hükümrancılık alanında bulmuşlardı. Oraya ulaşan kaçan bir köylünün söylediğı, "Gulan'da hükümet oydu. Kendi askerleri ve caşları vardı; Saddam'ın uçakları dışında herşey ona aitti."⁸

Ama Irak Kürdistan'ın bu kısmında aşiret bağılılıkları görece zayıftı ve kendi insanları olmamasına rağmen Siware Ağa bu yeni gelenlerle, Enfal tarihinde benzeri olmayan bir anlaşma yaptı. Onlara, isteyenlerin köyde kalabileceğini söyledi; ordunun onlara ilışmesine izin vermeyecekti. Garewanlı bir erkeğe göre "Hükümete hepimizin caş

olduğunu söyledi." Aslında Gulan'ı dokunulmaz olarak görenler böyle yaptılar. Bazıları orada kalmayı seçti, ama diğerleri –özellikle ailesinde pêşmerge olanlar ve herhangi bir fırsatı değerlendirebilecek halet–i ruhiyede olmayanlar– İran mülteci kamplarına sığınmayı yeğlediler. Reis Siware Ağa sınıra kadar güvenli bir geçişi garanti etmişti –yolculuk bir gün bir gece sürdü, Irak askeri devriyelerine yakalanmamak için sık sık dolambaçlı yollara sapmak zorunda kaldılar. Gulan'a ulaşan diğerleri ise orduya teslim olmaya ve Ranaya kasabasının dışındaki Hecîawa kompleksine yerleştirilmeye karar verdiler. Mücemmadaki koşullar berbat olsa da kendi istekleriyle bunu yapmalarına izin verilmiş görünmektedir. Yaz sıcak geçiyordu ve koşullar sıhhi olmaktan uzaktı, su düzenli olarak sağlanmıyordu; kampı bir polis karakolu gözetliyordu ve kamptakilerin uzağa gitmemeleri konusunda uyarılar yapıyordu: yalnızca Ranya'da veya Serûçawa'daki büyük kompleksde alışveriş yapmalarına izin vardı. Eylöl'den sonra kavurucu sıcak yerini acı soğuklara bıraktı ve Garewanlı Zara kadın o kış yedi çocuğundan ikisini, üç yaşındaki Şılan'ı ve iki yaşındaki İsmail'i kaybetti.⁹

Dağlarda yaşamaya çalışan Akoyanlı üçüncü grup kaçakların macerasını otuz yaşlarındaki Emine kadının macerasıyla özetlemek mümkün. Emine askerler köyüne ulaşmadan saat 7:00'de evini terketmişti. Öğleye doğru bir saklanma yeri buldu, burada Bilê ve Garewan'dan başka mülteciler de vardı. Bu grup toplam 50 kadar haneden oluşuyordu, birliklerin kendilerine doğru yaklaşmakta olduğu haberi gelene kadar burada günlerce kaldılar. Saatlerce dağlarda dolaştıktan sonra Feqıyan köyüne tepeden bakan başka bir saklanma yeri buldular. Burada da, topçu ateşi fazla yakına gelene kadar dört gün kaldılar. Yeniden yürümeye başladılar, zamanı unutmuşlardı, yalnızca karanlık çöktükten sonra dışarı çıkıyorlardı, yüksek zirvelerden kuzeybatıya doğru gidiyorlardı, en sonunda bitkin ve yiyecekleri kalmamış bir vaziyette hükümetin kontrolündeki Culemêrg köyüne vardılar.¹⁰

İlk işaretler cesaret verici olsa da bunlar şanssız olanlardı; Culemêrg'deki kontrol noktalarını dolduran cahşlar, "bu kasapa gitmek için uygun bir zaman değil" diyerek onları tutuklamak istememişlerdi.¹¹ Buna rağmen, kısa süre içerisinde ordu birlikleri tarafından tevkif edildiler. İsimleri kaydedildi, fotoğrafları çekildi ve yakınlarda Spêlk'deki askeri kışlaya götürüldüler. Xelîfan kasabasının dışındaki bu kışlanın içinde telörgüyle çevrili bir alanda sekiz ya da dokuz aile bir çadırdaki olmak üzere günlerce kaldılar. Aşağı Bilê'ye yapılan saldırıdan sonra teslim olan kadınlar ve çocuklar da buradaydı; kendileri teslim olmadan kısa bir süre dağlara kaçmış olan erkekler ise Spêlk'e daha sonra getirildi.

Sağ kalanlara göre, bölgede Enfal sırasında en büyük sivil kaybolmaların olduğu köy Aşağı Bilê idi. Aşağı Bilê'deki olaylara resmi Irak belgelerinde de değiniliyordu. Elyazısı ile yazılmış bir Emn saha raporunda "2–3 Haziran gecesinde Aşağı Bilê'den otuz aile FQ 45 askeri komutanlığı tarafından teslim alındı. Sayımı ve araştırması bizim tarafımızdan yapıldı. İsimleri, adresleri ve doğum tarihlerini birazdan göndereceğiz." denmektedir.¹² Sağ kalanların bıkmadan usanmadan anlattığı, sivil bir grubun gözaltındayken kaybolduğunun bir başka resmi teyidi de burada yer almaktadır. Emn notu bu kaybolmalarda ayırım yapılmamış olduğunu tekrar belirtmektedir; kişisel bilgileri kaydedilmeden ve durumu ayrıca incelenmeden hiç kimse "Enfalize" edilmezdi.

Beşinci Enfal'dan etkilenenlerden bazıları Spêlk'de kayboldu. Diğerleri Rewandûz'daki hapishanenin penceresinden bakabiliyorlardı. Diğerleri de Emn'in Erbil'deki zindanında sırta kadem basmıştı. Ama Enfal'ın önceki dört aşamasında olduğu gibi her anlatıda aynı şey tekrarlanıyordu: mahpuslar bu geçici tevkif

yerlerinden daima güneye, Kerkük yönüne doğru giden askeri IFA kamyonlarına bindirilmişti.

KYB’NİN SON DİRENİŞİ

Muharebeler hızlanarak ve yavaşlayarak üç aydan fazla sürdü. Balisan bölgesindeki eylemleri gören bir pêşmergenin söylediği çatışma dönemlerinde "gökten hükümet uçakları eksik olmuyordu."13 Hükümet kuvvetlerinin bu vadilerdeki yirmi kadar köyü kısa sürede işgal etmiş olmasına rağmen pêşmerge, zorlu arazi koşullarının rejimin İran’a ana kaçış yollarını kesme amacını bozduğunu hissetmişti. Dağlarda kalan köylüler de şu an için evlerine zarar verilmediğini görmüşlerdi. Arazi koşulları kara birliklerinin hareketini sınırlıyordu, helikopterlerle taşınan özel mühendislik birimleri yıl sonuna doğru bölgeye gelene kadar köy yıkma harekâtı bekletilecekti.

Yukarı ve Aşağı Garewan ordu için çetin ceviz çıkmışa benzer. İki köy Haziran 1988 boyunca Emn’in mahalli ve bölge şubeleri arasında bir dizi çelişkili saha raporları teatisine konu olmuştur. Emn Sadiq’dan Emn Şeqlawa’ya 3 Haziran tarihinde gönderilen 1132 no’lu rapor, "Aşağı Garewan’ın temizlendiği ve yakıldığına" değinmektedir. Bununla birlikte, Sadiq’tan Erbil’e gönderilen 6 Haziran tarihli 1136 no’lu telgrafta ise devam etmekte olan "Aşağı ve Yukarı Garewan kuşatmasına" değinilmekte ve pêşmerge kuvvetlerinin hâlâ direndiği belirtilmektedir; sonraki gün tarihli 1137 no’lu telgrafta ise "Aşağı ve Yukarı Garewan’ın düştüğü" duyurulmaktadır. 14 Haziran tarihli, 1179 no’lu yine Sadiq’tan gönderilen başka bir telgrafta ise Garewan dahil birçok köyün yakılmış olduğu bildirilmektedir.14 Haftalarca dağlarda saklandıktan sonra Garewanlı birçok insan yiyecek aramak için sessizce köylerine girmişlerdir. Bazı evler topçu ateşiyle yıkılmış olmasına rağmen çoğu bu aşamada ayakta duruyordu ve resmi kayıtlar izleyen aylarda yıkımların aralıklı olarak devam etmiş olduğunu düşündürmektedir.15 Ama buralar da dümdüz edilmekten kurtulamadı: Yerlileri 1991’de, savaştan sonraki ayaklanmadan sonra köylerine dönebildiler: "Herşey yıkılmış, dinamitle patlatılmış; kaynaktan suyu getiren borular bile alınmıştı". Tüm hayat belirtileri yok olmuştu, kovanlar bile. Çatı malzemesi olarak kullanılan kavak ağaçlarını kesmişlerdi. Anlaşılan bu da yetmemişti. Yakınlarda saklanan ve orada yatan akrabaları olan Garewanlı bir savaştının söylediğine göre, "Zeniya bölgesinde inşa edilmiş olan şehitler mezarlığını [düşen pêşmergeler için] bile tahrip etmişlerdi". Dürbünlerle dağdan olan biteni seyreden bu adama göre mezarları dinamitleyen ve çiğneyenler cahşlar ve askerlerden oluşan bir gruptu.16

Rejimin bakış açısından Beşinci Enfal dağınık ve sonuç alınamayan bir operasyon olmuştur –operasyonun o ana kadar ki evrelerinin içinde başı ve sonu belli olmayan yeganesiydi. Hükümetin niyeti KYB’yi söküp atmak ve daha sonra da bir ucu Türk sınırında olan KDP’nin kontrolündeki Behdînan bölgesine ilerlemektir. Ama bu amaç birkaç aylığına ertelenecekti, çünkü üçüncü malbend kuvvetlerinin direnişi, Irak Ordusu’nun tahmin ettiğinden daha inatçıydı.

Hayal kırıklığı ve tekrarlanan gecikmelerin yarattığı atmosfer yerel Emn ofisleri arasında gidip gelen telgraflardan da anlaşılmaktadır. 4 Haziran : "Korak dağında ilerlerken güçlü bir direnişle karşılaşıldı"; 8 Haziran: "Özel Enfal Operasyonları: Sabotajcıların Saldırısı"; 27 Haziran ve yine 8 Temmuz: "Geli Reş, Badawara, Gilga’nın Temizlenmesi"; 15 Ağustos: "24 saat içinde bölgedeki temizliğin tam dökümü istensin."17

Beşinci Enfal’ın büyük bir başarı olmadığına dair kanaat, "Analiz: Son Enfal Operasyonu" (Khatimat al-Anfal) başlıklı pek görülmemiş şekilde ayrıntılı askeri belgede de ortaya çıkmaktadır. Bu Beşinci Kolordu Komutanı Tuğgeneral Yunus

Muhammed el-Zareb'den Ordu Genel Komutanlığına bir rapordu. "Çok gizli ve kişiye özel" ibaresini taşıyordu. Özünde rapor 28 Ağustos 3 Eylül 1988 tarihleri arasında kuzeyde KDP'nin tuttuğu alanlara karşı kısa, muzaffer harekâtın övgü dolu bir özetiydi. Ama Son Enfal'ın arkaplanını özetlerken Rewandûz-Şeqlawa kesminin "temizlenmesindeki" sayısız gecikmeden söz ediyordu. Enfal operasyonun birbirini izleyen aşamalarındaki komuta zincirini de gözler önüne seriyordu.

"5. Enfal Operasyonunun 7 Haziran 1988'de tamamlanmasından sonra 6. Enfal Operasyonu için hazırlıklar ve planlar yapılmaya başlandı," diye yazıyor General Zareb. "Alan ve Balisan vadilerindeki sabotajcıları ezmek için bir temizlik operasyonu planlandı (Enfal VI). Bu plan 30 Mayıs 1988'de Ordu Genel Kurmay Başkanı'na şahsım tarafından çok gizli ve kişiye özel 1049 no'lu yazışmayla gönderildi." Ama bu birinci plan gerçekleşmedi çünkü "Ordu Genel Kurmay Başkanı, 1475 no'lu gizli ve acil yazışmasında, 7 Haziran, 1988 operasyonun daha uygun bir zamana kadar ertelenmesini emrediyordu. Genel Kurmay Başkanı, 7 Haziran 1988 tarihli 519 no'lu çok gizli ve kişiye özel yazışmasında Balisan ve Smaquî bölgelerindeki sabotajcıları ezmek için bir plan hazırlanmasını emrediyordu." Harekâtı geçici olarak durdurma kararının temel nedeni KYB'nin Alana vadisinin başındaki 2100 metrelik bir zirve olan Korak dağı civarındaki inatçı direnişi olmuşa benzer. Ama Temmuz'a kadar devam eden geçici ateşkes KYB lideri Celal Talabani'nin Haziran'da Washington D.C'ye yapmış olduğu ziyaretle de bağlantılı olmuş olabilir. Diplomatik yarma harekâtı olarak görülen bu seyahat pêşmergeyi heyecanlandırmış olsa da pek başarı olarak değerlendirilemez. Üst düzey ABD'li görevliler Talabani'yle bir araya gelmekten kaçındılar ve onunla görüşen orta-düzey Dışişleri Bakanlığı personeli sadece şu yorumu yaptı, "İran'la ittifakı sayesinde grubu belirli bir dereceye kadar askeri başarı elde etmektedir fakat bu durum bir bütün olarak Kürt nüfusunun aleyhinedir."18 Bu uyarı temelde Irak hükümetinin KYB'ye karşı olan çizgisini yansıtmaktadır. Talabani'nin ABD'li görevlilere Enfal operasyonu ve son zamanlarda Kürtlere karşı kimyasal saldırılar hakkında bilgi verdiği bilindiğine göre bu ziyaret Washington'un meydana geldiği sırada Kürt soykırımı hakkında ne kadar bilgi sahibi olduğu sorusunu orta yere getiriyordu.19

"Sabotajcıların Smaquî bölgesi merkezini yıkma planına," General Zareb devam ediyor, "15 Ağustos, 1988[sic] tarihindeki 1572 no'lu yazışmamızda yer verilmektedir."20

"23 Haziran, 1988 tarihindeki 2544/K no'lu gizli ve şahsi yazıda, bize 24 Haziran'da 641 no'lu yazıyla Kurmay Başkanlığı tarafından gönderilmiştir, Cumhurbaşkanı (sekreter) operasyonu başlatmak ve sabotajcıların Balisan havzası ve Smaquî bölgesindeki karagahlarını yıkmak için onay vermiştir."

Başkan Saddam Hüseyin, o halde, en azından harekât zorluklarla karşılaştığında, operasyonel kararlara, bizzat kendisini katmayı açıkça uygun görmüştür. General Zareb devam ediyor:

"16 Temmuz, 1988 tarihinde Cumhurbaşkanlığı makamının gönderdiği 14671 no'lu gizli ve şahsi yazıda, Kurmay Başkanlığı bize 20 Temmuz'da 861 no'lu yazıyla bildirmiştir, Enfal operasyonlarının, Allah izin verirse, dini bayramdan [Id el-Adha] sonra hızlandırılarak bitirilmesi gerektiği bildirilmiştir."21

Ama Allah bu teşebbüse gülmedi ve birkaç gün sonra Id el-Adha saldırısı çamura saplandı. "29 Temmuz 1988 günü Kerkük'teki Birinci Kolordu merkezinde Operasyonlar Kurmay Başkanı Yardımcısı ve Askeri Hareketler Direktörü'nün katılımıyla yapılan toplantı sonrasında yapılan gizli yazışma akabinde, 29 Temmuz, no.943, VI ve VII Enfal operasyonları operasyonel gereklilikler tamamlanana kadar ertelendi."

Irak rejimi Altıncı ve Yedinci Enfallardaki gecikmelerle boğuşurken başka yerlerdeki olaylar pêşmergeye alarma geçmesi için yeni gerekçeler sunuyordu. 17 Temmuz günü o zamanki İran Cumhurbaşkanı Ali Hamaney BM Genel Sekreteri Javier Perez de Cuellar'a ülkesinin BM Güvenlik Konseyinin 598 no'lu kararını kabul etmeye hazır olduğunu bildirdi.22 KYB söz konusu olduğunda İran'ın savaşmayı sonra erdirmeye kararı Ekim 1986 Tahran anlaşmasının, hiçbir tarafın Bağdat'la tek taraflı görüşmede bulunmayacağına hükmeden koşulunun bir ihlaliydi. Ama bu konuda bir şey yapmaya güçleri yoktu –tıpkı 1975'de Şah'ın Molla Mustafa Barzani'nin tedarik hatlarını kestiği sırada Barzani'nin yapacak bir şeyinin olmadığı gibi.

26 Temmuz günü, Id el-Adha'nın ertesi günü, üçüncü malbendin komutanları acil bir toplantı yaparak kısmi bir geri çekilişin tek seçenek olduğuna karar verdiler. Savaşacak durumda olmayan herkes ailelerini güvende olacakları İran'a götürmeleri gerekiyordu; sıhhatli durumda olan pêşmergeler ise geride kalıp birlikleri taciz edecek ve geri çekilişi koruyacaktı. Tahliye başlamış olmasına rağmen Irak Hava Kuvvetleri başka bir vahşi kimyasal saldırı başlattı. Yine belli başlı tüm vadilere saldırdılar: Balisan, Melekan, Werte, Hiran, Smaquî. Bu bölgede savaşmış olan bir pêşmergenin söylediği değişik noktalarda on üç insan öldü; bir diğer anlatıya göre ise bu sayı onbeştir. Gaz bulutları pêşmergeyi daha güvenli diye daha yüksek dağ yamaçlarına sürdü; ama ertesi sabah msket bombalarının kullanıldığı ikinci bir saldırı onları yeniden aşağı sürdü. Geriye kalanlar çoğu şaşkınlık içinde dağılmıştı ve kısa sürede sivillerin sonuncusu da temizlendi.

Bir grup cahş, bir Ağustos sabahı Smaquî vadisine topçu ateşinden kaçan halkı bulmaya geldi. Müsteşar hopörlörle teslim olmaları konusunda ısrarlı çağrılar yaptı ve beş gün sonra önemli sayıda insan kendileri teslim oldu. Yaş ve cinsiyete göre üç gruba ayırdılar ve isimlerini kaydettiler. Erkeklere silahlarıyla teslim oldukları takdirde bağışlanacakları söylendi. Bir çoğu silahsız sivil olduğundan bunu yapmak zordu ve pêşmerge silahlarının saklı olduğu yerleri kazarak rastgele ellerini doldurdıkları silahları teslim etmek zorunda bırakıldılar. Hatta bazılarının, bağışlanmak için, cahşlardan silah almalarına izin verildi. Daha sonra aslında pêşmerge olduklarına dair bir itiraf imzalamaları istendi. Bu elim bilmece sona erdiğinde, müsteşar "bu insanların tümünün Topzawa yolu ile kaybolduğunu" hatırlıyor –Topzawa, Enfal kurbanları için ana işlem merkezi vazifesi görmüş olan Kerkük dışındaki Halk Ordusu kampıydı.23

İzleyen haftalarda, İranlıların 8 Ağustos'da Saddam Hüseyin'in ateşkes koşullarını kabul etmesinden sonra bile kimyasal saldırının olmadığı gün geçmemiştir. Pêşmerge topyekûn kaçıyor olmasına rağmen Irak Ordusu İran'a kaçışın ana koridorlarını kesmeye hiçbir zaman muvaffak olamamıştır. Sıwar Ağa gibi anlayışlı cahş komutanları son ailelerin sınıra ulaşmasına yardım etmiş ve 26 ya da 27 Ağustos'ta Balisan vadisindeki son kalan pêşmerge grupları karargâhlarını dinamitleyerek kaçmışlardır. 28'inde kara ve havadan taşınan birlikler bütün bölgeyi işgal etmişlerdir. KYB savaş gücü olarak bitirilmiş ve etkisi altındaki tüm bölge Irak hükümeti kontrolüne girmiştir.

Bundan sonra rejim dikkatini daha kuzeye, KDP'nin asıl kalesi olan Behdînan bölgesine çevirmiştir. Bu kez, harekâta numara verilmeyecek; sadece Son Enfal denecekti. Tuğgeneral Zareb'in raporunda belirtildiği üzere planlar Yedinci Enfal hazırlıklarıyla eşzamanlı olarak haftalar önceden hazırlanmaktaydı. Zareb şöyle yazıyordu, "28 Temmuz, 1988 tarihinde Silahlı Kuvvetler Genel Kurmay

Başkanlığı'nın gönderdiği 941 no'lu gizli ve şahsi yazıda, sabotajcılara Behdînan kesiminde ezici bir darbe vurmak için talimatlar verilmişti."

General şöyle devam ediyor, "7 Ağustos günü Kerkük'te Birinci Kolordu karargâhında Bölge Komutanlığı üyesi ve Kuzey Büro Genel Sekreteri Yoldaş Ali Hasan el-Mecid başkanlığında bir toplantı düzenlenmiştir. Bu toplantıya Genel Kurmay Başkan Yardımcısı, Askeri Hareketlerin ve Hava Kuvvetlerinin Direktörleri de katılmıştır." El-Mecid'in tahammülsüz ruh halinin alameti olan bir cümle de mevcut, "Sabotajcıların kuzey bölgesindeki eylemlerine tümünden son vermek için talimatlar verildi."

Ayrıntıların ele alındığı ilave toplantılardan sonra ordunun sorumlulukları saptandı.

"Birinci Kolordunun Balîsan-Smaqulî kesminde faaliyet göstermesi, Beşinci Kolordu'nun Behdînan şeridindeki Şêxan ve Zaxo bölgelerinde faaliyet göstermesi gerektiği kararlaştırıldı. Bu karar, Ordu Genel Kurmay Başkanı'ndan 16 Ağustos 1988 tarihinde gelen 1076 no'lu çok gizli ve kişiye özel yazıya uygundur."

Geriye sadece tarihleri kesinleştirmek kalıyordu. İki tarih vardı. Son Enfal'ın hazırlık ya da yumuşatma aşaması 25 Ağustos'da başlayacaktı. Enfal'ın önceki aşamalarının hemen hepsinde olduğu gibi bu havadan kimyasal silah saldırıları demekti. 28 Ağustos günü ise kara birlikleri "şafağın ilk ışıklarıyla birlikte" gireceklerdi.²⁴

notlar:

1 Fao'nun kaybedilmesinden sonra hızla gerileyen İran 13 Temmuz, 1988 güneyde son bir saldırıya kalkıştı ama Irak kuvvetleri saldırıyı kontrol altına aldı. Aynı anda Irak Birinci Kolordusu –Rewandûz'un güney bölgesinde Beşinci, Altıncı ve Yedinci Enfal operasyonlarını yürütmüş olan– İranlıların kuzeyde tuttukları bazı stratejik dağ zirvelerini geri aldılar. Bkz. Jupa ve Dingeman, op. cit., s.8; Haziran 1988'deki genel askeri durum için bkz. Cordesman ve Wagner, op. cit., s. 384–390.

2 Eski bir KYB pêşmergesiyle yapılan Middle East Watch röportajı, Galala kompleksi, 23 Mart, 1993.

3 Bu bölgenin büyük bölümü gibi iki Garewan da, uzun süredir rejim için bir sıkıntı kaynağı olmuştu. 22 Nisan, 1987 tarihli bir Emn raporu, (yani iki üç kilometre ötedeki Şêx Wesen ve Balîsan köylerine yapılan kimyasal saldırıların üzerinden bir hafta geçmeden) ordu, polis, Emn ve Baas Partisi Özel Kuvvetlerinden oluşan birleşik bir gücün Yukarı ve Aşağı Garewan köylerini yerle bir etmeye kalkıştığından –tahminen başarısız kalmış– söz etmektedir. Emn Şeqlawâ'dan Emn Erbil'e "gizli ve kişiye özel" ibareli mektup, no. 5614, tarih 22 Nisan, 1987.

4 Bkz. s. 92.

5 Middle East Watch röportajı, Wara, 24 Mart, 1993.

6 Middle East Watch röportajı, Garewan, 29 Nisan, 1992.

7 Middle East Watch röportajı, Ramhaweî köyü, 18 Temmuz, 1992.

8 Söylendiğine göre Siware Ağa teslim olmuş olan eski bir KYB üyesiymiş ve kendi kontrolündeki yerlerin tarafsız kalacağı sözünü vererek Bağdat'la kendisi ayrı bir barış yapmış. Akoyan ve Garewanlı köylülerle yapılan Middle East Watch röportajları, 28 ve 29 Nisan, 1992.

9 Middle East Watch röportajı, Garewan, 29 Nisan, 1992. Culemêrg'de orduya teslim olmuş olan aynı köylerden insanlar Enfal kamplarına gönderiliyorken Gulan'da teslim olanlara dokunulmamasının nedeni bir sır olarak kaldı. Belki bu fark yerel ordu komutanının merhametiyle açıklanabilir.

10 Culemêrg, Xelîfan kasabasının biraz güneyinde, Alana Vadisinin başında yer almaktadır. Nisan 1987 Şêx Wesen ve Balîsan kimyasal saldırılarından kurtulanların Emn tarafından bırakıldığı yer buralara yakın bir yerde, Alana nehri kıyılarındaydı.

11 Emn Şeqlawâ'dan Emn Erbil'e gönderilen, Alana Vadisinin ordunun 37. tümeni tarafından "temizlenmesine" dolaylı olarak değinen telgrafa göre, 3 Eylül, 1988, no.4799, Culemêrg, yıkıldığı 3 Nisan'a kadar sağlam kalmıştı

12 Sağ kalanlara göre liste Bilêli 267 köylüden oluşmaktadır. Emn Sadiq'tan Emn Erbil'e gönderilen "gizli" ibareli telgraf, no. 1130, 3 Haziran, 1988. "FQ 45" Ordunun Xelîfan'da üslenmiş olan 45. Tümeni'ne gönderme yapmaktadır. Bu rapor, 3 Haziran 18 Eylül 1988 arası dönemde sahadan günlük bilgiler veren kırk-iki Emn telgrafından oluşan diziden bir tanesidir. Bu belgeler Beşinci, Altıncı ve Yedinci Enfalların seyrini biraz detaya inerek yeniden oluşturmayı mümkün kılmaktadır –aynı zamanda Birinci Kolordunun, "sabotajcılarının" bu boyun eğmeyen bölgelerini "temizleme" çabasında uğradığı apaçık hayal kırıklarının bir an için de olsa anlamamızı sağlamaktadır

13 Middle East Watch röportajı, Ramhawej köyü, 18 Temmuz, 1992.

14 Yakmak yerle bir etmekle aynı şey olmayabilir. Resul, iki Garewan'ın ve komşu Akoyan ve Feqiyan köylerinin yıkıldığı tarih olarak 28 Ağustos 1988'i vermektedir. Bu kesimdeki pek çok köyün Aralık 1988'e kadar yıkılmadığını da belirtmektedir. Örneğin, Selahaddin nahiyesine bağlı on bir köyün ve Harir nahiyesine bağlı sekiz köyün (ikisi de Şeqlawâ kazasında) durumu böyledir. Ayrıca bkz. s. 325.

15 Anlaşılan o ki bu uygulama sık tezahür etmiştir. Örneğin, 18–22 Ağustos tarihli kapsamlı bir Emn dosyası ve ordu belgeleri Üçüncü ve Dördüncü Enfallarda işgal edilen köylerin çoğu –buna Şêx Tawil ve Çemî Rezan Vadisi çatışmalarının geçtiği yerler de dahil– birkaç ay daha yıkılmamıştır. Bu harekât ekinleri, kalan araçları ve erzağı da imha etmiştir, bir belgede belirtildiği gibi amaç Enfal bölgelerinde "hayatın tüm emarelerini ortadan kaldırmaktır". Emn Keler, "gizli ve acil" telgraf no. 19442, 20 Ağustos, 1988.

Benzer şekilde, Dördüncü ve Beşinci Enfallar devam ediyorken bile diğer askeri birimler Dokan Gölünün doğusunda kalan Qeladizê bölgesindeki köyleri yakıyorlardı, ki o zamanlar düşmanlık yoktu. Bu paralel köy yıkma harekâtı, sağ kalan Binowşanlı bir köylüyle yapılan Middle East Watch röportajında anlatılmıştır, 23 Mayıs, 1992. Bu köyler, bununla beraber, Enfal operasyonun bir parçası olarak değerlendirilmemektedir.

16 Middle East Watch röportajı, Garewan, 29 Nisan, 1992.

17 "Gizli ve acil" Emn telgraflarından, sırasıyla, no. 1333 (Sadiq'tan Erbil'e); 3215 (Şeqlawâ'dan Erbil'e) ve 3550 (Şeqlawâ'dan Erbil'e); ve 12233 (Erbil'den Şeqlawâ'ya).

18 The New York Times, 22 Haziran, 1988.

19 Middle East Watch'un KYB görevlileriyle yaptığı konuşma, Washington D.C., 2 Mayıs, 1993. Bilgi Alma Özgürlüğü Kanunu yoluyla elde edilen belgeler ve Ulusal Güvenlik Arşivi bu tartışmalı konuya yetersiz de olsa ışık tutmaktadır.

Bir Savunma Bakanlığı telgrafı, 19 Nisan, 1988, "tahminen 1.5 milyon Irak uyruklu Kürdün kamplara yerleştirildiğini"; "yaklaşık 700–1000 köyün ve küçük yerleşim alanının yeniden iskan için hedeflendiği"; "sayıları bilinmeyen ama söylendiğine göre çok sayıda Kürdün Ürdün ve Suudi Arabistan sınır yakınlarında 'sığır toplama' (sic) kamplarına yerleştirildiği"; ve "yerel nüfusun kuzeydeki hareketinin ciddi olarak kısıtlandığını" belirtmektedir. Bunu izleyen uzun bölüm büyük ölçüde silinmiştir.

İkinci bir Savunma Bakanlığı telgrafı, 15 Haziran, 1988, Talabani'nin ABD gezisine değinmekte ve Irak'ın Kürdistan'daki İran kuvvetlerine karşı yeni saldırısı hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca Beşinci Enfal'a da net bir gönderme yapmaktadır:

"Doğrulanması kaydıyla saldırı iki haftadan beridir Kürt ve İran mevzilerine karşı V. ve I. Kolordularda devam etmekte olan temizlikleri takip etmektedir. İran ve Kürtler Irak'ı operasyonlarda kimyasal silah kullanmakla suçlamışlardır."

20 Aşağıda çıkarılan kronolojiye göre bu tarih açıkça doğru değildir.

21 İslam takviminde İd al-Adha Ramazan'ın sekizinci gününden sonraki 50. günde vuku bulur. Ramazan 1988'de 17 Nisan'da başladığından bu 25 Temmuz olsa gerek.

22 20 Temmuz 1987'de kabul edilen Güvenlik Konseyi'nin 598 no'lu Kararı BM gözlemcileri kontrolünde acil bir ateşkes için çağrı yapmıştır. Tam metin Hiro, The Longest War [En Uzun Savaş], s. 309-310'da verilmiştir.

23 Eski bir müsteşarla yapılan bir Middle East Watch röportajı, Süleymaniye, 30 Haziran, 1992.

24 Bu parçaların tümü Beşinci Kolordu Komutanından Ordu Genel Kurmay Başkanlığına gönderilen 60-sayfalık rapordan alınmıştır, "Analiz: Son Enfal Operasyonu, 28 Ağustos-3 Eylül, 1988 Dönemi" tarih 25 Aralık 1988, kod H2/2422.

8

KAMPLAR

"Onlarla git ve göster onlara ölümü dedim."

-Marlowe, Büyük Timurlenk,

Birinci Kısım (V, i)

"Gençler için son aşama Topzawa'ydı".

-Rahman, Taqtaq'ın Derberû

köyünden yaşlı bir adam

TOPZAWA'DAKİ HALK ORDUSU KAMPI

Topzawa Kuzey Irak'taki en yaygın yer isimlerinden birisidir; Kürdistan haritası Topzawa'larla doludur. Bunların çoğu çok küçük köylerdi, Enfal sırasında böyle yüzlerce küçük köy yok edildi. Birçok yer ismi gibi Topzawa'nın da bulunduğu yerle bir ilgisi yoktur. 3 Mayıs kimyasal saldırısının gerçekleştiği yer olan Göktepe, "yeşil tepe" anlamındadır. Nazi toplama kampı olan Buchenwald'ın anlamı "kayın ormanı" idi. Top Kürtçe'de "top" anlamındadır; zawa ise "damat"* anlamındadır.

Birleştirildiğinde ortaya çıkan anlam, okul çocukları arasında gülüşmelere neden olur, çünkü çocuklar, biraz kaba bir şekilde, gerdek gecesinde erkek tarafından gerçekleştirilen eyleme göndermede bulunurlar.

Fakat nasıl ki artık hiç bir Kürt "Enfal"ı, Kur'an'ın bir sûresi olarak düşünmeyecekse benzer biçimde hiç bir Kürt "Topzawa'nın müstehcen bir şaka olan ikincil anlamını bundan böyle işitmeyecektir. Çünkü artık Topzawa'yı, petrol zengini Kerkük şehrinde güney batıya giden anayol üzerindeki bir askeri üs olarak hatırlayacaklar. Yaklaşık beş km2'yi kaplayan Topzawa, iki yeraltı petrol boru hattı, bir demiryolu tamir atölyesi ve bir askeri hava alanıyla çevrelenmiştir. Enfal'da yanan köylerinden ordunun kamyonlarla götürdüğü köylüler için, tüm yollar Kerkük ve Topzawa'ya çıkıyor gibi görünüyordu. Enfal'ın basit bir isyan bastırma harekâtı olduğuna yönelik tüm görüşler Topzawa'da buhar olup uçuştur.

Bugüne değin Enfal'da yer alan çeşitli birimlerin Kerkük'teki karargâhlarına ait hiç bir resmi belge gün ışığına çıkarılamamıştır. Fakat Emn Süleymaniye'den Özerk Bölge'nin isimsiz güvenlik sorumlusuna gönderilen 29 Ekim 1988 tarihli bir mektup, Topzawa operasyonundan bahsetmekte ve operasyonun boyutu hakkında bazı küçük ipuçları vermektedir. Enfal'ın tamamlanmasının üzerinden yaklaşık iki ay geçmiş ve Kerkük'teki bölge güvenlik sorumlusu açıkça Süleymaniye valiliğine telefon edip bir

bir kimlik kontrolü yoktu—nüfus kaydındaki yaştan ziyade, irilik ve görünüm dikkate alınıyor gibiydi. On iki yaşındaki güçlü kuvvetli birisi yırtamayabilir; on altı yaşındaki cılız bir gence ise kadın akrabalarıyla kalması söylenebilirdi. Erken çökmüş ya da kır saçlı bir köylü kırklarında bile olsa canı bağışlanabilirdi.

"Bizim grubumuzdan önce buraya getirilmiş diğer binlerce Kürde kattılar bizi" demişti, Nisan'ın ortalarında Qoratû'daki 21. Tümen istihkâmından Topzawa'ya getirilen 45 yaşında bir çiftçi olan güney Germiyanlı Celal.

Ne olacağını bilmiyorduk. Konuşamıyorduk; korku konuşmamıza izin vermiyordu, herkes dilsizdi. Duyduğumuz tek ses askeri görevlilerin adlarımızı okuyan sesleriydi.

"Filancanın oğlu sanık Ali Rahman... Filancanın oğlu sanık Mustafa Tahir ..."

Gençlerin isimleri hopörlörlerden anons ediliyordu. Yaşlı adamları çağırıyorlardı."6 Şimdi muamele sırası daha genç olan erkeklerdeydi. Onlar daha küçük gruplara ayırmışlardı—sekizli sıralar yapıldığını söyledi birisi; bir başkası da, daha küçük bir avluya konulduklarını söyledi. Hiç kimse mahkumlara buraya neden getirildiklerini ya da onlara ne yapılacağını söylememişti. Gruplara ayırma işleminden sonra, askerler ya da İstihbarat ajanları tarafından üstleri arandı. Bazılarının bu noktada kimlik kartları alınmıştı, fakat hepsinin değil—belki de, oradan sağ çıkan birisinin belirttiği gibi, muhafızlar işlerinin fazlalığından serseme dönmüşlerdi. Mahkumlardan üzerlerindeki giysiler hariç her şeyleri alınmıştı: taraklar, tıraş bıçakları, aynalar, bıçaklar, kemerler, tespihler. "Köylülerden alınan saatleri, kemerleri ve paraları yere yığmışlardı" diye hatırlıyor bir kadın. "Ağlamamak elde değildi."7

Bazı tutuklular derhal sorguya alındılar, diğerleri ise daha sonra, gece vakti hücrelerinden alındılar. Her iki durumda da, yeni gelenlerin çoğunun sorgulaması her yönüyle baştan savmaydı—kısa bir ifade alma ve bir kaç basit sorudan ibaretti: ismi, anne adı, kardeş sayısı, medeni durumu, evlilik tarihi, çocuk sayısı.⁸ "Ne zamandan beri pêşmergesin?" diye soruyordu adam. "Hangi eylemlere katıldın?" Çoğu doğru yanıtlar vermekten korkuyordu. Tipik bir şekilde, "hiçbir zaman bir pêşmerge olmadım," diye yanıtlamıştı genç bir adam. Özel Kuvvetler'in (Quwat al-Khaseh) ordu üniformasını giyen sorgucu ise her halükarda "pêşmerge" yazıyordu.⁹ Mahkumlar, gerektiği şekilde kayıt edilir edilmez, her birinde tek bir bölgenin sakinlerinin kaldığı geniş odalara ya da salonlara tıklıyorlardı. Bir tanık bu salonlardan yirmi sekiz tane saymış ve bu odaların her birisinde tutulan mahkumların sayısının yüz ile iki yüz arasında değiştiği tahmininde bulunmuştu. Bu rakamları yaklaşık bir ölçü olarak aldığımızda, Topzawa üssünün toplam nüfusu verili herhangi bir zamanda 4000–5000 kadar olabilir. Fakat tutukluların sayısı devamlı değişiyordu, orada kalanların çoğu, bir sonraki varış yerine götürülmeden önce sadece tek bir gece ya da en fazla dört gün kalıyordu.

Her ne kadar Topzawa'daki şartlar oradaki herkes için dehşet verici olsa da erkek mahkumların tutulduğu aşırı kalabalık barakalar görüldüğü kadarıyla en kötüsüydü. "Kendi salonumuzdan ayrılamıyorduk" diyor askeri hizmet için yaşı küçük olan fakat annesinin yanında kalmasına izin verilemeyecek kadar da büyük olanlarla birarada tutulan, Qadir Kerem yakınlarından bir erkek çocuk. "Salon betondan inşa edilmişti, camsız olan pencere ve kapılarında çok sağlam ve kalın demir parmaklıklar vardı. Salon altıya otuz metre büyüklüğündeydi ve çok kalabalıktı. Yatmaya yer yoktu."¹⁰ Koşullar sıhhi olmaktan uzaktı. Mahkumlar bağırsak hareketleri için odadaki tenekeleri kullanıyordu, idrarlarını ise kapının dışına ya da çömeldikleri yere yapıyorlardı. Eğer şanslıysalar, namlunun önünde beşli ya da onlu gruplar halinde bazen yolda koaks kablolarla döven muhafızlar tarafından günde iki kere tualete götürülebilirlerdi. Bu arada çoğu ishalden muzdaripti, özellikle de hapishane yemeği yemişlerse. "Anlatılmaması daha hayırlı olacak" Topzawa'dan canlı çıkabilmiş birkaç

genç adamdan birisi. "eğer aç olmasaydınız bu yemeği yemezsiniz. İçinde kemik artıkları ve yağların yüzdüğü bir tür çorbaydı. Herkes hastalandı." Topzawa mahkumlarının çoğu için bu bile yoktu—her gün iki küçük parça bayat yuvarlak ekmek (somon) ve biraz su. Bazılarına hiç yiyecek verilmiyordu. Kadınlar ve çocuklara daha az kötü muamele ediliyordu ve bazılarının söylediğine göre zaman zaman yetersiz miktarlarda da olsa pirinç, çay, peynir veriliyordu ve hatta bir keresinde az biraz et bile verilmişti.

Fakat kadınlar ve çocuklar başka şekillerde ağır acılara katlanıyorlardı. Birlikte geçirdikleri kısa bir süreden sonra, sopalı muhafızlar yaşlı kadınları şiddet kullanmak suretiyle sürükleyerek kızlarından ve torunlarından kopardılar ve paldır küldür bilinmeyen bir yere yolladılar. Anlatılan en az iki olayda, askerler ve muhafızlar, Topzawa'daki ilk gecelerinde kadınların barakalarına daldılar ve çocukları, hatta memedeki bebekleri bile kadınlardan alıp götürdüler. Tüm gece boyunca kadınlar başka bir odadaki çocuklarının ağlamalarını ve bağırmaalarını dinlediler. Bir keresinde, altı–yedi saatlik bir ayrılıktan sonra, tek bir açıklama yapılmadan çocuklar ertesi sabah annelerine geri verilmişti. Bir diğer olayda ise aileler yeniden birleşmek için, çilelerinin bir diğer aşamasını, bir kez daha, ordunun IFA'larına doldurulup Topzawa'dan, Kerkük'ten Erbil ve Musul'a giden yol üzerinde bulunan Dibs'deki kadınlar ve çocuklar hapishanesine götürülmeyi beklemeleri gerekecekti. 13 Nisan'da Kulajo köyünde ordu tarafından yakalanan 12 yaşındaki erkek çocuğu Teymûr Abdullah Ahmed, annesi ve üç kız kardeşiyle Topzawa'da bir ay tutulduğunu—bu istisnai bir biçimde uzun bir süre—söylüyordu.¹¹ Bu süre zarfında, yaşları dört ve dokuz arasında değişen dört çocuğun göz göre göre açlıktan ölümüne tanık olmuş. Askerler onların cesetlerini alıp götürmüş ve Teymûr'un sonradan öğrendiğine göre dışarıda bir çukura atmışlar.¹²

Fakat her şeyden önce Topzawa'daki kadınlar ve çocuklar kocalarının, erkek kardeşlerinin ve babalarının acı çekişlerini ve de ortadan kayboluşlarını izleme işkencesine katlandılar. Kaldıkları salonların parmaklıklı pencerelerinden, hapishanenin başka bir kısmında bulunan erkekleri görebiliyorlardı. Her iki ya da üç günde bir, diyor Teymûr, kendi hücreindeki tutukluların hava almaya çıkmasına ve merkez avluda diğerleriyle karışıp görüşmelerine izin veriliyordu. Çocuklar bu anın sunduğu avantajdan yararlanıp gizlice karşıya, erkeklerin barakalarına geçip pencerelerden içeriye ekmek atıyorlardı.

Erkekler için dövülmek rutindi. Hatta, günler önce köyünün kimyasallarla bombalanmasından sonra hâlâ şaşkınlığını üstünden atamamış ve zayıf düşmüş olan 70'ine merdiven dayamış Göktepeli Abdülkadir Abdullah Eskerî bile dövülmüştü. Geldiği günün gecesinde, bir muhafız ayağa kalkmasını emretti. O da, kimyasal gazdan dolayı ayağa kalkamayacağı yanıtını verdi. Bunun üzerine muhafız zehirli gaz saldırılarından bahsetmenin herkese yasak olduğunu bağırarak hiddetle üzerine atılıp onu dövdü.¹³

Arkadaşlarınca Ozer diye tanınan, Qadir Kerem'den genç bir asker kaçağı dört gün Topzawa'da tutuldu. Bu süre zarfında hücre arkadaşlarından birisi, Kara Hasan nahiyesine bağlı Xalo Bezyani köyünden sakallı bir adamdı. Adam Ozer'e işkence gördüğünü söyledi. Her zaman hazır ve nazır bulunan muhafızlardan dolayı ihtiyatlı bir biçimde konuşmak zorundaydılar, fakat Ozer adamın bir kabloyla dövüldüğünü, tavandaki vantilatöre asıldığını ve kızgın bir demir parçasıyla dağlandığını öğrenebilmişti. Muhafızlar onu yüzükoyun yere yatırıp botlarıyla sırtında tepinmişlerdi. Adam çok büyük bir acı içindeydi. Adam bu insafsız muameleye sakalından dolayı maruz kaldığını söylemişti—sakal tahminen İslami fundamentalizmin ve İran'a sempati duyulduğunun bir işareti olarak kabul

ediliyordu.14 Bir yetkili ona eğer ertesi gün sakalını kesmezse idam edileceğini söylemişti. O akşam üzeri, Ozer mahkumlardan birisinin saklamayı başardığı küçük bir tırnak makasıyla bu adamın ve başka beş kişinin sakalını kesti. Ozer'in hapisliğinin dördüncü gününde, sabah 01:30'da, bir ordu yüzbaşısı içeri girdi ve mahkumların ayağa kalkmalarını emretti. Bir isim listesi okuyacağını, isimleri okunduğunda cevap vermeyenler fark edildiği takdirde oracıkta herkesin önünde infaz edileceğini söyledi. Birbiri ardına mahkumlar görevlinin masasına çağrıldı. Ozer her adama bir seri numarası verildiğini gördü; kendisinininki 375'ti. İsimleri okunan mahkumların sekizli gruplar halinde odadan dışarı çıkmasına izin veriliyordu. Dört günlük bir açlık rejiminden sonra, şaşkın ve zayıf düşmüşlerdi. Ozer kendisini boş olan ikinci bir salonda buldu. Dolup taşan önceki barakasının havasız sıcaklığından sonra, Nisan ortasının soğuk gecesinde üşüdü. Zemin mazotla lekelenmişti ve üç tane taze kan lekesi vardı. Köşede kanla lekelenmiş bir Kürt puşisi seriliydi, bunun yanı sıra bir ceket ve torba gibi sarkan bir Kürt pantolonu vardı. Sabah 4:00 gibi, mahkumlar dışarıdaki motorların sesini işittiler. Anahtar deliğinden bakmaya çalıştılar fakat karanlıkta bir şey görmeleri olanaksızdı. Bir diğer dört saati soğuktan, açlıktan ve korkudan uyumuş bir halde bekleyerek geçirdiler. Sabahın erken saatlerindeki erkek mahkumlardaki bu hareketlilik Topzawa'nın başka kısımlarındaki kadınlar ve yaşlılarca izlenmişti. "Erkeklerin gömleklerini çıkarttıklarını ve onları dövdüklerini gördük" diyor yaşlıca bir adam. "İkişer ikişer ellerinden birbirlerine kelepçelediler ve ayakkabılarını çıkarttılar. Bu, sabah 8:00'den öğlene kadar sürmüştü."15 Bazen erkeklerin gözleri de bağlanıyordu; bazı ifadelerle göre donlarına kadar soyuluyorlardı. Ve en sonunda paketlenip, beyaz ya da yeşil boyalı ve penceresiz, uğursuz görünümlü araçlara bindiriliyorlardı; bunları kimisi otobüse, kimisi ambulansa kimisi de arkası kapalı kamyonlara benzeterek tarif ediyordu.

Bu, Topzawa'da tutulan erkeklerin son görülüşü olmuştu. Penceresiz araçlar bir yöne doğru ayrılırken, diğer tutuklularla dolu otobüsler başka bir yönde ilerliyordu. Kadın ve çocukların bir çoğu için— ileride göreceğimiz gibi tümü için değil— sıradaki varış noktası Dibs hapishanesiydi. Yaşlılar için yol güneye; orta Irak'ın nehir vadilerinden geçerek, güney batıya dönmeden çöle doğru gidiyordu. Ordunun bir subayı, "Kürtler haindirler ve seni nereye göndereceğimizi biliyoruz," diyordu Nawcullu bir ihtiyara. "Özellikle Kürtler için yapılmış bir cehenneme göndereceğiz seni."16 Gönderecekleri yerin adı Nagre Selman'dı.

TİKİRİT'TEKİ HALK ORDUSU KAMPI

Enfal'ın üçüncü ve dördüncü aşamalarında süpürülen on binlerce Kürt köylüsü Topzawa'daki Halk Ordusu üssünden geçti. İkinci, beşinci, altıncı ve yedinci Enfallarda ise daha az sayıda Kürt buraya getirildi. Kerkük'ün güney batısında Dicle nehri kıyılarındaki Tikrit kasabasında Başkan Saddam Hüseyin'in doğduğu yere yakın bir yerde bulunan Halk Ordusu kışlası hakkında şunu da belirtmek gerekir. Tikrit, Topzawa'yla hemen hemen aynı işlevi yerine getirmiş gibi görünüyordu, ama daha küçük ölçekte ve çok daha kısa bir süre için. Tikrit'te kalmış tüm tanıklar güney Germiyan'daki Awa Spi nehri boyunca uzanan Dawûdî aşireti bölgesindendi. Hepsisi de Tuzxurmatu'nun dışında görev yapan ordu birimlerince üçüncü Enfal'ın ilk safhalarında yakalanmışlardı ve hepsi de ilkin Tuzxurmatu Gençlik Salonu'nda tutulduktan sonra Tikrit'e getirilmişti (bkz. s. 200).

Şu halde, Tikrit'in, Nisan ortasında, üçüncü Enfal'ın Germiyan'da en hareketli olduğu ve Topzawa'nın kapasitesinin dolduğu günlerde geçici merkez olarak bir kaç günlüğüne hizmete sokulmuş olduğu tahmininde bulunmak akla yatkın görünüyor.

Topzawa'da olduğu gibi buradaki muhafızlar da düzenli ordunun bir birliği olarak teşhis edilmişti, Emn ve İstihbarat görevlileri de iş başındaydı. Fakat bir adam, Halk Ordusu (Jaysh al-Sha'abi) üyelerini teşhis ettiğini de söyledi.

Tikrit'teki şartlar son derece vahşiydi. Enfal sırasında 63 yaşında olan Talu köyünden Muhammed'in anlattığına göre:

İlk sabah, erkekleri küçük gruplara ayırdılar ve dövdüler. Bir esiri dört asker dövüyor; diğer tutuklular bunu izliyordu. Tekmelemek ve sopalarla ve koaks kablolarla dövmek için biraz öteye götürülen her bir grupta yaklaşık on beş ya da yirmi erkek vardı.

Sabahın erken saatlerinde alınıyor ve öğleden sonra getiriliyorlardı. Askerler erkekleri isimleriyle değil, "sen ve sen" v.b. biçiminde işaret ederek topluyordu. Onlar Tikrit ve Kerkük'te Emn idiler; kasaplar, biz onları biliriz.¹⁷ Dövülmüş bir grup erkek geri döndüğünde, bir diğerini alıyor ve dövüyorlardı. O gece, elleri arkadan bağlı, gözleri kapalı dışarıya çıkartılan on ya da on iki kişilik grubun içinde ben de vardım. Bizi üç ya da dört arabayla Tikrit'te bir yere götürdüler. Neredeyse hiç durmadan bütün gece yol aldık. Bana hiç bir soru sormadılar. Esir erkekler birbirleriyle konuşmaları yasaktı.

Herkes kendi kaderini düşünmekteydi. O gece aldıkları on ya da on iki adamdan yalnızca beşi geri döndü. Ertesi gece yeniden salona geri döndüm, Emn geldi ve İran savaşında gönüllü olmamızı istedi. Seksen kişi gönüllü oldu. Fakat bu bir yalandı; kayboldular. Mahpusların işlemlerini yapmak için Emn tarafından bir komite kurulmuştu, tutuklulara çömelmeleri emredilirken Emn görevlileri de tüm paralarını alıp büyük bir çuvala koyuyorlardı. Aynı zamanda bütün belgelerimizi de aldılar.

Emn ajanları korkutmak için bize bağıırıyordu. "Silahları getirin de onları öldürelim" dedi birisi. Bir başkası, "bunlar zavallı, onları vurma" dedi. Ve bir diğeri, "keşke bunların hepsini öldürseydik" dedi. O gece daha sonra, Emn geri geldi ve genç erkeklerin hepsini götürdü. Geriye sadece yaşlılar kaldı. Genç erkekler, her biri kırk beş kişi kapasiteli on ya da daha fazla sayıda Nissan kamyonuyla götürüldü. Belgeleri zaten alınmıştı; giderken üstlerindeki giysilerden başka bir şeyleri yoktu.

O gece ortadan kaybolan genç erkeklerin arasında Muhammed'in oğlu Salih, erkek kardeşinin oğlu ve diğer akrabaları da vardı. "Onlardan bir daha hiç haber alamadım" diye bitirdi konuşmasını. "Ne mesaj vardı ne de bir açıklama. Onları bir daha gören olmadı. Onlara ne olduğunu yalnız Saddam Hüseyin bilir. "¹⁸

BİLÊ VE HALEPÇELÎ MAHPUSLAR

Enfal harekâtının diğer safhalarında yakalananlara gösterilen muamele biraz daha farklı olmuşa benzer. 1988 Nisanı'nda ve Mayıs ayının başında, Topzawa'da, sadece endüstriyel bir ölçekle tarif edilebilecek kadar çok sayıda Enfal mağduru işleminden geçmişti. Fakat Mayıs ayının sonunda, Enfal Dokan Gölünün kuzeyindeki alanlara ulaştığında, kurallar bir ölçüde değişmişti.

Middle East Watch, eski Topzawa tutuklularından yaklaşık üç düzinesiyle görüşmelerde bulundu. Bunlardan beşi, Beşinci, Altıncı ve Yedinci Enfal'lardan etkilenmiş bölgelerdendi. Dördü Yukarı ve Aşağı Bilê'dendi; diğeri ise yakınlardaki Akoyan köyünden Emine adında genç bir kadındı.¹⁹ Bu tanıklar diğer tutuklulardan ayrı tutulduklarını bildirdiler. Yakındaki Kendûr 'dan—Melekan Vadisi'nde 1987 Mayıs'ında düzenlenen kimyasal saldırı kurbanlarına şefkat gösterenlerin köyüydü—birkaç kişiyi tanımalarına rağmen, grubun neredeyse tamamı Bilê'dendi. Xelîfan yakınlardaki Spêlk'teki ordu istihkâmında bir kaç gün geçirdikten sonra hepsi buraya getirilmişti. Bir adam, Emn'in Kerkük karargâhındaki bir yeraltı hücresinde fazladan bir gece kaldıklarını söylüyor; başkaları da Erbil'de bir gece kaldıklarını bildiriyor.

Bilê grubu, anlaşılan, Topzawa’da önceki safhalarda çoğu tutuklunun kaldığı süreden bayağı uzun bir süre, sekiz-on gün kadar tutulmuş. Aynı zamanda şartları da biraz daha az zalimane görünüyor ve kadınlar, ayrı bir büyük hücrede tutuklu bulunan kocalarına su ve sigara götürebiliyorlardı. Aşağı yukarı bir hafta sonra kadınlar ve çocuklar, öncekiler gibi, Dibs’teki bir başka ordu üssüne götürüldüler. Bir yaşlı Topzawa’dan dosdoğru Süleymaniye şehrinin güneyindeki Erbet kasabasına götürüldü ve çoğu yaşlı güneydeki Nagre Selman hapishanesine nakledildi. Bu Haziran ayının ortasıydı. Bu yaşlı Erbet’ten kendi başına, Nisan 1987’de Balısan Vadisine yapılan kimyasal saldırıdan sonra kurulan hükümetin kontrolündeki Basırma kompleksine gitti.

İlk sıralardaki tutuklamaların genel kalıbına bir istisna, Halepçeli 39 yaşındaki bir öğretmen olan Ferec’in durumudur . Onun tanıklığı o kasabadan sağ kalanların Enfal’da süpürülen diğerlerinden nasıl farklı bir muamele gördüklerini yeniden gösterdi. Aynı zamanda, Topzawa’nın harekâtın sonuna kadar faal kaldığını da göstermiştir. Ferec, karısı ve altı çocuğundan ikisiyle 16 Mart kimyasal saldırısından hemen sonra İran’a kaçmıştı. İran hastanelerinde ve mülteci kamplarında geçirdikleri iki buçuk aydan sonra aile yeniden Irak’a geçti, fakat kısa süre sonra askerlerce Ranya’daki bir kontrol noktasında yakalandılar. Süleymaniye’de bir süre Emn ajanlarınca sorgulandıktan sonra, Ferec ve ailesi Halepçe ve Keler bölgesinden yirmi beş kişinin bulunduğu bir otobüs ile Topzawa’ya nakledildi.²⁰

Ferec’in Topzawa’da gözlemlediği şartlar daha önceki tanıkların anlattıklarıyla oldukça benzerdi. Topzawa’ya varışta kadın ve erkekleri birbirlerinden ayırmışlardı; yaklaşık 150 kişi tek bir büyük hücreye dolduruldu; ve açlık tayıyla yaşıyorlardı. Fakat oradaki ordu doktoru soydaşları olan bir Kürttü: Xaneqîn’den Necip adında bir adam. Ferec, Necip’in tüm mahkumların Halepçe’den olduğunu ve çoğunun, kendisinin yaptığı gibi İran’a kaçmayıp şehrin bombalanmasından sonra Irak Kürdistanı’nda yakalanlar olduğunu anladı.

Gece, binanın diğer bölümlerinden gelen kamçı sesleri duydu ve bir muhafıza neler olduğunu sordu. Muhafız, "bunlar Enfal mahkumlarıdır ve hapishaneden ayrılıyorlar" diye yanıtladı. Başka bir deyişle Halepçe, Enfal operasyonunun bir parçası değildi. Ertesi sabah, Ferec başka bir muhafıza "Enfal mahkumları nereye götürülüyor" diye sordu. "Bu seni ilgilendirmez" yanıtını aldı. "Eğer bu soruyu bir daha sorarsan, sen de onların yanına, ebediyen kaybolmaya gönderilirsin."

Arapça konuşabilen Ferec gizlice dinlediği muhafızların konuşmalarından Topzawa’daki muhafızların tümünün Bağdat’tan buraya tayin edildiğini öğrendi. Hatta içlerinden biri başkente gelirse "sana bir iş buluruz" diye mahkuma kendi telefon numarasını bile verdi. Daha sonra, aynı muhafız, başka bir bölümde mahkum bulunan bir Kürt kızın ona verdiğini söylediği ve içinde kızın, hapishanedeki erkek akrabalarına yazdığı kötüleşen sağlık durumu ve ölmekten korkmaktan bahsettiği bir mektubu kendisine verdiğinde öğretmenin şüpheleri daha da artmıştı. Ferec buna karışmayı reddetti. Bir süre sonra, Emn’in onun Kürt soydaşları hakkında ajanlık yapıp yapmayacağıyla ilgilendiğini açık açık söylediğinde muhafız hakkındaki şüpheleri doğrulanmış oldu.

Emn’in Ferec’i kendi tarafına çekme konusundaki beceriksiz girişimleri, ona gösterilen hoşgörüyü kısmen açıklayabilir ama Ferec’in şahitliğinden açıkça anlaşıldığı gibi Halepçe’den sağ kalanlar Enfal mahkumlarından daha müsamahakar muamele görmüşlerdir. İlk iki hafta , Ferec’in karısına kısa ziyaretlerde bulunmasına bile izin verilmişti, gerçi bu ayrıcalıklar bir mahkumun tavandaki bir delikten kaçmaya çalışırken yakalanması üzerine kaldırılmıştı. Diğer mahkumları firar düşüncesinden vazgeçirmek için muhafızlar, adamı tutuklu arkadaşlarının önünde

öldüresiye dövdüler. Halepçeli öğretmen Topzawa'da, sağ kalan diğer tanıkların anlattıklarından çok daha uzun bir süre, toplam elli iki gün hapis kaldı. En sonunda, İran–Irak savaşının bitiminden kısa bir süre sonra serbest bırakıldı ve Süleymaniye ile Çemçemal arasında bulunan Beyincan kompleksine yerleştirildi.²¹

DİBS'TEKİ KADINLAR HAPİSHANESİ

Dibslı 20 yaşındaki bir teknoloji öğrencisi olan Kerim, bir süredir kasabanın Kerkük–Musul yol ayrımına yakın dış mahallelerindeki olağandışı asker hareketliliğinin farkındaymış.²² Dibs sakinleri, Kerkük yönünden gelen ve Irak komando güçlerinin (Maghawir) eğitim gördüğü yer olan ve "dövüş okulu" diye bilinen Dibs ordu üssünde toplanan sivil otobüsler ve kosterler görmüşlerdi. Zeytuni uniformalar giymiş silahlı adamların eşliğinde üsden ayrılan, kapıları sıkı sıkya kapatılmış yeşil polis otobüsleri de görmüşler. Yöredeki dükkan sahipleri muhafızların eşlik ettiği altı yedi kişilik gruplardan oluşan kadın mahkumların dükkanlarına gelip gitmelerine alışmışlar ve çok geçmeden onların Dibs üssünden geldiklerini öğrenmişler.

Bu kadınlar ve çocukları Nisan ayının ortasından sonra büyük sayılar halinde Topzawa'dan Dibs'e taşınmıştı. Ve bu süreç, yaşlı akrabaların Nagre Selman hapishanesine ve erkeklerin ise donlarına kadar soyularak, elleri kelepçeli, gözleri bağlı bir halde bilinmeyen bir yere götürüldüğü üçlü ayırma işleminin bir parçasıydı. Dibs muhafızlarından birisi kampa yeni gelmiş birisine—aynı parselde iki binadan oluşan—kampta 7.000 Kürt mahkumun bulunduğunu söyledi. Bazı kadınlar, Topzawa'da muhafızların kollarından çekip aldığı çocuklarıyla Dibs'te yeniden bir araya geldiler. Kadınlar, Irak rejiminin pêşmergeler üzerindeki nihai zaferinin deklare edilmesi ve Kürtler için bir genel af ilan edilmesine kadar dört-beş ay Dibs'te tutuklu kaldılar.

Kadınlar kocalarının, erkek kardeşlerinin ve babalarının başına ne geldiğini bilememenin ızdırabını yaşıyorlardı. Ancak Topzawa'nın cehennem gibi koşullarından sonra, Dibs önemli bir rahatlık sunuyordu. Pis beton döşeme üzerinde uzanıp uyuyabileceğiniz bir oda vardı ve banyoların kullanımına dair kısıtlamalar yoktu. Musluktan su akıyordu. Yiyecekler kötüydü, ama en azından daha düzenliydi: günde iki ya da üç kere mercimek çorbası, sert yuvarlak ekmek (somon) ya da pirinç. Bir kaç hafta sonra, tayınlarına bir kaç ilave çeşit bile eklenmişti. Akoyanlı genç bir kadın olan Emine, Haziran'da oraya getirildiğinde Dibs'teki tayınlara haftada bir iki yumurta, yoğurt ve çay da dahildi, hatta son zamanlarında bunlara küçük bir karpuz da eklenmişti. Muhafızlar hâlâ yanında parası olan kadınlara sabun, çay ve şeker satıyordu ve yetkililer her yedi mahkuma bir battaniye vermişlerdi. Kadınların hapishane avlusundaki çamaşırlarını yıkamalarına, bir ağacın gölgesinde oturmalarına ya da içerideki sıcak bunaltıcı olduğunda açık havada uyumalarına bile izin veriliyordu. En azından bazı kadınların muhafızlarla dışarıya, kasabaya gidip alışveriş yapmasına izin veriliyordu. Dibs'e geldiğinde hamile olan bir kadın (her ne kadar askeri muhafızların kontrolünde olsa da) doğumuna bir Kürt kadın doktorun da girdiği kasabadaki hastaneye götürüldü. Başka birisinin söylediğine göre, doktorlar üssü haftada iki kez ziyaret ediyor, aşı yapıyor ve ilaç tabletleri dağıtıyordu, gerçi diğer tanıklar buna katılmadılar.

Ancak tüm bu karşılaştırmalı avantajlara rağmen, Dibs aynı zamanda sürekli bir dehşet rejimiydi de. Tutuklular, ironik olarak, üssün yönetiminin Mekke'ye hacca gitmiş olan Hacı Ahmed Fatah adında Erbil bölgesinden bir Kürt'te olduğunu keşfettiler. Kol gücüne dayalı işlerde çalışabilecek yaştaki çocuklar muhafızlar tarafından salonları süpürmeye ve banyoları temizlemeye zorlanıyordu. Dibs üssünde beş ay geçirmiş olan 14 yaşındaki bir erkek çocuk, "başımızda Emn, İstihbarat ve Baas partisi nöbet tutuyordu" diye hatırlıyor. "Sürekli gelip nedensiz yere mahkumları

dövüyorlardı. Çeşitli defalar ellerimi bağlayıp dövdüler. Üç Emn ajanı sırtıma ve bacaklarıma değnekle vurarak dövdü beni. Hiç bir neden yokken iki kez uyuduğum salonda beni bağladılar ve tüm gün boyunca, sabahtan geceye kadar, yiyeceksiz bıraktılar. Nedenini sormadım. Baas'ın kurallarını sorgulamak kimsenin haddine değildi."23

Bu çocuk en azından hayatta kaldı; çoğu, belki de yüzlercesi oradan kurulamamıştı. İlk başta ölümler azdı, fakat ilkbahar yerini yazın sıcağına bıraktığında ölümlerin sayısı da arttı. Akoyan'dan Emine, Dibs'te bir kız çocuğu dünyaya getirmişti, fakat iki ay içinde çocuk hastalandı ve öldü. Yalnız Bilê'den dört ya da beş çocuk öldü. Qadir Keremli 28 yaşındaki bir anne Nebat, küçük çocuklarından ikisini birer ay arayla kaybetti. Önce 3 yaşındaki kızı Şaro öldü; bir ay sonra, sıra iki yaşındaki oğlu Diyar'a gelmişti. Nebat "onlar korkudan öldüler" diyor. "ürkmüşlerdi, hastalandılar ve öldüler. İshal olmuşlardı ve kusuyorlardı."24

14 yaşında bir oğlan olan Şerzad, Dibs'te tek bir gecede yedi küçük çocuk ölümü saymış. Dokuz yaşındaki Muhammed, ailesinin bulunduğu geniş hücrede, tutuklu bulundukları beş ay boyunca, elli ölüm olduğunu hesap etmiş; ölenlerin çoğu küçük çocuklardı, fakat ölenlerin arasında bazı yaşlı kadınlar da vardı. Enfal sırasında sekiz yaşında olan Habibe, muhafızlar gelip onları götürmeden önce ölü bedenlerin arasında uyumak zorunda kalışını hatırlıyor.25

Şaro ve Diyar'ın siskalaşmış bedenleri annelerinin, Nebat'ın huzurunda Halk Ordusu muhafızlarınca alınıp yıkandı ve kasabadaki Gumbet Mezarlığı'nda toprağa verildi. İlkbaharın ilk günlerinde Dibs komando üssünün mahkumlarla doluşunu seyreden 20 yaşındaki öğrenci Kerim'e göre, diğer bebek cesetleri için bütün yapılan kasabanın Eski Camisi'ne bırakmaktı. Kasaba halkı Eski Cami'ye cesetleri yıkamaya gelirdi, içlerinde Kerim'in de bulunduğu havalinin gençleri ise bir buçuk kilometre kadar uzaktaki terk edilmiş eski çocuk mezarlığında mezar yeri kazarlardı. Kerim dört bebeğin gömülmesine yardım etti ve arkadaşları ise en az elli bebeği gömdü, bu bebeklerin hepsi de bir yaşıdan küçüktü. Dibs halkı yeni gelenler için özel bir parsel çevirdi ve minik mezarların her biri işaretlendi.26

Kapıları sıkı sıkıya kapatılmış otobüsler düzenli aralıklarla Dibs üssüne gidiyordu, bunlar çok sayıda mahkum taşıyordu. En az iki olayda, bu gruplar güney Germiyan'ın Keler bölgesindeki insanlardan oluşuyordu—toplam yaklaşık beş yüz kadın ve çocuk—ve hâlâ karanlıkta kalmış nedenlerden dolayı Nagre Selman hapishanesine götürülmüşlerdi.27 (Bkz. s. 362) Fakat diğer binlercesi—belki de Dibs'teki toplam nüfusun yarısı—başka, bilinmeyen yerlere götürüldüler ve Enfal'ın karanlığında ortadan kayboldular. Örneğin, Qêtul Reşe (Qadir Kerem nahiyesine bağlı) köyünden 23 yaşında bir kadın olan Şirin iki genç kız yeğenini, 12 yaşındaki Perjin Cafer Hasan'ı ve onun küçük kız kardeşi Nebat'ı bu şekilde kaybetmiş. Enfal'dan sağ kalanların eninde sonunda doğum yerlerine göre komplekslere yerleştirildiği ve bu olayın üzerinden beş yıl geçmiş olmasına rağmen tek bir haber alınamadığı düşünüldüğünde, en güçlü varsayım şu olmakta: Bu iki kız ve Dibs'te ortadan kaybolan binlerce insan Iraklı yetkililerce öldürülmüştür.28

YAŞLILARIN HAPİSHANE KAMPI

"Cehennem hakkında bilgin varsa,
bu cehennemdi. Onu gördük."

—Muhammed Hüseyin Muhammed

(Doğum.1912), Nagre Selman'dan sağ kalan biri.

Kamyonlar ve otobüsler kuzeye, Dibs'e giderken diğerleri de Topzawa ve Tikrit'den güneye, Irak'ın asıl Arap bölgesinden geçtikten sonra daha da güneye, Suudi sınırı boyunca uzanan geniş çöllerin içine doğru gittiler, en sonunda terk edilmiş

istihkâmdaki Nagre Selman—"Selman Kuyusu"—hapishanesine ulaştılar. Mahkumlar dört parti halinde geldiler ve Enfal sırasında Nagre Selman'ın toplam nüfusunun 6.000 ile 8.000 arasında bir yerlerde olduğu anlaşıyor.²⁹ İlk gelenler (İkinci ve Üçüncü Enfal sırasında) Karadağ ve Germiyan'da yakalanan, 1988 Nisan ayı ortasında, kapıları sıkı sıkıya kapatılmış çok büyük otobüs kervanlarıyla getirilen ve yaşları elliden doksana değişen binlerce köylüydü. Bir sonrakinde (Dördüncü Enfal sırasında), Mayıs başlarında ise, Küçük Zap vadisinden biraz daha az sayıda yaşlı insan ulaşmıştı. Üçüncü olarak ise, yaz ayları boyunca, Dibs hapishanesinden Nagre Selman'da ayrı barakalara yerleştirilmek üzere gönderilen bir kaç otobüs dolusu güney Germiyanlı kadın ve çocuk gelmişti. Son olarak, Ağustos ayının sonlarında ordunun Enfal harekâtını sonlandırdığını resmi bir şekilde ilan etmesinden sadece bir kaç gün önce, İran'dan doğru sınırı geçerken Irak Ordusu'na teslim olmuş, Halepçe'deki gaz saldırısından dolayı mülteci olmuş olan birkaç yüz kişi Nagre Selman'a getirilmişti. Bazı anlatımlara göre, Halepçe grubunda her yaşta insan vardı, hatta aralarında bazı genç erkekler bile bulunuyordu.³⁰

Halepçe'den kurtulandan birisi de 33 yaşındaki Urfiye adlı kadındı. Beş çocuğundan biri bombalamadan sonra İran yolunda ölmüştü. Urfiye diğer dördüyle sınırı geçmiş ve İran'daki kamplarda beş ay geçirmişti. Urfiye, 23 Ağustos'ta, İranlıların yaklaşık 2.000 Halepçeli aileyi otobüslerle sınıra geri gönderdiğini hatırlıyor. Irak Ordusu onları bekliyordu ve askeri kamyonlara bindirip Süleymaniye'ye, Acil Kuvvetler'in onlara beş gün boyunca ekmek ve su diyeti uyguladığı yere götürdüler. Urfiye, hapsedildikleri yerin "Karadağ'dan insanlarla dolu olduğunu" söyledi. Bu sürenin sonunda, genç erkekler ailelerinden koparılıp, arkasındaki tek bir küçük penceresi olan beyaz veya yeşil boyalı ve ambulansa benzeyen araçlarla götürüldüler. Onları bir daha hiç gören olmadı. Kadınlar, çocuklar ve yaşlılar sivil otobüslere tika basa dolduruldular ve Kerkük, Tikrit, Bağdat ve Samawa üzerinden Nagre Selman'a 29 Ağustos'ta vardılar.³¹

Kerkük'ün dış mahallelerinden Nagre Selman'a yolculuk, taşımakta olduğu insan sayısının yarısını taşımak üzere tasarlanmış penceresiz otobüslere tıkıştırılmış elli ya da altmış mahkumla on iki-on beş saat sürdü. Her konvoyun başında ve sonunda ise telsizli arabalarda Emn ve İstihbarat görevlileri gidiyordu. Bazı konvoylar sabah erken yola çıkıyor ve aynı akşam geç saatlerde Nagre Selman'a varıyordu. Diğerleri karanlıkta ayrılıyor ve tüm gece yol alıyorlardı. Geçen zamana ve gidilen yöne bakarak ya da arka kapıdan dışarı bakarak, tabi hava girmesi için arka kapı bir parça açık bırakılmışsa, tahminde bulunabilen mahkumlar bir şehrin içinden—ilk Tikrit, bir kaç saat sonra Bağdat ve son olarak Samawa—geçtiklerini söyleyebiliyordu. Sirenlerin feryadını işitiyor, insan yüklü kapıları sıkı sıkıya kapatılmış araçların geçişini izlemek için caddelere dizilmiş meraklı Arab kalabalığını göz ucuyla görebiliyorlardı. Mola yoktu; tutuklulara su ya da yiyecek verilmiyordu ve kaleşnikoflu muhafızların varlığı her türlü şikayetden vazgeçirmişti.

Yaşlı mahkumların bazen fark ettiği üzere konvoy Samawa'da ikiye ayrılıyordu; kendi araçları güneye doğru devam ederken, diğerleri gruptan ayrılarak farklı bir yöne sapıyordu. Bunlar Topzawa'dan aldıkları daha genç Kürt mahkumları taşıyan otobüslerdi ve onları bir daha gören olmadı. Samawa'dan sonrası—bir kadının, "tıpkı bizim köylerimiz gibi, buldozerlerle dümdüz edilmişlerdi" dediği³²—yok edilmiş yerleşim birimlerinin kalıntılarının benek benek kapladığı çorak çölden başka bir şey değildi. Samawa'nın güney batısına doğru üç saatlik bir yoldan sonra plato aniden rakım kaybetmekte ve aşağıdaki çöküntüde son anda görülebilen El-Selman kasabası yer almaktadır. Ve çölde yaklaşık 2 kilometre kadar uzakta ise etrafı dikenli tellerle

çevrili olan ve her köşesinde bir gözetleme kulesi bulunan Nagre Selman hapishanesi yükselmektedir.

Otobüsler iki geniş kapının birisinden girer ve "Süleymaniye'deki futbol sahasının üç katı büyüklüğündeki"33 çok büyük merkezi bir meydanda dururlardı. Topzawa'dan gelen ilk mahkumlar, Nisan ayının ortasında Nagre Selman'ı karanlık ve boş bir şekilde buldular. Tarihi, Irak krallığı zamanına kadar geriye, belki de daha da öncesine giden eski bir yapıydı.34 Yıllardır terk edilmişti, Arap göçerler sürülerini barındırmak için kullanıyordu. Çıplak duvarlara siyasi mahkumların günceleri karalanmıştı. Bir hücrenin kapısına bir muhafız "Humeyni bok yesin" diye karalamış. Birisi ana kapının üzerine "Cehenneme hoş geldiniz" yazmış. Arka giriş üzerindeki bir diğer tabelada ise, "Burada üç ay canlı kalan pek görülmemiştir" yazılı. Enfal'ın bu yaşlı ve zayıf düşmüş kurbanları için Iraklı yetkililerin yapması gereken sorgulama, zaten Topzawa'da yapılmıştı. Burada Nagre Selman'da, muhafızların hakaretleri ve tehditleri eşliğinde sadece isimlerinin, işlerinin ve oturdukları yerin sorulduğu hızlı bir kayıt yapılıyordu. "Saddam Hüseyin ve Ali Hasan el-Mecid'in emriyle ölmek için buradasınız" dedi birisi. Bu sözlerle yeni gelenleri hapishanenin her iki katını dolduran hücrelerine ya da salonlarına tıktılar. Bu çıplak odalar birbirinden çok farklı büyüklükteydi: bazı odalarda sadece elli ya da altmış mahkum tutulurken, başkalarında bir kaç yüz mahkum tutuluyordu.35 Kapılar akşam 10:00'dan sabah 7:00'ye kadar kilitliydi. Diğer zamanlarda tutuklular serbestçe dolaşabiliyordu.

İlk tutukluların gelişi aşağı yukarı Ramazan'ın başına, 17 Nisan'a denk gelmişti ve kutsal ay boyunca verilen yiyecek Topzawa'da verilenlerden daha iyiydi.36 Pılav, sebze çorbası, patates ve domates, hatta ara sıra et ve meyve bile vardı. Bir kuyudan su borusuyla avluya taşınan su sıcak, tuzlu ve acıydı—"yılan zehiri gibi" demişti bir adam. Tutukluların çoğu Nagre Selman'da çıkan ilk sağlık krizinin bu suyun içilmesiyle bağlantılı olduğuna inanıyordu. İlk ölümler Mayıs başında, Küçük Zap vadisinden gelen ikinci dalga mahkumların gelişinden hemen sonra oldu.

Bu grupla gelenlerden birisi, 3 Mayıs kimyasal silah saldırısında ailesinden on altı kişiyi kaybetmiş olan Göktepe köyünün lideri, 68 yaşındaki Abdülkadir Abdullah Eskerî idi. Nagre Selman'da geçirdiği dört ay boyunca Abdülkadir—okuması yazması olan bir kaç tutukludan birisiydi ve üstelik Arapça da konuşabiliyordu—tutukluların doğal lideri oldu, onun tanıklığına burada geniş yer vermeye değer. Topzawa'daki ilk gecedan sonra,

Sabah 8:30'da bir asker içeri girdi ve "hazırlanın" diye bildirdi. "Hiç bir şeyimiz yoktu, hazırдық, toplanacak bir şeyimiz yoktu. Odadan çıkmamızı söylediler. İki grup halinde bekleyen ambulanslara benzeyen ama yeşil renkli 150 ya da 200 araç olduğunu fark ettik." Bunlar yalnız on kişi alabilirdi fakat bizimkine yirmi yedi kişiyi bindirdiler. Araçların iki kapısı vardı: Sadece muhafızın binebildiği küçük dar kapı ve bizi içeri ittikleri ikinci bir kapı. İçerisi çok sıcaktı fakat kapıyı kapayıp kilitlediler. Bizim arabada sadece yaşlılar vardı.

Bir ya da bir buçuk saat sonra su istedik. Ben onlara Arapça, "susadık; bize su verin" dedim. —"Size su yasak, veremeyiz." Bir süre sonra bir arkadaşımız arabadan inip kendisini rahatlatmak istedi. Askere haber verdim. "Size yasak" dedi. On dakika sonra adam artık kendisini daha fazla tutamadı ve arabada kötü bir kokuyu duyduk. Bu

kokudan ve sıcaktan dolayı beş kişi baygınlık geçirdi. Ölmeyi diledik. Bize her şey yasaktı. Tüm erkekler sıcaktan dolayı giysilerini çıkartıp donlarıyla oturdu. Araba yoluna devam ediyordu ve biz nereye gittiğini bilmiyorduk.

Karanlık çökmeden bir buçuk saat önce bir istihkâma geldik ve arabadan dışarı çıkarıldık. Terk edilmiş bir yerdi. Her tarafta asker ve polislerin olduğu uzun bir avluya getirdiler bizi. Yeni yeni arabalar geliyor ve erkeklerle kadınları indiriyorlardı. Sayı 400'e ulaşmıştı. Suyu kovalarla getirdiler, bardak namına bir şey vermediler. İnekler gibiydik, suyu bir kerede içmek için kafamızı eğiyorduk, kovadan aynı anda üç kişi su içiyordu. Su yıkanılacak kadar sıcaktı ve tuzluydu.

[Kaydedildikten sonra] bir muhafız yeni gelenleri çağırdı ve kendisiyle beraber gelmelerini söyledi. Karanlığın çökmesine on beş dakika kalmıştı. İkinci kata çıktık ve altmış dördümüzü, sekize altı metre büyüklüğündeki bir odaya koydular. Ben itiraz ettim: "Hepimizi bir odaya tıkıştırırmazsınız, hayvan değiliz biz. Nasıl uyuyabilir ve yiyebiliriz." "Kes sesini, sizin için hazırladığımız yer bu" diye yanıtladı yetkili. Adam gittikten üç dakika sonra omzunda bir çuvala başka birisi kapıya geldi. "Kardeşler, yeni geldiğiniz için size hiç bir şey verilmediğini biliyoruz. Size bu gece kendi payımıza düşenleri getirdik. Bu ekmeği alın, çünkü sabaha kadar size hiç yiyecek vermeyecekler" dedi adam.

Sabah başka salondan bir mahkum geldi ve içimizden dört kişiyi, onunla gidip hücrenin ekmek tayınlarını alması için götürdü. Yirmi dakika sonra dört adam üç ekmek çuvalıyla geri döndü. Her mahkum günün tamamı için, kahvaltı, öğle yemeği ve akşam yemeği için, üç somun aldı.38 Ekmek buğdaydan değil zorat'tan [normalde hayvanları beslemede kullanılan düşük nitelikte bir tahıl] yapılmıştı.

NAGRE SELMAN'DAKİ ÖLÜMLER

Ramazan tayınları artık geride kalmıştı ve yeni açlık diyetinde ekmek ve kirli su vardı, Nagre Selman'da şartlar birden kötüleşmişti. Mahkumlar halsiz düşmüş ve bitlenmişlerdi. Mayıs ayının sonlarına gelindiğinde, muntazaman insanlar ölüyordu, bazı günler üç, bazen altı ya da yedi ve bazı günlerse bir düzine kadar ölüm oluyordu. Abdülkadir ölümünün hesabını tutmak için elinden gelen gayreti gösterdi. Serbest bırakıldığı Eylül ayının başlarında rakam 517'deydi—onlar, Nagre Selman'ın insanlık dışı şartlarının ve Iraklı yetkililerin ahlaktan yoksun aldırmaçlığının kurbanlarıydılar. Eylül ayında, serbest kaldıktan sonra duyduğuna göre peşpeşe iki gece içinde, kırk beş kişi daha ölmüştü.

Mahpusluğu döneminde açlık, hastalık ve kötü muameleden günde ortalama dört ya da beş ölüm olduğunu ortaya koyan Abdülkadir'in rakamları son derece güvenilir. Bunlar elbette, başka bir çok tanığın verdiği, çoğunlukla izlenimsel olan tahminleri doğrulamaktadır. Sonradan kırkbeş kişinin ölmesi, bazılarının söylediği, 1988 Ağustos'u'nun sonlarında Halepçe'den dönen mültecilerin gelişinden sonra çıkan bir salgın hastalıkla ilgili olabilir. Bu salgın, mahkumlara sudan içmemeleri tavsiyesinde bulunan Samawa'dan bir düzine beyaz ceketli doktorun gelmesine neden oldu. Nagre Selman'daki yetkililer muntazaman vuku bulan ölümlere iki yoldan tepki vermiş görünüyor. İlki Samawa'dan tankerlerle günlük su getirilmesinin ayarlanması; ikincisi ise muhafızlar için küçük bir haraç tezgahının, Topzawa'dan ceplerinde hâlâ bir miktar nakit parayla gelebilmış mahkumlara aşırı yüksek fiyatlara yiyecek satma işinin başlatılmasıydı.

Samawa'dan gelen tankerin bütün bir gün uğramadığı zamanlar olsa da genellikle günde iki kez gelirdi. Su geldiğinde, mahkumlar tankere doğru koşmaya başlar ve ortalık karışır. Testilerini doldurabilmeleri için sadece bir kaç dakikaları vardı ve mahkumlar plastik hortuma ulaşmak için mücadele ederlerken muhafızlar onlarla alay ediyor, insanlara rasgele değneklerle vurarak ve koaks kablolarla kamçılایarak

değerli sıvının yerlere saçılmasına neden oluyorlardı. Kolay paranın kokusunu almış tanker şoförü mahkumlara tanesi dört dinardan (12\$) su kovası satıyordu. Şoför daha sonra konserve süt ve et, mercimek, domates salçası ve sabun getirmeyi de teklif etmişti.

Şoförün oluşturduğu örnek hemen muhafızlarca da uygulanmaya başlandı, muhafızlar kimi tanıklara göre Emn'den kimilerine göreyse İstihbarat'tandı. Bir kap pirinç bir dinardı. Bir paket sigara üç dinardı (o zamanki kurla 9\$). Teneke kutulardaki, son kullanma tarihi geçmiş, domates sularının tanesi on iki dinardı (o zamanki kurla 36\$). Abdülkadir'e göre,

Yiyecek işiyle görevli tutukluların muhafızlara gidip, getirdiklerini parayla satın almak zorunda kalsak bile, bu kötü yiyeceklerden kurtulmanın bir yolunu bulmalarını, ayrıca çay ve şeker getirmelerini de söylemelerini istedik çünkü ölümler çok fazlaydı. Bizim paramızla şeker, çay ve yağ getirmeyi başardılar. Yiyecek geceleyin gizlice gelirdi. Üzerine hükümetin altı dirhem satış fiyatı koyduğu tenekelerdeki domates salçasını bize dört dinardan satıyorlardı.³⁹ Bir çuval şekere seksen ve bir çuval pirince yetmiş dinar ödedik—bunların resmi fiyatları on bir dinardı.

Elimize geçen ilk şey domates salçasıydı. Başka bir hücredeki, bizden daha uzun süredir kalmakta olan mahkumlardan bir kap ödünç aldık ve yemeği o kapta yaptık. Domates salçasından yaptığımız çorbaya ekmeklerimizi batırıyor ve tüm çorbayı emdiriyorduk. Bu bizim için gerçek bir şölen olmuştu.

Fakat bu kara borsa, Topzawa'dan yanlarında parayla gelebilmiş bir kaç şanslı mahkum hariç, kısa süreli oldu. Mahkumlar daha da zayıflamıştı, merkez meydana volta atmalarına izin verilen o kısa akşamüstü egzersiz peryotlarından pek yararlanamıyorlardı. Ölümler sürüyordu ve ölenler arasında Dibs'ten Nagre Selman'a yeni gönderilmiş çocuklar da vardı.

Ölenlerin adam gibi gömülmelerine izin verilmiyordu. Aslında genellikle, öldükleri yerden kaldırılmaları bir yana, yaz sıcağında öldükleri yerde üç gün kadar çürümeye terk ediliyorlardı. Bu kesinlikle bilerek yapılıyordu. Bir kadın o günleri şöyle hatırlıyor: "Birkaç hafta sonra, kocam kollarımda öldü. Aşırı zayıf düşmüş, siskalaşmıştı ve gardiyanlarca fena halde dövülmüştü. Kocamın bedeni bir gün boyunca hapishane salonunda kaldı. Muhafızlar onu gömmeme izin vermiyordu ve onlara yalvarmam gerekti; muhafız, bedenin çürüyene kadar hapishanede kalmak zorunda olduğunu söylemişti."⁴⁰

Emn görevlileri, sonunda, ölenlerin isimlerini kaydeder, üzerlerindeki paraları ve değerli şeyleri ayırır ve bedenlerin çuvalara konulup, normalde çöplerin atılması işinde kullanılan el arabalarına yüklenmelerini emrederdi. Para hırsızlığı Abdülkadir'i özellikle çileden çıkartmıştı:

Bir adam üzerinde 400 dinarla [o zamanki kurla 1200\$] ölmüştü. Bir Emn görevlisi geldi, parayı aldı, öptü ve bu paranın artık hükümete ait olduğunu söyledi. Ben mahkumlara, "Sizler hayvan değilsiniz. Ölen akrabalarınızın geride bıraktığı her şey sizindir. Onları başkalarına bırakmayın. Kullanın, bu paralara ihtiyacınız var." diyerek onları bu konuda aşağıladım. —"Başka ne yapabiliriz ki?" diye cevap verdiler, "Korkuyoruz." — "Bu binanın içinde, sana dışarıdan hiç bir şey gönderilemez," dedim. "Bu para olmadan yaşayamazsınız. Allah'tan korkuyor olabilirsiniz ama sizi temin ederim ki Allah sizi cezalandırmayacaktır. Kıyamet Gününde sorulacak soruları sizin yerinize ben yanıtlarım." Öğüdümü tuttular. O günden sonra, ölenlerin ceplerinde muhafızlar için yalnızca bir ya da yarım dinar bıraktılar. Muhafızlar iki üç kere geldiler fakat hep böyle az miktarlarla karşılaştıkları için sonunda aramaktan vazgeçtiler.

Mahkumlar, bedenlerin yıkanması ve İslami kurallara göre gömülmeye hazır hale getirilmesi için ellerinden gelenin en iyisini yapmaya çalışıyorlardı. İlkın, eğer para varsa, Samawa'dan gelen tanker şöförü bir kefen getirmesi için ikna edilirdi. Fakat para yoksa, sadece ölen kişinin Kürt işi puşısı ya da az sayıdaki battaniyelerden birisi kefen olarak kullanılabilirdi. Açlıktan tükenmiş ve zayıf düşmüş en az iki, bazen dört ya da altı kişiden oluşan mahkum grupları, cesetleri taşımaları için sıraya dizilirlerdi, bu arada gardiyanlar çabuk olmaları için onlara tekme ve yumruklar atar hakaretler yağdırırdı. "Sizler sabotajcılarsınız ve köpekler gibi ölmeyi hak ediyorsunuz," diye bağırmıştı bir muhafız.

Taşlı çölde on dakikalık zorlu bir yürüyüş onları hapishanenin yüz iki yüz metre doğusunda bulunan mezarlık alana getirdi. Mezarlık alan, buldozerlerle kazılmış, bir metreden derin olmayan uzun çukurlardan oluşuyordu. Mezar taşı yoktu, gerçi yas tutanlar ellerinden geldikçe mezarlara küçük taşlarla işaret koymaya çalışıyorlardı. Bedenler üstünkörü mezara yerleştirilmişti, üzerlerini toz kaplıyordu. Muhafızlar ölümler için dua edilmesine zaman bırakmıyorlardı. Otuz ya da kırk ceset bir çukuru doldurduğunda, buldozer tüm izleri ortadan kaldırmak için çukurun üzerini düzlüyor ve başka bir çukur açma işlemine başlıyordu.⁴¹

Ertesi gün, gömme işi için tekrar gelen grup, ortalığa saçılmış kırık kollar, kanlı paçavralarla karşılaşırdı, çünkü yeni kapanmış mezarlar gece boyunca vahşi çöl köpeği sürülerini çekerti. İnsan eti yedikten sonra kudurmuş olduklarına inandıkları için muhafızlar bu köpeklerden çok korkarlardı ve gördükleri her yerde onları vururlardı. Fakat Nagre Selman'da ölmüş olanlardan çok azı hâlâ orada huzur içinde yatmaktadır. Muhafızlar, "gidin gömün bedenleri köpekler için" diye alay ederdi sağ kalanlarla.

Bu zalim rejimin başındaki adam Haccac'dı, birçok anlatıda Emn teğmeni olarak geçiyordu.⁴² Haccac korkulan ve nefret edilen birisiydi, bir tanık tarafından, Emn Bağdat merkezden, Brezilya'da üretilmiş kırmızı bir Volkswagen Passat kullanan "kel, güçlü genç adam" biçiminde tanımlanmıştı. Yardımcısı şamkhi isimli bir adamdı. Teğmen Haccac'ın Xalef diye bir amcası ise muhafızdı.

Haccac ve yardımcıları, mahkumları sudan bahanelerle ya da hiç bir bahane olmaksızın dövmeleleriyle bilinirlerdi. Altmışlarındaki bir adam bir elektrik lambası talebinde bulunduğu için dövülmüştü. "Lambalar için [KYB lideri Celal] Talabani'ye git," demişti bir muhafız alay ederek.⁴³ Başka bir tutuklu, bir gün Haccac onun olduğu hücredeyken açlıktan zayıf düştüğü için uyuya kalmış. Adam şöyle hatırlıyor, "Beni hemen tokatladı ve 'hiç kimse benim huzurumda uyuyamaz' dedi. Daha sonra beni çöplerin konduğu yere götürdü ve oraya oturttu. "44 Yaş ve cinsiyet bir koruma sağlamıyordu. "Bu çocuk bir pêřmerge mi?" diye sormuştu bir gün aynı adam bir muhafıza. "Peki ya bu kadın?" – "Evet." diye yanıtlamıştı muhafız. "bunların hepsi pêřmerge ve hepsi suçlu." Başka bir olayda, Abdülkadir Abdullah Eskeri Haccac'ı Dibs'ten yeni gelmiş bir grup genç kadını tekmelerken ve onlara uzunca bir plastik boruyla vururken görmüş.⁴⁵

Haccac, mahkumları yüzükoyun süründürmek suretiyle de cezalandırırdı. Eğer sonuçtan hoşlanmazsa, bir muhafız mahkumun üstüne çıkarak onu yere daha da yaklaşmaya zorlardı. Fakat Haccac'ın favori cezalandırma yöntemi, bir çok anlatıya göre, mahkumları yakıcı öğle güneşine maruz bırakmaktı. Erkek, kadın ve çocuklar fark gözetilmeksizin bu cezaya çarptırılmışlardı, hatta yürümeye mecali olmayanlar sürüklenerek götürölüyordu. Normalde mahkumlar iki saatliğine başları eğik vaziyette çömelmeye zorlanırlardı. En küçük bir hareket bile dayakla cezalandırılırdı. Bu cezanın bir çeşidi ise mahkumu güneşte metal bir direğe bağlamaktı. Nagre

Selman'da, merkez meydanda, her biri bir insandan daha uzun ve elektrik direğinden daha kalın olan, betona dikili bu direklerden dokuz tane vardı.⁴⁶ Anlatıldığına göre, bazı mahkumlar, bağlanmamış elleri zar zor yere değecek şekilde Kürt işi kuşaklarıyla ayaklarından direklere baş aşağı asılırlardı.

Nagre Selman tutukluları oradan gitmekte özgür kaldıkları—ama evlerine değil—6 Eylül genel affına kadar, Teğmen Haccac'ın insanlık dışı gardiyanlığına katlanmak zorunda kalmıştı.

notlar:

1 Halk Ordusu (Jaysh al-Sha'abi), Baas kadrolarına temel askeri eğitim vermesi ve düzenli ordu güçlerini dengeleyici bir rol oynaması için 1970'de parti kontrolünde bir milis gücü olarak kuruldu. 250.000'lik sayısal gücüne rağmen Halk Ordusu, savaş gücü olarak, İran–Irak savaşında büyük ölçüde etkisiz kalmıştır; en önemli rolü, düzenli ordunun olmadığı zamanlarda şehirlerdeki binaları korumaktı.

2 Emn Süleymaniye'den Emn Özerk Bölge Karargâhlarına gönderilen, 29 Ekim 1988 tarihli, 25163 numaralı mektup. Bir tarih aralığının belirtilmemiş olması, Enfal harekâtı sırasında Topzawa'dan geçenlerin toplam sayısını bu rakamlardan yola çıkarak tahmin etmeyi imkansız kılıyor.

3 Middle East Watch'un, Göktepe'den Abdülkadir Abdullah Eskerî ile yaptığı röportaj, 24 Mayıs 1992.

4 Middle East Watch röportajı, Sumoud kompleksi, 20 Mayıs 1992.

5 İlk transit kamplarının gözetlenmesinde askeri istihbaratın rolü göz önüne alındığında, bu subaylar İstihbarat'tan olabilirler. Bkz. s. 150. Fakat bunlar askeriye ile aynı rütbeleri kullanan Emn'den de olabilirler. Middle East Watch'un, Abdülkadir Abdullah Eskerî ve Zijila köyünden (Şiwan nahiyesine bağlı) sağ kalan bir kişiyle 24 Nisan 1992 tarihinde Taqtaq'da yaptığı röportajlar.

6 Middle East Watch röportajı, Sumoud kompleksi, 20 Mayıs 1992.

7 Middle East Watch röportajı, Binêslawa kompleksi, 21 Nisan 1992.

8 Görüldüğü kadarıyla bu oturumlarda, Irak güvenlik görevlilerince kullanılan standart bir "bilgi formuna" uyuluyordu. Middle East Watch, resmi dosyalar arasında bu formların birçok örneğini buldu. Topzawa'da sorulan sorulara dair anlatılanlar arasında farklı olan tek şey anne adının da sorulmasıydı; standart işlemlerde sadece baba adı istenirdi.

9 Middle East Watch röportajı, Erbil, 12 Eylül 1992. Sağ kalanlardan biri daha kapsamlı bir sorgulama hatırlıyor: kendisine sadece bir pêşmerge olup olmadığı değil aynı zamanda hangi partiden olduğu, başka bir pêşmerge tanıyıp tanımadığı, pêşmerge olan akrabalarının olup olmadığı, ülke dışında yaşayan akrabalarının olup olmadığı, infaz edilmiş akrabalarının olup olmadığı ve asker kaçağı olup olmadığı da sorulmuş. Middle East Watch röportajı, Şoreş kompleksi, 1 Temmuz 1992. Bu adamların ikisi de infazdan kurtulmuş olup da Middle East Watch'un yerini tespit ettiği az sayıda kişi arasındadır. Onların hikayelerinin tamamı için Bkz. 9. Bölüm.

11 Irak Kürdistanı'nı ziyaret eden gazeteciler ve insan hakları temsilcileri Teymûr ile birçok kez röportaj yaptı. Örneğin bakınız Middle East Watch ve İnsan Hakları İçin Doktorlar, *Unquiet Graves: The Search for the Disappeared in Iraqi Kurdistan*, Şubat 1992; Teymûr aynı zamanda Kenan Makiya'nın, *Cruelty and Silence* adlı kitabında bir bölümün konusudur, s. 151–199.

12 Middle East Watch, Teymûr Abdullah Ahmed röportajı, Sumoud kompleksi, 29 Temmuz 1992.

13 Topzawa'dan sonra Abdülkadir iki oğlu, Ömer ve Latif'i ve de gelini Fehime'yi bir daha görmedi. Middle East Watch röportajı, 24 Mayıs 1992.

14 Emn Şeqlawa'dan gönderilmiş bir mektupta, 31 Aralık 1987, ref. Araştırma/11408, 13 Aralık 1987 tarihli bir Kuzey Bürosu direktifine değiniliyor: "Doğru yetkililerin izni olmaksızın, sakallı insanların vilayet merkezlerine ve diğer kasabalara girmeleri her ne sebeple olursa olsun tamamen yasaklanmıştır."

15 Middle East Watch röportajı, Sumoud kompleksi, 20 Mayıs 1992.

16 Middle East Watch röportajı, Binêslawa kompleksi, 19 Nisan 1992.

17 Emn'in üyelerinin çoğu, Saddam Hüseyin'in politik desteğinin kalbini oluşturan Bağdat'ın batısında Sünnilerin ezici çoğunluğu oluşturduğu Ramadi, Tikrit and Samarra üçgenindedir.

18 Middle East Watch röportajı, Daratû kompleksi, 18 Nisan 1992.

19 Middle East Watch röportajları, Ramhawej köyü, 18 Temmuz 1992, Rewandûz, 5 Mayıs 1992, Xelifan ve Basirma kompleksi, 24 Mart 1993.

20 Güney Germiyan'daki Keler nahiyesi Enfal'ın üçüncü aşamasına dahildi. Keler bölgesinden binlerce köylü Nisan ayı başında ve ortasında Topzawa'ya getirildi, gecikmeli olarak götürülmeye dair Middle East Watch'a bildirilmiş tek olay budur. Tanık, Üçüncü Enfal'ın üç ayı boyunca onlara neler olduğu hakkında açıklama yapmadı. Middle East Watch, Halepçe röportajı, 8 Mayıs 1992.

21 Ferec, 6 Eylül 1988 genel affıyla serbest bırakılmış olsa gerek. Buna göre, Süleymaniye'den Topzawa'ya yaklaşık 16 Temmuz'da getirilmiş olmalı. Beyincan kompleksi, Enfal'ın çeşitli aşamalarından sağ kalanların yeniden yerleştirilmesi için kullanılıyordu. Başka iki tanıklık, Beyincan kompleksinin diğer ana amacının Halepçe saldırısından dönen mültecilerin yeniden yerleştirilmesi olduğunu düşündürttüyor.

Middle East Watch röportajları, Halepçe, 8 Mayıs ve 15 Mayıs 1992.

22 Middle East Watch röportajı, Binêslawa kompleksi, 6 Temmuz 1992.

23 Middle East Watch röportajı, Şoreş kompleksi, 9 Mayıs 1992.

24 Middle East Watch röportajı, Çemçemal, 19 Eylül 1992

25 Middle East Watch röportajları: Rewandûz, 28 Nisan 1992; Şoreş kompleksi, 9 Mayıs 1992; ve Zammaki kompleksi, 24 Temmuz 1992.

26 Dibs kasabası, Irak Kürdistanı'nın hâlâ Bağdat rejiminin kontrolünde olan bir bölgesinde yer alır. Bundan dolayı, ne Gumbet Mezarlığı ne de eski çocuk mezarlığı adli inceleme için Middle East Watch'a açık değildi.

27 Middle East Watch, Omerbel köyünden bir kadınla röportaj, Kifri, 30 Mart 1993.

28 Middle East Watch röportajı, Şoreş kompleksi, 29 Haziran 1992. Tanığın yeğenleri Gülbağ Vadisi'ndendi, hatırlanacağı üzere bu vadiye önemli sayıda kadının ortadan kaybolduğu anlatılmaktaydı.

29 Bu rakamlar Nagre Selman'ın yirmi bir eski tutuklusuyla yapılmış röportajların yanı sıra hapishanede doğrudan tecrübe sahibi olan eski bir Iraklı subayla yapılmış röportaja dayanmaktadır. Röportajlar, yaşları kırk dört ile seksen üç arasında değişen on yedi adam ve yaşları elli ile altmış arasında olan dört kadını kapsamaktadır.

Toplam hapshane nüfusunu tahmin etmeleri istendiğinde, bir düzine şahit 5.000 ilen 11.000 arasında değişen tahminlerde bulundu. İki tanesi, bizim düşürdüğümüz çok daha yüksek tahminlerde bulundu. Yeni gelenleri ve ölümleri saymazsak, Nagre Selman nüfusu 6 Eylül 1988 genel affına kadar sabit kaldı.

30 Bir tanık, Nagre Selman'ın bodrum katında, kendilerine özgü beyaz disdashas [uzun entari-y.h.n] giyen bir grup Arab mahkumun olduğunu da söyledi; bu diğer görüşmelerde doğrulanamadı.

31 Middle East Watch röportajı, Zereyen kompleksi, 28 Temmuz 1992. Enfal, elbette, Süleymaniye'den bu genç erkeklerin kaybolmalarını açıklayamaz, çünkü Halepçe operasyona dahil değildi. Onların ortadan kayboluşu, daha ziyade, Irak güvenlik güçlerinin rutin terör pratiklerinin bir parçası olarak değerlendirilebilir. Sonrasındaki

basın haberleri, Halepçe'den bazı çok genç insanların Nagre Selman'dan da kaybolmuş olabileceğini düşündürmektedir. "Halabja Wounds Still Open Years After Gas Attack" ["Halepçe Yaraları Gaz Saldırısından Üzerinden Yıllar Geçmesine Rağmen Hâlâ Kapanmadı,"] (Reuter's, 7 Mart 1993), haber, yaşları 10 ile 24 arasında değişen dört çocuğunu, hapsedildikleri tarihten beri görmeyen Halepçeli bir kadının durumuna yer veriyordu.

32 Middle East Watch röportajı, Erbil, 23 Nisan 1992.

33 Middle East Watch röportajı, Karadağ, Cafaran, 11 Mayıs 1992.

34 14 Temmuz 1958'de Irak krallığı askeri bir darbeye yıkıldı. Darbenin baş mimarı akabinde Başbakan olan Tuğgeneral Abdülkerim Kasım'dı.

35 Bir ölçüde çelişkili olsa da, Nagre Selman'da ağlamaların ve çığlıkların duyulabildiği bir bodrum katının varlığına dair raporlar devam ediyordu. Enfal'dan önce hapishaneyi ziyaret etmiş olan eski bir Irak piyade subayının söylediğine göre, bu bodrum katına çok sağlam parmaklıkları olan çift kilitli bir yer kapağından giriliyormuş. Aşağıdaki alan yaklaşık iki metre—bir mahkumun ayakta durmasına yetecek kadar—yüksekliğindeymiş. Subay ayrıca Nagre Selman'da "ancak oturacak büyüklükte kuş kafesi gibi" inşa edilmiş bir cezalandırma hücresi de tarif etti. Middle East Watch röportajı, Erbil, 26 Nisan 1992.

36 Ramazan, İslam takviminin dokuzuncu ayı, gün doğumundan gün batımına kadar oruç tutma zamanıydı. Gün batımından sonra, öğünleri diğer zamanlara kıyasla daha bol olurdu ve Nagre Selman tutuklularına—akşam yenilmesinin düşünüldüğü varsayılarak—verilen tayınlar, yetkililerin yaşlılara yönelik görece esnekliğinin bir işareti olarak kabul edilebilir. (Aynı şekilde bu, elbette, yiyecekler gündüz saatlerinde veriliyorsa, bir aşağılama veya Kürtleri İslam dininden çıkarma olarak da anlaşılabilir. Fakat genel koşullar bu açıklamayı geçersiz kılıyor gibidir.)

37 Abdülkadir'in sayı tahmini burada yüksek olabilir ama genelde verdiği rakamlar az rastlanır bir şekilde güvenilir, özellikle de Nagre Selman'daki ölümler hakkında verdiği rakamlar. Bkz. s. 232.

38 Diğer tanıklar tayının—birisini sabah 10:00'da ve diğeri akşam 10:00'da olmak üzere—günde sadece iki somundan oluştuğunu söylüyor. Belki de zaman zaman farklı dağıtılıyordu.

39 1 Dinar 1000 fil'dir; 50 fil ise bir dirhemdir ve 20 dirhem de bir dinar eder.

40 Qele köyünden (Nawcul nahiyesine bağlı) bir kadınla yapılan Middle East Watch röportajı, Binêslawa kompleksi, 20 Nisan 1992.

41 Bu insafsız davranışın tek istisnası muhafızın Şii Müslüman olduğu durumlarda yaşanıyordu; tanıklar, Şiiilerin (hatta Enfal operasyonları sırasında birliklere kumandanlık eden Şii subaylar da buna dahildir) Kürtlere bir çok küçük iyilik yaptıklarını anlattılar.

42 Bir tanık buna kuşkuyla yaklaştı, teğmen Haccac'ın ordunun bir subayı olduğunu düşünüyordu. Aynı tanık "hapishanenin başı"nın Said Hama isimli kişi olarak gösterdi, fakat hangi kuruluşa bağlı olduğunu çıkartamadı. Sıra belirli hükümet kuruluşlarını üniformalardan ya da başka görülebilir işaretlerden teşhis etmeye geldiğinde tanıklar arasında genel ve anlaşılabilir bir kafa karışıklığı vardı. Topzawa yada daha önceki işlem merkezlerinde olduğu gibi Nagre Selman'da da tanıklar kendi zalimlerinin hangi kuruluştan, Emn'den, İstihbarat'tan, düzenli ordudan ya da polisten mi olduğunu teşhis ederken birbirlerinden ayrılıyorlardı.

43 Middle East Watch röportajı, Erbil, 23 Nisan 1992.

44 Middle East Watch röportajı, Sumoud kompleksi, 20 Mayıs 1992

45 Daha da korkunç bir ifadede ise, büyük bir bekar kadın gurubunun diğer mahkumlardan ayrı tutulduğundan ve düzenli olarak Emn görevlileri tarafından

tecavüze uğradığından bahsedilmektedir. Söylendiğine göre kadınlardan birisi bu yüzden kendisini bıçakla öldürmüştür. Irak'ta kadın tutuklulara yönelik tecavüz başka yerlerde, şüpheye yer bırakmayacak bir şekilde kanıtlanmıştır, hatta video kasete çekildiği bile bilinmektedir. Fakat Middle East Watch Nagre Selman'daki hiç bir tanık ya da tecavüz kurbanıyla konuşmayı başaramadı. Kürtlerin, cinsel istismar konularını yabancılarla konuşmak istemediklerini belirtmek gerekir.

46 Bu tarif, direklerden asıl amaçlananın kurşuna dizmekte kullanmak olduğu ihtimalini kuvvetle akla getirmektedir. Kürt mahkumların infazını gösteren ele geçirilmiş video kasetlerde, benzeri direklere bağlanmış mahkumlar görülebilir.

9

İNFAZ MANGALARI

Cehennem ve cennet savaş alanlarından
Yolladığım adamların hayaletleriyle dolup taşıyor
Yaysınlar diye ünümü cehennemden yukarı cennete doğru
–Marlowe, Büyük Timurlenk, Birinci Kısım (V, i)
"Bunu Allah istedi."

–Enfal sırasında bir toplu infazdan kaçan Mustafa

MUHAMMED'İN HİKÂYESİ

Topzawa'daki Halk Ordusu kampından kapıları sıkı sıkıya kapatılmış araç konvoylarıyla götürülen on binlerce Iraklı Kürde ne olduğu gerçeğini anlatabilecek hayatta kalan en az altı kişi vardı. Bu kişilerden en genci oniki yaşındaki bir erkek çocuğu, en yaşlısı ise otuzsekiz yaşında ve dokuz çocuğu olan bir adamdı. Altısı da Üçüncü Enfal'ın yaşandığı Germiyan bölgesindendi.

Güney Germiyan'ın Aliyanî Teze köyündeki pêşmerge destek kuvvetlerinin üyesi 32 yaşındaki Muhammed, 16 Nisan gibi, ailesiyle beraber Qoratû'daki bir ordu istihkâmına getirilmişti (bkz. s. 188). Muhammed'i iki karısından ve yedi çocuğundan ayırdıkları Topzawa'ya doğru hareket etmeden önce burada üç gün geçirmişlerdi. Nagre Selman'dan kurtulan anne ve babası hariç ailesinden hiç kimse canlı dönmemişti.¹

Muhammed Topzawa'da iki gün kaldı. Sorgulanmadı. Yiyecek hiçbir şey verilmedi. Muhafızlar üçüncü gün, içinde yaklaşık 500 mahkumun olduğu onun kaldığı "salona" geldiler. Erkekleri ikişer ikişer birbirlerine kelepçelediler ve kamuflaj renklerine boyanmış bir sıra aracın bulunduğu yere getirdiler. Her araç yirmi sekiz mahkum alıyordu; Muhammed koltukları saymıştı. Öğleden sonra konvoy harekete geçti. Altı saat yol gittiler ama Muhammed kısa süre içerisinde tüm yön duygusunu yitirdi, nereye götürüldüklerine dair hiç bir fikri yoktu. Söyleyebildiği sadece yolculuğun büyük bölümünün asfalt anayol üzerinde, yolculuğun son saatinin ise engebeli tozlu bir yol üzerinde geçtiğiydi.

Konvoy nihayet durduğunda, şoför motoru çalışır halde tutmaya devam etti. Motorun çıkardığı gürültüye rağmen, Muhammed dışarıdan gelen silah seslerini duyabiliyordu. Mahkumlar aceleyle dışarı, karanlığa çıkarıldı ve önceki aramalarda gözden kaçmış olabilecek kimlik kartları ve paralar için üzerleri arandı. Muhammed son 700 dinarını da bu aramada kaptırdı. Arama tamamlandığında, muhafızlar Muhammed'i komşusuna, Aliyanî Teze yakınlarındaki Babekr köyünden bir adama bağlayan kelepçeleri çıkarttılar. Muhafızlar, kelepçelerin yerine, tek sıra halindeki yirmi sekiz

mahkumu sol ellerinden birbirlerine bağlamak için kullanacakları bir sicim parçası getirdiler. Yüzleri, yeni kazılmış uzun bir çukura bakacak şekilde ayakta durmaları emredildi; çukur hemen hemen, düştüklerinde yirmi sekiz bedeni alacak uzunlukta idi. Muhammed'in sol elini bağlayan düğüm özensiz atılmıştı ve ipi bileğinden çıkararak askerler ateş açmadan hemen önce kaçmayı başarmıştı. Çukurun öte yanı açık alandı ve ilkbahar otları Muhammed'i, onun olduğu yöne doğru çevrilmiş kamyon farlarından gizlemeye yetecek kadar büyümüşü. Muhammed, muhafızların peşine düşmemesine hayret etti. Gerisinde ise silahların patırtısı devam ediyordu. Muhammed, hiç bir şey yemeden, yoldaki kirli su birikintilerinden su içerek dört gün boyunca kah koştu kah yürüdü. Rotasını güneşe bakarak belirlemeye çalışan Muhammed, buğday ve arpa ekili uçsuz bucaksız bir tarlanın içinden Germiyan istikameti olduğunu düşündüğü yöne doğru yola koyuldu. Ara sıra gördüğü çobanların kıyafetlerinden bir Arap bölgesinde olduğunu çıkarabiliyordu. Dört günden sonra bir adım daha atamayacak kadar tükendiğinde bir Arap köyüne girme gafletinde bulundu. Seyretmek için insanlar etrafına toplanmıştı. "Bakın uçaktan düşmüş bir Kürt" diyorlardı.

Muhammed'in uzun ve maceralı yolculuğunun devamını burada ayrıntılarıyla anlatmaya yerimiz yetmez. Arap köylülerce hapsedilmiş ve dövülmüş, polise teslim edilmiş, sorgulanmış, Musul'a götürülmüş, tekrar hapsedilmiş, Kerkük polisine yollanmış ve oradan Süleymaniye'ye, oradan Keler'e ve sonra tekrar Süleymaniye'ye gönderilmiş, aftan yararlanmış ve son olarak da orduya alınmıştı. Mucizevi bir şekilde, Kelerli müsteşar Fatah Beg'in cahşlarından olduğunu söylediği ve hiç bir zaman değiştirmedığı hikâyesine polis inanmıştı. Enfal toplu infazlarından neredeyse hiç haberi olmayan sıradan Irak polisi bir Enfalzede ile uğraştığının farkına varmamıştı. Konunun üzerine daha fazla gitmesi kesin olan Emn, Muhammed'in durumunu açığa kavuşturmak için göreve çağırılmadı. Bu adam hakikaten hayatta kalma becerisiyle takdis edilmişti.

OZER, ÖMER VE İBRAHİM

Enfal infaz mangalarının elinden kurtulan diğer beş kişiden dördü infazın gerçekleştirileceği yere aynı konvoyda beraber yolculuk ettiler. Ve hatta bunlardan üçü aynı araçtaydı—gerçi bu üçlünden biri diğer ikisini tanımıyordu, o tarihten sonra da onlarla karşılaşmadı. Dolayısıyla onların bileşik hikâyesini bir hayli ayrıntılı bir şekilde yeniden kurmak olasıdır.

Bu tanıklardan belki de kendini en iyi ifade edebileni Ozer'di. Soğuktan titrediği Topzawa'daki son akşamında bir yandan çalışan otobüs motorlarının sesini dinliyor bir yandan da beton zemindeki mazot ve taze kan birikintilerini düşünüyordu. Ozer, Enfal sırasında yirmi beş yaşında bekar bir inşaat işçisiydi, İran'a karşı savaşta çarpışmalar görmüş ve Irak Ordusundan bir kaç kez firar etmişti. Topzawa'dan on milden daha az bir mesafede, Leylan nahiyesi ile Kerkük arasındaki anayol üzerindeki Tarcıl köyünde doğmuştu. Fakat yakınlardaki on yedi haneli küçük bir köy olan Cafan'a yerleşmeden önce o yörelerde çok dolaşmıştı. Ordunun saldırıp köyü ateşe verdiği 1987 Nisanı'na kadar Cafan'da kaldı. Köyün yakılmasından sonra, asker kaçaklarının ve yoklama kaçaklarının barındığı, Qadir Kerem nahiyesinden yayan iki buçuk saat uzaklıkta sakin bir yer olan Xidir Rêxan'a geçti.

10 Nisan dolaylarında, Üçüncü Enfal yaşadığı yere yaklaşırken diğer bir çokları gibi Ozer de dağların yolunu tuttu. Qadir Kerem'de geçici bir affin çıkacağı söylentisini duyup Koysancaklı tek gözlü müsteşar Kasım Ağa'nın kumanda ettiği cahş kuvvetlerine teslim olan binlerce insandan biri de Ozer'di. Sonraki bir kaç günde Ozer, Qadir Kerem polis karakolunu ve Çemçemal'deki ordu tugay karargâhını gördü.

Onu, oradan yerel Emn şubesine götüren kamyon, Çemçemal halkının giriştiği ayaklanma sırasında baskına uğrayan konvoydaydı. Fakat Ozer isyancıların kurtarabildikleri insanlar arasında değildi ve sonunda 14 Nisan'da Topzawa'ya getirildi.

Bu aşamada Ozer Ömer adında bir tanıdığıyla karşılaştı. Ömer 22 yaşındaydı ve bir önceki yıl Cafan'dan kaçıp Xidir Rêxan'a yerleşmiş bir yoklama kaçağıydı. Enfal başladığında dağlara kaçan Ömer, Ozer'den iki gün sonra Kasım Ağa'nın adamlarına teslim olmuştu. Çemçemal'den hep birlikte kamyonlarla Topzawa'ya götürüldüler. Topzawa'daki hücre arkadaşlarının çoğunu tanımıyorlardı. Fakat bu iki adamın kaderinde, son yolculukları olması planlanan yolculukta Ozer ve Ömer ile birlikte olmak vardı.

Qadir Kerem nahiyesindeki pêşmergelerin kontrolündeki köylerden olan her ikisi de yoklama kaçağıydı. İkiliden daha yaşlı olanı Topxane'de oturan, 38 yaşındaki "Mustafa"ydı; diğeri ise, Kanî Qadir Xwarû'dan 23 yaşındaki, dört çocuk babası "İbrahim"di. Her iki adam da aktif birer savaşçı değillerdi, fakat İbrahim sivil "destek gücü"nün bir üyesi olarak İran malı bir Kaleşnikof tüfek taşımıştı ve Üçüncü Enfal harekâtının başlangıcında Irak Ordusu'nun Tezeşar'daki KYB üssüne düzenlediği kanlı saldırıda ölen çoğu pêşmergeyle ya akrabaydı ya da arkadaştı. Ozer ve Ömer gibi, Mustafa ve İbrahim de Qadir Kerem'deki üç gün süreli sahte af önerisiyle kandırılmıştı. Mustafa Şêx Mutassım komutasındaki cahşlara teslim olmuştu; İbrahim ise müsteşar Rafet Gilli kuvvetlerine teslim olmuştu. Her iki adam da, Aliawa'daki birinci aşama toplama merkezinden geçmişti.

Bu dört adamın tanıklıkları, tarihlere dair bazı küçük farklılıklar içermektedir. Fakat 15 Nisan ile 17 Nisan (kutsal Ramazan ayının birinci günü) arasında bir tarihte, sabah saat 8:00 gibi, başka yüzlerce tutukluyla beraber Topzawa'daki hapisane avlusuna tıktırıldılar. Askeri koruma eşliğindeki kapıları sıkı sıkıya kapatılmış araçlardan oluşan bir karavan motorları çalışır bir vaziyette bekliyordu. Araçlar iki çeşitti. Bir kısmı (bir ifadeye göre, on sekiz tane) beyaz ya da yeşil boyalı camsız polis otobüsüydü ve Ozer, İbrahim ve Ömer bunlardan birisine tıkılmıştı. Ozer otobüsün Musul'a kayıtlı olduğunu fark edecek kadar zaman bulmuştu; plakasında "Ninova Polisi" yazıyordu, numarası ise 5036 ya da 5037'ydı. Mustafa, büyük bir ambulansa ya da üstü kapalı bir kamyonu benzeyen ikinci tür araçlardan birinde yolculuk ediyordu. Daha küçük olan polis otobüslerinde ortadaki koridorun sağında solunda öne bakan ikili koltuklara oturan otuz dört–otuz beş kişi bulunuyordu. Mustafa'nın içinde bulunduğu kamyon, boylamasına yerleştirilmiş dört sırada pestili çıkan elli–altmış civarında mahkum taşıyordu.

Son olarak, mahkumlar doğum yerlerine göre gruplara ayrılmış görünüyor. Ozer, Leylan–Qadir Kerem bölgesinde birçok yerden, Xidir Beg, Qeşqe ve Qereçîwar'dan yüzleri ve kendi köyü Xidir Rêxan'dan da iki kişiyi tanıdı. Otobüsteki herkes gençti, 20–40 yaşları arasındaydı, diye hatırlıyor İbrahim. Fakat Ozer "beyaz sakalları" olan bazı adamların çok daha yaşlı olduğunu düşünüyordu.

Otobüslerin içi cehennem gibiydi. Ozer, İbrahim ve Mustafa'nın bindiği aracın havası idrar ve insan dışkısıyla ağırlaşmıştı. Koltukların arkasına daha önceki yolcular tarafından kısa Kürtçe mesajlar karalanmıştı: "Suudi sınırına" ... "Kuveyt sınırına" ... "Arar'a."2 Daha küçük olan bu otobüslerde, mahkumların bulunduğu bölüm, şoför bölmesinden asma kilitli sürmeli bir kapıyla ayrılmıştı. Şoför, otobüsün sağında bulunan ayrı bir kapıdan biniyordu. Yanında ise dipçiği katlanabilir kaleşnikoflu ve ordunun Özel Kuvvetler (Quwat al–Khaseh) biriminin ayrı üniformasını giyen bir asker koruma bulunuyordu: üzerinde rasgele serpiştirilmiş yeşil benekler olan sarı

kumaştan eğitim elbiseleri ve kanatları açık yırtıcı bir kuşun altın renkli ambleminin süslediği kırmızı bir bere.

İki bölümü birbirinden ayıran sürmeli kapıya yerleştirilmiş, muhtemelen kırk cm2 büyüklüğündeki küçük bir tel ızgaranın sağladığı açıklıktan mahkumlar önlerindeki yolu ve şoförün dikiz aynasını görebiliyorlardı. Ozer'in hesabına göre kendi araçları konvoydaki otuz beşinci araçtı.³ Ozer biran için de olsa her otobüsün önünde ve arkasında, üzerlerine makinalı tüfek yerleştirilmiş Emn'in kullandığı türden pikap kamyonlar olduğunu görebiliyordu.

Enver Tayyar adında bir adam otobüsün ön tarafına doğru oturmuştu. Koyu tenli, sağlam yapılı bu adam eski bir pêsmergeydi; o da şoför olarak çalışmıştı ve yolları çok iyi biliyordu. Bu nedenle, mahkum arkadaşları ondan ne tarafa gittiklerini çıkarmasını istediler. Gizlice tel ızgaradan bakan Tayyar ilk olarak Musul'a giden yolda olduklarını bildirdi. Korkudan herkesin nefesi kesilmişti çünkü İbrahim'in hatırladığına göre "hükümetin katillerinin çoğu Musul'daydı."⁴ Yolcular öldürülmeye götürüldüklerine ikna olmuşlardı.

Fakat kısa süre sonra, otobüs Musul yolundan çıkarak güneybatıya döndü.

"Kurtulduk" demişti Enver Tayyar oh çekerek. Belki sadece başka bir hapishaneye götürülüyoruz diye tahmin yürüttüler. Fakat otobüsler tek tük bir kaç dakikalık kısa molalarla yoluna devam etti. Mahkumlar molalarda, Quwat el-Khaseh muhafızına su için yalvardılar. Adam "bir dakika" diye yanıtlıyor ama su hiç gelmiyordu.

Mustafa'nın bulunduğu otobüsün havasız sıcağında ve leş gibi kokusunda mahkumlar, ayakkabılarından kendi idrarlarını içecek kadar alçaltılmışlardı.

Öğleden sonra zaman geçmek bilmiyordu, Enver Tayyar dayanma gücünü yitirmeye başladı. Bir yerde "Samawa!" diye heyecanla bağırmıştı, fakat sonra başka birisi Fırat nehri üzerinde kurulu büyükçe bir kasaba olan Feluce'yi tanıdı. Feluce'nin hemen dışında, Ozer konvoyun ikiye ayrıldığını fark etti. Araçların büyük bölümü farklı bir yöne gitmeye başlamıştı; içlerinde Ozer'inkinin de bulunduğu beş otobüs ve Mustafa'yı taşıyan yeşil renkli daha büyük kamyon dosdoğru batıya, hızla yaklaşan gün batımına doğru ilerliyordu. Çok geçmeden, daha büyük olan Ramadi şehrini sollarında bırakarak geçtiler. Ramadi'yi arkalarında bıraktıktan sonra en az on beş dakika, belki yarım saat kadar, asfalt otobanda yollarına devam ettiler ve tahminen yine Fırat nehri üzerindeki sıkı şekilde korunan bir köprüden geçmek için bir kavşaktan sağa döndüler.

Köprü'nün uzak ucunda, beş araç durdu. Artık saat akşam 6:30 olmuştu ve Topzawa'dan ayrılımlarının üzerinden on saat geçmişti. Mahkumlar polis karakolunun önünde, bir öbek hurma ağacının altında durmakta olduklarını tel ızgaradan görebiliyorlardı. Ordu muhafızlarından birisiyle polis karakolundaki bir subayın konuşmalarını işitebiliyorlardı. Her ne kadar kendisine "komutanım" diye hitap ediliyorsa da, adamın üniformasında rütbesini belli eden hiç bir işaret yoktu. Muhafızın mahkumları bu subayın nezaretine bıraktığı aşıkardı. Muhafız, isim listesini teslim etti ve subaya, araçların "görev tamamlanıncaya kadar" poliste kalacağını sonra ise geri verilmesi gerektiğini söylüyordu.

Şoförler ve Özel Kuvvet muhafızları bu noktada araçlardan aşağı indi. Yerlerine geçenlerin hepsi siyah bereliydiler ve yeşil giysiler giyiyorlardı—bu resmi Irak polisinin olduğu kadar hem Emn hem de Baas Partisi'nin kullandığı bir üniformaydı. Subay ve başka birkaç adam iki Toyota Landcruiser'a atladı. Ayrıca iki tane buldozer vardı.

Önde buldozerler olmak üzere bu dokuz araçlık yeni kervan Fırat Nehri'ne paralel giden tümseklerle dolu asfalt yolda batıya doğru gitti. Hava kararmaya başlamıştı, hurma ağaçlarının gölgesi yolun sağını süslüyordu. Ozer'in otobüsündeki bitap düşen

mahkumlardan birisi bayılmıştı, biraz Arapça konuşabilen bir mahkum yeni şoförden biraz su istedi. Yasak diye yanıtladı şoför. "Bırak adam ölsün" demişti. "Hepiniz Celal Talabani'nin adamlarısınız."

Yarım saat sonra, konvoy sağa, toprak bir yola doğru döndü. Mahkumlar önlerinde sadece çölü ve karanlığı görüyordu. Bazıları şehadet getirerek dua etmeye başladı— "Allah'dan başka Tanrı yoktur. Muhammed O'nun elçisidir...". İbrahim'in gözünün önüne ailesi geliverdi. Artık tüm erkekler ağlıyor, böyle bir kaderi hak etmiş olmak için ne yapmış olduklarını soruyor, ölmek üzere olduğunu anlayan Müslümanlar arasında adet olduğu üzere birbirlerinin sakalını öpüyor ve helallaşıyorlardı.

Hava neredeyse kararmıştı, zamanın anlamı da kaybolmaya başlamıştı. Ozer kapıları sıkı sıkıya kapatılmış otobüslerin, gide gele oluşan bu çöl yolunda yaklaşık on dakika kadar yol aldığını sanıyordu; oysa Ömer yolculuğun bu kısmının 15–30 dakika kadar sürdüğünü tahmin ediyordu; İbrahim ise sanki bir saat yol gitmiş gibi hissettiğini söylüyordu. Otobüs aniden sarsılarak durdu, kuma saplanmıştı. Konvoydaki son araç olan arkadaki araç, çarpmamak için sağa kırdı ve o da kuma saplandı. Ozer, sürmeli kapıdaki tel ızgaradan, geride kalan üç otobüsün, iki Landcruiser'in ve buldozerlerden birisinin yola devam etmekte olduğunu görebiliyordu. Yarı aydınlıkta sadece hareket eden araçların inip çıkan üst kısımlarını seçebiliyordu, yaklaşık dört yüz metre boyunca araçlar bata çıka ilerlemişlerdi. Şoför motoru durdurdu.

Toprak yola en son dönüşten sonra artık inkara ya da iyimser düşüncelere yer yoktu. Adamlar kendilerini neyin beklediğini kesin olarak biliyorlardı ve muhafızın ve şoförün onları anlayamayacağını bildiklerinden Kürtçe konuşarak hararetle plan yapmaya başlamışlardı. Muhafızlar onları öldürmek için geldiğinde karşı koyacaklardı. "Otuz beşimizden sadece birimiz kurtulacak olsa bile, denemeye değerdi," dedi İbrahim.

Aniden bastıran sessizlikte, mahkumlar, otomatik silahların sesini ve buldozer motorlarının insanı altüst eden uğuldamalarını duyabiliyorlardı. Muhtemelen yirmi dakika sonra silahlar sustu. Karanlığın içinden çıkan bir buldozer lambur lambur onlara doğru gelerek otobüsün arkasına sıralandı. Yeri göğü birbirine katan dişlileriyle buldozer, aracı saplandığı kumdan çıkartmayı bir kaç kez denedi fakat denedikçe ön tekerler daha da derine saplanıyordu. Sonra otobüsü arka tarafından kaldırmayı denedi, bunu Ozer şoförün otobüsü ve içindeki herkesi tepe taklak bir çukura atmaya çalıştığı şeklinde algılamıştı. Sonunda, buldozer saplanmış aracı ön tarafından çekip çıkartmayı başardı. Şoför kabininden aşağı indi, harcadığı çabadan tükenmiş bir halde cep şişesini çıkardı. Mahkumlar penceresiz çelik duvarlara vurarak su için yalvardılar. Şoför suyu kana kana içti ve alay eden bir tavırla cep şişesini kaldırdı ve içinde kalan suyu toprağa döktü.

Artık saat akşam 7:30'du ve hava kararmıştı. Topzawa'dan bir şekilde kolundaki saati kaptırmadan çıkmayı başarmış Xidir Beg köyünden bir mahkumun saatine baktıkları için saati tam olarak söyleyebiliyorlardı. İki kez daha yayılım ateşi ve çığlıklar duyuldu. Yarım saat kadar sonra iki Landcruiser, Fırat Nehri'nin üzerindeki köprüde konvoyla katılmış olan subayla geldi. Ozer'in otobüsünün sürücüsü, koltuğundan kalkıp aşağı indi, aracın arkasına yürüdü ve arka bölümdeki tepe lambasını kapattı. Bunu yaptıktan sonra, tekrar kabinine döndü ve aracın uzun farlarını yaktı. Özer ve arkadaşları panik içerisinde inerken, saplanan ikinci otobüsten üç düzine mahkum ışıklı alana doğru sürüklendi ve üniformalı bir infaz mangası üzerlerine kaleşnikof ve tabancalarla ateş açtı. Ateş kesildikten sonra adamlar yeni kazılmış bir çukura atıldı. Ozer bazı bedenlerin hâlâ hareket ettiklerini fark etmişti. Artık geriye sadece bir otobüs dolusu mahkum kalmıştı.

Mahkumların planı şuydu: kendilerini götürmek için gelen ilk muhafız içeri girdiğinde aralarından en güçlü olan onu zararsız hale getirip silahını alacak ve kapıyı açık tutmaya çalışacaktı. Yardım etmek için adamların çoğu oldukça zayıftı, fakat Ozer, Ömer ve başka bir kaçının gözü sürmeli kapıdaydı. İbrahim, arkada korku içerisinde fırlamaya hazır bir halde bekliyordu. Ozer, ızgara sayesinde, kapının her iki yanında iki muhafızın tabancalarıyla hazır beklediğini görebiliyordu; kaleşnikof taşıyan bir diğeri şoför koltuğundan onları koruyordu; yine kaleşnikoflu bir dördüncüsü, bir ayağı basamakta diğeri yerde, dış kapıyı koruyordu.

Bir kaç saniye sonra, üniformalı muhafızlardan biri, kalın boyunlu iriyarı bir adam, asma kilidi çıkardı ve sürücü bölmesini ayıran kapıyı yana doğru çekti. Bunu yapar yapmaz, Salam adındaki bir mahkum ona vurmak için ileriye atıldı. Fakat şoför kabinindeki ikinci muhafız tabancasıyla ateş ederek Salam'ı öldürdü ve kapıyı tekrar kapattı. Ozer mahkumları tek tek infaz edeceğini söyleyen birinci muhafızın sesini duydu, görünüşe göre bu bir subaydı.

Ozer kontrolü eline alarak, ne yapacaklarını anlattı. Muhafızlar ilk mahkumu dışarı çıkarttıklarında, Ömer sürmeli kapının kapanmaması için ağırlığını kapıya verecekti. Diğerleri de açık kalan kısımdan dışarı fırlayacaklardı. Ve böyle de oldu. İriyarı muhafız geri geldi, bir mahkumu kapı ağzına getirdi ve gözlerinin etrafına göz bağı olarak beyaz bir giysi parçası sardı. Adamı peşinden sürüklemek için arkasını döner dönmez, yarım düzine mahkum ileriye doğru akın etti. Bir kaç tanesi muhafızın kaleşnikofunun omuz askısına yapıştı, bu arada muhafız da tüfeğin dipçığıne ve namlusuna sıkıca sarıldı. Ozer başka bir mahkuma muhafızın yüzüne yumruk atması için bağırdı. Adam herkes gibi yemeden geçirdiği günler neticesinde zayıflamış olmasına rağmen subayın gözüne bir yumruk atmayı başardı. Ozer tüfeği bükerek aldı fakat görevli ellerinden kurtulmayı başardı ve şarjörü çıkartarak arkasındaki otobüsün de ötesine fırlattı, silahın bir fonksiyonu kalmamıştı.

Açık kapıdan fırlayan mahkumlar sürücü koltuğunda duran muhafızın kaçışını engellemişti. Ateş açıldı ve ölen iki adam Ozer'in üzerine düştü. Otobüsden atlamaya çalışan bir diğer mahkum da öldürüldü. Ozer kendisini kurtarmak için çabalarken dört muhafızdan ikincisinin—Salam'ı öldürmüş olanını—sendeleyerek kendisine doğru geldiğini gördü, adamın omzundan oluk gibi kan akıyordu. Adam, "Ebu Salih gel yardım et bana!" diye bağıırıyordu. Görünen dost ateşiyle vurulmuştu. Ozer adamın tabancasını aradı fakat bulamadı; adamı yaralı kolundan tutarak onu yere yatırdı ve muhafız görünüşe göre bilincini kaybetmiş bir şekilde yerde hareketsiz yatıyordu. Bu arada dışarıdaki askerler ya da polisler silahlarıyla otobüsü taramaya devam ediyordu, yolcu bölümündeki mahkumlar otobüs koltuklarının altına saklanmıştı. Bedenler otobüsün içinde üst üste yığılmıştı ve İbrahim sağ kalçasından acı veren hafif bir yara almıştı. Artık sağ gözüyle göremediğinin de farkındaydı. Ömer bu karmaşada, kurşunlar otobüsten her yöne sekerken aracın altına girmeyi başarmıştı. Ozer bacağını uçan bir şarapnel parçasının sıyrıp geçtiğini hissetti. Orada yatarken, silah seslerinin arasında garip bir ses duydu. İlk başta sesin nereden geldiğini anlayamadı, sonradan anladı ki bu ses otobüsten damlayan kanın sesiydi. Mahkum arkadaşlarının hemen hepsi ölmüştü.

MUSTAFA'NIN HİKÂYESİ

Kerkük'ten konvoyla eşlik eden diğer üç araç yüz iki yüz metre ötede, Ozer'in sürücü camından göz ucuyla gördüğü derin olmayan bir çöküntüde durdu. Burada infazlar daha düzenli ve etkin bir biçimde yürütülmüştü. Muhafızlar, Topxane köyünden 38 yaşındaki dokuz çocuk babası Mustafa'nın Topzawa'dan beri içinde bulunduğu kamyonun arka kapısını hızla açtığı anda mağrip, gün batımıydı. Tutuklular çiftler çiftler

dışarıya çıkarılıyordu. Mustafa, korkudan ayakkabılarını araçta unutmuştu; otobüste sıcak yüzünden onları çıkartmıştı. Mustafa da silahlardan çıkan sürekli tarama seslerinin farkındaydı, sesler tek bir yönden değil aynı anda bir çok yönden geliyordu. Fakat hiçbir şey göremiyordu, sadece çöl ve karanlık vardı.

Muhafızlar acele bir üst-baş araması yaptı, Mustafa'nın askeri kimlik kağıtlarını aldılar fakat Topzawa'da giysisinin içinde saklı tutmayı başardığı 200 Dinarını nasıl bulamadılar. Ellerinin Kürt kuşağıyla arkadan gelişigüzel bağlandığını hissetti. Arkadaşlarının gibi, onun gözleri de puşisiyle bağlanmıştı. İki adamın yürümesi emredildi. Mustafa ölmek üzere olduğunun bilinciyle, Kur'an'dan Ayet el-Kursi'yi fısıltıyla ezbere okumaya başladı. "Allah ki O'ndan başka tapacak yoktur, Hay olan, Kayyum olan O'dur..."5 On metre kadar ileri yürüdü, sonra küçük bir tümsekten dolayı ayağı tökezledi. Bir muhafızın sesi uzaktan iki adama sırtüstü yatmalarını emretti. Emre uyan Mustafa kendisini arkadaşının bedeni ile hareketsiz başka bir beden arasında sıkışmış buldu. Bir buldozer motorunun çıkarttığı sesleri duyuyordu.

Mustafa'nın bundan sonra duyduğu şey ateş eden otomatik silahların sesiydi. Kendi tarafında bir sarsıntı hissetti ve bir inilti duydu. Silah sesleri durdu ve Mustafa muhafızların yürüyerek uzaklaştıklarını duydu. Kurşunların ona isabet etmediğini anladı. Bir yandan görülmemesi için dua ediyor, bir yandan da hem elini bağladıkları kuşağı gevşetmeye çalışıyor hem de yan yan sürünüyordu, ve hareket ettikçe çok sayıdaki ölü bedeni hissediyordu. Dakikalar sonra, muhafızların hendekte yere yatırıp kurşunlarla delik deşik edecekleri başka iki mahkumla döndüklerini duydu; sonra başka bir çift ve başka bir infaz, bu seferki biraz daha uzaktandı. Mustafa hâlâ yara almamıştı. "Allah'ın isteği" diye düşündü.

Bu sefer, muhafızlar ayrıldığında, Mustafa gözbağını gevşetmeyi başarmıştı. Uzun, fazla derin olmayan, yaklaşık altı metre genişliğinde ve kırkbeş cm. derinliğinde, bir hendekte yatmakta olduğunu gördü. Buldozerin çıktığı hendeğin sonu yakınlarındaydı: bu, kendisinin ve mahkum arkadaşının tökezlediği hafif tümsekti. Diğer yönde hendek Mustafa'nın gözünün alabildiğince uzanıyordu. İçi yüzlerce ceset doluydu.

Bu korkunç sahne şimdi fazla derin olmayan toplu mezar girişinde motorları çalışır vaziyette bekleyen buldozerlerin farlarıyla aydınlatılıyordu. Şoför hendek dolduğunda, ki şu anda neredeyse doluydu, bedenlerin üzerini toprakla örtmek için verilecek emri bekliyor gibiydi. Hendeğin kenarında, Mustafa, kendisini buraya getirmiş olan aracın karanlık silüetini hâlâ seçebiliyordu. On beş dakika boyunca yattığı yerde kalarak kesik kesik gelen silah seslerini ve çığlıkları dinledi. Bir süre sonra, sesin aslında her yönden gelmediğini fark etti. Arkasındaki bölge sessizdi. Mustafa dikkatli bir şekilde, infaz birliklerinin gürültüsünden uzağa doğru kanlı ölü bedenlerin üzerinden tırmanmaya başladı. Etrafı kolaçan ettiğinde, içinde bulunduğu hendeğin sonuncu hendek olduğunu gördü. Arkasında sadece çöl vardı. Ve Mustafa çöle doğru koştu.

Arasına sadece nefesi kesildiğinde durmak suretiyle sabaha kadar koştu. Peşine kan kokusunu alan vahşi köpekler takıldı ve taş atarak yaklaşmalarını önledi. Karanlıkta ışıklar gördü fakat oralara gitmekten korktu. Güneş yükseldiğinde, toprak bir yolda sendeleyerek yürüyordu. Uzakta bir şehir görebiliyordu. Fakat daha oraya ulaşmadan en yakındaki binanın askeri bir üs olduğunu fark etti; iki asker onu görmüş elleriyle bir başka toprak yolu işaret etmişlerdi, fakat elbisesindeki kan lekelerini görebilecek kadar yakına gelmemişlerdi. Askerlerin işaret ettiği yol Mustafa'yı bir nehre getirdi. Giysisindeki kan lekelerini yıkadıktan sonra tekrar şehre doğru yola koyuldu. Çok

geçmeden bir çobanla karşılaştı ve yaşlı adama nerede olduğunu sordu. "Ramadi" diye yanıtlamıştı çoban.

Yaşlı adam, İran Kürdü olduğunu, yakınlardaki bir mücemmaya yerleştirildiğini anlattı.6 Adam, Mustafa'nın ayaklarının neden çıplak olduğunu merak etti. Mustafa, çabuk düşünerek, kamu işlerinde çalışan bir işçi olduğunu ve araba kazası geçirdiğini söyledi. Kağıtlarının hepsini enkazda bıraktığı için askeri kontrol noktalarından uzak durmaya çalışıyordu. Yaşlı adam, Mustafa'ya komplekste bir adres verdi ve muhafızlar görmeden içeriye nasıl sızabileceğini anlattı.

Adresteki eve ulaştığında Mustafa'nın burnuna taze ekmek kokusu geldi, içeri girdiğinde ekmek pişiren bir kadınla karşılaştı. Burası neresi, diye sordu. Kadın, kendisinin Xaneqînli, Iraklı bir Kürt olmasına rağmen buranın İranlı Kürtler için yapılmış bir kompleks olduğunu söyledi.7 Kocam pazarda, fakat yakında döner diye açıklamıştı kadın. Adam geldiğinde, Mustafa araba kazası hikâyesini tekrar anlattı ve Bağdat'a nasıl geri dönebileceği konusunda tavsiye istedi. Ramadi'ye giden bir otobüsün yakında kalkacağını söylemişti adam. Adam, kontrol noktalarını nasıl atlatacağı konusunda onu bilgilendirdi ve biraz yiyecek ve bir çift terlik alması için ısrar etti. Mustafa kompleksin girişine geldiğinde, otobüs henüz kalkıyordu ve işaret etmesi üzerine şoför durdu. Otobüse bindiğinde, yolculardan birisini tanımıştı. Cafan bölgesinden bildiği birisiydi. O yolcu Ozer'di.

Otobüsteki katliamdan sonra, Ozer karanlıkta sıvışmayı başarmıştı. Şaşkın ve öfkeli bir süre koştu, daha sonra tepe taklak bir hendeğin içine düştü. Birisinin vücudunun üzerine düşmüştü. Adamın burnundan kanlar akmasına rağmen hâlâ nefes alıyordu. Bu hendek, Mustafa'nın infaz için yatırıldığı hendekten oldukça farklıydı. Üç, üç buçuk metre derinliğindeydi ve yaklaşık sadece 180 cm. genişliğindeydi, diye hatırlıyordu Ozer. İçinde 400 vücut olduğunu tahmin ediyordu. Tekrar dışarı tırmandı ve çöle kaçtı. Bir Kürt olduğunun fark edilmesi korkusuyla giysilerini çıkartmış ve omzunda bohça olarak taşımıştı. O da Mustafa gibi ayakkabılarını geride bırakmıştı. Saatlerce kâh koştu kâh yürüdü. "Sadece vücutlarla dolu çukurlardan geçerek ilerledim; ne olduklarını kokularından çıkartıyordum", diye hatırlıyordu. "Buldozerler tarafından yapılmış birçok toprak yığını da gördüm. Tüm bölge, içinde cesetler bulunan çukurlarla doluydu."

Bir yerde asfalt bir yoldan karşıya geçti ve suya, belki bir göle, rastladı. Karşı taraftaki uzun hurma ağaçlarını seçebiliyordu. Tam su içmek için diz çökmüştü ki yaklaşan bir aracın farlarının ışıklarını gördü, olduğu yerde kala kaldı. Aracın, infaz mangasındaki Landcruiser'lardan birisi olmasından korkmuştu, suya atladı ve uzak kıyıya doğru yürümeye başladı. Fakat beline kadar suya girmişti ki arabanın başka bir yöne döndüğünü rahatlatarak izledi. Şimdi uzak binaların ışıklarını da görüyordu ve oraya doğru yola koyuldu. Saat muhtemelen sabahın dördüydü.

Mustafa'nın ulaştığı kompleks ile aynı komplekstir. Ozer'in daha sonra öğrendiğine göre İran–Irak savaşının ilk günlerinden itibaren Kasr-ı Şirin sınır bölgesinden rehinelere bu komplekste tutulmaktaydı. Kompleks dikenli tellerle çevrilmişti ve kalanların kompleksten ayrılması, Ramadi'ye gidip pazar alışverişi yapabilmeleri için verilen sekiz saatlik izinler hariç yasaklanmıştı.

Önünden geçtiği ilk binanın kapı aralığından baktı. İki kişinin iç avluda uyumakta olduğunu gördü ve kapıyı çaldı. Bir adam, "Kim o?" diye Kürtçe seslendi.

"Ekmeğe ve suya ihtiyacı olan fakir bir adam," diye yanıtladı Ozer.

Gürültüye uyanan yan binadaki komşular ne oluyor diye kapı dışına çıkmışlardı. Ozer'i gördüklerinde derhal kapılarını çarparak kapatıyorlardı. Kapıyı çalmaya devam edince kapı bir kez daha açıldı ve Ozer yaşlı bir adam ile sopalarını ona doğru sallayan iki oğlunu gördü. Ağzından kaçırıp onlara gerçek hikâyesini anlattığında, ona biraz yiyecek, fasulye çorbası ve ekmek vermeyi kabul ettiler. Fakat elbiseleri yırtık pırtık bir Kürt kaçağını evlerinde barındırmaktan çok korkuyorlardı. Şafak daha yeni sökmüştü, Ozer kapı kapı yalvarmaya devam etti. Sonunda Ahmed adında bir adam onu Ramadi'ye giden bir minibüse binebileceği terminale götürmeyi kabul etti. Ve otobüste Mustafa'yla karşılaştı. İki adam, Mustafa'nın Topzawa'da görmüş olduğu bir istihbarat subayını teşhis ettiğini düşünüp tek başına kalabalığa karıştığı Bağdat otobüs terminaline kadar beraber yolculuk ettiler. Ozer sonunda Kerkük'ün Kürt mahallesine ulaştı. Ozer o gece televizyon izlerken, bir haber özetleri programında gösterilen Irak Ordusu'nun gözetimindeki "İranlı ajanlar" arasında kendisini gördü—film Qadir Kerem polis karakolunda 10 Nisan'da çekilmişti.⁸

TEYMÜR'UN HİKÂYESİ

Çöldeki bir dizi şanslı olay sonucunda, beş adam—Muhammed, Ozer, Mustafa, Ömer ve İbrahim—Irak rejiminin Enfal operasyonlarının dorukta olduğu bir zamanda hayatta kalmayı başardılar. Bu sağ kalan beş kişinin tanıklıklarından, Enfal'ın temel amaçlarından birisinin Irak Kürdistan'ı kırsalında ele geçirilen askerlik çağındaki tüm yetişkin erkeklerin yok edilmesi olduğu bellidir. Yaşlarından, etnik kökenlerinden ve Kürt pêşmerge partilerinin etkisinde olduğu varsayılan "yasak bölgelerde" bulunmalarından başka hiç bir neden olmadan, infaz mangaları on binlerce Kürt'ü şeklen bile olsa bir yargılama olmaksızın katletmiştir. Ali Hasan el-Mecid'in bir çok fırsatta dile getirdiği gibi, Kuzey Bürosu Komutanlığı SF/4008 sayılı yönergenin kelimesi kelimesine beşinci maddesi uygulanmaktaydı.⁹

Enfal kurbanlarından birçoğunun cesedi, Irak'ın Ramadi kasabasının dışındaki, şu an için yabancı gözlemcilere kapalı olan bir çöl bölgesinde üstü buldozerlerle örtülen toplu mezarlarda yatmaktadır. Fakat burasının Enfal boyunca kullanılmış tek toplu infaz yeri olmadığı açıktır. Bu açıdan, Ozer, Mustafa, Ömer ve İbrahim'in tanıklıklarının hâlâ yanıtsız bıraktığı birçok sır bulunmaktadır. Onların ifadeleri binlerce kişinin Ramadi'nin dışında gömülü olarak yattığına işaret etmektedir; ancak aynı zamanda, otuzdan fazla otobüs bulunan ana konvoydan, o gece sadece beş aracın Ramadi yoluna saptığını da söylediler. Geriye kalanlar Feluce'nin dışında ayrılıp, farklı bir yöne doğru gitmişlerdi, ve bundan çıkarılacak sonuç mahkumların infaz için başka bir yere götürüldüğü olmalıdır.

Middle East Watch, Enfal harekâtı boyunca kullanılmış olan en azından üç farklı toplu infaz yeri olduğuna dair söylentilere dayanan ayrıntılı raporlar almıştır. Bunlardan biri, Musul şehrinin yüz kilometre kadar güneyindeki El-Hadhar (Hatra) arkeolojik sitesi civarındaydı. (Tarihsel ironi ustaları için burada bol malzeme bulunmaktadır, çünkü Saddam Hüseyin Irak Arap ulusunun kadim kökenleri hakkındaki araştırmasının bir parçası olan El-Hadhar kazı çalışmalarına çok fazla kaynak aktarmıştı—meğer amacı Arap olmayan düşmanlarına bir mezar olsun diye orayı tekrar kazmakmış.)¹⁰

Bildirilen bir diğer infaz bölgesi, Tuzxurmatu'nun güneyindeki Hemrîn Dağı yakınlarındadır. Görgü tanıklığına dayanan bir ifadede Cumhuriyet Muhafızları'nın nezaretindeki kırk otobüs dolusu Kürtün, Otheim nehrine çıkan tozlu bir yolun kenarında makinalı tüfeklerle tarandıklarından bahsedilmektedir. Bir üçüncü rapor, Hemrîn Dağı'nın Tikrit ile Kerkük arasında kalan diğer tarafında gerçekleştirilen

kitlesel infazlardan bahsetmektedir—bu infaz tahminen 2000 kadın ve çocuğu kapsamaktadır.

Irak Kürdistanı'nı ziyaret edenlere her seferinde kabul ettirilmeye çalışılan Enfal sırasında kaybolanlara dair listeler hiç bir şekilde genç ve orta yaşlı erkeklerle sınırlı değildir. Gerçekte, Middle East Watch'a verilmiş bölük pörçük listelerden, güney Germiyan ve Küçük Zap Vadisi'nden kaybolanların yarısından fazlasını kadın ve çocukların oluşturduğu açıkça ortadadır. Hiç şüphesiz, kaybolanlardan bazıları İran ya da Türkiye'ye giden yollarda soğuktan ölmüş olan bebek mültecilerdi. Başka bir çok küçük çocuğun Dibs'teki hapisanede açlıktan ve hastalıktan ölmesine göz yumulmuştur. Yüzlerce çocuk (akibetleri bilinen ve bu nedenle kayıp listelerinde yer almayan), Halepçe, Göktepe ve diğer yerlere düzenlenen kimyasal gaz saldırılarının kurbanları arasındadır. Ayrıca birçok çocuk infaz mangalarının önünde can vermiştir. Enfal'ın bu çocuklarından biri de, Muhammed'in köyü Aliyanî Teze'den sadece on ya da on bir kilometre uzaklıktaki güney Germiyan'ın Tilako nahiyesine bağlı Kulajo'dan 12 yaşındaki Teymûr Abdullah Ahmed idi, Enfal sırasında, bir toplu infazda, bilinen sağ kalmış ilk ve Middle East Watch'un şu ana kadar yaptığı görüşmelere göre tek çocuk Teymûr'du. Teymûr, kadın ve çocukların toplu katledilişini gözleriyle gören tek şahittir. Hikâyesi başka yerlerde çokça yazıldı fakat hikâyesini gerçek bağlamında tekrar etmek uygun olacaktır.¹¹

Teymûr üç yaşından beri Kulajo'da yaşıyordu. Babası Abdullah, buğday eken bir çiftçiydi ve aile—Teymûr, anne ve babası, ve kendisinden genç olan üç kızkardeşi—dört odası olan kerpiçten yapılma mütevazı bir evde yaşıyordu. Kardeşlerin yaşları birbirine yakındı. 1988'de, Teymûr on ikisindeydi ve kız kardeşlerinden en büyük olanı, Celas, ondan bir yaş küçüktü; Lawlaw on ve Sınor dokuz yaşındaydı. Kulajo, Nisan'ın ikinci haftasında ordunun güney Germiyan içlerinde yürüttüğü üç günlük kitlesel bir temizlik operasyonu ile süpürülmüştü. Ailesiyle beraber Teymûr ilerlemekte olan askerlerin önünden kaçarak Melistûra'daki ilk toplama noktasına doğru sürüklendi. 1986 ve 1987'de bazı akrabalarının yerleştirilmiş olduğu Sumoud kompleksine gidebilmeyi umuyorlardı, fakat bu olanaksızdı. Melistûra'dan, traktör römorklarına doldurulup, Qoratû istihkâmına götürüldüler ve on gün sonra, oradan da Topzawa'daki Halk Ordusu kampına götürüldüler.

Teymûr, daha o zamandan, bu harekâtın geçmişte yapılanların tümünden farklı olduğunu biliyordu ve hatta Qoratû'dayken, kendisinin ve ailesinin infaz edileceğinden korkmaya başlamıştı. Topzawa'da babasını alıp götürmüşlerdi ve Teymûr bir daha babasını göremeyecekti. Salonun penceresinden erkek mahkumların ellerinin birbirlerine bağlandığını, donlarına kadar soyulduklarını ve bekletmeden götürüldüklerini görmüştü. Teymûr'un ailesinin diğer fertleri Topzawa'da bir ay kaldı ve ekmek, su ve biraz peynirle karınlarını doyurdular. Bu süre zarfında Teymûr birkaç çocuğun zayıf düşüp öldüğünü gördü.

Mayıs ayının sonlarına doğru bir gün, sabah saat beş gibi, muhafızlar Teymûr'u, annesini ve kız kardeşlerini meydana çıkardılar ve bir listeden isimlerini kontrol ettiler. Bir araç konvoyu hazır bekliyordu, görünüşe bakılırsa araçlar, bir ay kadar önce Muhammed'i Ramadi'ye götürenlerle aynı türdendi. Yeşil ya da beyaz boyalıydılar, Teymûr penceresiz olmalarından ötürü onları büyük ambulanslara benzetmişti. Otobüsün boylamasına uzanan dört sırasında oturan elli ya da altmış kadın ve çocuk saymıştı. Mahkumlar yolcu bölümüne girmek için arasında bir kapı olan iki küçük muhafız bölmesinden geçmek zorundaydılar. Diğer muhafızlar önde şoförle beraber gidiyordu. Hava sadece arkadaki küçük tel ızgara açıklıktan geliyordu. Teymûr dışarıyı göremiyordu.

Güneş batana kadar asfalt bir otobanda gittiler, sadece bir kez durdular. Teymûr, boynunu uzatıp tel ızgaradan dışarı bakmıştı fakat tek görebildiği şey durdukları yerdeki kamuflaj renklerine boyanmış büyük bir su tankı olmuştu. Sıcak bunaltıcıydı, kapılar kilitliydi ve içmek için hiç bir şey yoktu. Otobüs giderken üç çocuk fenalaşmış ve ölmüştü, çocukların üçü de Teymûr'dan küçüktü. Fakat buna rağmen durmamışlardı. Kimse konuşmamıştı: "Çok korkmuşlardı, çok bitkindiler, çok acıkmış ve susamışlardı, çok çaresizlerdi," diye hatırlıyor Teymûr.

Karavan durup muhafızlar mahkumları dışarı çıkardığında karanlık basmıştı. Teymûr karanlıkta uçsuz bucaksız çölden başka bir şey göremiyordu. Fakat artık konvoyda yaklaşık otuz araç olduğunu görebiliyordu. Onlarca asker ortalıkta dolaşıyordu; anlaşılan Toyota Landcruiser'lerle otobüslere eşlik ediyorlardı. 12 İçmeleri için kendi mataralarından mahkumlara biraz su verdiler ve beyaz bir bezle her birinin gözlerini bağladılar. Yüzlerce insan olduğundan bağlama işlemi uzun sürdü—Teymûr, bunun yaklaşık bir saat kadar sürdüğünü düşünüyor. Bittiğinde, mahkumlar tekrar otobüslere bindirildi ve Teymûr biner binmez göz bağını çıkartmıştı. Teymûr, otobüsün sarsılarak gitmesinden, otobandan ayrılarak toprak bir yoldan çölün içlerine doğru gitmekte olduklarını çıkartıyordu.

Yarım saat sonra otobüs tekrar durdu ve muhafızlar arka kapıları hızla çekip açtı. Teymûr, her aracın düzenli bir şekilde ayrı bir çukurun yanında park etmiş olduğunu gördü—bu çukurlar yaklaşık birbuçuk metre2 büyüklüğünde derinlikleri ise yarım metreden azdı. Her çukurun arkasında yeni yapılmış toprak yığınları yükseliyordu. Muhafızlar mahkumları arkalarından çukurun kenarına doğru itti, yaşanan panik ve karmaşa sırasında Teymûr annesinden ve kız kardeşinden ayrı düştü. Bir subay ve bir asker neredeyse aynı anda kaleşnikoflarıyla ateş açtı. Teymûr sol omuzundan vurulmuştu. Acıya rağmen, sendeleyerek onu vuran askere doğru yürümeye başladı. Adamın gözünde yaşlar olduğunu fark ettiğini hatırlıyordu Teymûr. Fakat Teymûr adamı tutmaya ve çukurdan çıkmaya çalıştığı sırada subay (Arapça) bağırarak bir emir verdi ve asker tekrar ateşe başladı. İkinci kurşun Teymûr'un sırtının sağ tarafına, belinin hemen üzerine isabet etmişti. Bu sefer yere düştü.

Görünüşe bakılırsa tatmin olan askerler yürüyerek uzaklaştı. Teymûr adamları artık göremiyordu fakat karanlıkta biraz uzaktan gelen seslerini duyabiliyordu. Hemen yanında bir hareket olduğunu fark etti. Genç bir kız olduğunu görebilmişti, kız yaralanmamış görünüyordu. Teymûr, "hadi koşalım" diye fısıldadı kıza.

"Yapamam, askerlerden çok korkuyorum" diye yanıtladı kız.

Tartışarak vakit kaybetmeyen Teymûr, mezarın gerisindeki sertleşmiş toprak yığına tırmandı. Daha sonra, bu zamanlarda çölde bir Kürt kızın canlı bulunduğu hakkında bir söylenti duymuştu, bu kızın arkada bıraktığı arkadaşı olduğunu düşünüyordu. Annesi ve üç kız kardeşine gelince, o gece infaz birliklerinden kurtulamamışlardı. 13 Başta tıpkı o kız gibi Teymûr da koşmaktan çok korkmuştu, çünkü Landcruiser'ler hâlâ infaz bölgesinde dolaşıyordu, karanlıkta farlarıyla alanı tarıyorlardı. Teymûr, toprak yığınının tepesindeki sığ çukura atladı ve yere yattı. Farlar uzaklaştığında, kendisini başka bir çukura atarak ilerliyordu. Şimdi bedenlerle dolu olan son çukurdaydı; ve gittiği yöndeki çukurlar daha boştu. Ulaştığı her çukurda, aşağıdan görülmeyeceğini umarak, toprak yığının arkasında yere uzanıyordu.

Bundan hemen sonra hatırladığı aslında çok daha sonrası. Çünkü beşinci ya da altıncı yığının üstünde bayılmıştı. Yaralarından hâlâ kan akıyordu. Fakat artık bölgenin tümü sessizdi. Kapıları sıkı sıkıya kapatılmış otobüsler ve Landcruiser'lar gitmişti, her ne kadar Teymûr buldozerleri hiç görmemiş ya da duymamış olsa da, o gece infaz edilmiş kurbanların bedenlerinin bulunduğu çukurlar toprakla doldurulmuş ve üstleri düzlenmişti. ortalıkta hiç canlı beden görünmüyordu. Teymûr karanlığa doğru

kaçarken yirmi boş çukurdan daha geçti. Yaralı bedenini infaz yerinden uzaklara sürüklerken bir tek şeyi düşündüğünü hatırlıyor: "Eğer buradan canlı çıkabilirsem bir fakire beş dinar vereceğim."

Gökte ay yoktu. Bir kere, arkasında uzak bir yerde araba farları gördü. İki toprak yolun kesiştiği bir yol ayrımına gelmiş ve rastgele bir yolu seçmişti. Birkaç saat sonra, bir Bedevi kampının silüetini fark etti. Köpekler havlamış ve gürültüye uyanan en yakındaki çadırın sahibi elindeki feneriyle çıka gelmişti. Karşısında Kürt giysileri içinde, kana bulanmış bir çocuk görünce çekip içeri aldı. İletişim kuramıyorlardı— Bedevi Kürtçe konuşmuyordu ve Teymûr tek bir kelime Arapça bilmiyordu. Ve adam çocuğun yaralarını tedavi etmek için bir şey yapamadı, gerçi hayati bir tehlike olmadığı da belliydi. Fakat çocuğu üç gün boyunca çadırında korumuş ve sonra onu kamyonuyla en yakın kasabaya götürmüştü. Bu kasaba, Nagre Selman'a götürülen hasta ve yaşlı insan konvoylarının son durağı olan, Bağdat'ın güneyindeki Semawa'ydı. Teymûr orada yüce gönüllü bir Arap ailesinin yanında iki yıldan uzun bir süre kaldı. Sonunda aile, Teymûr'un Keler'deki hayatta kalan bir amcasına, çocuğun yaşadığını ve iyi olduğunu bildiren bir mesajı aracılarla gizlice iletmeyi başardı. Ekim 1990'da, Teymûr ve amcası birbirlerine kavuştu. Dış dünyanın Enfal'ın sağtığı dehşete dikkatinin çekilmesi, sonraki yıl, başarısız olan Kürt ayaklanmasından sonra Teymûr'un hikâyesinin dışarıda yavaş yavaş duyulmaya başlamasıyla olmuştur.

notlar:

1 Muhammed'in hikâyesi, kendisiyle Aliyanî Teze köyünde, 30 Mart 1993 tarihinde yapılmış bir Middle East Watch röportajına dayanmaktadır.

2 Irak–Suudi sınır karakolu olan ve Mekke'ye giden hacılar için bir durak işlevi gören Ar'ar, birkaç röportajda Enfal sırasında tutuklamaların ve toplu infazların yapıldığı yer olarak geçmektedir. Örneğin Nagre Selman'da bir muhafız yaşlı bir mahkuma, Enfal Kürt mahkumlarının orada tutulduğunu söylemiş.

3 Tekrar belirtelim ki, burada tanıkların konvoyun büyüklüğü konusundaki hesaplarında bazı küçük farklar bulunmaktadır. Fakat Middle East Watch'a verilen çeşitli sayılar, konvoyun 1000 ile 1500 arasında mahkumu kapsadığını ortaya atmaktadır.

4 Burada belli ki Musulluların Cumhuriyet Muhafızları içindeki yüksek oranına göndermede bulunuluyor.

5 Ayet el-Kürsi, Kur'an'ın ikinci sûre'sinin 255. ayetidir. Tamamı şöyledir: "Allah ki O'ndan başka tapacak yoktur, Hay olan, Kayyum olan O'dur. O'nu uyklama ve uyku tutmaz. Göklerde, yerde ne varsa hep O'nundur. İzni olmaksızın O'nun yanında kim şefaet edebilir? Allah herkesin olmuş, olacak, geçmiş, geçecek hallerini bilir. Bütün mahlukât O'nun bildiklerinden ancak O'nun dilediği bir şeyi kavrayabilir. O'nun kürsüsü gökleri, yeri içine alır. Bunların negâhbanlığı kendisine ağır gelmez. Her şeyden yüce ve ulu olan ancak O'dur."

6 Yaşlı çoban tahminen, 1980'de İran'ın Kirmanşah ilinin bazı bölümlerinin Irak Ordusu tarafından işgal edilmesinden sonra sınır köylerinden alınıp yeniden yerleştirilen binlerce İranlı Kürtten biriydi. Mustafa'nın tarif ettiği yer çok büyük bir olasılıkla Ramadi'nin dışında bulunan, bir zamanlar 30.000 kişinin tutulduğu El-Taş isimli bir kamptı. Bu kampa giriş izni verilmiş olan International Committee of the Red Cross'a [Uluslararası Kızıl Haç Komitesi], yaklaşık 12–15.000 mahkum 1992 ortasında burada kalmıştır. Middle East Watch röportajı, Cenevre, 14 Temmuz 1992.

7 Ve dolayısıyla muhtemelen 1970'lerin ortasında yürütülen Araplaştırma operasyonunun bir kurbanıydı. Xaneqîn Kürdistan'ın güneydoğu bölümünün en ucunda, Diyala vilayetinin Araplaştırılmış kısmında yer almaktadır.

8 Otobüsteki katliamdan sağ çıkabilen diğer iki mahkum İbrahim ve Ömer de Kürdistan'a geri dönmeyi başarmıştı. Fakat her ikisi için de çile henüz bitmemişti. Ozer ve Mustafa gibi Ramadi'ye giden yolda İranlı Kürtler için inşa edilmiş komplesten geçmiş olan İbrahim bir kaçak olarak Bağdat'ta tekrar yakalandı ve Süleymaniye'de bir gurup cahşa sığınmadan önce bir dizi askeri hapishaneden geçti. Ömer, Eylül ayında, sonra orduya teslim olmadan önce daha uzun bir süreyi Kürdistan'da gizlenerek geçirmişti. Bir dönem daha askerlik yapmaya zorlandı ve 1990 Ağustos ayındaki Irak'ın Kuveyt işgalinde hizmette bulunması için (Ozer gibi) Kuveyt'e gönderildi. Ocak 1991'deki hava savaşının başlamasından üç gün önce son kez askerden kaçtı.

Ozer, İbrahim ve Ömer ile aynı otobüste bulunan Enver Tayyar da infaz yerinden kaçmıştı ve Mayıs sonlarında ya da Haziran başlarında pêşmerge tarafından Qadir Kerem bölgesinde gizlenirken görülmüş. Otobüse açılan ateş sırasında dört önemsiz yara almıştı ve ölüme terk edilmişti. Qadir Kerem yakınlarındaki karşılaşmadan sonra, Enver Tayyar bir daha görülmek üzere ortadan kaybolmuştu. Onu en son görmüş olan pêşmerge, ya açlıktan ölmüş olduğunu ya da ordu tarafından yakalanıp öldürülmüş olduğu tahmininde bulunmuştu. Middle East Watch, eski KYB komutanıyla röportaj, Keler, 30 Mart 1993.

9 Hatırlanacağı üzere beşinci maddede şu ifade edilmekteydi: "Bu [yasaklanmış] bölgelerde yakalanan herkes güvenlik güçleri tarafından gözaltına alınarak sorguya çekilecek ve kendilerinden gerekli bilgiler alındıktan sonra 15 ve 70 yaş arasındakiler infaz edilecektir." Bkz s. 120.

10 Saddam Hüseyin'in El-Hadhar'dan büyülenişi Baram'ın Culture, History and Ideology, [Kültür, Tarih ve İdeoloji] adlı kitabında, s.53-54, ayrıntılarıyla ele alınmaktadır. Aynı zamanda ABD'deki National Public Radio'dan Neil Conan'ın eski bir Zaxo müsteşarıyla yaptığı röportajda bahsi geçen yer El-Hadhar olabilir; bu adam, 12.000 Kürt erkeğin Musul'daki tutukluluklarının ardından, bilinmeyen bir bölgede 1988 Ağustos'unda infaz edildiklerini söylüyordu. Conan'ın röportajı, Makiya, Cruelty and Silence, s. 144'te de zikredilmektedir. Ayrıca, Irak-Suudi sınırında, Ar'ar yakınlarında ve güney Irak'taki Divaniye ve Nasıriye vilayetlerinde toplu Enfal mezarlarının bulunduğu dair sürekli haberler gelmektedir fakat bunlar teyid edilmemiştir.

11 Örneğin bakınız, Middle East Watch / Physicians for Human Rights, Unquiet Graves: The Search for the Disappeared in Iraqi Kurdistan, Şubat 1992, s. 23-25; ve Makiya, Cruelty and Silence, Bölüm 5. Ayrıca Teymûr, 23 Şubat 1992'deki "Saddam's Killing Fields" CBS "60 Minutes," dahil olmak üzere birçok defa televizyon haber programlarına fazlasıyla çıktı.

12 Her ne kadar Teymûr infazcılardan "askerler" diye bahsediyorsa da, onların özel üniformaları konusunda bilgisi yoktu ve adamların, Baas Partisi ya da Emn gibi, başka bir birimden olmaları çok daha büyük bir olasılıktır.

13 Teymûr Enfal'da toplam yirmi sekiz akrabasını kaybetmişti. Enfal'da babası, annesi ve üç kardeşinin dışında amcası Ömer Ahmed Qadir, halası Ayna Ahmed Qadir ve kocası Hama Said Muhiddin Abdülkerim ile üç küçük çocukları; teyzesi Mahsa Muhammed Mahmud ve dokuz çocuğu; bekar teyzesi Hamdiye Muhammed Mahmud; dayısı Osman Muhammed Mahmud, karısı Emine Ali Aziz ve on dört çocuklarından dördü. Middle East Watch Teymûr Abdullah Ahmed röportajı, Sumoud kompleksi, 29 Temmuz 1992.

"Uçaklardan tıbbi malzeme atıldı."

–25 Ağustos kimyasal saldırısı kurbanı,

Gizê köyü, Amediye.

Sadece geride kalan son KYB'lilerin direnmeye devam etmesiyle birlikte Bağdat, Mesut Barzani'nin KDP'sini tamamen ortadan kaldırmaya yönelik planını artık hızla uygulanmaya başlayabilirdi. Önceki bölümlerde gördüğümüz gibi Ali Hasan el-Mecid 7 Ağustos 1988'de, Enfal operasyonunun daha hızlı tamamlanması için Irak ordusunu zorlamak üzere şahsen devreye girmişti. Ertesi gün ise Genel Kurmay, bir milyon insanın hayatına mal olmuş sekiz yıllık İran–Irak savaşına Irak'ın şartları doğrultusunda son veren bir ateşkesin yürürlüğe girdiğini duyuran "bildiriler bildirisini" yayınlamıştı.¹

Irak Ordusu'nun Enfal'ı nihayete erdirmek için gereksinim duyduğu kritik destek ateşkesle sağlanmıştı. Enfal'ın ilk aşamalarını Kerkük'teki üssünden yürütmüş olan Birinci Kolordu şimdi de Şeqlawa–Rewandûz vadilerindeki uzun süren direnişi temizlemekle görevlendirilmişti. Erbil'de konuşlanmış olan Beşinci Kolordu, Irak–Türkiye sınırı boyunca uzanan Duhok vilayetindeki operasyonların sorumluluğunu üstlenecekti. Söylenildiğine göre Üçüncü, Altıncı ve Yedinci Ordulardan unsurları kapsayan diğer tümenler, güneydeki Fao ve Basra civarındaki savaş cephesinden alınarak Irak Kürdistanı'nda yeniden konuşlandırılmıştı.

Beşinci Kolordu Kumandanı Tuğgeneral Yunus Zareb Son Enfal Harekâtı değerlendirmesinde şöyle yazmıştı: "Orduda moral başından beri yüksekti ve bu askerlerin yüzlerinden de okunuyordu, özellikle de ölümsüz Fao muharebesinden Allah'ın Elçisi Muhammed muharebesine, muzaffer harekâtlarla İranlı düşmanın çökertilmesinden sonra.² [Enfal'da] yer alan birlikler, zaten bu savaşlarda da yer almış olan birliklerdi."³

General yoğun ateş gücünün gerekli olduğunu düşünüyordu. Böyle düşünmesinin nedeni askerlerinin klasik gerilla savaşı ülkesinde karşı karşıya kalacağı çözümü zor lojistik problemlerdi:

Bölge genellikle engebeli olup Irak–Türkiye sınırına paralel uzanan kuzey ve doğu kısımları çetin bir arazi yapısına sahiptir. Bölgede birçok bahçe, orman ve doğal ağaç vardır. Toprağın yüzeyi kayalıktır ve yüksek bölgeler kırıktır. Alçak bölgelerde ise bir yandan çetin arazi koşulları devam etmekte olup kum ve balçık karışımı topraklar da mevcuttur, batıya ve güneye doğru ise yavaş yavaş irtifa kaybederek Silêvanî ve Aqre ovalarıyla birleşmektedir. Bu bölgede kuzeyden ve doğudan, güneye ve batıya doğru hızlı akan bir çok nehir ve vadi de bulunmaktadır. Sıra dağlar, yüksek tepeler, vadiler ve diğer engeller kuvvetlerin ve makinelerin hareketini büyük ölçüde yavaşlatmaktadır.⁴

Bu, geleneksel olarak Molla Mustafa Barzani ve çocuklarının, "iharetin çocuklarının" kalbi olan Behdînan'ın askeri bir plancı tarafından yapılmış olan tasviridir.

Her ne kadar arazi düzenli bir ordunun lojistik ihtiyaçlarını zorlaştırmışsa da, KDP'ye yönelik bir saldırı, başka açılardan, KYB'yi yok etmekten daha kolaydı. KDP pêşmergeleri büyük ölçüde tek bir coğrafi alanda, Behdînan'da yoğunlaşmıştı ve operasyonları Türkiye sınırının hemen yakınındaki terkedilmiş bir köy olan Zêwa Şêxan'daki bir karargâhtan idare ediliyordu.⁵

Baas Partisi KYB'nin kontrolündeki bölgeleri "arındırmaya" ayırdığı beş ay zarfında bile KDP'ye olan özel nefretini asla bir kenara bırakmamıştı. Bir zamanlar Şah ile ittifak halinde olan KDP, Tahran'daki İslami rejimle yakın bir ilişkiyi yeniden alevlendirdi ve bir çok defa İran ordusu için kuzey cephesinde gözcülük yaptı. Bu anlaşmanın sağlamlığı bir bakıma kuşkuluydu çünkü dini coşku hiçbir zaman KDP'nin kimliğinin bir parçası olmamıştı. Bunun yerine partiye, doğudan Büyük Zap nehriyle ve kuzeyden Türkiye'yle çevrelenmiş Zagros Dağlarının 10.240 km²'lik iri bir parçası olan Behdînan'ın sarp, dar vadilerinin geleneksel değerleri derinden nüfuz etmişti. Yerleşimin güç olduğu bu coğrafyada büyük şehirler yoktu. Behdînan'da ne Süleymaniye'de olduğu gibi kozmopolit bir şehirleşme vardı ne de Erbil ya da Kerkük'de olduğu gibi gelişmiş endüstriler vardı. Aşiret yapıları ve bağlılıkları gücünü koruyordu ve KDP, Kürdistan'daki aşiret beyliklerine geniş ölçekli bir özerkliğin sağlanmış olduğu Osmanlı İmparatorluğu zamanlarını nostaljiyle anan yörenin muhafazakar ağaları ve şeyhleriyle uzun zamandır işbirliği halindeydi.⁶ KDP kendisine bağlı partizan bir taraftar topluluğu teşvik etmiş olmasına rağmen tarihsel olarak Barzan Vadisinde yoğunlaşmış olması kendisine diğer aşiret liderleri arasında güçlü düşmanlar yaratmıştı. Bu bölünmeler, Enfal'ın son aşamasını operasyonun geri kalanından ayıran bazı özellikler taşıması demekti. Bağdat ile ayrı bir barış anlaşması yapmış olan bazı aşiret grupları, Enfal'ın en kötü aşamasından kaçınmayı başaracaktı. Behdînan ve çevresindeki çok sayıda köy—özellikle Surçî, Zebarî, Biradost ve Dolamerî aşiretleri köyleri—en azından bir süreliğine varlığını sürdürecekti. Ve eğer yörenin müsteşarı, bu insanların pêşmerge sempatisiyle kirlenmemiş olduğuna Bağdat'ı ikna edebilirse, aksi takdirde ölecek olan Kürt köylülere dokunulmuyordu.

Yabancılar için KDP'deki aktif pêşmerge sayısını tahmin etmek asla kolay olmamıştır. 1985'de yapılan bir tahmine göre KDP'nin yaklaşık 6.000 savaşçısı KYB'nin ise 5.000 savaşçısı vardı.⁷ Daha sonraki bir tahmin ise her bir grubun gücünü 1988'de 10.000 kişi olarak gösteriyordu.⁸ Aslında Kürtlere yakınlık duyan yazarlarca ortaya atılmış bu sayılar abartılı olabilir. Askeri ve sivil haber alma servislerinin Beşinci Kolordu Kumandanı Tuğgeneral Zareb'e verdiği raporlarda "sabotajcılar" Behdînan'daki toplam gücünün 2.600'den fazla olmadığını belirtiliyordu.⁹

Bu cılız güce ve Behdînan'ın sivil halkına karşı, Ali Hasan el-Mecid'in Kuzey Bürosu 200.000 kadar asker yollamıştı. Middle East Watch'un görüştüğü bir kaç eski askere göre Son Enfal harekâtında Kimyasal Silahlar Taburu, Irak Hava Kuvvetleri birimleri ve Milli Savunma Taburları (cahşlar) ilaveten sayıları on dört ve on altı arasında değişen ve her biri 12.000 askerden oluşan düzenli ordu tümenleri de görev almıştı. Tuğgeneral Zareb'in yazdığına göre, rejimin stratejisi, "Kuzey Bürosu'nun ve Kurmay Başkanı'nın 7 Ağustos Kerkük konferansında yayınladığı yönergelerle dayanmaktadır." Belirtilen doktrin Enfal'ın ilk evrelerinde oldukça iyi işlemiş olan basit bir doktrindi—karşı konulmaz güç uygulaması: "sabotajcılar" kuşatılması için harekâtın dışarıdan içeriye doğru yapılması, kuşatmayı garantilemek için de aynı anda 'farklı kuvvetlerin' hareket etmesi."¹⁰

Daha büyük jeopolitik mülahazalar da bu düşünüşde rol oynamışa benzer. Gen. Zareb, "harekâtların yapıldığı bölge uluslararası Irak—Türkiye sınırına bitişikti," diye belirtiyor ve devam ediyor, "ve bu bazı kafa karışıklıklarına yol açmıştı....Bundan dolayı, tüm kuvvetlere olası en iyi şekilde konunun çaresine bakmaları ve sınırı ihlal etmeyerek harekâtın gizliliğini garanti altına almaları emri verilmişti."¹¹

Generalin son baş ağrısı lojistik bir konuydu. "Harekâtın kapsadığı alanlardaki kalan sabotajcılar ve onlara ait yapıların imhası ve temizlenmesi için gereken mühendislik

çalışması öyle büyüktü ki... birim komutanlığının omuzlarına ek bir yük bindirmişti."12 Kalan "sabotajcılar" ve yapıların temizlenmesi, Behdînan'daki yaklaşık 300–400 Kürt köyünün yok edilmesi demekti.

SON ENFAL ARİFESİNDE BEHDÎNAN

Son Enfal'dan önceki günlerde neyin gelmekte olduğuna dair çok sayıda işaret vardı. Duhok vilayetinin anayollarına kara birlikleri yığılmıştı ve yerden ve havadan yoğun bombardımanla, bazen misket bombaları da kullanılıyordu, bölge savunması zayıflatılmıştı. Örneğin, Gare Dağının güney eteklerinde bulunan Spindar köyüne, 24 Ağustos'ta bir uçak misket bombaları atmış ve ailelerinin keçilerini otlatmakta olan dört ve beş yaşlarındaki iki küçük çocuğu ölmüştü.13

Bu ilk saldırılar başladığında bile bazı aileler kaçmaya başlamıştı, bunlar özellikle köyleri Türkiye sınırına yürüme mesafesinde olan ailelerdi. Fakat diğerleri, şiddetin geçmesini bekleyerek bulundukları yerde kalmaya devam ettiler. Şöyle akıl yürütüyorlardı, Spindar gibi köyler 1960'ların ortalarından beri birçok kez saldırıya uğramıştı. Spindar bir çok defa yakılmış olsa da hükümet hiç bir zaman köy sakinlerinin geri dönüp tekrar köylerini inşa etmelerine engel olmamıştı.

Rejimin Duhok vilayetindeki kontrolü gitgide azalarak, ana yollar üzerine kurulmuş bir kaç kasaba ve komplekse kadar düşmüştü. 1980'lerin ortalarından itibaren askerler bu müstahkem mevkiilerde, tam anlamıyla insanlık dışı kontrol noktaları kurmuşlardı. Bir köylü o günleri şöyle hatırlıyor, "dışarıdan yiyeceğe izin verilmiyordu, hatta bebekler için küçük konservelere bile izin yoktu ve mahsulün pazara götürülmesi yasaktı."14 Başka bir köylü şunu ekliyordu, "Enfal'dan önceki üç ya da dört yılda sadece kadınlara kontrol noktalarından geçiş izini veriliyordu. İnsanlar kaçakçılığa yönelmişti—un, pirinç, tuz, yağ, gaz yağı, sabun, deterjan ve susam ezmesi kaçakçılığı yapıyorlardı. Fakat bu yolla her şey çok daha pahalıya geliyordu. Kontrol noktasında [Sersing kasabasındaki] askerler buldukları her şeyi alıyor ve yakıyorlardı. Bazen kadınlar bazı şeyleri elbiselerinin içinde saklayarak geçirebiliyordu."15 Ama birçok tanık, yiyecek saklarken yakalanan erkek çocukların ve adamların, bu yiyeceklerin pêşmergeye gönderilmek üzere saklandığı gerekçesiyle tutuklandığına ve kaybolduğuna dair hikayeler de anlattılar.

Güneydeki Sorani konuşulan bölgelerde olduğu gibi Behdînan'daki Kürtler de savaş zamanının çetin rutinine giderek alışmışlardı. Ne zaman silahlı kuvvetler pêşmerge hareketliliğine dair istihbarat raporu alsa hemen havadan bombalanır, makineliyle taranır ve roket saldırısına uğrarlardı. Uçaklar yaklaştığında, köylüler mağaralara, geçici sığınaklara ya da "gölgelere" kaçarlardı. Ara sıra yoklama kaçaklarını ve askerden firar edenleri ev ev aramak için helikopterler köye piyade birlikleri indirirdi. En yakındaki büyük kasabada ya da askeri üsdeki topçu tabyalarından rasgele ateş açar, tarlasında çalışmakta olan bazı talihsiz çiftçileri öldürürlerdi. Bu Irak saldırıları yetmezmiş gibi, bazı sınır bölgelerinde yaşayanlar, kuzey Irak içlerinde üsleri olan Türkiyeli Kürdistan İşçi Partisi'nin (PKK) gerilla gruplarına yönelik arama ve yok etme operasyonları yapan Türk uçaklarının yağdırdığı bombalarla da mücadele etmek zorundaydı.16

1987 ilkbaharında, göreve yeni atanan Ali Hasan el-Mecid tarafından yayınlanan ilk emirlere uygun olarak, Duhok vilayetinin neredeyse tamamı—Connecticut devletinden az biraz küçük bir bölgedir—"kırmızı ile çizildi". O yılın Nisan ve Mayıs aylarında, Sorani konuşulan bölgelerde olduğu gibi Behdînan'ın çeşitli kısımlarında da kırk dokuz köyün yok edildiği yeni bir köy yakma furyası yaşandı.17 Mengeş kasabası yakınlarındaki bir köyden bir adam "kırmızı çizginin" devlet radyosundan duyurulduğunu söyledi. Yayında deklare edilen, hükümet tarafına geçenler "bizim insanımız" sayılacaktı. Geçmeyenlerse İranlı sayılacaktı. Bu mesajın hiçbir yanlışı

anlamaya imkan tanımadan dosdoğru anlaşılması için devlet yasaklanmış köylere giden toprak yolları toprak yığınlarıyla kapatmıştı.18 Ekim ulusal nüfus sayımının ise Behdînan kırsalında çok az bir etkisi olmuştu; öyle ki Middle East Watch'un görüşme yaptığı bir çok köy bunun varlığından bile haberdar değildi.

Enfal hakkında, İran'dan yayın yapan KDP radyosu yayınları aracılığıyla Behdînan'a ulaşan vahşet haberlerine rağmen köylüler devletin 1988 harekâtının öncekilerden farklı olacağına inanmamıştı. Akıl almaz bir şekilde öncekilerden farklı hiç bir alarmin verilmemiş olması, sadece sivil halkı değil son Enfal yaklaştığında merkez komitesi İran'da toplantı halinde olan ve sıra dışı hiç bir şey beklemiyor görünen KDP'nin kendisini de fena halde etkilemiştir. Yerel pêşmergelerin kimyasal silahların kullanılabileceği olasılığına karşı köylüleri uyarmış olmasına rağmen, KDP liderliği herhangi bir acil durum uyarısı içeren bir yayın yapmamış görünüyor. Bir bölge kumandanı—o yılın ilkbahar ve yaz aylarında yapılmış onlarca kimyasal saldırı düşünüldüğünde şaşırtıcı bir iyimser bir tavırla—"Halepçe'den sonra, uluslararası topluluğun Saddam Hüseyin'i durduracağını düşünmüştük," demişti.19

Irak Ordusu, Son Enfal sırasında kullanılan kimyasal silahlardan, son derece gizli kendi iç belgelerinde bile—neredeyse sessiz kalma derecesinde—bahsetmekten imtina ediyordu.20 Gen. Zareb'in raporunda kimyasal silahlarda uzman bir taburun harekâtta "tüm diğer gruplar gibi eşsiz bir rol" oynamış olduğuna değinilmekle yetiniliyor. Birim, hazır durumda tutuluyor ve piyadelerin alev makinelerini kullanımını denetliyordu. Bunun dışında, diye yazıyor Zareb, "savaş sırasında başka bir rolü olmazdı çünkü savaş ulusal coğrafi sınırlarımız içindeydi"—özellikle de Enfal harekâtının erken evrelerinde kimyasal topların Irak topraklarında ne kadar yaygın bir şekilde kullanılmış olduğu düşünüldüğünde general Zareb açısından garip bir kuruntu bu.

Behdînan harekâtında kimyasal silahların kullanımına uluslararası basında oldukça geniş yer verildiği göz önüne alındığında, Gen. Zareb'in iddiası çelişkili görünebilir. Fakat açıklama oldukça basit: Son Enfal boyunca yapılan kimyasal bombalama operasyonlarından tek sorumlu Irak Hava Kuvvetleri'ydi ve yarım düzine yere yerleştirildiği söylenen ordunun kimyasal topları sessiz kalmıştı.21

Türkiye'deki travma geçirmiş Kürt mültecilerin anlattıkları sayesinde dünya Behdînan'da hardal gazı ve sinir gazı kullanıldığını hemen öğrenmişti.22 Galbraith ve Van Hollen, gaza "maruz kalmış" kırk dokuz köyün listesini çıkartıp şu sonuca varmaktaydı: "Irak, 25 Ağustos 1988'den başlayarak kendi Kürt halkına yönelik geniş ölçekte kimyasal silah kullanmıştır," ve saldırılar "çok fazla sivil kayba yol açmıştır."23

"ELMA VE HOŞ BİR ŞEY":

25 AĞUSTOS KİMYASAL SALDIRILARI

İlk gaz bombası, 24 Ağustos akşamı geç saatlerde, Türkiye sınırı yakınlarındaki Zêwa Şêxan'daki KDP karargâhına düştü. Söylendiğine göre orada on pêşmerge ölmüştü. Ertesi sabah, 25 Ağustos'ta, 06:30 ile 08:30 arasında Irak savaş uçakları bir çok ayrı fakat neredeyse eşzamanlı saldırı gerçekleştirdi, muhtemelen toplam on iki saldırı oldu. Bir uçak bir seferde ihtimalki birden fazla saldırı gerçekleştiriyordu çünkü uçaklar, büyüklüğü yaklaşık olarak yüz kilometre genişliğinde ve otuz kilometre derinliğinde bir şerit üzerinde odaklanmışlardı. Uçaklardan bazıları tek bir köyü ya da pêşmerge üssünü hedef almıştı, fakat en az iki olayda uçaklar, dizi halindeki köylerin tümünü seri bir şekilde vurmuştu (haritaya bakınız). Amaç öldürmekten çok halkı dehşete düşürmekti. Muhtemelen olay yerinde yirmi sivil ve yaklaşık aynı sayıda pêşmerge öldü. Fakat yüzlercesi daha, özellikle çocuklar, sonraki haftalarda ölüme yenik düştüler.

Bu ölümlerin kesin nedeni hâlâ bilinmiyor; fakat nedeni hardal gazı ile Sarin sinir gazı birleşiminin sonradan ortaya çıkan ölümcül etkileri olabilir; ya da kaçtıkları dağlarda açıkta kalma, soğuk ve açlık sonucu olabilir; ya da yakalandıktan sonra götürüldükleri kamplarda maruz kaldıkları kötü beslenme ve hastalıklar; ya da bu üçünün bir birleşimi olabilir. Bir bakıma sorun akademik; kesin nedeni ne olursa olsun, onların ölümlerinden sorumlu olan Irak hükümetidir. Son Enfal'ın kimyasal saldırılarından kurtulanlar ayrı röportajlarda benzer hikayeler anlattılar.

1 Zewîta nahiyesindeki Bîrjînnî köyünün KDP'nin en önemli iki üssünün ortasında bulunma gibi bir talihsizliği vardı. Birisi, Tuka köyünün kuzeyine doğru, Xabur nehrinin tam karşısına kurulmuş olan partinin bölge karargâhıydı ve diğeri biraz doğuya doğru Gilnaskê köyündeydi. Bu üç yer de 25 Ağustos'ta kahvaltı saatlerinde vuruldu. Bîrjînnî halkı şafaktan beri gökyüzünü izliyordu. Birkaç gündür tepelerinde uçan çok sayıda uçağın farkındaydılar ve düzenlenecek konvansiyonel bir bomba saldırısından korkuyorlardı. Sekiz uçak görüş menziline girdiğinde, korku içindeki köylülerin çoğu yakınlarla inşa ettikleri barınaklara kaçtı. Üç uçak doğu batı yönünde köyün üzerinde alçak uçuş yaptı ve her üçü de dörder bomba bıraktı. Sağ kalan köylüler, dalga dalga yukarı çıkan duman bulutlarından bahsediyordu, "beyaz, siyah ve sonra da sarı renklerde yirmibeş ya da otuz metre yüksekliğinde bir sütun şeklinde yükselmişti. Sonra sütun bozuldu ve rüzgarda sürüklenmeye başladı. Aşağıya vadiye doğru sürüklenerek köyün içinden geçti. Ondan sonra gazın kokusunu aldık." Başta güzel bir kokuydu; "elma ve tatlı bir şey kokuyordu." Bazıları bu kokunun kendilerine "tarlalarımızdaki böcek ilaçlarını" anımsattığını söylüyordu. Fakat, kısa bir süre sonra, "acı başladı. Gözlerimize, ağzımıza ve cildimize tesir etmişti. Birdenbire nefes almamız zorlaştı."24 Köylüler sonradan, tek bir Bîrjînnî ailesinden, 58 yaşındaki yaşlı bir adam ile beş yaşındaki torunu da dahil dört kişinin ölmüş olduğunu gördüler. Uçak, başlarının üzerinde yaklaşık bir yarım saat dolanmaya devam etti, açıkça saldırının sonuçlarına dair gözlem yapıyordu. Diğerleri o gün daha sonra geldi ve ekinlerin kupkuru olduğu yaz sonu tarlalarını alevler içinde bırakan konvansiyonel silahları indirdiler. Bîrjînnî'nin kurulu olduğu belenden köylüler çevredeki alanın kuzeye, Türkiye sınırına doğru kaçan mültecilerle dolu olduğunu görebiliyorlardı.25

1 Bîrjînnî'nin iki üç kilometre kuzeyinde Xabur nehri yakınlarında uçaklar, çok sayıda asker kaçağını barındıran büyük bir köy olan Tilakrû'yu vurdu. Bombalar düştüğü sırada, Halime isimli bir kadın çocuklarına kahvaltı hazırlıyordu. Boğuntulu patlamalar duydu ve sarıya dönen beyaz duman bulutlarını görmek için dışarıya baktı. Aktif görevde bir pêşmerge olan kocası, ona belirtilerinin neler olduğunu önceden söylemişti. İran–Irak savaşında askerlik yapmış olan kocası, bir kimyasal saldırının neye benzediğini çok iyi biliyordu.

Halime'nin çocukları o sıra çatıda uyuyordu, bu yüzden olabildiğince çabuk bir şekilde çocukları birer birer aşağıya çekti ve onları aceleyle ailenin hava saldırısı barınağına, içi odun, yaprak ve toprakla kaplı olan zemindeki bir deliğe yolladı. Dehşet içinde etrafına bakınırken bir yaşındaki küçük kızı Zozan'ın kayıp olduğunu fark etti. Halime onu bulduğunda kızı avluda emekliyordu. Fakat ona yetişene kadar çocuğun yüzü sarıya kesmişti, nefes alamıyor ve kusmaya çalışıyordu. Halime kızını kapıldığı gibi hızla barınağa koşmuş ve duvarlara ıslak battaniyeler asmıştı. Fakat bebek kurtarılamamıştı, bir kaç gün sonra bir tutuklu kampında, Tilakrûlu başka birçok çocuk gibi o da ölmüştü.26

1 Spindarok köyünde yüksek bir yerden, Xabur nehrinin öbür kıyısında Süleyman isimli bir çiftçi, KDP'nin Tuka'daki üssüne ve birkaç yüz metre uzaktaki

küçük bir köy olan Barkavrê'ye saldıran iki uçağı dürbünüyle izliyordu. Hava kuvvetleri frekansını çeken radyosuyla, Süleyman iki pilotun kokpitdeki konuşmalarından kısa bölümler bile dinlemişti:

"Bize ateş ediyorlar."

"Bombaları yüksek yerlere bırak."

"Arkamdayken ateş etme. Yanıma gelene kadar ateşi kes."

Süleyman, pilotların karadan açılan ateşe karşılık verdikleri sonucunu çıkartmıştı. Übeyd adında bir arkadaşı, en azından bu bölgede, misillemelere karşı özel uyarılar yapılmış olduğunu söylemişti: "köyden tek bir kurşun bile atılsa, kimyasal bir bomba atılacağı hükümet tarafından insanlara duyurulmuştu. Bu haberi, hükümetin kontrolündeki bölgelerden gelen insanlar getirmişti." Middle East Watch'un yaptığı yaklaşık 350 saha araştırmasında, hükümetin niyetleri konusunda önceden uyarıda bulunduğu belirtilmişti neredeyse tek örnek budur.

Süleyman toplam on üç bomba saymıştı. Her ne kadar bunların çoğu köy dışına düşmüş olsa da, sonradan öğrendiğine göre iki bomba pêşmerge karargâhlarının yakınına, Tuka'nın batı tarafındaki kenar mahallelerine düşmüştü. Üç farklı ifadeye göre, orada on dört pêşmerge ve bir sivil ölmüştü. Rüzgar doğudan estiği için, köyün batısındaki tüm çiftlik hayvanları ölmüştü, fakat buna rağmen köy sınırları içerisindeki hiç bir insan zarar görmemişti.²⁷

1 Bir pêşmerge kalesi olan Warmilê köyü, Türkiye'ye biraz daha yakın olup Xabur ile Mattin Dağı'nın batı tarafı arasında bir yerdedir. En yakındaki gerilla kampı doğuya doğru dağlardan üç buçuk saatlik yürüyüş mesafesindeki Bazê'deydi.

Warmilê halkı da Bîrjînnîliler gibi, 25 Ağustos sabahı bir saldırı beklemekteydiler. Yine sabah saat 8:00 gibi geldiler. Bu sefer halk altı uçak saymıştı, fakat sadece her biri altışar bomba atan iki tanesi saldırıda bulunmuştu. Bir köylü, "şanslıydık, çünkü rüzgar, yarım kilometre uzakta ağaçların altına sığınmış olan insanların bulunduğu yerin tersi yönünde esiyordu," diye anımsıyordu.²⁸ Rüzgarın sürüklediği gazdan beş kişi etkilenmişti. Kusuyorlardı; ciltleri kararmıştı ve soyuluyordu. Fakat sonradan o akşamüzeri bir pêşmerge doktor gelip iğne yapmış ve beş yaralı köylü ailelerinin kuzeye, Türkiye sınırına doğru kaçışlarına katılmıştı.

Uçaklar nehrin tam karşısındaki Bilecanê köyünü de vurmuştu. Kimyasallar rüzgarla, Bani isminde küçük bir köye doğru sürüklenmişti. Orada yaşayan bir adam "hastalanmış ve kusmuştum" diyordu. "O akşam Bani'yi terk ettik ve Bilecanê ve Girka'ya gittik. Bundan sonra ana yolu geçmek zorundaydık [Begova'dan Kanî Masi'ye giden anayol] Ordu henüz orada değildi. İlk askerler 26 Ağustos sabah 2:00'de geldi ve Türkiye'ye kaçış yolunu kestiler. Ana yolu bundan önce geçebilenler şanslıydı. Biz saat gece 1:00 gibi, askerlerden hemen önce oradaydık."²⁹

1 Ana yolun kuzeyindeki Rûsê ve Nazdurê köylerinin içinden geçen yol doğrudan Türkiye'ye giden yoldu. Ailesini önceden Türkiye'ye yollamış olan Rûsê'den bir KDP pêşmergesinin anlattığına göre, "askerlerin Nazdurê'ye giden yolda kamp kurması üzerine, insanlar bir saldırı olacağını anlayıp kaçmıştı." Ordu ertesi sabah saldırdı. Iraklılar sınır bölgesini kapamaya çalışıyordu. Sınıra yakın olan insanlar sınırı geçmeyi başarmıştı, fakat geçemeyenler tutuklanmış ve kaybolmuşlardı. Kimyasal saldırı olduğunda ben sınıra yakındım. Sarı dumani gördüm. Dağın tepesindeydim, ama aşağıdaki vadide bulunan insanlar etkilenmişti. Dağda benden iki ya da üç yüz metre uzakta olan erkek kardeşim de kimyasallardan etkilenmişti. Ağzından köpük çıkartmaya ve nefes alamamaya başlamıştı, derisi kararıyordu. Sonra öldü. İsmi Salim'di ve 45 yaşındaydı. Onu oraya gömdük.³⁰

1 Fakat en yoğun saldırılar, Sersing kasabasının yakınlarından başlayıp otuz kilometre ya da daha fazla doğuya doğru uzanan heybetli Gare Dağı sırtı boyunca

gerçekleştirildi. Burada, hava kuvvetleri en az on beş ve belki de otuz kadar ayrı köyü hedef aldı.³¹ Güney eteklerinde, birbirine komşu olan Avok, Swarê, Sidara ve Spindar (Sersing nahiyesi), 25 Ağustos'ta aynı anda sabah 8:00 sularında vuruldu. Yakınlardaki dağlarda bir pêşmerge üssü vardı. Hükümetin sürekli bombalamasına ve top mermisi yağdırmasına tepki olarak bir yıl ya da daha öncesinden Swarê'deki insanlar koyaklara ve Avok mağaralarına taşınmışlardı.

Bombalar düşmeye başladığında, Hatice isminde genç bir kadın dokuz çocuğuyla beraber bu mağaralardan birindeydi. En büyük kız kardeşi Ayşe, kahvaltıdan kalma kirli tabakları yıkamak için daha yeni dışarı çıkmıştı. Hatice, sanki bombalar tam başının üzerine düşmüş gibi bir dizi şiddetli patlama duymuştu ve mağaranın ağzı anında beyaz dumanla kaplanmıştı. Duman "elmaların üzerine püskürtülen ilaçla" aynı kokuyordu ve mağaradaki herkesin baş dönmüş ve güçlkle nefes alabiliyorlardı. Gözleri yanıyor ve sulanıyordu. Dışarıda çalıların arkasına saklanmış onlu yaşlarında iki erkek çocuk tehlikeden uzaklaşabilmek için koşabildikleri kadar hızlı koşuyordu. Fakat uçaklar onları makineli tüfek ateşiyle biçmiş ve her iki genç de ölmüştü. Bir saat kadar sonra duman dağıldığında aile, Ayşe'yi aramak için korkarak dışarı çıkmıştı. Onu mağaranın dışında yerde buldular. Ayşe iç çekiyor ve konuşmak istiyormuş gibi dudaklarını oynatıyordu, fakat ağzından hiç bir kelime çıkmadı. Kusmuştu ve cildi siyahlaşmıştı. Bir kaç metre uzakta çalılıklar kararmış ve yanmıştı ve her tarafta ölü çiftlik hayvanları yatıyordu. Ayşe sadece iki ya da üç saat daha yaşamıştı. O gece ailesi, köy mezarlığına gömmek üzere Ayşe'nin bedenini yıkadığında, kuru ve kararmış derisi ellerinde kalmıştı.³² Ayrıca Emine adında başka bir kadın da saldırı sırasında ölmüştü. Diğerleri daha sonra dağlarda saklanmaya çalışırken öldü, fakat çoğu aile Başkan Saddam Hüseyin'in kısa bir süre önce kendisi için dağın tepesine yaptırdığı debdebeli sarayın yakınlarındaki dar Aşawa Vadisi'nden yürüyerek kaçmayı başarmıştı.

1 Gare Dağı'nın kuzey tarafında, küçük bir vadide Bawerkê Kavri ve Mergetî ("Dut Çayırı") köyleri sıralanır, aralarında sadece 10 dakikalık bir yürüyüş mesafesi vardır. Ordu Bawerkê Kavri'yi Enfal'dan önce dört kez yakmıştı, fakat köy her seferinde yeniden yapılmıştı. Vadi 1987'de hükümet tarafından "kırmızı ile çizilmişti" ve her iki köy de pêşmerge üssüne ev sahipliği yapıyordu.

Bombalama, yine, 25 Ağustos sabahı 8:00 sularında başladı. Tanıkların söylediğine göre, beş ya da altı bomba Bawerkê Kavri'ye ve dokuz ya da on bomba ise Mergetî'ye düşmüştü, fakat bombalar KDP üssünden biraz uzağa isabet etmişti. Beyaz duman vardı ve keçilerle beraber tüm tavuklar ve kuşlar ölmüştü. Fakat saldırı sırasında köylülerden hiçbiri hayatını kaybetmemişti, gaz dumanının içinde kalmış, bildik belirtilerden—kusma, gözyaşı ve baş dönmesi— muzdarip olanlar bile ölmemişti. Köylüler şanslı oluşlarını, yakında gerçekleşmesi olası bir saldırı hakkında onları uyarmış olan ve kendilerini nasıl korumaları gerektiğini anlatmış olan pêşmergeye bağlıyorlardı, tüm kapı ve pencereler kapatılmış, başlar ıslak havlular ve battaniyelerle sarılmıştı. Aynı akşam köylüler yaklaşmakta olan kara kuvvetlerini görüp dağlara doğru kaçmışlardır.

1 Amediye kasabasının yaklaşık onbeş kilometre güneyinde, Gare Dağı'nın kuytu yerlerinde bulunan komşu köyler Sarkê ve Gizê'nin hikayeleri de benzer bir hikayedir. Burada gerilla üsleri yoktu, buna rağmen savaşçılar sık aralıklarla buradan geçiyorlardı. Köylüler kahvaltıya oturduklarında, Müşir adında yirmili yaşlarının başlarında bir pêşmerge, doğudaki diğer köy Şirana'ya saldırıya geçmeden önce Sarkê'nin üzerine bombalarını boşaltan altı uçak görmüştü. Müşir batıya, doğduğu köy olan Gizê'ye koştu. Fakat köy terk edilmişti; savaş uçakları orayı da ziyaret etmişti.

Gizeli kısmen görebilen yaşlı bir kadın olan Hatice Said, "uçaklardan tıbbi malzeme atıldı" diyor. "Dumanı fark ettik, baş dönmesi hissettik ve yere düştük. Kız kardeşim kör oldu. Duman eski alkol gibi kokuyordu fakat kokusu çok kalmadı." Kızkardeşi Fehime, "baş dönmesi hissettim, bayılacak gibi oldum" diye ekledi. "Gözlerimden yaşlar geliyordu, ve yere düştüm. Yüzümü yıkamaya çalıştım. Kustum. Kusanlar hayatta kaldı. Diğerleri en başta ölmüştü. Şimdi böyleyim; sadece çok az görebiliyorum." Gizê köylüleri, geçmişte yaptıkları gibi dağlardaki mağaralara kaçmıştı. Aynı günün akşamında, kara askerlerinin köylerine girişini ve köyü tamamen ateşe verişlerini seyrettiler.³³

Bu saldırıların her biri psikolojik açıdan tahminen rejimin hedeflediği kadar yıkıcı olmuştu. Baskınlar Behdînan'ın tamamında pêşmerge ve sivilleri dehşete düşürmüştü. Bölgedeki hiçbir köy kimyasallardan yirmi milden daha uzak değildi ve haber çabuk yayılmıştı. Saldırının aynı anda birçok cephede birden yoğun bir şekilde aniden başlaması KDP'de dağılmaya yol açtı ve birçok pêşmerge mevzilerini terk edip ailelerini kurtarmaya ve sınıra ulaşmaya çalıştı. Bir savaşçı şöyle anlatıyor, Pêşmerge arkadaşlarımdan hiç birini bulamıyordum. Hepsi akrabalarına yardıma gitmişti ve kimyasal silahlar insanlar arasında çok büyük bir korkuya neden olmuştu. Bu silahlara karşı nasıl savaşmamız gerektiğini bilmiyorduk. Tanklarla nasıl savaşılacağını, askeri bir konvoyu baskın yapacağımız ana kadar nasıl izleyeceğimizi ve hava bombardımanlarından nasıl kaçacağımızı biliyorduk. Fakat kimyasallara karşı nasıl savaşacağımızı bilmiyorduk.³⁴

Bombalar düştükten hemen sonra, direnişin gereksiz olduğu haberi köylere ulaştı. Swarê'nin batısındaki komşu köy Spindar'da bir pêşmerge olan genç bir adam o günleri şöyle anlatıyor,

Daha ordu köyümüze girmeden önce Mesud Barzani'den direnişte bulunulmamasına dair bir mesaj almıştık. [KDP] liderlik komutanlığı bize, "herşey bitti; devrim sona erdi; kimyasal silahlara karşı çıplak ellerimizle savaşamayız," demişti. KDP'nin Birinci Şubesi bize, "bir seçeneğiniz var: teslim olmak isteyen varsa sivilleri korumak için teslim olsun, çünkü parti bu kadar yaralı sivile bakamaz," demişti. Çok sayıdaki yaşlı insanı ve çocuğu sınıra götüremezdik.³⁵

Kimyasal saldırının ilk dalgasından sonra gerçekleşen bu tarz dağınık bir savaş tam anlamıyla direniş diye adlandırılmaz. KDP'nin yapabileceği en iyi şey, birbirinden ayrı bir dizi artçı eylemdi, böylece dağınık pêşmerge grupları ordunun ilerleyişini yavaşlatmaya çalışabilirdi. Fakat çabaları faydasızdı çünkü pêşmergelerin tutunmaya çalıştığı yerler, örneğin Dereva Şinê (ya da "Şinê Geçidi") diye bilinen dar geçitler, hava kuvvetlerinin yeniden düzenleyeceği saldırılara karşı fazlasıyla savunmasızdı. Tecrübeli bir KDP savaşçısına göre, bu savaşların "hepsi iğne batması gibi çok kısa sürüyordu" ve askeri helikopterler ertesi gün boyunca, 26 Ağustos'ta kaçan pêşmergeleri taciz etmeyi sürdürmüştü.³⁶

Muhtemelen kimyasal saldırıların en kalabalığı, hızlı akan Büyük Zap nehrinin üzerindeki ana geçiş noktalarından birisi olan Balûke köprüsünün bombalanması sırasında yaşandı. Balûke köyü 1976'daki sınır temizlikleri sırasında boşaltılmıştı, buna rağmen bir kaç aile pêşmergelerle beraber geride kalmıştı. Türkiye'ye dağlardan sadece altı-yedi km. bir mesafede bulunan bu noktada, her yönden gelen ordudan kaçan köylüler Balûke köprüsünde birikmeye başlamıştı. 25 Ağustos saat 13:00 sularında, savaş uçakları Balûke üzerinde görüldü. Köye iki, nehre de biraz daha fazla sayıda bomba atıldılar. Köprü hemen yeşilimsi bir bulutla kaplandı ve üst üste yığılan çiftlik hayvanlarının leşlerinden köprü geçilemez hale geldi.

26 Ağustos'ta hava karardığında, savaş fiilen sona ermişti. Son Enfal hakkında yazdığı raporda Gen. Zareb memnuniyetle şunları söylüyordu, "[Ordu] savaşıların sevgi, sabotajcılarının dağılması ve hiçbir direniş kabiliyetlerinin olmamasıyla artmıştı."37

Birçok durumda kara birlikleri ve cahşlar —ya da Kurmanci konuşulan bölgelerdeki adıyla çeteler (eşkiyalar)— kimyasal saldırının yapıldığı gün terkedilmiş köylere girmişlerdi. Diğer olaylarda ise girmeden önce bir ya da iki gün beklemişlerdi. Fakat Behdînan işgali tam olarak, aynen Gen. Zareb'in orijinal programına uygun olarak 28 Ağustos şafağında tamamlanmıştı. On binlerce mülteci Türkiye'ye doğru kaçtı; diğerleri ya evlerinde yakalandı ya da kısa süren nafîle bir kaçış girişiminden sonra teslim oldular; diğerleri ise 6 Eylül genel affına kadar dağlarda gizlendiler.

İlk saldırı dalgasıyla eşgüdüm halinde Irak Ordusu, küçük sınır şehri Zaxo'dan Büyük Zap nehri ile kavuştuğu Balûke'ya kadar doğuya doğru giden anayolu ele geçirmişti. Amaç açıkça Türkiye sınırını kapatmak ve mülteci akınlarının önüne set çekmekti. Fakat Ordu bunda çarpıcı biçimde başarısız oldu. Her ne kadar çoğu yolda ölmüş, bazıları yakalanmış ve diğerleri takip edilip savaş uçaklarınca taranmış olsa da 65.000 ile 80.000 arasında Kürt sınırı geçmeyi başarmıştı. Gönülsüz Türkiye hükümetinin sınır boyunca açmak zorunda kaldığı önceden herhangi bir hazırlık yapılmamış kamplarda, mülteciler giriş izni alabilmiş bir kaç yabancı basın mensubuna hikayelerini anlatmış ve yaralarını göstermişti. Ana yolun güneyinde yaşayanlar için kaçış daha zor olmuştu ve onların çok küçük bir bölümü Türkiye'deki güvenli yerlere ulaşabilmişti.38

Zaxo—Balûke yoluna kurulmuş barikatı aşamayanların çoğu dağlarda saklanarak yakalanmamayı yine de başarmıştı. Karşılarına çıkan her şeyi ezerek vadinin aşağısında ileri geri işleyen buldozerleri çaresiz bir şekilde seyretmişlerdi. Gare Dağı'nın Amediye'nin güneyindeki büyük doğu—batı sırtı boyunca dağılmış pêşmerge savaşçıları binlerce kişilik upuzun mülteci kervanını kontrolleri altında tutuyordu. Yaya olarak ve at sırtında doğuya doğru üç gün gittiler, fakat Büyük Zap nehrini geçmek olanaksızdı çünkü tüm köprüler artık ordunun kontrolündeydi. Mülteciler geldikleri yoldan tekrar batıya doğru giderken pêşmergelerin taşıdığı radyolardan binlerce Kürt soydaşın Türkiye'de sığınacak yer bulduğunu duydular. Yeni yapılan kimyasal saldırılara dair haberler yayılıyordu, pêşmerge sivillerin moralini, Irak rejimi üzerindeki dış baskının yakında Saddam Hüseyin'i savaşa bir son vermeye mecbur edeceğini söyleyerek yüksek tutmaya çalışıyordu.

Her ne kadar eklemek ya da başka tedarikleri olmasa da başıboş kalmış çiftlik hayvanlarından bolca et sağlayabiliyorlardı. Fakat en acil sorunları içme suyunun olmamasıydı: tüm nehirler ve kaynaklar aşağıdaki vadilerdeydi ve bunlar, hareket eden her şeye ateş açan ordu ve cahşların elindeydi. Kaçaklar üç gün boyunca su içmeden yol gittiler, en az bir ifadede, susuzluk ve ishal sonucu Gare Dağı'nda çok sayıda çocuğun öldüğü belirtilmektedir.39 Fakat şaşırtıcı sayıda insan bu eziyetten canlı çıkmayı başarmıştı ve saklandıklarının on ikinci gününde, radyonun öğle ezanı yayınından hemen sonra, Devrim Komuta Konseyi'nin bir genel af kararlaştırdığı haberi geldi.

Diğer binlerce kişi ise daha az şanslıydı. Örneğin, 25 Ağustos'ta kimyasal silahlarla saldırılan Gizêli köylüler dağlarda on gün dayanabilmişti—bu, aftan yararlanmalarına yetecek kadar uzun bir süre değildi. Açlıktan kırılıyorlardı ve tükenmişlerdi, en sonunda askerler tarafından yakalandılar ve Amediye'ye kadar dört saat yürütüldüler. Orada onları kamyonlara doldurup, batıya, Duhok yönüne doğru götürdüler. Tüm Behdînan'da en kötü vurulan köylerden birisi Gizê'ydi: Sarkêli genç bir pêşmerge

olan Müşir'e göre, doksan üç adamı ordu tarafından yakalanmış ve bir daha haber alınamamıştı. Sadece Müşir ve iki kişi daha sağ kalabilmişti.

Bazıları saldırının ilk gününde evlerinde yakalanmıştı. Mergetî halkının Gare Dağı'nın kuzey tarafında yaşayan kesimi, 25 Ağustos kimyasal saldırısından hemen sonra kaçmıştı, fakat çoğu yaşlı yüz kadar insan o akşamüstü köye ulaşan askerler ve Kürt çeteleri tarafından ele geçirilmişti. Askerler yakaladıkları bu insanlara, civarda pêşmergeden herhangi bir direniş olduğu taktirde kendilerinin hemen orada infaz edilecekleri uyarısını yapmıştı.

Nerwa Rêxan nahiyesinde biraz doğuya doğru bir yerde olan Werexal'da yerel bir müsteşar, köyün yaşlılarına, pêşmerge olmadıkları için korkacak bir şey olmadığını köy halkının orduya teslim olmasını salık vermişti. Köylüler müsteşarın sözünü dinlemişti, köy halkını topladılar ve kamyonlara doldurdular. İlk varış noktaları doğu—batı otobanının Büyük Zap'ı geçtiği yerde inşa edilmiş olan Deralûk kompleksi idi. Yaşlarına ve cinsiyetlerine göre ayrılmadan önce Deralûk'taki hayvan ağıllarında üç saat kaldılar. Orada bulunan kadınların saydığına göre seksen üç Werexallı erkek IFA'lara bindirilerek götürülmüştü. Kadınlar cahşlara, onlara ne yapacaklarını sorduklarında seslerini kesmeleri emredilmişti. Ama milislerin yanıtı çok iyi bildiğine dair kanıtlar var, çünkü bazı kadınlar onları kendi aralarında "kaybolmalarının çok büyük bir kayıp" olacağı şeklinde fısıldaşırken duymuştu.⁴⁰ Bu noktadan sonra Son Enfal'in hikâyesi, Enfal harekâtının erken evrelerinde yaşanmış olanlarla bayağı bir paralellik arzeder. Ele geçirilen köylüler, doğu—batı otobanı üzerinde ya da yakınında bulunan geçici hapisanelerde bir kaç saat ya da bir kaç gün tutuklu kaldılar. Bazen basit bir sorgulama yapıldığı oluyordu. Bu işlem noktalarından bir kaç tanesi, İran—Irak savaşının erken aşamalarında yerleri değiştirilen Kürtlerin yerleştirildiği Deralûk gibi komplekslerdi. Gare Dağı'nın etrafındaki bölgeden olan esirler Sorî Cerî ve Kwanê komplekslerinde ve Sersing'deki bir okulda tutuluyordu. Amediye kasabasında, polis karakolu, ordu üssü ve Öğretmenler Sendikası merkezinin tümü birden kullanılmıştı. Geçici binalar apayrı yerlerdeydi ve bu kadar çok mahkumun yolda sık sık arıza yapan ordu IFA'larıyla taşınması bir problemdi. Bir sivil kamyon şoförü Middle East Watch'a, Amediye'deki ordu tugay karargâhından elli ya da altmış mahkumun—erkek, kadın ve çocuklar—Sersing'e ve oradan da Duhok'a taşınması için iki sivil otobüsün yanı sıra kendi aracına da ordu tarafından el konduğunu anlattı.⁴¹

Zaxo yakınlarındaki Bersivî ve Hizawa kompleksleri de aynı amaca hizmet etmişti. Ayrıca bir çok kişinin Mengeş'deki ordu istihkâmına ya da bu kasabadaki bir ilkokul veya ortaokula götürüldüğü söyleniyordu, bazen de sahte af vaatleriyle oralara getiriliyorlardı. Bu insanlar Mengeş'te üç gün kadar kalmışlardı. Bazılarına güneşte ısınmış su ile Kürt işi yufka ekmeğinden oluşan yetersiz tayınlar verilmişti; bazılarına ise hiç bir şey verilmemişti, gerçi söylendiğine göre onlara yakınlık duyan kasaba halkı pencerelerden yiyecek atıyordu.⁴² Üç gün sonra, IFA'lar bu sefer güneye, Duhok'a doğru harekete geçti.

ELE GEÇİRME YERİNDE YAPILAN KİTLE İNFAZLARI

Irak Kürdistanı'nın Sorani konuşulan bölgelerinde çok sayıda mahkumun işini bitirme emriyle karşılaşan infazcılar zaman zaman işlerini üstünkörü yapıyorlardı. Germiyan harekâtından, Üçüncü Enfal'dan sağ kalan en az altı kişi hikayelerini anlatmak için ortaya çıkmıştı. Oysa Behdînan'da durum böyle değildi: Middle East Watch bir yıldan uzun bir süreyi yoğun araştırmalarla geçirmiş olmasına rağmen, kamplardan veya infaz mangalarından canını kurtarabilmiş tek bir erkek bulamamıştı.

Nisan ve Eylül 1992 arasında ve yine Nisan 1993'te MEW çalışanları Behdînan'ı enine boyuna dolaştılar, Son Enfal'dan (Khatimat al-Anfal) kurtulanlarla onlarca görüşme yaptılar. Eskiden aynı köyde oturan tanık gruplarından, ölenlerin veya kaybolanların bir listesini yapmaları istenmişti. Bir çok durumda bunu yapabilmişlerdi, olabildiğince kişilerin tam isimleri veriliyor ve aktif pêşmerge, yoklama kaçağı ya da asker kaçağı olup olmadıkları belirtiliyordu. Listelerden Behdînan köylülerince hazırlanmış olanları istisnasız sadece yetişkin ve de erişkin erkekleri kapsıyordu—ne var ki bu listelerde Asuri ve Keldani Hıristiyanlar ve de başlarına gelenler aşağıda ayrıntılı bir şekilde anlatılan Yezidi Kürtler yer almıyordu. MEW'a bildirilen otuz altı köye ait rakamlar, Behdînan harekâtındaki muhtemel toplam ölüm sayısı hakkında bir ipucu vermektedir. Bazı yerlerde herkes sınırı geçerek Türkiye'ye kaçabilmiş ve zarar görmemişti; bazı köyler birer kişi kaybetmişti; çoğu bir düzine ya da yirmi kişi kaybetmişti; birkaç tane köy ise neredeyse yetişkin erkek nüfusunun tamamını kaybedip, insanlık dışı bir eziyete maruz kalmıştı—örneğin, El-Doskî nahiyesindeki Êkmaile köyünden yetmiş dört, Nerwa Rêxan nahiyesindeki Werexal köyünden (iki farklı ifadeye göre) seksen üç ya da seksen yedi, ve Gizê'den doksan üç kişi. Bu otuz altı köy Enfal'da toplam 632 erkeğini—bunlara on iki ya da on üç yaşlarında birkaç erkek çocuk da dahildir—kaybetti.⁴³

Bu erkeklerin ve çocukların tümü de en son Irak Ordusu'nun nezaretinde görülmüşlerdi; ya yakalandıkları yerin yakınlarındaki yol kenarında elleri bağlanıp IFA kamyonlarına doldurulurken ya da (ağırlıklı olarak) adeta kuzeyin Topzawası gibi işleyen Duhok'taki istihkâmda canlı görülmüşlerdi.⁴⁴ Yaklaşık beş yıl önceki kaybolmalarından sonra onları bir daha gören olmadı ve olası tek sonuç onların da tıpkı Enfal'ın ilk evrelerinde kendilerinden önce öldürülmüş olanlar gibi infaz mangaları tarafından toplu olarak öldürülmüş olduklarıdır.

Ayrıca, Son Enfal harekâtının bir sonucu olarak, yüzlerce kadın ve küçük çocuk da öldü. Fakat onların ölüm nedenleri farklıydı—onları öldüren bir AK-47'den açılan ateşten ziyade kimyasal gaz, açlık, açık havada yaşama ve kasti ihmaldi. İlk yedi Enfal operasyonunda kadın ve çocukların kitlesel kaybolmaları pêşmerge direnişinin seyrini yansıtıyordu. Son Enfal'da mevzubahis olacak bir direniş yoktu. KDP kolayca uzaklaştırılmıştı ve bu, Behdînanlı kadın ve çocukların canlarının neden bağışlanmış olduğunu açıklamaya yardımcı olabilir. Erkeklerine gelince, verilmiş emirler daha açık olamazdı:

"Teslim olanlar dahil tüm pêşmergeleri öldürme emri almıştık," diyordu Irak Ordusu'ndan eski bir yarbay Middle East Watch'a verdiği röportajda. "Sivil çiftçiler bile eğer yasak bir bölgede çalışıyorlarsa pêşmerge olarak kabul edilecekti. Yasak bölgelerdeki 15–60 yaş [aynen böyle] arasındaki tüm erkekler sabotajcı olarak kabul edilecek ve öldürülecekti. Yasak bölgeler ordu haritalarında kırmızıyla gösterilmişti ve asfalt otobanlar hariç her yer kırmızıydı." Yarbay şöyle açıklıyordu: bu emirler tümen seviyesine (tahriri) kadar yazılı olarak gönderilir ve sonra da düşük rütbeli subaylara sözlü olarak iletilirdi. Açıkça Kuzey Bürosu'nun, Enfal dahil iki yıllık dönem için verilen emirleri kapsayan 1987 Haziran'ındaki 3650 ve 4008 no'lu direktiflerine gönderme yapıyordu. Yarbay devamında, kendi harekât bölgesindeki kadın ve çocukların alındıktan sonra kamyonlara bindirilerek, yarbaya da görev yaptığı ordunun Begova'daki tümen karargâhına gönderildiğini anlatmıştı. Daha sonra da bir hükümet kompleksine yerleştirilmişlerdi.⁴⁵

İstihbarat'ta görev yapmış başka bir eski subay "Ali Hasan el-Mecid'in emirleri açıktı" diyerek yarbaya söylediklerine katılıyordu. "Verilen emir, yaşları 15–60 arasındaki tüm erkekleri öldürmektir. Ali Hasan el-Mecid bu insanları bir daha

görmek istemiyordu, hepsi öldürülmeliydi." Fakat, "insanlar görev başındaki subayın ruh haline göre öldürülüyordu. Bazıları onları öldürürken, iyi kalpli olan bazıları da gitmelerine izin veriyordu."

Bazı subayların "İyi kalpli" davranışları şahitlerin tanıklığıyla tasdik edilmiştir. Mezê köyünden (Sersing nahiyesi) bir Yezidi Kürt, ordunun Ağustos ayı sonundaki saldırısından önce kaçıp dağlara gizlenen binlercesinden sadece biriydi. Ve şunları söylüyordu, "yaklaşık kırk–elli kadın zorluklara daha fazla dayanamamış ve Şkeftê köyündeki bir ordu birliğine teslim olmuştu. Kendilerine iyi davranan komutan onlara yiyecek ve su vermiş fakat herkesi öldürme emri aldığını da söylemişti. Bu yüzden, kadın ve çocukları öldüremeyeceğini ve genel affı beklemelerini söyleyerek onları tekrar dağa göndermişti."46 Ayrıca bu bölgede çete birlikleri de pêşmerge hatlarını geçerek herkese bulundukları yerde kalmaları konusunda uyarıda bulunmuşlardı, teslim olan herkesin öldürülmesine dair genel bir emir vardı.

Orduyla özel bir anlaşma yapılması sonucunda en az bir büyük köylü grubunun hayatı kurtulmuştu. Bu şaşırtıcı olayda, Son Enfal'ın ilk gününde Türkiye'ye kaçmaya çalışan Spindarok köyünden 160 aile vardı. Daha henüz ana yola kadar gitmişlerdi ki önemli bir aşiret lideriyle, müsteşarlardan birisinin babasıyla karşılaştılar. Adamı aralarında pêşmerge olmadığı konusunda temin ettiler ve bunun üzerine adam onların adına askeri haber alma servisine baş vurdu. Ertesi gün öğleden sonra orduya teslim oldular ve kamyonlarla Zaxo'daki İstihbarat karargâhına götürüldüler. Burada silahlarına el konuldu ve ifadeleri alındı. Bundan sonra serbestce Zaxo'daki akrabalarının yanına gitmelerine izin verildi. (Kendi köyleri Spindarok yakılmış ve buldozerlerle dümdüz edilmişti.)47

Yakalanan bazı Behdînanlı erkekler ve erkek çocukları yakalandıkları yerde sıraya dizilip, yerel bir ordu subayının gözetiminde infaz mangaları tarafından öldürülmüştü. Bilinen en feci olay Koreme olayıdır. Koreme, Mengeş kasabasının yalnız dört kilometre kuzeyinde yaklaşık 150 haneli bir köydü.48 Koreme yörede, hükümet yandaşı bir köy olarak bilinirdi ve köyün erkeklerinin çoğu Emn ajanı olarak hizmet vermişti. Fakat Enfal sırasında Koreme çoktan kaçıp gizlenmişti; önceki yıl köyün yaklaşık 1.000 kişilik nüfusu civardaki derin vadilerdeki nemli kayaların altına sığınmıştı. 25 Ağustos kimyasal saldırılarının hemen arkasından, sayısız başka köyde olduğu gibi Koreme'de de ne yapacakları konusunda hararetli bir tartışma oldu. Bir kaç yüz insan ayın 27'sinde, Türkiye'ye kaçmaya karar vermişti. Fakat aynı gün daha sonra dağlarda karşılaştıkları dehşete düşmüş olan başka köylüler onları, kaçmak için çok geç kaldıkları konusunda uarmıştı; sınıra giden tüm yollar artık askerlerce tutulmuştu.

Yanlarında vadilerde onlara katılmış olan Çelkê köyünden bir kaç insanla beraber Koreme mültecileri tekrar geri döndüler. Sürekli bir saldırı korkusuyla tüm gece boyunca yürüdüler. 28 Ağustos öğleden sonra, tekrar Koreme'nin dış mahallelerine ulaştılar. Fakat askerler ve caşlar onlardan önce oraya gelmişti. Askerleri görür görmez, erkekler teslim olduklarını belirtmek için ellerini havaya kaldırdılar. Sorumlu subaylar, yirmilerindeki iki genç teğmen, köylüleri hemen orada yaş ve cinsiyetlerine göre ayırdılar. Sonrasında ne yapmaları gerektiği konusunda pek emin değilmiş gibi görünüyorlardı, fakat kısa bir duraksamadan sonra teğmenlerden biri otuz üç kişilik erkek ve erişkin erkek çocukdan oluşan gruba diğerlerinden uzakta

durmaları emrini verdi.49 Yaşları on üç ile kırk üç arasında değişiyordu. Diğer köylüler uzağa, bir tepenin arkasına, görüş alanı dışına götürüldüğünde, erkekler dizlerinin üzerine çöktürülmüştü. Askerler, onlara bir zarar gelmeyeceğini söyleyip duruyordu ve hatta onlara sigara ve su vermişlerdi. Onlar beklerken, subaylardan biri yakınlardaki Mengeş'te bulunan üslerini telsizle aradı. Bir grup "silahlı bozguncu" yakalandığını bildirmiş ve talimat istemişti. Teğmen telsizi kapatır kapatmaz adamlarına ateş açmaları emrini verdi. Otuz üç mahkumun yirmi yedisi öldürüldü—ölenlerin on sekizi Koreme, dokuzu Çelkê'dendi. Fakat istisnai bir şekilde altısı ölmekten kurtulmuştu—hatta askerlerin can çekişenlere son bir kurşun sıkmak için tekrar gelmiş olmasına rağmen kurtulmuşlardı.50 Bedenler düştükleri yerde bırakılmış ve askerler onları fazla derin olmayan çukurlara gömmek için bir daha gelene kadar, yazın sıcağında bir haftadan uzun bir süre çürümeye terk etmişlerdi. Bugüne kadar, Koreme'nin neden özel muameleye tabi tutulmuş olabileceği hakkında epey bir spekülasyon yapılmıştır. Dolaşan tüm teoriler arasında en akla yatkını geçmişte Emn içinde oynadıkları role ilişkin olandır. Hükümete sadık bir köy olarak Koreme'nin, 1987'nin "kırmızı çizgilerine" uyması ve halkını Ekim ulusal nüfus sayımında saydırması beklenirdi. Bunun yerine köy saklanmaya gitmişti. Bu yüzden, rejim kendi eski Emn ajanlarını özel hain kabul etmişti ve ele geçirilen resmi belgeler bu tür bir görevden kaçışın yerinde infaz ile cezalandırılabilirdi konusunda açıktır.51

Arazide yapılan tek kitlesel infaz olayı Koreme değildir. Daha küçük ölçekte olmakla beraber benzeri bir olay Mergetî'de de gerçekleşmişti, Gare Dağının kuzey yamacında kurulu Mergetî köyüne 25 Ağustos'ta kimyasal silahlarla saldırılmıştı. Erkeklerin çoğu pêşmergeydi ve dağa kaçmışlardı. Fakat gördüğümüz üzere, yüz kadar köylü aynı gece askerlerce evlerinde yakalanmıştı. Mergetî'nin tek su kaynağı olan pınarın yanında yaklaşık bir saat kadar tutulmuşlardı. Onlar orada beklerken, askerler evlerini ateşe vermişti.

Anlatılanlara göre, o zamanlar bir İstihbarat subayı üstlerini telsizle aramış ve bir çok "sabotajcının" tutuklandığını bildirmişti. Yakınlarda duran ve biraz Arapça bilen bir cahş üyesi, adama verilen emrin tam olarak ne olduğunu köylülere sakin bir şekilde söylemişti: "Erkeklerle kadınları ayır ve 15'inden büyük tüm erkekleri öldür." On iki erkeği kenara ayırdılar ve karanlık bastırıldığında kadınlar yaya olarak yakındaki Sersing kasabasına götürüldü. Karışıklık ve karanlıkta, yumuşak kalpli bir piyade subayı, hayatlarını kurtarmak için erkeklerden dördünü daha büyük olan kadın grubunun içinde saklamayı başarmıştı.52

Diğer sekizi kendilerini esir edenlerce yakındaki dağların uzağındaki Bawerkê Kebe köyüne götürülmüştü.

Askerlere kumandanlık eden subay öfkeden deliye dönmüştü. "Onları neden buraya getirdiniz?" diye bağırıyordu adam. "Sana onları öldürmeni emretmiştim. Neden emirlerimi yerine getirmedi?" Adam emrini tekrar etti: erkekler yakalandıkları yere geri götürülecek ve vurulacaktı. Mergetî'nin yaklaşık 150 metre dışındaki bir noktada, mahkumların önce gözleri ve ellerini bağladılar, ardından el ve ayaklarından birbirlerine bağladılar ve Kaleşnikoflarla vurdular.53

Tuğgeneral Zareb'in Son Enfal boyunca asker hareketlerini anlattığı çok titiz raporu sayesinde, Mergetî ve Koreme cinayetlerinden kimin sorumlu olduğunu belli bir kesinlikle söyleyebiliyoruz.54 Her ne kadar Mergetî ismen Gen. Zareb'in raporunda geçmiyorsa da, bu köy kesin olarak Irak Ordusu'nun 41. Piyade Tümeni'nin operasyon bölgesindeydi. 41. Piyade Tümeni, altıncı kolordudan bir komando birliğine ve ayrıca 103, 114 ve 703 numaralı üç piyade tugayına kumanda ediyordu.

Bu üç tugaydan birinin—hangisi olduğu belirtilmemiş—kumandanı, Sersing'deki üssünden Gare Dağı'na konuşlandırılmış tümenin ilk ortak görev gücünün başındaydı ve harekâtın ilk saatlerinde Mergetî'den doğuya doğru hareket edecekti.⁵⁵ Beşinci Kolordu tarafından yapılan saldırı planında Koreme, Xabur Havzası operasyon bölgesinin bir parçasıydı. (haritaya bakınız) Bu alan kuzeydeki Zaxo ve Batufa'dan güneydeki Mengeş'e kadar uzanıyordu ve 29. Piyade Tümeni'ne verilmişti. Ayrıca üç piyade tugayı—84, 238 ve 435 numaralı— bir tank taburu, mekanize kuvvetler, saha mühendisleri, topçu birimleri ve anfibi birliklerinden oluşan karma bir kuvvet ve on altı Milli Savunma Taburu (cahşlar) da görevlendirilmişti. Harekât tamamı sekiz ortak görev gücünden oluşmaktaydı, bunlardan ikisi—altıncı ve yedincisi—Mengeş'te üslenmişti. Yedinci görev gücüne, doğu yönünde ilerlemesi ve Mecelmûxt ile Alkûşkî köylerini ele geçirmesi talimatı verilirken, altıncı görev gücüne Xabur nehrinin güney kıyısındaki bir köy olan Yukarı ve Aşağı Beroşkî'ye kadar güney yönünde harekete geçecekti. Bir ikinci birlik kuzey doğuya doğru ayrılıp Koreme'yi alacaktı. İnfazları gerçekleştiren bu birlikti ve tanıkların şahitliğine göre emrin, 29. Piyade Tümeni'nin Mengeş'te üslenmiş olan altıncı görev gücü kumandanından geldiği varsayılmalıdır.

Gen. Zareb subaylarının performansından fazlasıyla memnundu. 29 Ağustos'a gelindiğinde, 29. ve 41. Piyade Tümenlerinin "[kendilerine] verilen tüm hedefleri ele geçirmiş" ve "[onlara] verilen tüm görevleri tamamladıkları" söylenebilirdi.⁵⁷ Ertesi hafta boyunca, diğer birimler ve görev güçleri temizleme harekâtlarını sürdürdüler ve kalan son pêşmergeleri de Türkiye ve İran'a sürdüler. 6 Eylül geldiğinde, stratejik en son sınır tepesi ele geçirilmiş ve askeri bakış açısından Son Enfal tamamlanmıştı. Gen. Zareb, "askeri ve sivil güvenlik yetkililerini" başarılı harekâta temel oluşturan çalışmalarından dolayı alkışlıyor, ve "savaşçıların heyecan ve şevkini arttırdıklarından dolayı" Baas Partili yoldaşlara saygılarını sunuyordu.⁵⁸

General mücadele etmeye dair aynı hakiki savaşma niteliklerini cahşta da tespit etmişti, "Milli Savunma Taburlarının savaşçıları, sabotajcılarının konumlandıkları yerlerde yok edilmesi hedefini başarıya ulaştırmak için heyecan ve şevkle savaşımıştır." "Özellikle dağa tırmanmada fiziksel açıdan zinde olmaları ve bölgeyi iyi tanımalarından ötürü birliklerin önünden yürümüşlerdir. Onlar...köylerin yok edilmesinde ve yağmalanan malların toplanmasında aktif bir rol oynadılar."⁵⁹ Çok titiz bir şekilde hazırlanmış bir 'yağma' listesi vardı: sığırlar ve keçiler; kilimler, döşekler ve battaniyeler; saatler, nakit para ve altınlar; fotoğraf albümleri, yemek takımları, süt tozu paketleri, diş macunları...⁶⁰

General, kuvvetlerinin "neredeyse hiç bir direnişle" karşılaşmadığını raporunda belirtiyordu ve bu durum, ordunun zayıf rakamlarına da yansımıştı. Son Enfal'da sadece otuz bir kişi öldü ve bunlardan on sekizi ordu ve Baas Partisi tarafından kendilerine verilen yem olarak öne sürülme rolünü görev duygusuyla yerine getiren cahştı. Behdînan harekâtı sırasında ordunun nezarete aldığı "sabotajcılar" ise şöyle listelenmişti:

Teslim olan sabotajcılar	803
Ele geçirilen sabotajcılar	771
Erkekler	1.489
Kadınlar	3.368
Çocuklar	6.964
Toplam	13.395

Diğerleri, tabi ki arazide ölmüştü. Fakat bunlar, 29. Tümen ile çarpışmalarda öldürüldüğü rapor edilmiş kırk sekiz pêşmerge dışında listeye dahil edilmemişlerdi.

Bunun yerine, Gen. Zareb kısa ve özlü bir ifadeyle belirtmişti: "Kuvvetlerimiz tarafından temizlenen yerlerin tümünde çok fazla kan lekesi görülmüştür."

DUHOK'TAKİ İSTİHKAM

VE SELAMİYE'DEKİ KADINLAR HAPİSHANESİ

Duhok İstihkâmı, Nizarkê'de yol kenarında, vilayetin başkentinin doğu tarafındaki dış mahallelerinin olduğu yerde bulunmaktadır. Betondan inşa edilmiş çok büyük bir yapıdır, 1970'lerin Sovyet stilinde inşa edilmiştir ve çatısında dört uçak savarla korunmaktadır. Behdînan'da yakalanan 13.395 "sabotajcının" çoğu, yakalandıkları yerlerden ordunun IFA kamyonlarıyla istihkâma getirilmişti. Söylenildiğine göre Behdînan'ın güney kısmından bazı erkek mahkumlar Musul şehrine götürülmüşler fakat anlaşılan ne olduğunu anlatacak tek bir kişi oradan canlı dönmemiştir.

Mahkumların çoğu istihkâmın ikinci katında tutuluyordu ve kalabalık koridorlara taşıyordu. İki ila beş gün kadar Duhok'ta kaldılar, gerçi bazı yaşlı mahkumlar iki haftaya kadar varan bir süre orada tutulmuştu. Bazı kadınlar tüm geceyi istihkâmın avlusunda, onları oraya getiren kamyonların içinde geçirmişti. Topzawa'da olduğu gibi, yeni gelenler gelir gelmez ayrılıyorlardı: askerlik çağındaki erkek ve çocuklar bir tarafa, kadınlar, çocuklar ve yaşlılar diğer tarafa. Askerler erkeklerin kısa ifadelerini almış ve kimliklerine el koymuştu, fakat kimse sorguya çekilmemişti. Belgesel kayıt tutmaya olan geleneksel düşkünlükleriyle, güvenlik görevlileri bu kısa ifade alma seanslarını video kasetlere kaydetmişti.

Yanı başlarında ellerinden bir şey gelmeyen eşleri ve kızları dururken, erkekler ağaç sopalarla ve plastik boru parçalarıyla dövülüyor, tekmeleniyor, yumruklanıyor ve tokatlanıyordu. Muhafızlar, mahkumların sakallarına ve bıyıklarına yaktıkları kibritleri tutarak kendilerini eğlendiriyorlardı. Çocuklar feryat ediyor ve babalarına koşmaya çalışıyordu fakat tekme ve yumruklarla geri kovalanıyorlardı. Gare Dağı'ndaki Gizêli genç bir kadın olan İrem, askerler kaynını öldüresiye döverken seyretmişti. Avludan karşıya geçip kaynının yaralarını yıkamasına izin versinler diye "Allah ve peygamber adına" onlara yalvarmıştı. Askerler izin vermemiş, "senin Allah'ın da peygamberin de yok" diye hakaret etmişlerdi.⁶¹

Kayıt işlemi tamamlandığında, mahkumlar, insan pisliğiyle kaplı toplu hücrelere dağıtıldılar. Yaşlı bir kadın, "bir tuvalette yaşamak gibiydi" diye tiksiniyor anımsıyordu. İstihkâmda binlerce mahkum vardı, erkekler zemin kattaki hücrelere; kadın, çocuk ve yaşlılar bir üst kattaki hücrelere tıkmışlardı. Her gün yüzlerce mahkum daha getiriliyordu. Oradaki herkes Behdînan bölgesinin belli başlı aşiretlerdendi: Doskî, Sîndî, Rêxan, Berwarî, Silêvanî ve diğerleri. Mahkumlardan bir kaç yüzü Yezidi ve Hristiyan Asuri köylerindendi ve bu insanlar Müslüman tutuklulardan duvardan bir bölmeyle ayrılmışlardı.

Bir çok açıdan Nizarkê'deki şartlar Topzawa'dakinden daha sefildi. En kötüsü, tutukluları beslemek için herhangi bir girişimin olmamasıydı. Avluda musluklar olmasına rağmen muhafızlar mahkumların onları kullanmasını yasaklamıştı. Avludaki varillerde bulunan, güneşte ısınmış sağlıksız su az miktarlarda içilebiliyordu, fakat bunu düzenli bir şekilde dağıtmak için herhangi bir çaba mevcut değildi. Ekmek bile yoktu. Bir çok mahkumun muhafızlardan duyduğu söz aynıydı "siz Kürtler buraya ölmek için getirildiniz."

Kasaba halkından gelen küçük jestler kıtlığı savuşturmaya yardım etmişti. Bu tür yardımlar Enfal sırasında Kürtlerin tutuklu olduğu başka merkezlerde de bir çok kez yaşanmıştır. Bir keresinde, bir Kürt muhafız avluya iki çuval ekmek atmıştı ve çocuklardan daha iyi durumda olanları bunları kapışmıştı. Fakat diğer çocuklar ve yaşça daha büyük olan yetişkinler açlığa ve hastalıklara yenik düşmüşlerdi. Bir

ifadeye göre, Eylül ayı başlarındaki iki günlük bir zaman diliminde yirmi kadar tutuklu ölmüştü.⁶² Zaman içinde, uzun süre kalan yaşlı tutuklular muhafızlardan yiyecek satın alabilmişlerdi, tıpkı Nagre Selman'daki Kürt soydaşları gibi. Sadece yaşlılar kaldığında, güvenlik daha gevşemiş ve hatta bazı akrabalar istihkâma girip kısa ziyaretlerde bulunmayı başarabilmişti. Geceleri mahkumlar çevreyi kuşatan dikenli telleri geçip, Duhok halkının oraya bıraktığı büyük plastik torbalardaki yiyecekleri alıyorlardı.⁶³

Daha genç tutuklular için ise muhafızların insanlık dışı davranışları artık günlük bir rutindi. Yeni gelenler zemindeki ve duvarlardaki yeni kan lekelerini görürlerdi. İstihkâmın alt katındaki kocasını ziyarete gitme girişiminde bulunan kadınlar dönüştü dövüldü. Erkeklerse Kürtlerin tarlalarında kullandığı türden dehrelerle vahşice dövüldü. Aşırı kilolu genç bir adam bayılıncaya kadar dövülmüş, sonra bir Volkswagen Passat'ın bagajına atılıp istihkâmdan götürülmüştü. Bir daha o adamı gören olmadı. Diğerleri ise bazen avludaki direklerle bağlanır ve bedenlerinin üst kısmına ve başlarına beton bloklarıyla vurulurdu. Amediye bölgesinden yaşlı bir adam, "görevlilerin genç bir adamı böyle bir beton bloğuyla öldürdüğünü ben kendi gözlerimle gördüm" diyor. "Ağladım ve Allah'a bizi koruması için dua ettim."⁶⁴ Başka bir olayda, bir mahkum, askerlerin ve İstihbarat subaylarının pêşmerge kıyafetleri içindeki on iki genç adamdan oluşan bir grubu sırayla dövdüğünü görmüş. Askerler onlara, "sabotajcı olmaktan utanmıyor musunuz, eşekler, itoğlu itler!" diye bağırıyor ve lanetler yağıdırıyordu. Daha sonra, tanık on iki genç adamın kanla kaplı bedenlerini askerlerin sürüklediğini görmüştü. Bir muhafız ona, bu insanların Mattin Dağında helikopterle yakalanmış ya da teslim olmuş pêşmergeler olduğunu söylemişti.⁶⁵

Duhok'ta marangoz olan başka bir genç adam, bir arkadaşının babasının istihkâmdaki tutukluların arasında olduğunu öğrenmiş ve elinde ekmek ve üzüm torbalarıyla hemen oraya koşmuştu. İstihkâmın kapısında bir Emn ajanından giriş için izin istedi. "İçeri nasıl girebilirsin? Orada dövülürsün. İçerdeki bazı insanlara ne yapıldığını sana göstereyim." diye yanıtlamıştı görevli. Emn mensubu, marangozu istihkâmın dışında zeminin aşağısındaki bir yere götürmüş, bir çok kan lekesini ve ayrıca insan beyninden geriye kalmış gibi görünen parçaları göstermişti. Muhafız, bunların Gare Dağı'nın eteklerindeki Spindar ve Swarê köylerinden insanlara ait olduğunu açıklamıştı. Onlardan on sekizi burada infaz edilerek öldürülmüştü.⁶⁶

Bu cehennem ortamında geçirilen bir kaç günden sonra, kadın ve çocuklardan oluşan ilk grublara büyük merkez avluda toplanmaları söylendi, burada kendilerini yeni bir hedefe taşıyacak olan araçlar beklemekteydi. Bu araçların bazıları arkasında iki küçük penceresi olan kapıları sıkı sıkıya kapatılmış otobüsler, bazılarıysa minibüsler ya da kosterler, bazıları da sıradan ordu IFA'larıydı. Emn ve İstihbarat'tan oldukları bildirilen silahlı muhafızlar konvoylara eşlik etmek için bekliyordu. Kadınların ayrılırken Nizarkê'de gördükleri son görüntüler erkeklerin devam etmekte olan çileleriydi. Bir grup ayrılmayı beklerken, hakaretler yağıdırıran askerlerin avluda beton blokları ve sopalarla bir çok erkeği dövüşünü izlemişti. Erkeklerin gözleri ve elleri bağlanmıştı. Otobüsler uzaklaşırken, bir kadın "babaları öldüğüne göre bırakın bari çocuklarımız da ölsün" diye bağırıyordu.⁶⁷ Ve bunu izleyen günlerde, Duhok İstihkâmındaki yaşlı tutuklular gençleri götüren birçok otobüsün daha geldiğini gördüler, otobüslerin bazıları haki renkte, bazılarıysa maviydi.⁶⁸ Tek bir istisna bile olmaksızın götürülenlerden hiçbiri bir daha görülmedi.

Kadın ve çocukları taşıyan araçlar Bağdat yoluna sapmadan, güneye Musul'a doğru yol aldılar. Kamyonlardan birinde, Amediye bölgesinden hamile bir kadının doğum

sancıları başlamıştı. Başka bir kadın, sürücüye durması için seslenmiş, fakat adam reddetmişti ve saldırgan bir asker hamile kadına tekme atmıştı. Kalabalık kamyon otoyolda sarsa sarsa gitmeye devam etmiş ve kadın bebeğini doğuruvermişti. Çocuk hayatta kalmayı başardı, adını Hawar, "çığlık" koydular.

Konvoylar, Duhok'tan ayrıldıktan yaklaşık beş saat sonra Musul'un iki üç kilometre güneyinde Dicle'nin doğu kıyısında bulunan küçük Selamiye kasabasındaki bir hapishane ya da bir askeri üsde durdu. Geldiklerinde kısa bir kayıt işleminden geçirildiler ve kadınlar ve çocuklar, Duhok istihkâmını denetlemiş olan İstihbarat tarafından yeni muhafızlara teslim edildiler, muhafızlar tanıkların teşhis ettiğine göre Irak polisinden ve Halk Ordusu'ndandı. Mahkumlar kendilerini devasa büyüklükte tek katlı bir binanın içinde buldular, bina her biri yirmi beş metre uzunluğunda iki düzine kadar büyük ve fazlasıyla kalabalık salonlara bölünmüştü. Farklı bölgelerden insanlar farklı salonlarda tutuluyordu ama tutukluların tümü Behdînan'dandı; Sorani tek bir kelime duyulmuyordu. Kadınlar burada, on gün ile iki hafta arasında değişen sürelerde kalacaktı.

Selamiye'deki hapishane koşulları, Nizarkê istihkâmından çok daha iyiydi ve kadınlardan hiçbiri, özel olarak taciz ya da kötü muameleyle uğradığını bildirmedi. Selamiye'ye dair anlatılan anılar hapishane koşulları hakkında farklılıklar arz etmektedir. Belki anılar zamanın ve yaşanan travmanın sonucunda bulanıklaşmıştır; hapishane koşulları da zamanla değişmiş olabilir. Bazı kadınlar sadece "sert, tatsız ekmekten" ve avludaki tanklardan alınan sudan ibaret bir diyet olduğunu hatırlarken; başkaları ekmek, pirinç pilavı, çorba ve reçeli içeren günde üç öğün yemek verildiğini, suyu da musluklardan aldıklarını söylüyorlardı. Hatta yaz sıcaklarına karşı buz blokları bile vardı ve temel ihtiyaç maddelerini satan küçük bir hapishane dükkanı da vardı. Her ne kadar sabun olmasa da, kadınlar her gün avluda çamaşırlarını yıkayabiliyordu.

Böyle olmasına rağmen Selamiye'de şartlar acımasızdı. Tutuklular buraya hiç bir hukuki sürece tabi tutulmaksızın getirilmişlerdi; haklarında hiç bir suçlama yoktu ve kendilerine hapsedilme nedenleri asla bildirilmemişti. Kadın ve çocuklar beton zeminde battaniyesiz yatıyordu ve pis, taşan tuvaletleri kullanıyorlardı. Farklı salonlardaki tutukluların birbirleriyle iletişim kurmaları yasaktı. Herhangi bir tıbbi bakım yoktu ve Selamiye hapishanesinin işlediği iki hafta boyunca en azından iki ölüm olduğu bildirildi. Ölenlerden biri Gizê köyünden bir çocuğu, bir su tankının altında ezilmişti. Askerler çocuğun bedenini tankın altından çıkartıp götürmüşler ve annesine onu nereye götördüklerini söylemeyi reddetmişlerdi.

Her zaman olduğu gibi kadınlar, erkek kardeşlerine ve kocalarına ne olduğunu bilmeme işkencesini çekiyorlardı. En azından iki tanık Behdînanlı erkeklerden bazılarının, farklı yerlerde tutuluyor olmakla beraber, bir süre için Selamiye'ye getirilmiş olduğunu söyledi. Gulî nahiyesinden bir kadın muhafızlardan kocası ve üç kardeşinin hapishanede hayatta olduğunu öğrenmişti. Sersing bölgesinden tutuklularla Salon No.7'de tutulan bir diğeri, bir gün hücresinin çelik kapısını kitlenmiş bulmuştu. Kapı altı gün boyunca kilitli kalmıştı. Altıncı sabah iki saatliğine açık bırakılmıştı. Kapının yakınındaki elverişli konumundan dolayı kadın dışarıdaki avluyu kısmen görebilmişti. Kadın Middle East Watch'a, "Elleri arkasından bağlı, gözleri bağlanmış erkekler gördüm," diyordu. "Kürt işi kuşak ve puşi (cemedanî) giyiyorlardı."

Selamiye'de erkek mahkumlar olduğunu ilk böyle farketmişti. "Bu erkeklerin, arkasında küçük bir deliği olan kapalı askeri araçlara bindirildiğini gördüm." Araçlar ikişerli halde yüklenir yüklenmez uzaklaşıyordu. Başka iki araç giden iki aracın yerini alıyordu, sonra bir başka iki tanesi ve diğerleri. Kadın, Selamiye'den dışarı bu şekilde çıkarılan çok erkek görmüş. Kadın, Salon No.7'nin kapısının kilitli kaldığı o altı gün

boyunca bunun bu şekilde devam etmiş olduğunu sanıyor: "Bunun bir amacı olmalıydı; yoksa kapılar sürekli açık bırakılırdı."69

Bu gözleri bağlı erkek mahkumların götürülmesinden kısa bir süre sonra, aniden silahlar patladı. Fakat bu, eğlenen muhafızların havaya ateş açmasından daha uğursuz bir şey değildi. Kadınlara, Başkan Saddam Hüseyin'in genel bir af ilan ettiğini söylediler. Artık kocaları güvende olacaktı. Müzik ve büyük bir eğlence oldu. Hatta Kürt kadınlarının kendileriyle dans edeceğini düşündüler.

notlar:

1 Cordesman ve Wagner, 450.000 ile 730.000 arasında İranlının ve 150.000 ile 340.000 arasında Iraklının öldüğünü hesaplamıştır, op.cit, s.3. Bu rakamlar gizliliği olmayan CIA tahminlerine dayanmaktadır.

2 Allah'ın Elçisi Muhammed Savaşı, İranlıları dağlık kuzey cephesinden çıkartmak için Irak'ın 1988 Haziran'ının ortalarında giriştiği bir saldırı hareketidir.

3 Analysis: Operation End of Enfal, s.39.

4 ibid

5 KYB'nin bölgesel komutanlıkları (malbend) varken, KDP'nin hem askeri hem de politik işlerini yürüttüğü dört şubesi ya da lak'ı vardı. Birinci lak Zewa Sixan'da bulunmaktaydı; Smaquî Vadisi'nde üslenmiş olan ikinci lak Erbil vilayetindeki faaliyetleri yürütüyordu; Cafaran'ın Karadağ köyünde bulunan üçüncü lak KDP'nin el-Tamim (Kerkük) vilayetindeki işlerini yürütüyordu; Çwarte bölgesindeki dördüncü lak Süleymaniye'den sorumluydu. Ayrıca KDP'nin Hayat'ta (Mergasur nahiyesi) Barzan Kuvvetleri diye bilinen özel birimleri de vardı. Middle East Watch, Hoşyar Zebarî ile röportaj, Washington D.C., 7 Haziran 1993.

6 Kürt aşiretleri arasında ağalar laik, şeyhler ise dini liderlerdi. Bu konuda Martin Van Bruinessen'in, Agha, Shaikh and State, op. cit. adlı eseri en kapsamlı çalışmadır.

7 Van Bruinessen, "The Kurds Between Iran and Iraq," s.27.

8 Sherzad, "The Kurdish Movement in Iraq, 1975–1988," [Irak'taki Kürt Hareketi, 1975–1988], Kreyenbroek ve Sperl, ed., The Kurds: A Contemporary Overview, s.138.

9 Ordu, yarım düzine yerel komiteye bölünmüş olan Behdînan'daki KDP gücünün 1800 ile 2000 savaşıdan oluştuğunu hesaplamıştı. KDP'nin yanısıra, KYB'nin Zêwa Şêxan vadisinde, Türkiye sınırına yakın olan ve yazın gidilen Amediye'nin kuzeydoğusunda 250–300 kişilik bir KYB pêşmerge birliği; Irak Komünist Partisi'nin 200–220 savaşı; ve KDP'den ayrılmış bir grup olan Sami Abdurrahman'ın Kürdistan Demokratik Halk Partisi'nin yetmiş "sabotajcısı" bulunmaktadır. KDP, ordunun verdiği bu rakamların doğru olmadığını söylemeye devam etmektedir. Üst düzey bir KDP yetkilisine göre, örgütün savaşı gücü Enfal'ın arifesinde 8.000'di ve buna ek olarak 36.000 köylü, sivil "destek gücünün" üyesi olarak resmen kayıtlıydı. Middle East Watch, Hoşyar Zebarî ile röportaj, Washington, D.C., 7 Haziran 1993.

10 "Analysis: Operation End of Enfal," s.2.

11 ibid, s.32.

12 ibid, s.33.

13 Middle East Watch röportajı, Duhok, 10 Haziran 1992.

14 Middle East Watch röportajı, Gundê Kose köyü, 5 Eylül 1992; ayrıca bakınız hükümetin 1987 ekonomik ablukayı artırma tavsiyeleri, s. 126.

15 Middle East Watch röportajı, Kwanê kompleksi, 29 Ağustos 1992.

16 1930'lardan beri, Türkiye ve Irak Kürt muhalefetini bastırmak için sık sık birlikte çalışmıştır. 1982'de iki devlet, Türkiye'nin silahlı kuvvetlerini asi Türkiyeli Kürtlerin peşinden ya da Iraklı Kürt pêşmergelere karşı Irak Ordusu ile ortak harekâtlara

katılmak için Irak'a göndermesine izin veren bir anlaşma imzalamıştır. Bkz. The Economist, 18 Haziran 1983.

17 Bir yerel yardım kuruluşu olan Kurdistan Development and Reconstruction Society (KURDS) [Kürdistan Kalkınma ve Yeniden İnşa Derneği] tarafından yapılan araştırmalara göre.

18 Middle East Watch röportajı, Duhok, 4 Eylül 1992.

19 Middle East Watch röportajı, Zaxo, 1 Eylül 1992.

20 Irak devleti, iç yazışmalarında bile açıkça kimyasal silahlar konusunu en yüksek gizlilik seviyesinde ele alıyordu. Emn Erbil vilayeti direktöründen tüm birimlere gönderilen Sh 5/19299 no'lu 17 Aralık 1988 tarihli "gizli ve kişiye özel" mektupta şöyle yazmaktadır: "Yüce Başkanlık Makamı'ndan gelen 4/4/11/44154 no'lu ve 4 Aralık 1988 tarihli duyuruya uygun olarak, kimyasal silahların üretimine dair bilgi içeren tüm mektuplara (duyurulara) en üst düzey gizlilik verilmesi kararı alınmıştır. Gerekli tüm önlemleri al, bu duyuruyu kendine sakla ve alındı kağıdını imzala."

21 Bir müsteşar, kimyasal topların Warmilê köyüne karşı kullanıldığını ileri sürdü, fakat o köyde kalanlarla yapılan görüşmelerde bu doğrulanamadı. Middle East Watch röportajı, Zaxo, 1 Eylül 1992. Warmilê'deki olaylarla ilgili olarak, bkz. s. 326–327.

22 Pêşmerge kontrolündeki bölgelerle sınırlı olmak üzere, esrarengiz hastalıkların ortaya çıktığı yani biyolojik silahların kullanıldığına dair sürekli söylentiler var. En azından bir belge, Irak Ordusu'nun bu tür silahların stoğuna sahip olduğunu kanıtlamaktadır. H1277 numaralı ve 8 Ağustos 1986 tarihli "son derece gizli ve kişiye özel" bir mektupta, Erbil bölgesi kumandanı Gen. Abdülvahab İzzet, bölgesindeki tüm birimlere yarım yıl yetecek kadar biyolojik ve kimyasal malzemelerin tümünden bulundurmaları talimatını vermektedir.

23 Galbraith ve Van Hollen, op. cit., s.1,42. Listelerinde, başka bir yerden rüzgarla taşınan gazdan etkilenen köyler de kapsanmış görünüyor. Irak'ın kimyasal saldırılarını belgelemede karşılaşılan sürekli bir zorluk da birincil bölgeleri yan etkilerden muzdarip diğer yerlerden ayırmakta yaşanmaktadır ve kitabın 323–327 no'lu sayfalarındaki liste sadece kanıtlanmış birincil hedefleri kapsamaktadır. Bu sadece bir yöntem sorunu değil, aynı zamanda bu silahların ayırım gözetmeyen karakterinin de en canlı göstergisidir.

24 10 Haziran 1992'de, İnsan Hakları İçin Doktorlar (PHR) ve Middle East Watch'tan oluşturulan bir adli tıp ekibi tarafından Bîrjînnî'den alınan toprak örnekleri, Porton Down'daki İngiltere Savunma Bakanlığına bağlı Kimyasal ve Biyolojik Savunma Kurumu'nda analiz edildi. Sarin diye bilinen sinir gazı GB ve de Hardal gazı izleri içerdiği tespit edildi. Bkz. PHR–Human Rights Watch bildirisi, "Scientific First: Soil Samples Taken from Bomb Craters in Northern Iraq Reveal Nerve Gas–Even Four Years Later," 29 Nisan 1993.

25 Bîrjînnî'ye yapılan kimyasal saldırının eksiksiz anlatımı, Middle East Watch/Physicians for Human Rights, The Anfal Campaign in Iraqi Kurdistan: The Destruction of Koreme, s 31–44'de bulunabilir.

26 Middle East Watch röportajı, Girê Gewr Kompleksi, 27 Ağustos 1992.

27 Middle East Watch röportajları, Hizawa kompleksi ve Zaxo, 1 Eylül 1992.

28 Middle East Watch röportajı, Warmilê köyü, 31 Ağustos 1992.

29 Middle East Watch röportajı, Batufa, 9 Nisan 1993.

30 Middle East Watch röportajı, Batufa, 9 Nisan 1993.

31 Çok sayıda Middle East Watch röportajında ortaya çıkan Gare Dağı boyunca kimyasallarla saldırıya uğramış olan köylerin listelerinin benzerliği çarpıcıydı: kuzey tarafında, Dehukê, Bawerkê Kavri, Mergetî, Havintka, Birozana, Drişê, Mijê, Kavna Mijê, Spindar Xalfo and Ceyrgeş; dağın yükseklerinde Garagu, Gorê, Zêwa Şêxan,

- Baluti, Gizê, Zarkê, Razikê, Serkê, Rodinya, Şirana ve Êkmale; güney tarafında ise Spindar, Swarê, Avok ve diğerleri.
- 32 Middle East Watch röportajı, Duhok, 9 Haziran 1992
- 33 Middle East Watch röportajları, Ceznikan kompleksi, 3 Mayıs 1992 ve Sersing, 11 Nisan 1993.
- 34 Middle East Watch röportajı, Duhok, 6 Haziran 1992.
- 35 Middle East Watch röportajı, Duhok, 2 Haziran 1992
- 36 Middle East Watch röportajı, Amediye, 29 Ağustos 1992. Bu savaşçıya göre, helikopter saldırılarında tekrardan kimyasal silahlar kullanılıyordu.
- 37 "Analysis: Operation End of Enfal," s.39.
- 38 Binlerce sivilin, Zaxo-Balûke ana yolunu geçmek için giriştiği bir kaçış sırasında geçtiği Bazê vadisinde ya da bir pêşmerge karargâhının bulunduğu yakınlardaki Bazê köyünde çok ciddi bir olayın meydana geldiği ortadadır. Galbraith ve Van Hollen'in 1988 Eylül ayında Türkiye'deki mültecilerle görüşmeleri sırasında Bazê köyünde, kadın ve çocuklar dahil yaklaşık 1.300 insanı kapsayan bir katliama tanık olduklarını bildiren iki kişiyle konuşmuşlar. Bu ifadelerle göre, kurbanlar makineli tüfeklerle tarandıktan sonra buldozerlerle açılmış olan toplu mezarlara gömülmüşlerdi. İngiliz film yapımcısı Gwynne Roberts, Bazê vadisinde "3.000'den fazla" insanın öldüğü bir kimyasal saldırıya tanık olduklarını söyleyen iki erişkin mülteciyle Türkiye'de görüşmüş. Bu tanıklardan birisine göre, "gaz maskeli ve eldivenli binlerce asker" ertesi gün vadiye girmiş, bedenleri üst üste yığıp ateşe vermişti. Fakat Middle East Watch'un dört yıl sonra Bazê ve çevresindeki köylerde yaptığı görüşmelerde böyle bir olayı hatırlayan birisi çıkmamıştır. Ne de yukarıda tarif edilenler gibi bir saldırı sırasında olmuş olabilecek önemli sayıda kadın ve çocuğun kaybolmasına dair bir ifade vardı. Bazê'de tam olarak ne olduğu hâlâ bir sırdır.
- 39 Middle East Watch röportajı, Duhok, 7 Eylül 1992
- 40 Middle East Watch röportajları, Ceznikan kompleksi, 3 Mayıs 1992 ve 13 Temmuz 1992.
- 41 Middle East Watch röportajı, Amediye, 29 Ağustos 1992. Gen. Zareb, "Analysis: Operation End of Enfal"da araçların sıklıkla bozulması sorununu doğrulamaktadır.
- 42 The Destruction of Koreme, s.58'de, Mengeş'teki istihkâmdaki şartları anlatan kısa bir anlatım bulunmaktadır
- 43 Kurdistan Reconstruction and Development Society tarafından derlenen bir dosyaya göre, Son Enfal sırasında Duhok vilayetinde yaklaşık 310 köy yok edildi. Irak Ordusu'nun dahili rakamlarında, Son Enfal sırasında ele geçirilmiş ya da teslim olmuş "sabotajcılar" dahil gözaltına alınan erkeklerin toplam sayısı 3.063'dür. Bkz. s. 342. Middle East Watch'un erkeklerin köylerden kaybolmasının nasıl geliştiği hakkında yaptığı araştırma, toplam sayının oldukça yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.
- 44 Şunu da söylemek gerekir ki, akabinde en azından bazı Duhok mahkumları, Enfal harekâtının sonuna kadar faal kalan Topzawa'ya transfer edilmiştir.
- 45 Middle East Watch röportajı, Zaxo, 24 Haziran 1992.
- 46 Bizzat kumandanın, yaş veya cinsiyete bakmaksızın, tutukladığı herkesi öldürme emri almış olması pek olası görünmemektedir, çünkü böyle bir olguya dair belgelenmiş bir örnek mevcut değildir. Eğer onun yorumlarına dayanan bu ifade doğruysa, adamın kafasında belki de Emn ve İstihbarat'ın nezaretine teslim ettiği bu insanların daha sonra başlarına gelecekler vardı. Middle East Watch röportajı, Xaneq kompleksi, 27 Ağustos 1992.
- 47 Bu hikayeye garip bir dipnot: aileler 6 Eylül genel affından sonra, onları Duhok istihkâmı üzerinden Biharke kompleksine yollayacak olan Emn tarafından

tutuklandı— bu, Enfal'ın bürokratik mantığına tamamen uygundur. Middle East Watch röportajı, Hizawa kompleksi, 1 Eylül, 1992.

48 Bu köyün hikâyesi oldukça detaylı bir şekilde The Destruction of Koreme adlı eserde, özellikle de s.12–29, 45–52'de ele alınmaktadır.

49 Bu grubun tüm üyelerinin teslim olduğunda üzerlerinde silah olup olmadığına dair köylüler arasında anlaşmazlık vardı. Bkz. The Destruction of Koreme, s.45–47.

50 Koreme infazlarındaki dikkatsizliğin kendisi zaten oldukça dikkat çekicidir. Daha şaşırtıcı olansa hayatta kalan altı kişiden birisi olan ve açılan ateşle yaralanmış olan 34 yaşındaki adamın bir cahş birimi tarafından ertesi gün Mengeş'teki hastaneye götürülmesiydi. Orada tedavisi yapılmış ve oradan da yine açıklanamaz biçimde canlı çıkabildiği Duhok istihkâmına nakledilmişti. Bkz. The Destruction of Koreme, s.51–52.

51 Irak hükümetinin arşivlerinde bulunan Baas Partisi üyelik formlarına göre önceden başka bir politik partiye üyeliği gizlemek ölüm cezası için yeterli bir neden oluşturmaktadır.

52 Bir Middle East Watch röportajına göre bu dört kişi daha sonra Duhok istihkâmında kaybedilmiştir. Middle East Watch röportajı, Duhok, 9 Haziran 1992.

53 Bu ifade sekiz erkekten birisinin akrabalarının tanıklığına dayanmaktadır. Bu kişi, açılan ateş sonucunda yaralanmış, oradan geçici olarak Qadiş kompleksindeki bir cahş karakoluna kaçmış fakat sonrasında korkan ailesi tarafından Sersing'teki Emn'e teslim edilmişti. Burada ise kaybolmuştur. Ölen yedi kişi şunlardı: Muhammed Salih Abdülkadir (d.1938), Serdar Said Muhammed (d.1957), Mustafa Abdülkadir Mustafa (d.1926 ya da 1928), Süleyman Şaban Çeko (d.1956), Adil Muhammed Halid (d.1961), Ramazan Ahmed Hemo (d.1968) ve Hamid Ahmed Hemo (doğum tarihi bilinmiyor). Geçici olarak hayatta kalmış olanın ismi ise Banjin Mustafa Abdülkadir (d.1966) idi. Koreme'de infaz edilmiş olan yirmi yedi kişinin tam isimleri The Destruction of Koreme, s.50'de verilmiştir.

54 "Analysis: Operation End of Enfal," s.17–19.

55 ibid, s.16.

56 ibid, s.16.

57 ibid, s.27.

58 ibid, s.38–39

59 ibid, s.39.

60 ibid, s.57–60.

61 Middle East Watch, Ceznikan kompleksi, 3 Mayıs 1992.

62 Middle East Watch röportajı, Telkabber kompleksi, 28 Ağustos 1992.

63 Açlıktan ve hastalıktan öldüğü söylenen az sayıdaki insan bir tarafa yaşlı mahkumlar genelde Nizarkê'den canlı çıkabilmişti. Yine dikkat çekici bir gariplik, yaralarından dolayı yaşlılarla beraber en az iki genç mahkum hapsedilmişti. Bir tanesi Koreme'deki infaz mangasından yaralı olarak kurtulmuştu; diğeri Warmilê'e düzenlenen zehirli gaz saldırısının etkilerinden muzdaripti ve bu köyden sağ kalan tek yetişkin erkekti. Middle East Watch röportajları, Koreme ve Warmilê köyleri, 30 Mayıs ve 31 Ağustos, 1988.

64 Middle East Watch röportajı, Ceznikan kompleksi, 3 Mayıs 1992.

65 Tanık pêşmergelerden ikisini teşhis etmişti: Zêwa Şêxan köyünden (Sersing) yirmi beş yaşındaki Muhammed Tahir Musa ve Êkmaile köyünden (Mengeş) yirmi iki yaşındaki Lezgin Ömer. Middle East Watch röportajı, Bateli, Duhok, 12 Haziran 1992.

66 Middle East Watch röportajı, Duhok, 4 Eylül 1992.

67 Middle East Watch röportajı, Kwanê kompleksi, 29 Ağustos 1992.

68 Bir tanık mavi araçları "otobüs kadar uzun, fakat otobüse benzemeyen," sürücü bölümüne yakın tepe kısmında küçük bir penceresi olan bir araç biçiminde tarif etti. Bu tanık bir kaç gün boyunca her gün bu otobüslerden yedi ile on tanesinin istihkâmdan ayrıldığını görmüş. Middle East Watch röportajı, Duhok, 4 Eylül 1992.
69 Middle East Watch röportajı, Bateli, Duhok, 12 Haziran 1992

11

AF VE AF DIŞINDA TUTULANLAR

"Bir işlerine yaramıyorduk. Bizim için ekmek harcamanın haksızlık olduğunu söylediler."

– Taqtaq'ın Derberû köyünden Rahman Hamid Nadir,
Nagre Selman hapishanesinden serbest bırakılışı üzerine.

6 Eylül'de, öğle ezanından hemen sonra radyoda Devrim Komuta Konseyi'nin 736 numaralı kararnamesi okundu. "Irak'ın içindeki ve dışındaki tüm Irak Kürtleri için ... genel ve kapsamlı bir af" ilan ediliyordu. Bunun tek istisnası "alışkanlıklarından vazgeçmesi için fırsatlar tanınmış olmasına rağmen, bilerek defalarca kanunlara ve düzene karşı gelmiş olan hain El-Talabani" idi. Sonradan yardımcılarına söylediği gibi Ali Hasan el-Mecid genel afdan hiç hoşlanmamıştı fakat sadık bir parti adamı olarak affı desteklemişti.¹

Pêşmerge arasındaki iyimserler affın dış baskı sonucunda ilan edildiğine inanıyordu. Onlara göre, Son Enfal sırasında kimyasal silahların kullanıldığının ortaya çıkmasıyla oluşan uluslararası tepki nedeniyle Saddam Hüseyin rejimi geri adım zorunda kalmıştı. Fakat Behdînan saldırılarının uyandırdığı öfke af kararının alınmasında önemli bir etken değildi. En sert ve muhtemelen Irak üzerinde en etkili olan yorumlar, Birleşik Devletler Dış İşleri Bakanı George Shultz'dan gelmişti. Fakat bu yorumlar 8 Eylül'e kadar dile getirilmemiş, af ilan edildikten tam iki gün sonra açıklanmıştı.² Beşinci Kolordu'nun Son Enfal raporundan da anlaşılacağı üzere bir genel af ilan edilmesi kararı, pêşmerge güçlerinin ezildiğine Bağdat'ın ikna olması sonucunda 6 Eylül'de alınmıştı. Af ile ilgili basın açıklamasında kullanılan kelimelerle, "bu [hain] Kürtler kendi şehirlerinin ve köylerinin kontrolünü Humeyni'nin askerlerine bırakmıştı, fakat Allah onların şeytani planlarını bozdu."³

Sonraki gün, 7 Eylül'de Başkanlık Kabinesi, Türkiye'deki mültecilerin dönüşlerini hızlandırmak için Ali Hasan el-Mecid ve Baas Partisi Kuzey Bürosuna özel yetkiler tanıyan ek bir emir yayınladı. Türkiye'deki mülteciler, Türkiye hükümetinin yaşanan trajediyi önemsiz göstermek için elinden geleni yapmasına rağmen, hikayeleriyle Irak'ın başını ağrıtıyordu.⁴

Mülteciler sadece bu iş için onay verilen iki giriş noktasından dönüş yapabilecekti ve bu noktalarda özel kabul kampları kurulacaktı. Bunlardan biri, Zaxo'nun dışında uluslararası bir köprü olan İbrahim Halil'di. Diğer yer ise "Birinci Kolordu tarafından en kısa sürede belirlenecekti." Baas Partisi kontrolünde çalışacak olan Geri Dönenleri Kabul Komitesi (Lajnet Istiqbal al-'A'idin) tarafından gerekli işlemler yapıldıktan sonra mülteciler komplekslere gönderilecekti. Gönderildikleri yerlerde kendi evlerini kurmaktan sorumlu olacaklardı; onlara ayrılan arsa, "ailenin tavırlarının sadakat açısından Parti ve Güvenlik otoritelerinden lehte bir değerlendirme alması şartıyla" beş yıl sonra parasız kendilerinin olacaktı.⁵

Afla dönen Kürtlerin bir kez mücemmaya gönderildikten sonra yer değiştirmesi yasaktı. Aslında yeminli bir ifade imzalamak ya da parmak basmak zorundaydılar: "Altında imzası bulunan ben (...), (...) vilayetinin (...) bölümünde, (...) nolu konutta yaşadığımı beyan ediyorum ve verdiğim bilgilerin yanlış çıkması ya da bağlı

bulduğum yönetim ve yetkilileri haberdar etmeksizin yerimi değiştirmem durumunda ölüm cezasına çarptırılmayı kabul ediyorum. Bu konuda elimden gelen herşeyi yapacağıma söz veririm."6

Mültecilere "ulusal saflara dönmeleri" için sadece bir ay, 9 Ekim öğleden sonra saat 6:00'ya kadar zaman tanınmıştı. Bu süre bittikten sonra hükümete teslim olanlar askeri hapishanelere konulacak ve Baas Partisi'nin Kuzey Bürosu Komutanlığına, ne amaçla olduğu ifade edilmemiş, teslim edilecekti.7

Başka bir emir bombardımanı bunu takip etti, çünkü her ne kadar rejim "genel" bir aftan söz etse de, af hiç bir şekilde tüm Kürtlerin daha fazla cezalandırılmaktan kurtulmasını amaçlamıyordu. İlkın, 8 Eylül'de, Devrim Komuta Konseyi, aftan yararlanmış Iraklı Kürtlerden silahlı kuvvetlere, iç güvenlik servislerine ya da cahşa katılmış olan herkesin bundan böyle terhis edilmesini ve gönüllü olarak tekrar baş vurmalarının yasaklanmasını emretti.8 Otoriteler ayrıca, "ulusal saflara dönenlerin," "sabotajcılar" şu an bir tehdit teşkil etmiyor görünüyorsa da pêşmergenin herhangi bir yeniden örgütlenme girişimine müsait bir zemin oluşturabileceği konusunda endişeliydiler. Bu nedenle, Ali Hasan el-Mecid aftan yararlananların vatandaşlık haklarının ciddi bir biçimde kısıtlanmasının ve hareketlerinin sıkı şekilde izlenmesinin gerekli olduğuna karar verdi. Kuzey Bürosunun emri şöyleydi: "8 Eylül 1988 tarihli 736 numaralı af kararnamesinden yararlanan Kürtler haricindeki Kürt yurttaşlara haklar ve ödevler bakımından diğer Irak vatandaşlarıyla aynı muamele gösterilecektir."

Eğer bu insanlar iyi niyetlerini iyi davranışlarla birleştirirlerse ve sabotajcılarla olan tüm işbirliklerini sonlandırdıklarını ve kendileri gibi yukarıda bahsi geçen af kararından yararlanan diğerlerinden daha fazla Irak'a bağlı olduklarını gösteremezlerse haklar ve ödevler bakımından diğer Irak vatandaşlarıyla aynı muameleyi görmeyeceklerdir.

Bu gibi durumlar ele alınırken aşağıdaki parametreler uygulanacaktır:

- 1: Bu Kürtler, Ulusal Meclis (Al-Majlis al-Watani), Yasama Meclisi (Al-Majlis al-Tashri'i), Halk Meclisi (Majlis al-Sha'ab), Belediye Meclisi (Majlis al-Baladiya) ya da kitle örgütlerine üyeliğe aday gösterilemezler.
- 2: Af Kararnamesinden yararlanan bu Kürtlere, devlet arazilerini ya da devletin sahibi olduğu şeyleri satma, satın alma ya da kiralama hakkı verilemez. Ulusal saflara dönüşlerinin üzerinden iki sene geçene kadar, herhangi bir devlet organıyla herhangi bir sözleşme yapamazlar, profesyonel veya işçi olarak özel bir işte çalışamazlar.
- 3: Yetkili otoriteler af kararnamesinden yararlananların hareketlerini izleyecek ve aralarına yerleştirdiği çalışkan ve titiz muhbirler aracılığıyla eğilimlerini saptayacaklardır.9

Emn, sağ kalmış bir kaç "sabotajcının" aklından geçenleri anlamak amacıyla, sürgündeki Kürt muhalefetinin genel af kararnamesine karşı yayınladığı bildiriye incelemişti.10 Emn, Kürt propogandacıların kararı bir zafer olarak sunduğunu rapor etmiş; karar, "ülke içindeki hoşnutsuzluğu soğurmaya çalışmak ve dünya çapında yürütülen protesto kampanyasını yatıştırmak" için yayınlanmıştı. Rejim, Kürtleri ezmesinin hemen sonrasındaki bu bravo alkışlarını hiç şüphesiz eğlendirici bulmuştur. Emn raporu şöyle bitmektedir: "Konu Kuzey Bürosu Genel Sekreteri, Savaşçı Yoldaş Ali Hasan el-Mecid'in dikkatine sunuldu ve ekselanslarının konu hakkındaki görüşü şu oldu: Bundan sonra Irak'a ihanet eden ya da ülke dışında kalanlar vatandaşlıktan men edileceklerdir."11

Muhafızlar af haberini Dibs ordu üssündeki ve Selamiye hapishanesindeki kadın ve çocuklara, Nagre Selman'da geçirdikleri yazdan sağ çıkabilmiş yaşlı insanlara ve

Topzawa'daki halk ordusu kampında kalan son mahkum gruplarına verdiler. İran ve Türkiye'deki mülteciler, affı Bağdat radyosundan ve sınır karakollarından öğrenmişlerdi. Behdınan'da görev yapan eski subayların belirttiğine göre, yukarıdan aşağı iletilen emirle bundan böyle mahkumları öldürmemeleri isteniyordu.¹² İran'dan dönen savaşçılara bile sınırda kötü muamele edilmemişti. Sergeli'deki yok edilen KYB karargâhının yakınındaki Pîremegrom'da bulunan askeri üsse teslim olan bir grup eski pêşmerge, serbest bırakılmadan önce kısaca sorgulanmıştı. "Bize kuvvetlerimizin büyüklüğü, kullandığımız silah çeşitleri ve İran'a kaçış nedenlerimiz konusunda sorular soruldu. Ne istediğimizi sordular. Ben, bizim Kürt olduğumuzu ve haklarımızı istediğimizi söyledim. Hükümet bize kontrol noktalarından geçmemizi sağlayacak bir belge ve yaşamamız için belirlenen yeni mücemmada ikamet etmeye müsaade eden başka bir belge verdi."¹³

Bununla beraber, daha sert bir karşılaşmanın bir örneği de bulunmaktadır. Bunlar dağlarda yakalanmaktan kurtulmuş yoklama kaçakları ve askerden kaçanlardı. Bu insanlar yaban otlarını yiyerek ve terkedilmiş ve buldozerlerce yıkılmış köylerin tarlalarında buldukları ekinleri yiyerek sağ kalabilmişlerdi. Bu Kürtlerden bazıları eski birliklerine gönderilmiş, ironik bir biçimde, beş ay kadar ailelerini "Enfalize" etmiş ve evlerini yıkmış olan aynı ordunun nezaretinde tutuklu kalmışlardı. Şiwan bölgesinden asker kaçağı altmış kişilik bir grup, dört ay kaçtıktan sonra Kerkük'te orduya teslim olmuştu. Her adama eski askeri birimine iletmek üzere bir mektup verilmiş ve o birimlerin üssünde tutuklu kalmışlardı. "Uyumak için yer bulunmayan küçük, aşırı kalabalık odalara konulduk ve yiyecek çok azdı. Askerler ve subaylar beni kablolarla dövmüşlerdi" diye anlatıyor Erbil'in dışındaki Halid ordu kampında tutuklu kalmış olan Rizgar adlı genç bir adam. Buradan, haftalarını bir Kürt subaydan Baas Partisi'nin faziletleri üzerine dersler dinleyerek ve talim yaparak geçirdiği Erbil şehrindeki bir eğitim kampına nakledilmişti. " 'Baas Partisi'nin iyi tarafı ne?' diye sorduk. 'Madem Baas Partisi bu kadar iyiydi, o zaman ailelerimiz ve köylerimiz nerede?' buna yanıt vermemişlerdi." İki ay sonra adamlar serbest bırakılmışlardı, fakat maliyeti en yüksek İran–Irak muharebesinin yaşandığı yer olan "Fao'nun yeniden inşası için" her birinden on dinar (o zamanlar 30 ABD doları) almışlardı.¹⁴

KAMPLARDA SAĞ KALANLARIN GÖNDERİLMESİ

Topzawa, Dibs ve Nagre Selman tutukluları için rejim, iki ana dağıtım noktası ve bir kaç tane de tali dağıtım noktası kullanmıştı. Tutukluların çoğu ya Süleymaniye şehrinde ya da yakınındaki Erbet'te salıverilmişlerdi. Fakat bir kaç uzağa Çemçemal'e, oradan da yeni Şoreş kompleksine yerleştirilmişlerdi ya da sonrasında Sumoud kompleksine yerleştirildikleri Keler'e götürülmüştü. Taqtaq bölgesinden yaşlı bir kadın Dokan'da eski evinin çok yakınındaki bir hükümet binasına bırakıldığını bildirdi. Görevliler orada ona sadece birkaç soru sormuştu. Oğulları pêşmerge miydi?, bilmek istiyorlardı:

"Hayır," diye yanıtlamıştı kadın, "onlar hükümetle beraber."

"Elhamdülillah," diye yanıtlamıştı adam. Allaha şükürler olsun.

Bir muhafız "sıraya girin, sizi gidi suçlular sizi," diye Nagre Selman insafsızlığından sağ çıkabilmiş bir kaç bin yaşlı tutukluyu terslemişti. "Bunu hayatınızın sonuna kadar hatırlamalısınız ve liderimiz Saddam Hüseyin'e karşı herhangi birşey yapmayı bir daha asla düşünmemelisiniz. Size af lütfedildi." Emn muhafızları bir kez daha isimlerini kaydederek herkesi ayrı gruplara dağıttılar. Aşağılık teğmen Haccac'ın şöyle söylediği duyulmuş: Şehirlerde defederek bu işe yaramaz insanlardan kurtulmanın zamanı geldi.¹⁵

Nagre Selman’da mahkumlar birer hafta arayla serbest bırakıldılar. Her Cumartesi araç konvoyları gelir ve korku dolu ve ağlayan yaklaşık beş yüz kişilik grubu tek bir seferde götürürdü. Bazen ordu IFA’ları kullanılıyor, bazen de topluca katledilmeye götürülen kurbanları taşımakta kullanılan türden camsız askeri taşıma araçları kullanılıyordu, fakat en çok büyük sivil otobüsler kullanılmıştı—bunlar elli ya da altmış kişi taşıyabilen koltuklu "açık ve güzel" araçlardı. Ayrılmasına izin verilen ilk grup topal, kör ve zayıf olanlardan oluşuyordu. Hasta ya da rahatsız olan birisinin tüm ailesinin beraber Nagre Selman’dan ayrılmasına da izin veriliyordu.

"Selman kuyusundan" salıvermeler Kasım’ın ortalarına kadar tamamlanmamıştı. Oradan Ekim ayının sonunda ayrılan bir kadın sona kalanların çoğunun Karadağ ya da Halepçe bölgelerinden olduğunu belirtti. 16 Fakat buraya Dibs’ten getirilen güney Germiyanlı kadın ve çocuklardan oluşan iki büyük gruba—birincisi yaklaşık altı haftadan sonra ve ikincisi Ağustosta gelmiş— ne olduğu ise bir sırdır. Toplam beş yüz kişiydiler ve Nagre Selman’da diğerlerinden ayrı bölümlerde tutuluyorlardı, yaşlı mahkumlarla ilişki kurmaları da yasaktı. Söylendiğine göre tutuklulukları süresince onlarcası açlıktan ve hastalıklardan ölmüştü.

Kızları da onlarla beraber gelene kadar gitmeyi reddeden Güney Germiyan’ın Kifri bölgesinden üç yaşlı adam istisna olmak üzere Nagre Selman’dan en son salıverilenler bu gruptan sağ kalanlardı. Omerbelli erişkin bir kız, "salıverildiğimde [Kasım ayında] orada hiç kimse kalmamıştı. Biz sonuncularık." diyordu.¹⁷ Ancak gruptan bazılarının, örneğin Beneka köyünden (Tilako nahiyesi) iki yetişkin kadın ve dört çocuğun başına gelenler asla açıklanmadı. Onların kaybolmaları, güney Germiyan’ın bu kısmında Üçüncü Enfal’ın sonucunda yaşanan büyük trajediye ilaveler olmuştur. Nagre Selman’dan serbest bırakıldıktan sonra, ilk durak bazen Topzawa, bazen de Samawa oluyordu. Bazen otobüsler ve onlara eşlik eden Emn muhafızları her iki yere de uğrayarak kuzeye giderdi. Topzawa’dan geçenlerin çoğu, bir kaç ay önce onları uzaklara götüren yolculukta yerleştirildikleri aynı binadan bir kez daha geçmenin—hatta bazı durumlarda aynı hücrede bir gece geçirmenin sinir bozucu tecrübesini yaşadı. Diğerlerinin ise Baas Partisi Kerkük bürosunda isimleri bir kez daha alınmıştı. Sürgünlerden bazılarına "Enfal Operasyonlarından Etkilenmiştir" ibaresinin olduğu yeni kimlik kartları verilmişti.¹⁸

Yeni serbest bırakılan mahkumlar Nagre Selman’a en yakın kasaba olan Samawa’nın çeşitli yerlerinde bir saat ile bir hafta arasında değişen sürelerde kaldılar. En sağlıklı olanları sadece kısa bir süre, isimlerini tekrar kaydettirene kadar beklediler. Hasta olanlar ordu personeli tarafından boş bir okulda ya da eski bir askeri hastanenin odalarında "oldukça kibar bir biçimde tedavi edildiler". Herkes yıkanmıştı; yaşlı adamlar traş olmuşlardı. Akçeler nahiyesinden yaşlı bir adam "canavarlara benziyorduk, insan içine çıkabilecek hale gelmeliydik" diyordu.¹⁹ Nagre Selman’daki yokluktan sonra yemekler çok zengindi. Et, meyva ve pirinç vardı. Karadağ bölgesinden orta yaşlarda bir adam, "hükümetin bize iyi baktığını göstermek istiyorlardı" diye hatırlıyordu. "Bize ilaç, tavuk ve balık gibi güzel yiyecekler veriyorlardı. Muhafızlar bize şarkı söylememiz ve eğlenmemiz gerektiğini söylediler. Hükümet iyidir, diyorlardı; sizi serbest bırakacak."²⁰

Süleymaniye ve Erbet’e geldiklerinde son kez isim kontrolü yapıldı. Parmak izleri alındı, serbest bırakılma belgeleri imzalandı. Bölge başkentinde mahkumlardan bazıları "büyük bir hastaneye benzeyen" bir güvenlik binasına götürüldü, burada kendilerine dostluk gösteren şehir sakinleri yüksek duvarların üzerinden onlara yiyecek attılar. Diğerleri ise Süleymaniye futbol stadyumuna götürüldüler, burada kalabalık doğdukları nahiyele göre gruplara ayrıldı ve evlerinin bulunduğu köyler (ki artık yerinde yeller esiyordu) hariç diledikleri her yere gidebilecekleri söylendi.

Bir grup ise yasak bölgelere giden herkesin "bir helikopterle cennete kadar çıkarılıp oradan yere bırakılacağı, ya da mahkemesiz infaz edileceği" konusunda uyarılmıştı.²¹ Erbet'teki Baas Partisi bürosunda verilen mesaj da aynıydı. Burada, birkaç mahkumun aile üyeleri hakkında form doldurmaları istendi ve yeni belgeler dağıtıldı. Baas Partili bir "yoldaş" Keler bölgesinden bir adama, "neden serbest bırakıldığını biliyor musun?" diye sormuştu. Adam "çünkü beni Allah korudu" diye yanıtlamıştı. Kısa bir sorgulama ritüelinden sonra sürgüne gönderilenlere, iyi bir barınma imkanının sağlanacağı Sumoud ve beyincan gibi "modern köylere"—mücemma'ata—gitmeleri gerektiği söylendi.

Çemçemal'a götürülen bir kaç biraz farklı bir tecrübe yaşadı. Burada, yeni gelenler kaymakam, Çemçemal kazasının sivil lideri tarafından karşılandı. Alışıldık sert uyarılar yapıldı: "köylere gitmememizi söylediler, yasaktı. Asfalt otobandan öteye gidemiyorduk. Eğer orada bulurlarsa cezalandıracaktı."²² Yeni barınma imkanları Şoreş ve Binêslawa gibi yerel komplekslerde sağlanacaktı. Fakat daha önemlisi, mahkumlar yöredeki vatandaşlar kefil olmadıkça ve onları geçici olarak evlerine almayı kabul etmedikçe özgürce istedikleri yere gidemeyeceklerdi. Bazı durumlarda bu garantiler dörtlü mahkum grupları için talep ediliyordu. Kefil sıkıntısı yoktu: Çemçemal sakinleri Kürt soydaşlarına gösterdikleri cömertlikle farklarını tekrar ortaya koymuştu, tıpkı Enfal mahkumlarının serbest bırakılması için yaptıkları Nisan protestosunda olduğu gibi.

MÜCEMMA'ATI BOŞALTMA OPERASYONU

Enfal'dan sağ kalanlar doğum yerlerine göre bir düzineden fazla komplekse yerleştirildi. Germiyan'ın güney kısmından olanlar öncelikli olarak Keler kasabasının dışındaki geniş bir kompleks olan Sumoud'a ("Bağlılık") gönderildiler. Kuzey Germiyanlı çoğu insan kendisini Çemçemal'ın dışındaki Şoreş'te ("Devrim") buldu. Küçük Zap Vadisinden olanlar genelde güney Erbil ovasındaki Binêslawa ve Daratû'da iskan edildiler. Fakat aralarında en zor koşullarla karşılaşacak olanlar Son Enfal'dan sağ kalan Behdînanlılardı, on binlerce Behdînanlı Erbil'in kuzeyindeki kıraç topraklara yollanmıştı.

Sumoud ve Şoreş daha iptidai bir durumda da olsa Enfal'ın bir yıl öncesinden beri vardı. Germiyan ve Erbil ovalarındaki köylerde yürütülen 1987 köyleri temizleme programı çerçevesinde boşaltılan köylerdeki insanların iskanı için kurulmuşlardı. 1988'de Enfal bu bölgeleri süpürdüğünden kaçan bir çok köylü herhangi bir resmi izin olmaksızın bu iki komplekse sığınmıştı. Eylül affından sonra komplekslerin ikisi de sağ kalanların barındırılabilmesi için muazzam ölçülerde genişletildi. Kürt yönetiminin tahminlerine göre, Sumoud nüfusu 1992'de 50.000'e ulaşmıştı, bunun yüzde 85'i Enfalzedeydi. Şoreş daha da büyüktü. Dört coğrafi bölgeye bölünmüş olan Şoreş, 1988 Mayıs ayında buldozerlerle dümdüz edilmiş olan eski bölge merkezi Qadir Kerem'in nüfusunun tamamının içinde bulunduğu 60.000 kişiyi barındırıyordu. Şoreş'e yerleştirilenlerin en az yüzde yetmişi Enfal'da sağ kalanlardan oluşuyordu.²³ "Yerleştirmek" kelimesi yanıltıcı bir izlenim bırakabilir, yeni gelenlerin Baas hükümetinden aldıkları tek şey (iyi davranışa bağlı olarak) küçük bir toprak parçası ve bir kaç olayda da sadece beton bir zemin verildiğine dair önemsiz bir kağıt parçasıydı. Eski bir Nagre Selman tutuklusuna Keler'den serbest bırakılırken "kendi evini kendisinin yapması" söylenmişti. Middle East Watch'a laf olsun diye "fakat nasıl yapacaktım?" diye sordu. "Çocuklarım yok, oğul yok, yiyecek yok, para yok, hasır yok."²⁴ Fakat bu iki sefil yerleşim birimi, sonunda elektrik ve suyun da bağlandığı biriket evleriyle yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştı. Kompleksler polis karakolları

ve ordu üsleriyle kontrol altında tutuluyordu ve resmi izin olmadan hiç kimse komplekslerin sınırının ötesine geçemezdi.

Başka bir yaşam alternatifi yoktu. Köyler ve köylerin arazileri yasaklanmıştı, bu arazilere girmenin cezası ölümdü. Irak hükümet arşivleri Enfal sonrasında "yasaklanmış" bölgelerde yakalandıktan sonra infaz edilmiş kişi ya da gruplara göndermelerde bulunan dosyalarla doludur. Enfal'dan sonra ayakta kalan kasabaların sakinlerine hopörlörlerden Enfalzedeleri barındırmamaları konusunda uyarılar yapılmıştı. Temizlemelerden şehirler de payını almıştı, özellikle de Süleymaniye; komplekslerdeki ailelerin hepsi değilse de çoğu eve ekmek getiren bir erkekten yoksundu, üstelik yok edilen ve yağmalanan hayatları, evleri ve malları için tazminat verilmesi de söz konusu değildi. Ayrıca karnesi olmayana yiyecek verilmiyordu. Bu karneler 1987 sayımı baz alınarak dağıtılıyordu; herkesin karnesinde köyü ve nahiyesi belirtilmiş ve Baas Partisinin mührüyle de mühürlenmişti. Şimdi artık bunlar bir komplekse kayıt yaptırmak suretiyle ya da adet olduğu üzere rüşvet verilerek elde edilebiliyordu. Söylendiğine göre Berhoştir mücemmasında yaşayanlardan bazılarına hükümet Partisine katılmaları karşılığında yiyecek ve başka ayrıcalıklar teklif edilmişti.²⁵ Bu teklifi kabul edenler bunun boş bir söz olduğunu anlayacaktı. Enfalzedelerin yeni kimlik belgeleri almaları imkansızdı, bu belgeler olmaksızın da kamu sektöründe iş bulmak, çocuklar için eğitim, sağlık hizmetlerine veya diğer hükümet hizmetlerine erişim imkanı yoktu. Vaktiyle Şoreş ve Cedide Zap kompleksleri arasında mekik dokumuş olan Enfal dullarından biri şunları anlattı: İş için gittiğimde bana Enfal ailelerinin bir işte çalışmalarının yasak olduğu söylendi. Okulda, Enfal ailelerinin çocuklarını okullara kayıt yaptıramayacakları söylendi. Hastanede de aynı nedenle geri çevrildik. Çocuklarım için kimlik kartı almak istedim, fakat yetkililerin belgeleri hazırlama izini yoktu. Okulda çocuklar için bir vatandaşlık kartına ihtiyacım olduğu söylenmişti. Beni Çemçemal ve Erbil'e yolladılar ve oradan da Bağdat'a, Emn Genel Sekreterine gönderdiler. Sonunda kocamın Enfal sırasında ölmüş olduğuna dair bir mektup aldım, fakat bu bana yardımdan çok engel oldu. Damgalanmış oldum. Cedide Zap kompleksindeki polis karakolunda bu mektubun çok işime yarayacağı söylenmişti, fakat mektubu ne zaman göstersem geri çevrildim.²⁶

Erbil şehrinin kuzey doğusunda, rüzgara karşı hiçbir korunağın olmadığı çıplak fundalık arazi ve bu araziye yayılmış kamp demeye bin şahit isteyen yarım düzine kamp. Kuzey Bürosu'nun 7 Eylül tarihli toplantısında Ali Hasan el-Mecid, Selamiye hapishanesi, Duhok istihkâmı, Etruş ve Aqre'de küçük ordu karakollarındaki ve önceki gün açıklanan af kararıyla Türkiye sınırından gelen Behdînan harekâtı mağdurlarının bu yaban topraklara getirilmesine karar vermişti. Çoğu gecenin karanlığında olmak üzere en büyük grup Bıharke kompleksinin yakınlarındaki çöplüğe kondurulmuştu. Buraya daha önceki bir ordu harekâtının birinde yıkılan bir Kürt köyünün adı olan Ceznikan denecekti. Zamanla, Bıharke-Ceznikan yerleşimlerinde barınan aile sayısı 4.241'i bulmuştu ve bu komşu kompleksler fiilen çok büyük tek bir komplekse dönüşmüştü.²⁷

Toprak, dikenli çalılar ve makineli tüfekli gözetleme kulelerinden başka yeni gelenleri karşılamak için burada hiçbir şey yoktu. Eylül ayıydı ve gündüzleri hâlâ bunaltıcı bir sıcak hüküm sürse de gecenin ürpertici soğuğu yaklaşan kışı haber veriyordu. Hava şartlarına karşı hiç bir koruma yoktu. Bıharke'ye gelen bir adamın anlattığı, "Bize hiç bir şey vermediler, yerde uyumak zorundaydık, açlıktan kırılıyorduk."²⁸ Altyapının, yiyeceğin veya suyun, ev veya barınağın bulunmayışı çok açık şekilde Enfal

plancılarının, sürgün edilen bu insanların ölü ya da diri olmalarını umursamadıklarını ortaya koyuyordu ve kamp muhafızları bunu sık sık dile getirmişlerdi.

Bu insanların çoğu gönüllülerin yaptığı muazzam yardımlarla hayatta kaldılar. Yardım elini ilk uzatanlar Erbil'in Kürt vatandaşlarıydı, genellikle büyük bir kişisel risk alarak Enfalzedelere yiyecek, su, çay, şeker ve battaniye getiriyorlardı. Bir mücemma ya da kasabada oturdukları için Enfal'da sağ kalmış olan tutuklu yakınlarından da zamanla yardım gördüler. İlk gönüllülere Bıharke ve Ceznikan'a yaklaşmaya çalışırken açık arazide ateş açılmıştı, daha sonra askerler tarafından tutuklanmış, sorgulanmış ve dövülmüşlerdi. Belki de kamplardan yayılacak hastalıklardan korktukları için yetkililer sonunda yardım çabalarını görmezden geldiler.²⁹

O yılın sonlarına gelindiğinde hastalıklar salgın halini almıştı. Daha rutin—fakat yine de öldürücü olan—grip ve dizanteri felaketlerinin yanı sıra tifo ve sarılık baş göstermişti. Erbil halkının elinden geleni yapmasına rağmen kamp sakinlerinin çoğu oradaki ilk sonbahar ve kıştan sağ çıkmayı başaramamıştı.³⁰ Ölenlerin büyük çoğunluğunu çocuklar oluşturuyordu ve çocukların çoğu Duhok vilayetindeki köylerde kimyasal silahlara maruz kalmış çocuklardı. Tilakrû, Warmilê ve Werexal köylülerinin hepsi de Bıharke'de birçok bebek gömdüklerini bildirmişti, kendisi de bir zehirli gaz saldırısında yaralanmış olan Gizêli yaşlı bir kadın, Ceznikan'da üç küçük torununu kaybetmişti: Zana Muhammed Şerif (iki yaşında), Nahide (iki yaşında) ve erkek kardeşi Saman Abdurrahman (dört yaşında).³¹

İlk birkaç ay sürgünler, tahta direkler veya sııkların üstüne battaniye veya naylon kapladıkları iğreti "gölgelikler"de yaşadılar. O sırada tek beton yapı gözetleme kuleleri ve Emn ve İstihbarat ofisleriydi. Kamp sakinleri, Enfal mağdurları olduklarından Emlak Bankası'ndan inşaat kredisi alamıyorlardı ama yaklaşık bir yıl kadar sonra ucuza biriktirilen ya da bağış olarak veren bir yerel fabrika sayesinde daha dayanıklı evler yapmaya başlayabilmişlerdi. Tıpkı Irak rejiminin Kürtlerin iskanının ilk dalgalarında inşa ettiği diğer düzinelerce komplekste olduğu gibi zamanla bu kompleksler de yarı kalıcı bir görünüm kazanmaya başlamıştı. Başta kimsenin günde bir saatten uzun bir süre kamplardan ayrılmasına izin verilmiyordu sonra yalnızca izin alabilenler dışarı çıkabili. Fakat yaklaşık üç ay kadar sonra bu kurallar gevşetildi ve Baas Partisi insanların Erbil'e gidip alışveriş yapmaları ve sonrasında da bir işte çalışabilmeleri için çıkış izinleri hazırladı. Bedensel kapasiteleri uygun erişkin erkek çocuklar ve yaşlı adamlar inşaat alanlarında işçi olarak bir iş bulmayı başarmış olsa da çoğu aile ciddi bir gelirden yoksun olarak yaşamlarına devam etmişti.

Artık kamptan çıkmakta özgür olan kadınlar, çoğunlukla kayıp kocalarını ve erkek kardeşlerini sormak için Erbil'e gidiyordu. Fakat vilayetteki polis ve subaylar onları oyalıyordu: "Hiç bir bilgimiz yok...belki iki gün içinde..endişelenmeyin, yoldalar." Daha ısrarcı kadınlara, Duhok veya Musul veya Bağdat'taki yetkililere başvurmaları söyleniyordu. Fakat asla haber alamıyorlardı ve erkeklerinden hiç biri bir daha görülmedi.

1990 yazına gelindiğinde, Irak Kürdistanı'nda hükümet kontrolünün tam olarak tesisıyla birlikte Bıharke–Ceznikan tutuklularına gidip gitmemekte serbest oldukları söylendi. Bir moloz yığınının dönmüş olan eski köylerine dönmeleri konusunda bir sorun yoktu. Fakat bir çoğu, Duhok vilayetinde Kurmanci konuşulan bölgedeki eski evlerinin yakınındaki küçük komplekslere—Hizawa, Girê Gewr, Telkabber ve diğerleri—yerleşmeyi seçti. Diğerleri bulundukları yerde kalmaya devam etti ve gelişlerinden iki yıl sonra hükümet, sonunda, komplekse su ve elektrik verdi, ilk ve ortaokullar açtı. Ve Behdînan sürgünlerinden yaklaşık 15.000'i 1991 ilkbaharına,

Körfez Savaşı ve bunu takip eden başarısız Kürt ayaklanmasına (raparin) kadar orada kaldı. Ayaklanma Erbil ovasındaki kamplara sığırdığında, orada kalanlar Emn üssünü ve polis karakolunu yıktılar ve birkaç günlüğüne kontrolü ele geçirdiler. Fakat sonrasında Cumhuriyet Muhafızları kompleksleri tekrar ele geçirdi ve Bihârke—Ceznikan Enfalzedelerini bir kez daha evsiz ve yoksul bırakarak İran’a sürgün etti.

HIRİSTİYAN VE YEZİDİLERİN KADERİ

İlk sürgünlerin Bihârke’ye varışından yaklaşık iki hafta sonra—birçok ifade de kesin tarih olarak 23 veya 24 Eylül 1988 verilmektedir—hopörlörlerden kamptaki tutuklulardan bazılarının polis karakollarına vakit geçirmeksizin gelmesi gerektiği duyurusu yapılmıştı. Bu şekilde çağırılanların çoğu ya Asuri ve Keldani Hıristiyanlar ya da etnik olarak Kürt olan Yezidi inancına mensup kişilerdi. Bu iki gruba ne olduğu Enfal’ın açıklanmamış en büyük sırlarından biridir: Kürt soykırımının zalimane bir önhazırlığı gibidir.

Kürtlerin özerklik taleplerine rağmen Irak Kürdistanı etnik olarak homojen olmaktan uzaktır. Her ne kadar azınlık nüfusu 20. yüzyılda katliamlar, göç ve din değiştirmeler sonucunda keskin bir düşüş yaşamış olsa da, bölge hâlâ üç önemli guruba ev sahipliği yapmaktaydı. Yezidilere ve Asurilere (ve onların katolik alt gurubu Keldanilere) ek olarak karma Kerkük şehri ve bir kaç komşu kasabada yoğunlaşmış önemli bir Türkmen nüfusu bulunmaktadır. Yoklama kaçakları ve askerden firar edenler istisna olmak üzere Türkmenler uzun zamandır hükümet kontrolündeki bölgelerde yaşamaktadırlar ve bazen Kürtlerle ilişkileri gerilmiştir. Asuriler ve Yezidilerin durumları ise tamamen farklıdır ve Bağdat’taki rejimin baskısı altındaki bu iki grup, bu yüzyılın başında Kürtlerle yaşadıkları şiddetli çatışmalara rağmen 1960’lardan sonra Kürtlerle işbirliği yapmışlardı.

Sayıları bir milyonu geçen Asuriler Orta Doğu’daki en eski Hıristiyan topluluklarından biridir. Bu insanların çoğu artık şehirlerde yaşamaktadır—tıpkı sayfiye kasabası Şeqlaw’a da olduğu gibi Musul, Duhok ve Erbil şehirlerinin her birinde büyük bir Hıristiyan nüfus bulunmaktadır. Enfal sırasında kırsaldaki büyük varlıkları azalarak geriye kala kala Behdînan dağlarındaki bir avuç köy kalmıştı. Bunlar hoş kiliseleriyle, muntazam ekilmiş bostanları ve meyva bahçeleriyle ve gelişmiş sulama sistemleriyle çekici yerlerdi. Irak Kürdistanı’nda yaşayan Hıristiyanlar kendi Arami dillerinin yanı sıra Kurmanci de konuşurlardı. Her ne kadar etnik olarak Kürt olmasalar da Kürt giysileri giymekteydiler. Ancak rejim onları 1977 nüfus sayımında resmi olarak Arap diye sınıflandırdı, ki bu ünvan çoğu Asuri ve Keldani tarafından öfkeyle reddedilmiştir. Bir Keldani Hıristiyan her Müslüman Kürt gibi kendisinin de giydiği puşiyi öfkeyle göstererek, Middle East Watch’a, "Saddam Hüseyin’in bizi Arap olarak göstermesi haksızlıktı" diyordu.³² Kürt hareketinde yıllardır aktif rol oynadıklarından gündelik konuşmalarda onlardan "Hıristiyan Kürtler" diye bahsedilir.³³

Yezidiler ise tamamen farklı bir konudur. Kurmanci konuşan bu etnik Kürtler, Erkek Tavuskuşu Meleği’ne (Tawusi Melek) tapan senkretist bir dine mensupturlar ve bazen kendilerinden yanlış olarak "şeytana tapanlar" diye bahsedilir.³⁴ Yezidiler yoğun olarak Kuzey Irak’ta, Behdînan dağlarının güney eteklerinden Dicle nehrine, Musul şehrinin kuzeyine kadar uzanan engebeli düzlüklerde—bir çok Asuri Hıristiyanın da yurdu olan bölgelerde—yaşarlar.

Yaşadıkları yerler, Yezidileri ve Hıristiyanları Irak rejiminin önceki birçok köy yok etme harekâtının ve Enfal’ın kurbanları arasında yer almasına neden olmuştur. 1973 başlarında bir kaç bin Yezidi, Musul’un batısında bulunan Cebel Sincar’daki evlerinden uzaklaştırılmıştır. 1970 ortalarındaki Araplaştırma operasyonu sırasında Silêvanî ve Şêxan bölgelerindeki bir çok Yezidi ve Hıristiyan, Kürt komşuları gibi

köylerinden çıkartıldı. 1977 sınır temizlikleri sırasında Behdînan'da, aralarında bin yıldan eski kiliselerin de bulunduğu onlarca Hristiyan kilisesi yıkıldı.³⁵ Ancak çok daha fazla sayıda Yezidi, 1985'te Dicle Nehri üzerine yapılacak dev Saddam Barajı inşaatına yol açmak için evlerinden çıkarıldı ve komplekslere yerleştirildi. Şurası açıktır ki Ali Hasan el-Mecid Yezidileri hor görüyordu. Enfal harekâtı sırasında kasete alınmış bir toplantıda Ali Hasan el-Mecid, ismi kayıtlarda geçmeyen Musullu bir subayı "bölgemiz Araplaşmalı" diye kabaca terslemişti. "Bir gün Kürt olduklarını öbür gün Arap olduklarını söyleyen Yezidiler değil, sadece gerçek Araplar. Sabotajcıların büyümesini engellemek için en baştan cahşa katılmış olan Yezidilerin üzerinde hiç durmadık. Fakat bunun dışında Yezidiler neye yaradı? Hiçbir işe."³⁶ El-Mecid Asurilere karşı biraz daha saygılı görünüyor. 1987 köy temizleme programının "ilk aşamasında" kuzeyde bir kaç Hristiyan köyü düzlendi. O Nisan ayında Baxtoma köyünün yok edilmesini Duhok'taki bir Asuri rahip oldukça canlı bir şekilde Middle East Watch'a anlattı:

Bana zaten çevredeki köylerin çoğu yok edilmiş olduğu için Baxtoma'nın da yok edileceğini söylediler. Öğle saatlerinde Aziz George Kilisesi'ndeki eşyaları çıkarmaya gittiğimde Irak Ordusu'nun tankları ve buldozerleri köye doğru harekete geçmişlerdi. Ben kilisede dua eden son kişiydim. Dualarımı bitirdikten sonra, Duhok'a götürmek üzere eşyaları dışarı çıkardım. Çok acı bir gündü. Irak askerleri ve ordu mühendisleri kilisenin dört köşesine de bir kiloluk TNT kalıpları yerleştirdi. Beş dakika sonra binayı havaya uçurdular. Ardından da köydeki evleri tek tek havaya uçurmaya başladılar. Sonradan bana 3000 dinarlık bir tazminat ödediler. Köylerimizi neden yok ettiklerini sormak için Duhok'ta Baas Partisinin başında bulunan adama gittim. Şöyle yanıtladı, "siz Arapsınız ve ne yapmanız gerektiğine biz karar veririz. Bu kadar." Bunun üzerine ofisten çıktım; ne diyebilirdim ki?³⁷

Enfal'da tazminat ümidi bile yoktu ve Kanî Belef (Berwari Bala nahiyesinde), Mezê (Sersing) ve Gundê Kose (El-Doskî) gibi Asuri köyleri de Müslüman Kürt komşu köylerin yanı sıra yakılmış ve buldozerle dümdüz edilmişti. Bu köylerden bazı insanlar, kaçan Kürtlerle beraber dağların yolunu tutmuştu. Diğer yüzlercesi Türkiye'ye sığınmıştı. Hepsi teslim oldukları 6 Eylül affının haberi gelene kadar bulundukları yerde beklemişti. Aftan bir kaç gün sonra, Hristiyan ve Yezidilerden oluşan büyük bir grup Türk otobüslerinde Habur nehrini geçerek İbrahim Halil sınır karakolunda Irak ordusuna teslim olmuştu. Ülkesine dönenleri izleyen İstihbarat subayları Yezidilere ve Hristiyanlara kendilerini tanıtmalarını ve bir tarafta ayrı bir sıra oluşturmalarını emrediyordu. Sadece kaçak durumdaki erkeklerin ordudaki birimlerine teslim edileceğini ve kadınlarla çocukların evlerine geri gönderileceğini söylemişlerdi. Oradaki Müslüman Kürtlere, "Erbil'e gönderilecek" diye yazan kağıt parçaları veriliyordu; Asurilerin ve Yezidilerin elleri boştu. Kürtler bu uygulamaya bir anlam veremiyordu, komşularına iltimas geçildiğini düşünüyorlardı.³⁸

Afla teslim olan Hristiyanlar ve Yezidiler de herkes gibi Duhok'a gönderildi. Onları orada görmüş olan bir tanığın belirttiğine göre grubun büyük çoğunluğu Yezidilerden oluşuyordu ve istihkâmın ikinci katındaki altı odada kalıyorlardı, Müslüman Kürtler'den ayrıydılar. Yeni gelenlerle ilgili haberler hemen yayıldı ve haberleri duyan akrabaları onları ziyaret etmek için istihkâma akın ettiler. Mezê köyünden yaşlı bir Keldani Katolik olan İšo, dört çocuğunu aramak için kaleye gelmişti. Her ne kadar çocuklarının üçü asker kaçağı biri de yoklama kaçağı olsa da hiç biri pêşmerge değildi. Fakat sonuçsuz bir ziyaret; İšo, tüm Hristiyan ve Yezidi erkeklerin önceki gün kapıları sıkı sıkıya kapatılmış dokuz araçla götürülmüş olduğunu öğrenmişti. Hayatta görüldükleri en son yer burasıydı. Bu arada, kadınlar, çocuklar ve yaşlılar

Duhok'ta geçirdikleri tek gecenin ardından çorak Bıharke ve Ceznikan kamplarına götürülmüştü.

Ve orada, yaklaşık iki hafta sonra, Hristiyan ve Yezidilerin tümünü polis karakoluna veya kampın Baas Partisi bürosuna çağıran o şüphe çekici anons yapılmıştı. İstihbarat subayları bir Toyota Landcruiser'la kompleksleri dolaşarak duyuru yapıyorlardı. Ajanlar titiz çalışıyordu: anonstan hemen sonra, mesajı geçici "gölgeleklerinin" altında toplanmış her aileye sırayla iletmek için kampları dolaştılar. Bir Asuri rahip sorduğunda korkacak bir şey yok görünüyordu. Bir İstihbarat ajanı, "sizi aldığımız yerlere geri götüreceğiz" demişti. Bir diğeri, "sizi erkeklerinizin yanına götüreceğiz" demişti—üstü örtülü bir şekilde acı gerçeği dile getiren bir cümleydi bu.

Polis karakolunda, isimler ana listeden okunarak kontrol edildi. Bir tanıgın söylediği, İstihbarat mahkumlara üç guruba ayrılmalarnı emretmişti: Hristiyanlar; Duhok vilayetinde teslim olan Yezidiler; ve komşu Ninova vilayetinde bulunan Aqre'de orduya teslim olan Yezidiler. Bu son ayırım insanları şüphelendirmişti ve bir kaç kişi yakalandığı yer hakkında yalan söylemiş, Aqre'de teslim olanlarla sıraya girmişti.³⁹ Yezidi mahkumlar ana kapıda, kendilerini Şexan bölgesindeki evlerine götüreceğine inandıkları minibüsleri beklerken diğeri mahkumlar kendilerini imrenerek izlemişti. Bir kaç gün sonra, Asuri Hristiyan köyü Gundê Kose'den yirmi altı kişiyi almak için içinde bir ordu subayı ve dokuz ya da on asker olan haki renkte askeri bir otobüs geldi. Artık geriye Aqre'de teslim olan Yezidilerle birlikte sadece bir avuç Hristiyan kalmıştı. Bu insanlar hareket kısıtlamalarının kaldırıldığı 1990 yazına kadar Bıharke–Ceznikan'da kaldılar. Otobüslerle kamplardan götürülenlerin hiç biri evlerine kavuşamadı ve hiç biri Hristiyan ve Yezidilerin iskanı için ayrılmış Mansuriye (Masirik) ve Xaneq gibi komplekslerde görülmedi. Tüm bunlardan çıkan kaçınılmaz sonuç hepsinin katledilmiş olduğudur. Middle East Watch'un görüştüğü bir Asuri rahip, Enfal'da ve akabinde kaybolmuş olan 250 Hristiyanın isimlerinin yer aldığı bir liste hazırladığını söyledi.⁴⁰

Mezê köyünden yaşlı Keldani Işo, uzun süren ve ızdıraplı bir işe, dört kayıp oğlunu arama işine girişmişti. Başkan Saddam Hüseyin'e bir dilekçe yazmıştı, fakat yanıt verilmemişti. Çocuklarının başına ne gelmiş olabileceğini söylemeleri için Bıharke kampındaki Emn ve İstihbarat ajanlarına yalvarmıştı. Dördünün 6 Eylül affı kapsamına girmediğini çünkü affın sadece etnik Kürtlere (Yezidilere değil) uygulandığı biçiminde bir yanıt almıştı. "Eğer bunu bilseydik asla teslim olmazdık" diye yanıtlamıştı yaşlı adam hayıflanarak. Hristiyan ve Yezidilerin bilinmeyen bir yere doğru götürülmüş olduğunu duymak için kendi yaşamını tehlikeye atarak Duhok istihkâmına bile gitmişti.

Her ne kadar yaşlı adamın başkana yazdığı dilekçe yanıtsız kalmış olsa da, o bilmeden, askeri haber alma servisi tarafından yürütülecek dahili bir soruşturmayı tetiklemiş oldu. Bu İstihbarat soruşturmasının sonuçları Middle East Watch'un ele geçirdiği Irak belgelerinin incelenmesi sırasında gün ışığına çıktı. Aşağıda 404–406. sayfalarda detaylarıyla anlatılan bu belgeler Enfal harekâtlarının emir komuta zincirine de önemli bir ışık tutmaktadır. Fakat bu belgeler, Hristiyan ve Yezidilerin, af yürürlüğe girmesinden sonra toptan ortadan kaldırılmalarını açıklamıyor. Üstünde durmaya değer bir açıklama şudur: Bu inatçı azınlıklar Iraklı yetkililerin tanımladığı biçimiyle "ulusal safların" bir parçası olmayı reddetmişti. Suçlarını ağırlaştırmak pahasına rejimin onlara verdiği etnik kimliği kabul etmemişlerdi. Kürtler gibi muamele edilmeyi istedikleri gibi kötü birer Arap gibi de davranmışlardı. İki açıdan da hain olarak değerlendirilmiş ve buna uygun olarak da cezalandırılmışlardı.

notlar:

1 Irak Haber Ajansı, zikreden Al-Thawra, 7 Eylül 1988. Enfal sonrası dönemde daha geniş başka aflar da çıkarılmıştı. Devrim Komuta Konseyi'nin 30 Kasım 1988 tarihli, 860 numaralı kararnamesi "muhalif politik aktivitelere katılmış ve sonradan gizliye çekilmiş" herkes için "kapsamlı ve genel bir af" ilan etmişti. Devrim Komuta Konseyi'nin 28 Şubat 1989 tarihli, 130 numaralı kararnamesiyle ülkeden kaçmış olan tüm Iraklılar için, gerçi yine "hain Celal Talabani ve İran rejiminin ajanları hariç," genel bir af ilan etmişti. El-Mecid'in af üzerine yorumları, 15 Nisan 1989'da yapılmış olan bir toplantının ses kayıtlarından alınmıştır.

2 8 Eylül'de Shultz'un Irak Dışişleri Bakanı Sadun Hamadi ile yaptığı toplantıdan sonraki öğle brifinginde Dışişleri Bakanlığı, Irak'ın Kürtlere karşı kimyasal silah kullanmasını "açıklanamaz ve iğrenç" bulunduğunu ve "uygar dünyanın bunu kabul edemeyeceğini" söyledi. Bkz. Middle East Watch, Human Rights in Iraq [Irak'ta İnsan Hakları] (New Haven: Yale University Press, 1990), s. 108–110.

3 Al-Thawra, 7 Eylül 1988.

4 El-Mecid'in mültecilerin tekrar yerleştirilmeleri konusundaki yetkilerinin sıralandığı belgenin iki versiyonu bulunmuştur. Birisi, orijinal gibi duran, Irak Cumhuriyeti Başkanlık Makamı'ndan çeşitli birimlere gönderilmiş, 7 Eylül 1988 tarihli Q/1509 numaralı gizli olmayan bir mektuptu. Diğeri ise 12 Eylül tarihinde Emn Erbil'den vilayetteki tüm Emniyet Müdürlüklerine gönderilmiş olan, "gizli ve kişiye özel" biçiminde sınıflandırılmış olan Sh 3/13631 numaralı mektuptu.

5 Irak Cumhuriyeti Başkanlık Makamından "[okunmuyor] Silahlı Kuvvetler Komutan Vekili, Sayın Savunma Bakanı, Sayın İçişleri Bakanı ve Sayın Kuzey Bürosu Genel Sekreteri Ali Hasan el-Mecid'e gönderilen 7 Eylül 1988 tarihli Q/1509 numaralı mektup

6 Middle East Watch, geri dönenler tarafından gerektiği gibi doldurulmuş Eylül–Ekim 1988 tarihlerini taşıyan yeminli ifadeler dosyalarının çoğunu incelemiştir. Belgelerde sivil yönetimin, polis, güvenlik ve haber alma birimleri ve yerel Baas Partisi şubesinin temsilcilerinin imzaları da vardır.

7 Bu prosedür iki belgede geçmektedir, belgelerin her ikisi de Emn'in Şeqlawa'daki yerel bürosu tarafından yayınlanmıştır. Bunlardan biri, Baas Partisi'nin Geri Dönenleri Kabul Komitesi'ne gönderdiği 7 Ekim 1988 tarihli mektuptur; diğeri ise tüm polis karakollarına gönderilmiş (5823 numaralı) 11 Ekim 1988 tarihli mektuptur.

8 Okuyucu bunun bir Kürt için nasıl olup da bir ceza olabileceğini anlamayabilir. Fakat, orduya, cahşa ya da güvenlik güçlerine girmek, her zaman, ekonomik faydaları kadar rejimin Kürt–karşıtı politikalarından da muafiyet sağlayan bir seçenek olarak görülmüştür. Dolayısıyla yasaklama Kürtlerin özlemlerine bir darbe olduğu kadar Iraklı Kürt azınlığının yurttaşlık haklarının daha fazla erozyona uğramasıydı. Afla ilgili bu değişiklikler Devrim Komuta Konseyi'nin 737 (8 Eylül 1988) ve 785 (29 Eylül 1988) numaralı kararnamelerinde yer almaktadır.

9 23 Kasım 1988 tarihli, 14951 numaralı ve "gizli ve kişiye özel" biçiminde sınıflandırılmış Özerk Bölge Emn Sekreteryası'ndan Emn Süleymaniye'ye gönderilen Kuzey Bürosu Komutanlığı'nın talimatlarını zikreden mektup.

10 Burada söz konusu örgüt, Irak Kürdistanı Cephesi Siyasi Komutanlığı'dır (Al-Qiyadeh al-Siyasiyeh lil-Jabha al-Kurdistanîyeh al-Iraqîyeh), bu YNK ve KDP hakimiyetinde yedi partiden oluşan (sonradan sekiz) bir yapıdır.

11 "Kürtlerin Genel Affa dair tepkileri." Emn Çemçemal'den tüm güvenlik direktörlüklerine gönderilmiş olan, Sh.S Sh 3/5089 numaralı ve 18 Ekim 1988 tarihli "Gizli" mektup.

- 12 Middle East Watch röportajı, Zaxo, 24 Haziran 1992.
- 13 Middle East Watch röportajı, Taqtaq, 24 Nisan 1992.
- 14 Middle East Watch röportajı, Taqtaq, 24 Nisan 1992.
- 15 Middle East Watch röportajı, Erbil, 23 Nisan 1992.
- 16 Middle East Watch röportajı, Zereyen kompleksi, 28 Temmuz 1992.
- 17 Middle East Watch röportajı, Kifri, 30 Mart 1993. Nagre Selman'daki güney Germiyanlı kadınlarla ilgili bu ifade Basirma kompleksi 24 Mart 1993; Süleymaniye, 1 Nisan 1993; ve Zaxo, 8 Nisan 1993 tarihli röportajlarda da doğrulanmaktadır.
- 18 Middle East Watch röportajı, Binêslawa kompleksi, 20 Nisan 1992.
- 19 Middle East Watch röportajı, Erbil, 23 Nisan 1992.
- 20 Middle East Watch röportajı, Cafaran, Karadağ, 11 Mayıs 1992.
- 21 Middle East Watch röportajı, Erbil, 23 Nisan 1992.
- 22 Middle East Watch röportajı, Taqtaq, 24 Nisan 1992.
- 23 Bu rakamlar Mayıs 1992'de seçilen Yeni Kürt Parlamentosu sözcüsü Cevher Namık tarafından sağlanmıştır. Middle East Watch röportajı, Erbil, 18 Haziran 1992.
- 24 Bu adam, yaşları onbir ve onüç olan iki oğlunu en son Tikrit'teki tutukluluklar sırasında görmüş. Ailesinin bundan başka onbeş ferdi daha Enfal'da kaybetmiştir. Middle East Watch röportajı, Süleymaniye, 12 Mayıs 1992.
- 25 Eski bir Berhoştir sakini ile yapılmış Middle East Watch röportajı, Zereyen kompleksi, 28 Temmuz 1992.
- 26 Middle East Watch röportajı, Ceditê Zap kompleksi, 2 Mayıs 1992.
- 27 Kuzey Bürosu'nun toplantısından çıkan kararlar 16 Eylül 1988 tarihli bir Emn Erbil mektubunda rapor edilmiştir. Şöyle yazmaktadır, "Ulusal saflara dönen ailelerden en çok 12.714 kadarını bizim vilayetimizdeki yeni kasabalarda barındırmak mümkündür. Dağıtım yapılacak yeni kasabalar aşağıda verilmiştir:
Ceznikan	4.241
Girdaçal	2.794
Berhoştir	2.314
Şaxolan	2.387 "
- 28 Middle East Watch röportajı, Duhok, 2 Haziran 1992.
- 29 1988 sonlarında, salgın hastalıkların ciddi bir tehdit olduğu zamanlarda, Biharke ve Ceznikan'a gizlice girmiş olan Erbil'deki birçok Kürt doktor tarafından Middle East Watch'a açıklanmış olan bir görüşür.
- 30 Middle East Watch ve İnsan Hakları İçin Doktorlar'dan oluşan bir adli tıp ekibi 1992 Haziran'ında Biharke-Ceznikan mezarlığını inceledi ve kamp tutuklularına ait seksen beş mezardan örnek topladı. Bunların yetmiş birinin daha yetişkin olamayacak yaşlarda olduğu belirlendi. Ekibin metodolojisi hakkında eksiksiz bir tartışma için bkz. The Destruction of Koreme, s.65-70, 92-95.
- 31 Sağ kalanlardan birkaç kişi, Tilakrûlu yirmi çocuğun yanısıra Warmilê'den otuz ve Werexal'dan otuz üç ile kırk arasında çocuğun kamplarda ölmüş olduğunu söyledi. İlk ikisinde kimyasal silahlara maruz kalmış olmalarının da pekala etkisi olmuş olabilir. MEW-PHR adli tıp ekibi Biharke-Ceznikan mezarlığındaki mezarlarından üç bebek kız çıkardı, her biri ciddi düzeyde yetersiz beslenme ve/veya hastalık izleri gösteriyordu.
- 32 Middle East Watch röportajı, Erbil, 7 Temmuz 1992.
- 33 Irak Hristiyanlarının kendi pêşmerge örgütleri vardı, Asuri Demokratik Hareketi—Kürdistan Cephesinin tam üyesidir. Middle East Watch'un görüştüğü bir KYB komutanına göre ADH'nin 100-150 silahlı adamı bulunmakta. Ayrıca 1992'de seçilen Kürt Parlamentosu'ndaki 105 koltuktan 5'i Hristiyanlara ayrılmıştır.

34 Erkek Tavuskuşu Meleği Hristiyan Satan [şeytan–y.h.n.] ile ilişkilendirilebilecek tanrısal bir varlıktır fakat şeytana atfedilen kötü özelliklerden hiçbirisi onda bulunmaz. Bkz. Martin van Bruinessen "Kurdish Society, Ethnicity, Nationalism and Refugee Problems," [Kürt Toplumu, Etnisite, Milliyetçilik ve Mülteci Sorunları] Kreyenbroek and Sperl, op. cit., s.37, bu makalede T. Menzel, "Ein Beitrag zur Kenntnis der Jeziden," H. Grothe, ed., Meine Vorderasiene Expedition, 1906, 1907, Cilt 1 (Leipzig: Hiersemann, 1911) zikretmektedir. Ayrıca bakınız Izady'nin The Kurds, s.131–166, din üzerine olan bölüm.

35 Shorsh Resool tarafından hazırlanan ve Destruction of a Nation [Bir Ulusun Yok Edilişi] başlıklı 1990 raporuna ek olarak yayımlanan bir listeye göre.

36 Ali Hasan el–Mecid ile isimleri kayıta geçmeyen Baas görevlileriyle yapılan konuşmanın kaset kaydı, Kerkük, 1 Ağustos 1988.

37 Middle East Watch röportajı, Duhok, 19 Haziran 1992.

38 İbrahim Halil köprüsündeki bu ayırma prosedürü bir çok tanık tarafından anlatılmıştır. Middle East Watch röportajları, Duhok, 3 ve 5 Eylül 1992.

39 Bu yalan isabetliydi, çünkü Yezidilerin ayrılması, rejimin maksadının Enfal operasyonlarının yapıldığı alan içerisinde, ki bu alan Ninova vilayetinin sınırında son buluyordu, ele geçirilenleri kaybetmekle sınırlı olduğunu düşündürüyordu.

Müsamahayı değil bürokratik katılığı yansıtan bu mantık ele geçirilen sivillere nasıl muamele edildiği ile ilgili Irak hükümeti belgelerinde açıkça görülmektedir. Örneğin, Emn'in Erbil'deki karargâhından gönderilen Sh 2/12809 numaralı ve 26 Ağustos 1988 tarihli gizli bir mektupta, Enfal bölgesinde tutuklanmış adı geçen iki kişinin "Enfal operasyonlarının gerçekleştirildiği bölgelerde ikamet etmedikleri için Kuzey Bürosu Komutanlığı tarafından geri gönderildiği." yazmaktadır [vurgular eklenmiştir]

40 Middle East Watch röportajı, Duhok, 10 Haziran 1992. Middle East Watch Hristiyan, Yezidi ve Biharke–Ceznikan'da sağ kalan diğerleriyle yaptığı onlarca görüşme sonucunda ortadan kaybedilmiş doksan sekiz kişinin ismini listelemiştir. Liste, altmış dört Hristiyan (yirmi beş erkek, on sekiz kadın, yaşları on altıdan küçük on iki çocuk ve yaşı ve cinsiyeti bilinmeyen dokuz kişi) ve otuz dört Yezidi (dört erkek, dokuz kadın ve yirmi bir çocuk). Ortadan kaybedilenlerin bir kaçı bir yaşından küçük bebeklerdi; en yaşlılarıysa seksen beş yaşında bir kadındı.

12

HAREKÂT SONRASI

"Allah'ın yardımıyla, aziz Kuzeyimizi sabotajcı gruplardan ve düşmanla işbirliği yapanlardan kurtarmayı başardık. Şimdi Kuzey Bölgesindeki bu yeni duruma uygun belirli tedbirlerin alınması gerekmektedir."

–Ali Hasan el–Mecid'in yönetimindeki

Kuzey Bürosu resmi bildirisinden, Kasım 1988.

Yezidilerin ve Hristiyanların deneyimlerinin gösterdiği gibi, 6 Eylül genel affı Enfal hikayesinin sonu değildi. İleride göreceğimiz gibi, genel afftan önce yakalanan mahkumların toplu infazlarına devam ediliyordu. "Sabotajcıların" ailelerini Erbil ovasındaki komplekslere yerleştiren Baas Partisi Geri Dönenleri Kabul Komitesi (Lajnet Istiqbal al–A'idin) en azından Şubat 1989'a kadar çalışmaya devam etti.1 Daha önceden bahsettiğimiz yeminli ikamet beyanlarına ilaveten, "ulusal saflara geri dönenler" aynı zamanda şunları da kabul ediyordu: (a) kendilerine tahsis edilen meskende yaşamak ve adreslerini değiştirmemek; (b) herhangi bir "sabotajcı" faaliyette yer almamak; ve (c) "ülkelerini savunmak", aksi halde kanunda öngörülen cezaya çarptırılacaklardı.2

Erbil şehrinin kuzeyindeki yeni Berhoştir mücemması geri dönenler için 27 Kasım 1998'de3 açıldı ve şüpheli pêşmerge ailelerin Girdeçal civarına yerleştirilmesi bu tarihten sonra en az altı ya da yedi ay daha devam etti.4 Rejim geri dönüş programının gereklerini yerine getirmek için özel bir Takip (ya da "İzleme") Komitesi (Lajnet al-Mutaba'a) kurmuş görünmektedir ve Emn ve diğer kuruluşlardan sağanak gibi yağın talimatlar güvenlik güçlerini kompleksler konusunda daha fazla tetikte olmaya zorlamaktaydı. Emn ayrıca mücemmadan izinsiz ayrılan veya başka bir şekilde yerleşim koşullarını ihlal eden herkes için tutuklama yetkisi çıkardı. En azından bir örnekte, Erbil vilayetinin Düşman Faaliyetiyle Savaş Komitesi (Lajnet Mukafahat al-Nashat al-Mu'adi), Kürt aileleri birer birer Irak'ın güneyine yerleştirerek de daha çok 1970'lere özgü olan bir modeli canlandırmış görünüyordu.5

Yıl sonuna doğru, hükümet belgelerindeki acil notu bir ölçüde azalmış, tedbiri elden bırakmayan bir güven havası hakim olmaya başlamıştı. Ali Hasan el-Mecid'e bağlı Kuzey Bürosu'ndan gelen bir emir, "Allah'ın yardımıyla, aziz Kuzeyimizi sabotajcı gruplardan ve düşmanla işbirliği yapanlardan temizlemeyi başardık" diye başlıyordu: Kuzey Bölgesindeki durum şimdi bu yeni evreye uygun bir takım tedbirlerin alınmasını gerektirmektedir. Geride kalan sabotajcıların yönelebileceği herhangi bir yeni yöntemle karşı tedbirler alınmalıdır, bu unsurlar kendi sempatizanlarına ilham verecek eylemlerde bulunacakları ve yurtdışındaki şeflerine halen ulus topraklarında sağlam yerlere sahip oldukları ve sabotaj eylemlerini gerçekleştirebildikleri izlenimini verecek zeminler yaratmaya çalışacaklardır. Hiç şüphe yok ki şu andan itibaren sayıca büyük ya da sabit üslerin dışında faaliyet gösterecek ya da geniş ölçekli operasyonlar başlatacak sabotajcı gruplara rastlanmayacaktır. Bunun yerine sayısı on ya da on beşi geçmeyen küçük hareketli sabotajcı unsurlara rastlayabiliriz. Bu gruplar kendi eylemlerine vereceğimiz cevabın düzeyini değerlendirmek için bekleyeceklerdir. Eğer tepki normal ve rutin olursa, o zaman faaliyetlerini iki katına çıkaracak, üslerini genişletecek ve ileri evrelerinde daha büyük operasyonlara girişeceklerdir. Genel af kararından faydalanmış olabilecek bazı kendilerine dost unsurlarla teması koparmamak için iç yapılarında da bir düzenlemeye gideceklerdir.6

El-Mecid açıkça, her an kötüye gidebilecek olan bir ikilemle karşı karşıya olduğunu hissetmişti. Bir yandan, ihmalcı görünmek lüksüne sahip değillerdi çünkü bu pêşmergeleri cesaretlendirebilirdi. Bunu önlemek için, güvenlik örgütü aracılığıyla sert önlemler aldı. Mücadelede "kuvvet ve sadece sertlik" kullanılmalıdır. "Ortaya çıkabilecek herhangi bir hadiseye karşı derhal ve kesin bir yanıt verilmelidir, hadise basit bir hadise bile olsa verilecek yanıt bunun boyutlarının çok ötesinde olmalıdır." Diğer yandan, söz konusu Irak Kürdistanı'nın ekonomik hayatı olduğunda, "olağanüstü önlemlerden uzaklaşmak gerekecektir çünkü ekonomik ablukanın devam ettirilmesi, durum hakkında kaygılı olduğumuz izlenimini vermektedir." Belge kuzey ablukasının biraz gevşetileceğinin söylenmesi ile son buluyordu ama benzin satışındaki sınırlamalar, belirli gıda maddelerinin satışı üzerinde abluka ve komplekslerin dışında gıda satışına yönelik yasaklar devam edecekti. "Sabotaj merkezlerine" gizlice gıda temini işine bulaştığı saptanan mücemma'atın gıda tayımlı derhal kesilecekti.7

Artık kırsal nüfus göç ettirilmişti, 1987 nüfus sayımında Özerk Bölgede sayılmayanları tespit etmek ve sayılarını çıkarmak için yeni bir nüfus sayımı ya da "küçük nüfus sayımı" yapılacaktı.8 Gelecek baharki ekim mevsimi için rejim Kürtlerin yaşadığı kırsal bölgede bir miktar çiftçilik faaliyetinin yeniden başlamasını bile desteklemeye hazırды. 9 Nisan 1989'da Kuzey Bürosu Komutanlığı yasak bölgelerdeki çiftçilik üzerindeki yasağı değiştiren 3335 no'lu emri yayınladı. En azından prensipte, bu topraklar yeniden kendi sahipleri tarafından işlenebilecek (aftan

yararlanarak geri dönenler hariç) ya da devletin malı ise tarımsal kullanım için kiralanabilecekti.

Bununla birlikte, uygulamada çok az şey değişti. Yıkılan hiçbir şey yeniden yapılmayacaktı. Emn şubelerine "Yasak bölgelerin bunun dışında olduğu ve buralarda tarım yapılamayacağı" konusunda hatırlatmada bulunuyordu. "Ne de, askeri ve güvenlik açısından önemleri ve Üçüncü Aşamadaki [köy temizlikleri] konumlarından dolayı buralarda [hiç] insan bulunamaz."⁹ Kuzey Bürosu Komutanlığı direktifinin 5. maddesinin, yasaklanmış bölgelerde ele geçirilen herkesin öldürülmesi emrini veren SF/4008 no'lu kararnamesi yürürlükte kaldı.¹⁰ Kürdistan'daki tahıl ambarının çoğunu yok eden Irak, gıda ithalatına ve yurtdışından, özellikle de ABD ve Avustralya'dan gelen cömert tarımsal kredilere daha fazla bel bağlamaya başlayacaktı.¹¹ Çiftçilerin bölgelerindeki şüpheli faaliyetler hakkında Emn için muhbirlik yapmayı kabul ettiği takdirde toprağı işlemesine müsaade edilecekti. Aslında, Şubat 1990'da Emn bu kısıtlamaları daha da artırmayı önerdi. Güvenlik biriminin tarım yapılması konusunda Beşinci Kolordu Kara Kuvvetlerine önerisi şuydu: söz konusu çiftçi, yetkililerin tam olarak güvendiğı bir kişiye ve herhangi bir sabit yapı kurmayacağına dair söz verir ve gece çalışmaktan kaçınırsa tarım yapmasına izin verilmeliydi.

DEVAM EDEN KÖY TEMİZLİKLERİ

Kürdistan Özerk Bölgesini meydana getiren üç vilayette, şimdiye kadar, sadece birkaç yüz köy zarar görmemişti. Yeni Kürt hükümetinin Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bakanlığı tarafından hazırlanan bir araştırmaya göre Erbil, Süleymaniye ve Duhok'un üç vilayetinde 673 köy hâlâ ayakta idi; 4049 köy ise yıkılmıştı. Ayakta kalanların aşağı yukarı üçte ikisi Erbil, Mahmur ve Aqre şehirlerinin yakınlarındaki yani Enfal'ın tamamen dışında tutulmuş olan bölgelerdeki köylerdi.¹²

Bununla birlikte Kürtlere Karşı Enfal Harekâtından kurtulan köyler için kalıcı bir güvenlik garantisi yoktu. 15 Nisan 1989'da Kuzey Bürosunun 3448 no'lu talimatı, 1950'den beri gündemde olan bir düşünce olan Büyük Zap nehri üzerine Bexme'de yeni bir baraj için yol yapmak üzere kaç tane olduğu belirtilmeyen Biradost ve Dolamerî aşiretlerine bağlı köylerin "tahliye edilerek biraraya getirilmesine" izin verdi. Biradost ve Dolamerî hükümete sadık kalmışlardı, ancak önceden KYB'nin kontrolünde olan ve KDP'nin geleneksel olarak güçlü olduğu yerlere komşu olan bir bölgede olmaları bir dezavantaja dönüşmüştü. Bexme'nin müsadere edilmesinin ekonomik avantajlarının yanısıra stratejik bir sonucu da olacaktı ve bu iki isyancı bölgenin arası kalıcı şekilde açılacaktı.¹³

Biradost ve Dolamerî yerleşimlerinin sadece iki üç kilometre güneyindeki başka on dört köy de Aralık 1988'de ordu ve Emn'in ortaklaşa temizlik harekâtında yerle bir edilmişti ve buranın sakinleri yakınlardaki Basirma kompleksine sürülmüşlerdi. Bu defa öne sürülen bahane Bexme Baraj projesi değildi, pêşmerge direnişini sürdüren son gruplara karşı devam eden isyan bastırma harekâtlarıydı.¹⁴ Harekâtlardan etkilenen köylerden biri de bine yakın nüfusuyla epeyce büyük bir yer olan Serkend Xelanî'ydi. Enfal'ı sağ salim atlatmıştı, ama şimdi askeri birlikler buraya top, helikopter ve kara kuvvetleriyle ve de Mafarez Khaseh birimleriyle hücum ediyordu.¹⁵ Saldırının akabinde Serkend Xelanî yerle bir edildi ve köylülerin çoğu tutuklandı. Herkesi Şeqlaw'a götürdüler, burada geceyi üsdeki IFA kamyonlarına kapatılmış vaziyette geçirdiler ve oradan da –Emn tarafından ayrı bir cip ile götürülen beş kişinin dışında– Basirma'ya götürüldüler. Götürülenlerin arasında köyün muhtarının ya da reisinin eşi, erkek kardeşi ve yetişkin kızı da vardı.

Köy muhtarı 1989 başlarındaki ayrı bir olayda Emn tarafından alındı. Emn Erbil karargâhında yedi ay kadar tutuklu kaldı ve defalarca işkence gördü –tavandaki

kancaya asılıyken kabloyla dövüldü, suya batırıldı ve kulak memelerine elektrik verildi. İnfaz edilmek üzere sık sık hücre arkadaşları götürülüyordu. Bununla beraber garip bir şekilde, reisin katlandığı uzun sorgu seansları sırasında ortadan kaybolan beş Serkend Xelanî köylüsünden sadece laf arasında bahsedilmişti. Kendisine onların sabotajcı olduğu ve onları bir daha asla görmeyeceği söylenmişti. Yedi ay sonra, tek bir kelime açıklama yapılmadan muhtar serbest bırakıldı. Basirma kompleksine geri döndüğünde Erbil'deki Sağlık Bakanlığı'nın Nüfus Sayım ve Sağlık Koruma Dairesi'nden iki belge aldı. Bunlar kaybolan iki adam için hazırlanan ölüm belgeleriydi. Belgeler, 20 Şubat 1989 tarihliydi; ölüm nedeni "kurşuna dizilerek infaz" olarak gösterilmişti. Pêşmergelerin 1991 isyanı sırasında, üç kadının infaz edilmesiyle ilgili belgeler bulunduğu söylendiği halde üç kadının akibeti ile ilgili tek bir kelime edilmemiştir.¹⁶

DEVAM EDEN TOPLU ÖLDÜRMELER:

YUNUS'UN HİKÂYESİ

Enfal'ın sona ermiş ve kırsal bölgenin çoğunun boşaltılmış olmasına rağmen toplu infazlar da dahil olmak üzere cinayetler, bir başka deyişle, rejimin Kürtlerle ilişkilerinde temel bir araç olmaya devam etti. "Yasak bölgede" bulunan birisinin öldürülecek olmasının yanı sıra zarar verilmeyen birkaç köyde yaşayanlar da pêşmerge faaliyetinden şüphelenilerek öldürülebilirdi. Bu ölümlerden bazıları, Baas Partisi'nin Kuzey Bürosu'nun emriyle oluyordu ve Ali Hasan el-Mecid göze batan "sabotajcılar" ortadan kaldırılmasını şahsen takip etmiş görünmektedir. (Eylül 1988'de Emn Şeqlawaya ofisinin müdürü tarafından elle yazılmış bir not, bir Komünist Parti kadrosunun öldürülmesi ve cesedinin yakılmasından sorumlu ajanlara El-Mecid'in tebriklerini iletmekteydi: Kuzey Bürosu şefi "Aferin" diye yazıyordu. "Allah onları imanları ve sadakatlerinden dolayı korusun.")

Diğer infazlar bizzat Saddam Hüseyin tarafından emredilmişti; diğerleri ise Devrimci Mahkeme (Mahkamat al-Thawra) tarafından; ve diğerleri de özel askeri mahkemeler tarafından kararlaştırılmıştı.¹⁷ Birçok şahsi ölüm belgesi ve başka resmi belgeler bu infazlara bir kanıttır. Örneğin, Emn Süleymaniye'nin Ağustos 1989 raporu o yılın 1 Ocak'ından itibaren yapılan seksen yedi infazı bir bir anlatmaktadır. Bunların çoğu "yasaklı" köylerden toplanan insanlardı; bunlardan biri öğrencilerine Latin alfabesiyle Kürtçe öğrettiği için infaz edilen bir edebiyat öğretmeni idi.¹⁸

En önemlisi, Kürtlere Karşı Enfal Harekâtı sırasında ele geçirilen ancak 6 Eylül genel affı sırasında gözaltında sağ olan insanların toplu infazlarına devam edilmiş olmasıdır. Bazıları af için tanınan beş haftalık süre içinde, teslim olduktan sonra öldürülmüştü, suçları resmi belgelerde, KYB, KDP ya da İslamcı Parti gibi yaşa dışı bir örgüte üyelik ya da işbirliğinden duyulan şüphe olarak geçmektedir.¹⁹ Middle East Watch aynı zamanda af sonrası bu toplu öldürmelerden sağ kalan iki kişiyi de bulabilmişti. Yunus, Sergelî muharebesinde ve daha sonra Altıncı Enfal sırasında Balisan vadisinde KYB ile birlikte savaşmış on dokuz yaşında bir pêşmergedir. Yunus, Akoyan yakınındaki ana pêşmerge gücüyle bağlantısı Irak birlikleri tarafından kesildiğinde bir süre için Xelifan kasabasında akrabalarının yanında gizlendi. Ancak af söylentilerinin çekiciliğine kapılarak Ağustos ortalarında Sadiq kasabasında Emn'e teslim oldu.²⁰ Yerel Emn bürosu onu süratle Erbil'deki merkez büro temsilciliğine yolladı, burada büyük bir hücrede, pêşmergeler, asker kaçakları ve Koysancak bölgesi Enfal mağdurlarından oluşan sayısı yüz civarında olan bir grupla birlikte kaldı. Yunus bir üç hafta daha aralıklı olarak sorgulandı ve işkence gördü.

Eylül başlarında bir gün, Emn gardiyanları mahkumları biraraya topladı, zati eşyaları alınarak büyük bir sivil otobüse yerleştirildiler. Otobüs o kadar kalabalıktı ki adamlar birbirlerinin kucağına oturmak zorunda kaldı. Gidecekleri yer o akşam saat yedi

civarında vardıkları Dibs'in hemen dışındaki Halk Ordusu kampıydı. Mahkumlara iki gün tayın olarak bayat ekmek ve su verildi. Her gün ilave sorgulama turları oluyordu, bunları sivil giyimli ajanlar yapıyordu–Yunus'un tahminine göre aralarında Emn elemanları da vardı. Daha sonra, 6 Eylül'de, gardiyanlar mahkumlara genel bir af olduğunu ve serbest bırakılacaklarını söylediler.

Ancak değişen bir şey olmadı. Kaba işkencelerin de yapıldığı günlük sorgulama seansları devam etti. Elektrikli kabloyla dövme her günkü bir hadiseydi. Sorgucular ayrıca başka iki standart eziyet daha buldu. Bunlardan birisi plastik bir torbayı su ve buz parçalarıyla doldurup, bunu tavandan asmak, torbayı bir iğne ile delmek, ve soğuk sıvıyı, karyolaya sıkı bir şekilde bağlanmış olan mahkumun alnına damlatmaktı. Bu her defasında yirmi dakika kadar sürüyordu; on dakikadan sonra, acı şiddetleniyordu, ve mahkum buzlu damladan kurtulmak için yataкта boşuna çırpınıyordu. Buzlu su muamelesini aşırı sıcak uygulaması takip ediyordu. Sorgucular mahkumun yatağının altına, aralıksız dört ya da beş dakika boyunca, belinde acı veren yanıklara yol açan sıcak bir elektrik sobası sürüyordu.

Bunlar Yunus'un bizzat katlanmak zorunda kaldığı en kötü eziyetlerdi. Ancak bir gün, genel af ilan edilmeden hemen önce, Yunus ve diğer mahkumlar hücre pencerelerinden "iç pêşmerge" olmakla –başka bir deyişle, kentlerde aktif olmakla– suçlanan üç adamın aşağıdaki avluya getirilişlerini seyretti. Adamların gözleri bağlanmıştı, sandalyelerin üzerine çıkarttılar ve avludaki direklere bağladılar. Daha sonra sandalyeler tekmelendi, mahkumların ayaklarını yerden yarım metre kadar yüksekte sallanıyordu. Daha sonra, gardiyanlar ipin bir ucunu boş bir Bütangaz konteynerine diğer ucunu da her bir mahkumun haya torbasına taktı. İşaret verildiğinde gardiyan gaz silindirini bırakacak ve adamların torbaları yırtılacaktı. Yarım saat içerisinde, üçü de ölmüştü.

Birkaç gün sonra gardiyanlar Yunus'un hücreğine girdi, mahkumların sayımını yaptı ve onlara nakledileceklerini söyledi. Şu an itibarıyla, sayıları yeni gelenlerle artarak 180 kadar olmuştu –daha önce olduğu gibi hücrede çeşit çeşit insan vardı, pêşmergeler, asker kaçakları ve sıradan siviller. Herkesin gözü bağlanmış, kimlikleri alınmış ve elleri arkadan bağlanmıştı. Mahkumlar daha sonra sürücü bölmesi ayrı olan ve arkada banklar bulunan penceresiz altı nakil aracına yüklendi– bu araçlar, Ramadi yakınlarında daha evvelki toplu infazlardan kurtulanların tarif ettikleriyle aynı türden araçlardı. Dibs'i günbatımından önce yedi otuz civarında terk ettiler. Yunus'a göre, 14 Eylül akşamıydı ve genel af sekiz gündür yürürlükteydi.

Otobüsler kamp kapısından sola döndü, birkaç dakika düz bir yüzeyde gitti ve daha sonra sağa toprak bir yola döndü. Otobüs bu yol boyunca sallana sallana giderken, Yunus ellerini çözmeyi ve göz bağlarını gevşetmeyi başardı. Aşağı yukarı bir saat sonra konvoy bir yerde durdu ve gardiyanlar arka kapıdan mahkumları çıkarmaya başladı. Yunus'a sıra geldiğinde, ellerinin artık bağlı olmadığını gördüler. Gardiyanlar onu yere itti ve acımasızca tekmeledi. Yunus göz bağının üzerinden, üniformalı bir subayın üzerine geldiğini ve elini kaldırdığını görebildi. Ağır metal bir nesneyle boynunun köküne sert bir darbe aldı ve ileri doğru düştüğünü hissetti. Bilincini kaybetmeden önce hatırladığı en son şey parmaklarının başka bir insanın yüzüne daydığıydı.

Kendine geldiğinde, vücudunun alt kısmı kum ile kaplanmıştı. Şimdi –görünüşe bakılırsa bir kazma yardımıyla kazılmış– on metre uzunlukta, yarım metre genişliğinde ve bir metre derinliğinde dar bir çukurun içinde olduğunu anladı. Nerede olduğu hakkında düşünürken, yaklaşan buldozerin sesini duydu ve toz topraktan oluşan yükünü yandaki çukura boşalttı, ortalık toz duman olmuştu. Karanlıkta ve toz dumanları içerisinde Yunus hızla uzaklaştı, otobüslerden, buldozerlerden ve gardiyan

seslerinden kurtulmuştu. Uzakta, doğuya doğru, Kerkük petrol sahalarına ait olduğunu tahmin ettiği alevleri görebiliyordu.

Kerkük istikametinde, asfalt bir yola ulaşana dek koştu. Bir motorun sesini duyduğunda, onu durdurmak için fırladı, ancak ses yaklaştıkça bunun bir IFA kamyonu ve beraberindeki bir askeri cip olduğunu anladı ve sürücülerin farları sayesinde onu görmesinden önce kendini yol kenarına attı. Çok geçmeden, bir sivil araba durdu. Sürücü Halk Ordusu üniformasını giyen soydaşı olan bir Kürttü ancak Yunus buna aldırmayacak kadar yorgundu ve onu mutlu eden şey adamın kendisine çok fazla soru sormadan Dibs'e götürmesiydi. Sonunda Yunus oradan, İran'daki pêşmerge arkadaşlarına yeniden katıldı.²¹

DEVAM EDEN TOPLU ÖLDÜRMELER:

HÜSEYİN'İN HİKÂYESİ

Hüseyin'in durumu çok farklı bir örneği temsil eder. Yunus'dan bir yaş küçük olan Hüseyin, aslında çoğu Kürt gibi, pêşmerge davasına yakınlık duyuyordu ancak politik olarak bizzat aktif değildi. Enfal sırasında, dört arkadaşıyla birlikte birkaç kasabada ve Erbil civarındaki komplekslerde marangoz olarak iş bulmuştu. 26 Kasım 1988'de, "emniyet ve örgüt" üyeleriyle –başka bir deyişle, Emn ve Baas Partisi– dolu dört ya da beş kamyonet ve Landcruiser evin önünde durduğunda, 1987 harekâtı sırasında yıkılmaktan kurtulmuş olan Erbil ovasındaki Şiwareş köyünde bir evde çalışıyorlardı. Beş genç adam araçlara bindirildi ve önce Xebat'daki Parti merkez bürosuna götürüldü. Bir sonraki gidecekleri yere yaklaştıklarında Hüseyin kilise çanlarının çaldığını işitmişti. Bundan yola çıkarak kendilerinin Erbil'in bir banliyösü olan Hristiyan Eynkawa'da oldukları sonucuna vardı.²²

Burada elleri kelepçeli ve gözleri kendi kuşaklarıyla (piştend) bağlı bir şekilde üç gün kaldılar. Yemek ve su verilmiyordu ve işemek için bile hücrelerini terk etmeleri yasaklanmıştı. Meslektaşlarının Emn Teğmeni Ghasan olarak söz ettiği bir adamın liderliğindeki bir grup sorgucu, bu beş kişiye KYB ile bağlantılarını kabul ettirmeye çalışıyordu, elektrik lambası gece gündüz yanıyordu. Teğmen "iyi polisi" oynadı; nazik yöntemleri başarısız olduğunda, mahkumları zalim meslektaşlarına havale etti. KYB ile bağlantıların her inkârı yepyeni bir işkence seansına neden oluyordu. Hüseyin falakadan geçirildi (mahkum ayaklarını havada tutarak otururken ayak tabanlarına vuruluyordu); ellerinden bir ip yardımıyla tavana asıldı; kendinden geçtiğinde yanan bir sigara ile ayıltılıyordu.

Bundan üç gün sonra, Hüseyin ve arkadaşları, daha önce Yunus'un üç ay tutulduğu Erbil'deki Emn karargâhına götürüldü. Orada, her bir kişi bir m2den daha küçük olan tecrit hücrelerine yerleştirildiler.²³ Hüseyin ilk yedi günü sorgu ve işkence ile geçen dokuz gün geçirdiğini saydı. Yeniden falaka; bir kez daha tavandan askı. Yeni işkenceler de vardı –bacaklarına ve boynuna kızgın demirlerin tutulması; dil ve penise elektrik şokları. Sorgucular ona eğer KYB ile bağlantılarını itiraf ederse serbest bırakılacağını; reddettiği takdirde ise infaz edileceğini söylemişlerdi. Onlara hiçbir şey bilmediğini söyledi.

Yedinci gün, Hüseyin bir kağıt parçasına parmak basmaya zorlanmıştı. Halen gözleri kapalıydı ve belgede yazılanlar kendisine okunmamıştı. Hemen arkasından, sorgulama ve işkence bitirildi ve iki gün sonra bir gardiyan kendisine Saddam Hüseyin'in bir başka genel af daha çıkarttığını söylemek için hücrenin kapısını açtı.²⁴ Bütün mahkumlar serbest bırakılacaktı. Hüseyin ve dört arkadaşı, bir kez daha toplu bir hücreye alındı, elleri kelepçelendi ve bekleyen bir araca bindirildiler. Yolda giderken –bir iki saat asfalt bir yolda, daha sonra yarım saat toprak bir yolda– gardiyanların kendilerinin sonu hakkında konuştuklarını duyabiliyorlardı. "Onları

nereye götürüyoruz?" diye sordu birincisi. Diğeri "Güneye" diye cevapladı. Ve daha sonra üçüncü bir ses katıldı: "Güneyde yaşayamazlar" dedi. Beş adam başlarına ne geleceğini anlamıştı.

Durduklarında alaca karanlıktı ve soğuk vardı. Gardiyan mahkumlara "Oturun ve kımıldamayın" dedi. "Fotoğraflarınızı çekeceğiz." Tek bir sıra halinde bağdaş kurarak oturan gardiyanlar hep birden otomatik silahlarla ateş açtılar. İlk yayılım ateşinde Hüseyin isabet almadı ve kafasını korumak için içgüdüsel olarak öne, dizlerine doğru eğdi. Bunu yaptığı sırada gelen ikinci ateşte sağ omzuna bir mermi geldi ama etini delerek geçti. Merminin etkisiyle derin bir hendeğin içine düştü, hendeğe yuvarlanmış olan diğer dört adamın bedenlerini hissedebiliyordu. Bir kurşun yağmuru daha geldi. Bittiğinde, infazcılar beş kurbanın üzerine kürekle üstünkörü toprak attılar ve yollarına devam ettiler.

Hüseyin, yarı bilinçli bir şekilde, üstündeki toprağı attı. Karanlık çökmüş olduğundan iki saat olduğu yerde kaldı. Şimdi görüyordu ki mezar aslında, duvarları yağın yağmurla yıkılmış olan terk edilmiş, kullanılmayan bir kuyuydu. Arkadaşlarının canlı olup olmadığını anlamak için onlara dokundu ancak hiçbir tepki yoktu. Diğerlerinin bedenlerinden destek alarak kuyudan çıkmayı başardı, arkasında sadece Adidas koşu ayakkabılarını bırakmıştı. Soğuk ve yağışlıydı ve uzakta iki ayrı öbek halindeki şehir ışıklarını görebiliyordu. Daha yakında ise, muhtemelen iki mil, bir parıltı gördü ve azimle o yöne gitti. Ayakkabısız, falaka işkencesinden dolayı ezik ve şişmiş ayaklarıyla Hüseyin'in eve varması bütün gecesini aldı.

Kerkük yakınlarında—sonra yanıldığını anlayacaktı— bir yerde olduğunu sanarak Arapça "Ev halkı!" (ahl al-beit) diye sesleniverdi. Bir adam "içeri gel" (tfaddal) diye cevap verdi. Kapıyı çaldı ve bir kadın kapıyı açtı. Kadın genç adamı ayakları çıplak ve kan içinde görünce, korkudan yüreği ağzına geldi ve yazıklanmaya başladı. Karı-koca ona su, çay ve koyun yağından (samneh) oluşan bir yemek verdi ve Hüseyin onlara hikâyesinin ana hatlarını anlattı. O konuşurken, kadın ona Arap kıyafetleri ve omzundaki yaranın görünmemesi için de ağır bir Halk Ordusu kaputu getirdi. Ve şafakta adam nerede olduğunu anlasın diye onu kapıya çıkardı. Hüseyin'in elektrik direklerini ve geçen kamyonları görebildiği otoyolda bir istikamet Musul'a aksi istikamet de El-Qayyara'ya gidiyordu. Adam, Hüseyin'in gece gördüğü ışıkların Arap kasabaları Tharthar ve el-Hadhar'a ait olduğunu söyledi.²⁵

En sonunda Hüseyin de Yunus gibi İran'a kaçtı. Bir süre sonra, Emn annesine genç adamın ölüm belgesini verdi.²⁶

"OLAĞANÜSTÜ HAL"IN SONU

Enfal'da sona ne zaman gelindi? Soru birçok farklı açıdan cevaplanabilir. Askeri bakımdan Enfal Behdînan'da KDP karşısındaki zaferle ve 6 Eylül genel affının ilanıyla sona ermiştir. Irak kamuoyu açısından, yönetimdeki Baas Partisi tarafından düzenlenen, bir ritüel şeklinde geçen zafer kutlamalarının yapıldığı 1 Ekim tarihinde sona erdiği söylenebilir.²⁷ Ama Enfal'ın yoketme mantığı kuşkusuz birkaç ay daha, hiç değilse 1988'in ilk aylarına kadar sürmüştü.

Hatta bazıları Enfal'ın Haziran 1989'a kadar devam ettiğini öne sürebilir çünkü Irak birlikleri, Dokan gölünün doğusunda 70.000 kadar insanın yaşadığı büyük bir kasaba olan Qeladizê'yi bu tarihte yıkmıştı. Qeladizê antik bir yerleşimdir ve 24 Nisan 1974'de Irak Hava Kuvvetleri tarafından yapılan ve geride yüzlerce ölü bırakan bombardıman saldırısının hedefi olduğu için de Kürt tarihinde iyi bilinen bir yerdir.²⁸ Qeladizê şehir olarak Enfal'ın dar mantığının dışındaydı ancak elbette misilleme ya da cezalandırma eylemlerinden muaf değildi. Şehir merkezinin bazı bölümleri 1987'de yıkılmış olmasına rağmen, Baas Partisi görevlileri, kent sakinlerini, daha

fazla korkacak bir şey olmadığına ikna etmeye çalışmıştı. Ayrıca kentin etrafındaki Sengaser kasabası, Bêmalik, Tuwesûran ve Jêrawa komplekslerini– 1970’lerin sonlarındaki sınır temizliğinde yerlerinden edilen insanlar için inşa edilmişlerdi– içine alan bölgeye Enfal dokunmamıştı. Buradaki bazı köyler 1988 ortasında yıkılmış olmasına rağmen halkı "Enfalize edilmemişti".

İnsansızlaştırılan İran sınır bölgesi ve Dokan Gölü arasında sıkışmış olan ve görece düz bir arazi yapısına sahip olan Qeladizê bölgesi Enfal sırasında ciddi bir pêşmerge tehdidi barındırmamıştı. Ve rejim buraya ilişmemiş olmaktan rahatsız değildi. Ancak 1989 baharı sırasında burası İran sınırına çok yakın kalan tek büyük nüfus merkezi olarak göze batan bir anomali haline geldi. Daha kötüsü, doğudaki dağlar, Irak içerisinde varlığını yeniden hissettirme mücadelesi veren KYB için ana toplanma noktası haline gelmişti ve 22 Mart 1989’da DKK Kuzey Faaliyetleri Komitesi, Dokan nehrinin doğu bölgesine yönelik "maksimum önlemler" emrini verdi.²⁹

Mayıs sonunda, birlikler Qeladizê’yi tanklar ve ağır silahlarla kuşattı ve kasaba halkına ayrılmalari için bir ay mühlet verdi. "Kamu yararı için modern köylere" taşınmaları gerekiyordu.³⁰ Birkaç tercih sunulmuştu: kamyonlar onları ya Süleymaniye yolu üzerindeki Bazyan’a ya da Erbil düzlüğündeki üç yeni komplekse – Xebat, Kawar Gosek ve Daratû– götürecekti. Qeladizê’nin yıkılmasına 1 Haziranda başlandı ve ordu mühendislerinin üç haftasını aldı. Rejimin bizzat 1987’de inşa ettiği yeni trafo merkezi ve su pompalama merkezi de dahil olmak üzere sağlam hiçbir şey bırakmadılar. 24 Temmuz 1989’da Qeladizê resmen "yasak bölge" ilan edildi.

Yine de Qeladizê, en iyi ihtimalle Enfal’e yapılan bir ekleme–yıllarca sürmüş olan Kürtlere karşı faaliyetler mantığına bir geri dönüş– olarak görülebilir. Irak bürokrasisinin davranışı gözle görülür şekilde değiştiği zaman Enfal’ın mantığı da sona ermiştir, sorumuzun en iyi yanıtıdır. Bu, "öldürmeler durduğunda" ya da "sürgünler sona erdiğinde" ya da "son köy yakıldığında ve dümdüz edildiğinde" demekle aynı şey değildir. Cinayetler, sürgünler ve kullanılabilecek herşeyin yakılıp yıkılması Baas Partisi yönetiminde hayatın bir parçasıydı ve bunlar bugüne kadar devam etmiştir. Ancak 1989 baharında, Irak rejiminin Enfal’ın bütün hedeflerine ulaşıldığını düşündüğü rahatlıkla söylenebilir ve 23 Nisan’da Devrim Komuta Konseyi Ali Hasan el–Mecid’e verilen özel yetkilerin kaldırıldığına dair 271 no’lu kararnameyi yayınladı.³¹ Kürt sorunun tamamen kontrol altına alındığı kanısı Saddam Hüseyin’in, on yıldan fazladır var olan Devrim Komuta Konseyi’ne bağlı Kuzey Faaliyetleri Komitesi’ni bile fesheden Aralık 1989 kararıyla daha fazla güçlendi.³²

Kürdistan’da görevin tamamlanmasından sonra Ali Hasan el–Mecid’i, onun özel becerilerini başka görevler, özellikle de Ağustos 1990’da işgal edilen Kuveyt’in Valiliği bekliyordu.

Kendisinden sonra Kuzey Bürosu Genel Sekreterliğine getirilen Hasan Ali el–Amiri’yi kutlamak için toplanan Baas Partisi görevlilerine "Mevcut istikrarlı durum için uygun kişi olmadığımı itiraf etmeliyim...Umarım Kuzeydeki yoldaşlar Yoldaş Hasan Ali’nin yapamayacağı işleri yapmasını istemezler. Çünkü o aşama bitmiştir. Olağanüstü durum sona erdiği için bir Parti üyesinin ordu üzerinde etkili olmasına artık izin verilmeyecektir. Bu yetkiler, Yoldaş Hasan Ali bu görevi yapamayacağı için değil bu aşama sona erdiği için geri alınmıştır."³³

El–Mecid belli ki yaptıklarından memnundu –insancıl güdülerinden kuşku duyulmaması gerektiğini ekledi. O gün kendisini dinleyenlere şöyle diyordu: "Acıklı bir oyun ya da film gördüğümde ağlarım. Bir gün izlediğim bir filmde, ailesi olmayan kaybolmuş bir kadın gördüğümde ağladım. Belirtmek isterim ki yalnızca yapmam

gereken şeyleri yaptım. Benim yapabildiğimden daha fazlasını yapabileceğinizi sanmıyorum."

Parti görevlileriyle başka bir toplantı sırasında El-Mecid şunu söylemiştir: "Yapmayı başardığımız 1987'ye kadar Parti ve liderliğin başaramadığı bir şeydi. Bunun bir kısmı tamamen Allah'ın yardımı ve lütfu sonucunda oldu. Başka birşey değil." İsmi bilinmeyen bir parti üyesi övgülerini sunmak için söze girdi: "Daha fazlası ancak Allah'ın yapabileceği bir şeydi. Yoksa siz her şeyi yapabilirsiniz. Baas Partisi her şeyi yapabilir."34

notlar:

1 Baas Partisi Geri Dönenleri Kabul Komitesi'nin 1 Şubat 1989'daki toplantı tutanaklarında, sabotajcı bir ailenin Berhoştir kompleksine yerleştirilmesinden bahsedilmektedir. Komitenin –genel affın ilanından bir hafta sonra– 13 Eylül 1988 tarihli bir başka toplantı tutanağında, "sabotajcılar tarafından kontrol edilen bölgelerde yaşayan insanların sabotajcılar gibi muamele göreceği" kararına varıldığı ve geri dönenlerin Irak Polisi ve [Erbil Vilayetinin] Düşman Faaliyetiyle Savaş Komitesi tarafından komplekslere nakledileceği yazmaktadır.

2 Erbil'deki Baas Parti binalarından kurtarılan dosyalar arasında, 1988 sonlarına ait farklı tarihler taşıyan böyle birçok yemin beyanı da bulundu.

3 Erbil'de Irak hükümet dosyalarının içerisinde bulunan tarihsiz bir Baas Partisi mektubuna göre.

4 Bu bize Behdīnān'da KDP'nin en önemli karargāhlarından birinin olduğu Gelnaskê köyündeki bir aile tarafından bildirilmişti. Söylendiğine göre bu ailenin genel afa teslim olan oğulları infaz edilmişti. Duhok'da, Middle East Watch'a genç adamın cesedi olduğu sanılan bir mezar gösterildi. Bu mezarın bulunduğu, Duhok şehir mezarlığının dışındaki işaretli olmayan alanda, başka yaklaşık kırk beş başka mezar daha bulunmaktadır. Middle East Watch röportajı, Duhok, 4 Haziran 1992.

5 Şeqława'daki yerel Düşman Faaliyetiyle Savaş Komitesi'nden bir dizi talimat, Herir bölgesinden beş ailenin, toplam otuz yedi kişi, 2 Ocak 1989'da Erbil vilayeti Trafik Müdürlüğü (Mudiriyyat al-Murour) tarafından sağlanan taşıtlarla bataklık Tiqar (eski ismi Nasiriye) vilayetine sürülmesine işaret etmektedir. Bu insanlara resmi bir Irak polisinin eşlik etmesi, bu nakilde gizli hiçbir şey olmadığını gösteriyor.

Ayrıca 16 Mayıs 1989 tarihli Emn Şeqława memorandumunda, şimdi komplekslerde yaşayan, yıkılan Xirqawa köyü eski sakinlerinin, "sabotajcılarının" kendileriyle ilişki kurmaya kalkışması durumunda güneye sürüleceği belirtilmektedir.

6 Bunlar 8 Kasım 1988'de gerçekleştirilen bir toplantıdan alınan kararlardan bölümlerdir, bu kararlar bölge Emniyet Müdürü tarafından bir dizi talimat halinde "gizli" ibaresiyle, no.14951, Özerk Bölgedeki Emn şeflerine de iletilmiştir.

7 ibid

8 Küçük nüfus sayımına dair planlar, Başkanlık Makamı'nın 2 Aralık 1988 tarihli, K/2/1/45508 no'lu resmi tebliğinden özetlenmiştir. Bunlar sonradan DKK Kuzey İşleri Komitesi tarafından 25 Ocak 1989 tarihli, 548 no'lu mektupla Planlama Bakanlığına iletilmiştir.

9 Başka bir deyişle, "Üçüncü Aşama", açık biçimde, 22 Haziran 1987'den başlayan ve Enfal operasyonundan sonra devam eden döneme atıfta bulunmaktadır. Bu talimat Erbil Emn'den Şeqława Emn'e 26 Nisan 1989 tarihli, 6271 no'lu mektupla iletili ve anlaşılan gizli olarak tasnif edilmişti.

10 Bu, El-Mecid'in olağanüstü yetkilerinin alınmasından birkaç ay sonraya, Temmuz 1989'a kadar geçerliydi. 5 Temmuz 1989 tarihli Erbil Düşman Faaliyetiyle Savaş

Komitesi'nden Beşinci Kolordu'ya gönderilen 3489 no'lu "gizli" mektup. Bu kuralın tek istisnası, yasaklı bölgelerdeki varlıkları önceden orduyla birlikte koordine edilecek olan Emn muhbirleri ve Mafarez Khaseh üyeleri idi. İstisnalar, Emn Erbil vilayetinden Beşinci Kolordu Komutanlığı'nın iç güvenlik bölümüne gönderilen 13 Şubat, 1990 tarihli, Sh 3/1524 no'lu bir mektupta belirtilmiştir.

11 1983 ve 1988 arasında Irak, Mal Kredi Kurumu'nun (CCC) kredi teminat programı çerçevesinde 2.8 milyar dolardan fazla ABD zirai ürünü almıştır. 1989'da Bush yönetimi Irak'a CCC kredilerini iki misline çıkarmış, aynı yıl kullanılan kredi bir milyar doları geçmiştir. CCC programı, kredi garantilerinin yanı sıra faizsiz kredileri ve ABD'nin sübvans ettiği fiyattan doğrudan satışları da içeriyordu. Bkz. Middle East Watch, Human Rights in Iraq, New York, 1990, s.152.

12 Resool'un rakamları (op.cit) Bakanlığın rakamlarına çok yakındır. Resool 1975'den itibaren kümülatif olarak toplam 3.839 köyün yok edildiğinden bahsetmektedir. Dokunulmayan köyler arasında, Aqre kazasındaki rejime sadık Surçî aşiretine bağlı yüz civarındaki köy de vardır. 28 Ocak 1988'de, Enfal'ın arifesinde, Şeqlawâ Güvenlik Komitesi "bu köylerin nüfuslarının Surçî aşiretine bağlı olması ve çoğunun Milli Savunma Taburları'nın gönüllü üyesi olmasını göz önüne alarak güvenlik yasağının yürürlükten kaldırılmasına karşı çıkmayacağını belirtti." Ayrıca, "bu köyler sabotajcılarının erişemediği yerler olmuştu, bu köylerin sakinleri sabotajcılarla işbirliği yapmamıştı, ve bölgede herhangi bir sıcak temas olmamıştı." Erbil Emn'nin Şeqlawâ Emn'e gönderdiği 21 Kasım 1988, ST/17922 no'lu mektup. 13 Bexme barajı projesi aslında küçük ölçekli bir sulama ve elektrik üretme projesi olarak düşünülmüştü. Bununla birlikte, 1968'de Baas partisi iktidara geldikten sonra proje daha ihtiraslı bir hale getirildi. 1994'de tamamlanması öngörülen baraj, makinelerinin yağmalandığı ve hasara uğradığı Mart 1991 Kürt isyanı sırasında sadece kısmen inşa edilmişti. Middle East Watch'un Jahafel al Difa'al-Watani (ya da cahş) Erbil merkezinin eski bir yöneticisiyle ile yaptığı röportaj, Erbil, 7 Temmuz 1992.

14 Bu on dört köy Xelîfan kasabası ve Büyük Zap nehri arasında yer almaktadır. Bunların isimleri 11 Aralık 1988 tarihli Emn Erbil raporunda şöyle sıralanmıştır: Feqıyan, Kulken Kolo, Medgerdan, Mingerdan, Daljar, Qalata Sîn, Pîr Merwe, Deremer, Serkend, Suke, Serkoz, Kasea ve Aşağı ve Yukarı Cimkî. Resool, op.cit, s.65–67, 1988 Aralığında yıkılan Selahaddin ve Herîr nahiyelerine bağlı on dokuz köy sıralar. Serkend Xelanî her iki listede de görünen tek isimdir ve metnin devamında hikâyesi anlatılmaktadır.

15 Mafarez Khaseh ve diğer özel cahş birlikleri için, bkz. s.76–78.

16 Middle East Watch röportajı, Basırma kompleksi, 11 Eylül 1992. 1 Kasım 1988 tarihli Serkend Xelanî köyü hakkındaki bir iç istihbarat raporu birçok Kalaşnikof tüfeğin bir çocuk karyolası içerisinde gizlenmiş halde bu adamın evinde bulunduğunu belirtir. Bir kez daha, belge ve tanık ifadesinin uyumu çarpıcıdır.

17 Süleymaniye vilayeti Emniyet Müdürünün 2 Ekim 1988 tarihli 25163 no'lu mektubu, infaz emirlerinin Baas Partisi Kuzey Bürosu ve Devrim Mahkemesi'nden geldiğini belirtmektedir. Eski bir mahkum, ölüm cezasını verme yetkisine sahip olan Erbil'deki 23 No'lu Askeri Mahkemeye getirilmişti. Bu özel davada, mahkemenin yetkilerinin yerini "Bağdat'tan özel bir [infaz] emir" almıştı. Sonunda adam kaçtı ve 27 Ağustos 1992'de Xaneq kompleksinde Middle East Watch kendisiyle röportaj yaptı.

18 24 Ağustos 1989'da Emn Süleymaniye müdüründen Emn Özerk Bölge merkezine gönderilen 19727 no'lu gizli mektup.

19 Bir Emn Erbil dosyasında bulunan elle yazılmış belgeler.

20 Xelifan bölgesindeki çoğu Kürt bu söylentiler yüzünden erkenden teslim oldu. Teslim olan bir diğer Kürt de, 7 Eylül 1990 tarihli Emn belgesinde 15 Eylül 1988'de tutuklandığından bahsedilen Haydar Awla Ali Muhammed Emin isimli KYB pêşmergesiydi. Haydar, Kürt Mafarez Khaseh'ini kontrol eden Emn lideri Necmi Gru diye biri tarafından teslim olmaya ikna edilmişti. Tutuklandıktan sonra ortadan kayboldu. Eşinin bilgi için ısrarlı talebine yanıt olarak Necmi Gru, ona şunu söyledi: "Eve git: artık kocan yok." Middle East Watch röportajı, Galala kompleksi, 23 Mart 1993.

Sadiq'deki daha evvelki bir röportajda, 18 Temmuz 1992, Yunus MEW'a infaz edilecek gruptan hatırladığı tek kişinin Galalalı "Haydar Abdullah" isimli bir akrabası olduğunu söyledi. Awla, Abdullah isminin Kürtçedeki kısaltılmış biçimi olduğundan bu kişi büyük bir ihtimalle aynı adamdı.

21 ibid

22 Middle East Watch röportajı. Erbil, 14 Temmuz 1992.

23 14 Temmuz 1992'de Hüseyin, Middle East Watch eşliğinde Erbil'deki eski Emn binasına giderek hapsedildiği odayı teşhis etti.

24 Devrim Komuta Konseyi 14 Aralıkta gerçekten de bir genel af kararı yayınladı. Bununla beraber Hüseyin infaz girişim tarihinin 8 Aralık olduğuna –kronolojisi bunu destekler– inanmıştı. Aflar, başka yerde de belirtildiği gibi, Baas rejimi yönetimi altında hayatın olağan bir özelliği idi ve başka bir tanesi de 29 Şubat 1989'da ilan edilene idi. Bu af, KYB lideri Celal Talabani dışında İran'a kaçan herkes içindi.

25 Musul'un güneyinde arkeolojik bir site olan El-Hadhar'dan Enfal'da birçok defa toplu infaz yeri olarak bahsedilmesi dikkate şayandır. Bkz. s. 307. Hüseyin'in hikâyesinde Middle East Watch röportajı temel alınmıştır, Erbil, 14 Temmuz 1992.

26 Genel af sonrası öldürmelerin, bildirildiği kadarıyla, üçüncü örneğini, Haziran 1988 ortasında ele geçirilen ve Dördüncü Enfal sırasında kaçışları s. 231–234'de anlatılan Şêx Bizin bölgesinden iki erkek kardeş Ömer ve Rahman oluşturmaktadır. 6 Eylül affında serbest bırakılan başka bir mahkum o sıralarda onları cezaevinde gördü ancak bu onların son görüşleriydi. Middle East Watch röportajı, Daratû kompleksi, 15 Temmuz 1992.

27 Kürdistan İnsan Hakları Örgütü avukatı Yusuf Rahim Raşid, Middle East Watch'a, Erbil'de bu tür törenlerden birine katıldığını söyledi.

28 1974 bombardımanın nedeni, görünüşe göre, KDP'nin Qeladizê'deki Süleymaniye Üniversitesi'ni yeniden açma kararı oldu. Aynı yılın Mart ayında üniversite rejim tarafından kapatıldı.

29 DKK Kuzey Faaliyetleri Komitesi'nin Abdurrahman Aziz Hasan tarafından imzalanan 22 Mart 1989 tarihli 1925 no'lu direktifi. Bu önlemler, "sabotajcılarla" teması olan ailelerin güneye geçici olarak sürülmesini içerecekti. Direktif ayrıca 20 Haziran 1987 tarihli, SF/4008 no'lu Kuzey Bürosu Komutanlığı direktifindeki "açık talimatların" yerine getirilmesine devam edilmesinde ısrar eder.

30 Middle East Watch'un eski sakinlerle röportajı, Qeladizê, 23 Mayıs 1992.

31 DKK kararı Emn Erbil'den bütün Kısım Emniyet Müdürlerine gizli ibareli bir genelgeyle, 17 Mayıs 1989 no.Sh 3/7604, bildirilmiştir. Genelge "Devrim Komuta Konseyi'nin 23 Nisan 1989'daki 271 no'lu kararının sonucu olarak, Kuzey Bürosunun Yoldaş Genel Sekterine özel yetki veren 24 Mart 1987'deki 160 no'lu DKK kararının geri çekilmesine karar verildiği" şeklindedir.

32 Saddam Hüseyin'in imzaladığı 3 Aralık 1989 tarihli 771 sayılı DKK kararı, 2 Ağustos 1979'daki 997 no'lu DKK kararını yürürlükten kaldırmaktadır.

33 Ali Hasan el-Mecid ve adı belirtilmeyen görevliler arasındaki bir toplantının ses bandı, Kerkük, 15 Nisan 1989.

34 Ali Hasan el-Mecid ve adı belirtilmeyen görevliler arasındaki bir toplantının ses bandı, Kerkük, 26 Mayıs 1988.

13

İZLERİN BİTTİĞİ YER

"Bu önlemlerin caydırıcı bir etkisi olacaktır çünkü

(a) mahkumlar hiçbir iz bırakmadan ortadan kaybolacaklar;

(b) bulundukları yere ya da akibetlerine dair hiçbir bilgi verilmeyebilecek."

Nacht und Nebel Erlass

(Nazi Almanya'sının Gece ve Sis Kararnamesi), değiştirilmiş versiyon, Şubat 1942.

"Onları derin bir suya batırdılar. Kayboldular. Onlara ne olduğu konusunda hiçbir bilgimiz yok."

–Göktepe'den kurtulan yaşlı bir kadın.

Zor yoluyla insanların kaybedilmesi, modern devletin ayırt edici bir terör eylemidir.

Bu terör hayatta kalanları kuşku ve korku ile hareketsiz hale getirirken, acı ve keder

duyan ölü yakınlarının ölüm ritüellerini yerine getirmesine de izin vermez. Ölünün

yıkanması ve kefen giydirilmesi, ölünün yüzünün Mekke'ye dönük şekilde mezara

konması Müslümanlığın gereklerindendir ama bunlar Enfal'da kaybolanlar için

yapmak mümkün değildi. Baas rejiminin rutin terörü sırasında tutuklananların infaz

edilmesi durumunda özenli çalışan bürokrasi, aileye hiç değilse öldüğüne dair bir

resmi belge verirdi. Ancak Enfal sırasında kaybolan Kürtlerin çoğu için bu bile yoktu.

Harekât bittiğinde, sağ kalanlara düşen belirsizliğin hüküm sürdüğü bir hayattı.

Kadınlar ailenin geçimini sağlayan erkeklerini kaybetmişti ve İslami hukuk

kocalarının kaybolmasından yedi yıl sonraya kadar yeniden evlenmelerini

yasaklıyordu. İnfaz mangalarının hikâyelerinin biliniyor olmasına ve defalarca

yinelenmesine rağmen Kürtlerin yerleştirildiği bakımsız kompleksler hala,

Enfalzedelerin çöldeki gizli hapisanelerde canlı tutulduğu; gelecekte rejim ve

pêşmergeler arasındaki müzakerelerde koz olarak kullanılacakları, köle emeği olarak

kullanılmak üzere başka ülkelere –Sudan, Yemen ya da Ürdün– götürüldüklerine dair söylentiler dolaşıyordu.

Mart 1991 isyanından önce, Baas Partisi'nin halen Irak Kürdistanı'nın kontrolünü

elinde bulundurduğu sıralarda, aynı yazgıyla kendilerinin ya da hayatta kalan

akrabalarının da karşılaşabileceği korkusuyla, çok az insan kayıpların ardından

araştırma yapma cüretini göstermişti. Güvenlik sorunlarını bir kenara bıraksak bile,

pek azı labirenti andıran devlet bürokrasisinin neresinden araştırmaya başlayacağını

ya da nasıl başlayacağını bilebiliyordu: havalinin yöneticisi kaymakamdan mı? valilik

makamından mı? mahalli polis karakolundan mı? müsteşardan mı? Baas Partisinden

mi? Ordu kışlasından mı? dehşet saçan Emn'den mi? Ancak birkaçı risk aldı ve

bunların yaptığı araştırmalar–Irak hükümet belgeleri ve kamplarda sağ kalanların

tanıklıklarıyla biraraya getirildiğinde– Enfal'ın nasıl işlediğine önemli bir ışık

tutmuştur. Enfal, yeralan her birimin sadece bilmesi gerekeni bildiği, ziyadesiyle

bölmelere ayrılmış bir harekât görüntüsü sunmaktadır. Sadece Baas Partisi

mekanizmasının merkezindeki çok küçük bir çevre "Enfalize edilenlere" ne olduğu

hakkındaki bütün hikayeyi biliyordu.

Sağ kalanlardan bazıları dolambaçsız kelimelerle de olsa gerçeği öğrenebildi. Zerda Dağının eteğindeki Çirçecele'den Raşid isminde genç bir çoban, hayvanlarını ana yol üzerindeki askeri birliklerin olduğu hatta otlatarak Enfal'dan sağ çıkmayı başardı. Ancak annesini, on yaşındaki kız kardeşini, altı yaşındaki erkek kardeşini ve iki teyzesini [ya da halasını-y.h.n.] kaybetti. Daha sonra ailesini esir alan aynı orduda askere alındı. Anlayışlı bir Hristiyan subay Raşid'e ilgi gösterdi ve ona samimi bir şekilde akrabalarını düşünmeyi bırakmasını söyledi: "Enfal'da alınan bütün insanlar buldozerlerle gömüldü."1

Ne var ki, çoğu bu kadar bir keşifte yapamadı. Küçük Zap vadisindeki yakıp yıkılan Celamort köyünden Nuri adında oldukça yaşlı bir adam kayıp olan oğlunu, gelinini ve iki yaşındaki torununu araştırmak üzere Çemçemal kaymakamlığına gitti. Yetkililer onların isimlerini kaydederek üç gün sonra gelmesini söylediler. Gittiğinde, kaymakamlığın bu konuda yardımcı olamayacağını söylediler. Aslında görevli Nuri'ye şunu söyledi: "Ben senin yaptığını bile yapamam. Sen sordun ama ben sormaya bile korkuyorum."2

Şêx Bizin aşireti bölgesinden Salim adında daha genç bir adam, ordu geldiğinde köyünden uzakta bulunuyordu. Ancak askeri birlikler eşini ve sekiz çocuğunu –en büyüğü on beş yaşında bir oğlan çocuğu, en ufağı bir yaşında bir kız çocuğu– yakaladı. Salim'in kendi aşiretinden birkaç halden anlayan cahş, her bir çocuğun özgürlüğü için 1000 dinar (o zamanki kurla 3.000 \$) olmak üzere askerlere rüşvet teklif ettiler. Askerler, bunun için çok geç oldu şeklinde bir karşılık verdi; çocuklar çoktan kamyonlara yüklenmişti. Salim Enfal'dan sonra herbir söylentinin izini sürdürdü; Kerkük'e, Topzawa'ya ve hatta Nagre Selman'a gitti. Emn onu, ısrarından dolayı üç defa tutukladı. Son olay sırasında gözlerini bağladılar ve bir daha ailesini sormaması için uyardılar.3

Güney Germiyan'ın en fazla dövülen bölgelerinden birinde yaşayan Caf-Roxzeyî aşiretinin yaşlı lideri Mahmud Tevfik Muhammedhayır nedir bilmedi. Ailesinin en yakın, çoğu çocuk yirmi ferdi kayıplara karışmıştı; Mahmud Qoratû'daki istihkâmda onlarla birlikte olmuştu, ancak Topzawa'da kadınları ayırdıklarında onların izini kaybetti. Mahmud, Nagre Selman'da serbest bırakılmasının ardından Dibs kampının başında bulunmuş olan köy muhtarı Hacı Ahmed Fatah'ın evine gitti. "Onun ayaklarını öptüm ve yalvardım. Ama sormamam söylendi. Bana 'bunun seninle hiçbir ilgisi yok' dediler. 'Nagre Selman'a git'." Muhtarın yaşlı adama bütün söyleyeceği Dibs mahkumlarının nakledilmiş olduğuydu –ancak nereye nakledildiğini bilmiyordu ya da söylemeyecekti.

Mahmud, Dibs'den, kişisel ilişkileri sayesinde Emn'nin başkanı ile bir buluşma ayarladığı Erbil'e gitti. Emniyet şefi kendisine kayıpların Suudi Arabistan'a önemli bir sınır geçiş noktası ve Mekke yolu üzerinde hacılar için bir dinlenme yeri olan Ar'ar'a gönderildiğini söyledi.4 Kim olursa olsun mahkumlarla haberleşmek ya da ziyaret etmek yasaktı. Mahmud Emn şefine yalvararak serbest bırakılacak her kişi için 1.000 dinar teklif etti ancak adam bunun imkânsız olduğunu söyledi: "Sadece Saddam Hüseyin ya da Ali Hasan el-Mecid onları serbest bırakabilir."

Erbil'in sivil valisi kendisinin de elinden bir şey gelmediğini söyledi. Mahmud'un saygısını gösteren birkaç koyun hediye etmesine rağmen Süleymaniye'nin Kürt valisi Şêx Cafer Berzenci5 aşağı yukarı aynı şeyi söyledi: kadın ve erkek birçok mahkum Ar'ar'da, gizlilik için Mısırlı kamyon şoförlerin hizmet verdiği bir tesisde tutuluyordu. Şahsen, Mahmud'un yaptığından daha fazlasını kendi de yapamazdı. Başkan ve amcasının oğlundan başkası bir şey yapamazdı. Ama Baas Partisi Kuzey Bürosunun danışma dairesi, Kerkük'te, Mahmud'a Mecid'in "onunla görüşecek zamanı olmadığını" söyledi. Çaresizlik içerisinde Süleymaniye'ye geri dönerek El-

Mecid'e yakın olduğu bilinen ve sık sık ona evinde eğlenceler tertip eden kudretli bir Kürde ricada bulundu. Adam bizzat aracılık etmeyi kabul etti. "Ama Mecid Kur'an üzerine yemin ederek kaybolanları sadece Saddam Hüseyin ve Tanrı'nın kurtarabileceğini söyledi." Yorgun düşen ve şevki kırılan Mahmud artık aramaktan vazgeçti.⁶

BAAS PARTİSİ:

ENFAL HAREKÂTI'NIN BAŞLADIĞI VE BİTTİĞİ YER

Ele geçirilen çok sayıda Irak belgesi, Kürtlere Karşı Enfal Harekâtı sırasında gücün had safhada temerküzü ile ilgili anlatılan olayları doğrular. Bunlar arasında muhtemelen en açıklayıcı olanı, son Kürtlere Karşı Enfal Harekâtı'nın hemen ardından, Sersing nahiyesine bağlı Gare Dağı yakınlarındaki bir Hristiyan köyünde kaybolan Katolik Keldani dört kardeşin hikâyesidir.⁷ Middle East Watch, yörenin nüfuz sahibi kişilerinden olan babaları "İşo" ile Temmuz 1992'de Erbil'de röportaj yapmıştır (ayrıca bakınız s. 374). Enfal kendilerine ulaşmadan önce ailesinin köylerinden kaçtığını anlattı. Oğulları –üçü asker kaçağı ve biri de yoklama kaçağı– 6 Eylül genel affını takip eden beş haftalık süre içerisinde orduya teslim olmuştu; onları en son gören, Duhok'un dışındaki Nizarkê istihkâmında onları ziyaret edebilen akrabalarıydı. Bu görüşten sonra, İşo da istihkâmı ziyaret etmeyi denedi, ancak oraya vardığında bir gardiyan bütün Hristiyan ve Yezidilerin önceki gün kapıları sıkı sıkıya kapatılmış otobüslerde götürüldüğünü söyledi. Bıharke'de hem Emn'e hem de İstihbarat'a oğullarının neden ailenin diğer fertleriyle birlikte komplekslere getirilmediğini bilmek istediğine dair başvurularda bulundu. Kendisine, Kürt olmadıkları için onların 6 Eylül affı kapsamında yer almadıkları söylendi. Genç adamların nerede bulunduğu hakkında bilgileri yoktu. En sonunda, aile bizzat Saddam Hüseyin'e yazdı, ancak hiçbir yanıt alamadılar.⁸

Bu röportajdan altı ay sonra, Middle East Watch araştırmacıları Erbil İstihbarat bölge bürosunun belgeleri arasında tesadüfen ailenin dosyasını da buldu. İşo'nun dört oğlunun kaybolması bir düzine ayrı "gizli ve acil" yazışmanın konusu olmuştur. Bu yazışmalar, İşo'nun yengesinin Saddam Hüseyin'e yazdığı 7 Ocak 1989 tarihli dilekçeye başlar. Şöyle yazmaktadır:

"Sayın Başkan, Baş Komutan (Allah Sizi Korusun ve Doğru Yoldan Ayırmasın):

Görkemli Irak'ın ve alçak düşmanları karşısındaki zaferlerinin mimarına canı gönülden selâmlarımı ve duyduğum büyük hayranlığı arz etmek isterim:

Ben vatandaş M....Eşimin kardeşinin dört oğlu Güney Tümenine asker yazılmıştır. Sizin genel af duyurunuz üzerine Duhok'da teslim oldular. akıbetleri hakkında o zamandan beri hiçbir bilgi alamadık.

Muzaffer ve saygıdeğer efendimiz, akıbetleri hakkında lütfen biraz bilgi vererek bizi onurlandırın.

Adaletinizin kapısını çalan biri merhametinizin hoş kokusuyla kendinden geçer."

Dilekçe kadının parmak iziyle imzalanmıştır.

İşin içinde asker kaçakları ve yoklama kaçakları olduğundan başkanlık makamı bunu askeri istihbarata havale etti. İstihbarat'ın olay hakkında bir dizi iç araştırma yürüttüğü ama gerçekten de dört adama ne olduğunu bilmediği anlaşılmaktadır.

İstihbarat Kuzey Bölgesi karargâhı, Musul ve Duhok bürolarının özensizliği ve raporlarının tutarsız niteliği hakkında şikâyetçi olmasına rağmen, olayın başlangıcına dair gerçekler hemen tespit edildi. Dört kardeşin, affın dördüncü gününde, 10 Eylül 1988'de Etruş'da askeri birimlere teslim olduğu bilinmektedir ve Musul İstihbaratı onların "sabotajcılarla birlikte silah kuşandıklarına" dair hiçbir kanıt bulamadı.

Mahkumlar Partinin yönetimindeki Duhok Geri Dönenleri Kabul Komitesine

nakledildi ve –babalarının da bildiği gibi– Nizarkê istihkâmında hapsedildi. Musul bürosu, tutukluların sonradan iki gruba ayrıldığını bildirmektedir. Gruplardan biri, Altinköprü–Kerkük otoyolu üzerindeki Daraman bölgesindeki bir istihkâma gönderilmişti. Diğerisi ise Topzawa’ya gönderildi–Halk Ordusu kampının Behdînan’daki Son Enfal mahkumları için kullanıldığının belirtildiği, şimdiye kadar bulunan, yegane referans budur.

Bundan sonra izler sona ermektedir. Kuzey Bölge İstihbaratı aile ile görüşmesi için Bıharke–Ceznikan kompleksine ajanlar yolladı ayrıca Kerkük–Erbil yolu üzerindeki tüm ordu istihkâmına da ajanlar gönderildi. Ancak bu soruşturmalar yeni bir bilgi getirmedi. Bir İstihbarat yüzbaşısı Kuzey Bürosu direktörüne yazdığı bir raporda, iğneleyici şekilde eğer Parti tarafından sıkıştırılırsa Duhok bürosunun daha fazla yardımcı olabileceği yorumunda bulunuyordu. Bununla birlikte, üç gün sonra 14 Mart 1989’da, direktör İstihbarat karargâhına son raporunu sunar. Raporda şöyle yazar: "Dört adam Duhok vilayeti [Geri Dönerleri] Kabul Komitesi’ne teslim edildiler, oradan da Ta’mim vilayeti [Kerkük] Kuzey Bürosu Komutanlığına teslim edildiler. akibetleri hakkında bundan başka bir bilginiz bulunmamaktadır."9

İstihbarat açıkça bilgisiz bırakılırken bütün Iraklıların hayatı üzerinde böylesine büyük bir gücü elinde bulunduran Emn bile Enfal sırasında kaybolan ya da 1988 ve 1989’daki çeşitli af kararlarına uygun olarak yetkililere teslim olanların nihai âkıbetinden görüldüğü kadarıyla haberdar değildir. Örneğin, Erbil vilayetindeki Emn karargâhının arşivi, yüzlerce erkek, kadın ve çocuğun akibeti hakkında bilgi almak için akrabalarının yerel şubelere yaptığı başvurularla doludur.10 Hayatta kalanlar "merhametin hoş kokusunu" bulmak için kudretli emniyet kuruluşunun kapısını çalmaya devam ederken Emn bu insanlara verilecek standart yanıt hakkında bir değişiklik emri verdi. El yazısı ile yazılmış bu Emn mektubu şöyledir:

25 Eylül 1990’da sayın direktör aşağıdaki talimatı yayınlamıştır: ‘akibetleri hakkında herhangi bir bilginiz yok’ ifadesinin yerine ‘Onlar muzaffer Kürtlere Karşı Enfal Harekâtı sırasında tutuklandılar ve tutuklu kaldılar’ ifadesi kullanılacaktır. Bunun amacı böyle ileride sorun oluşturabilecek şeylerle ilgilenirken dikkatli olmaktır."11 Hem Emn hem de İstihbarat, kimlerin ortadan kaldıracağı konusunda asıl otorite olan Baas Partisi Kuzey Bürosunun kararlarına uymak zorundaydı. Buna dair bir kanıt, ilk bakışta önemsizmiş gibi görünen Emn Erbil’in bir yazışmasında bulunabilir. Bu, iki kadının "Kürtlere Karşı Enfal Harekâtına dahil edilen bölgelerin sakinleri olmadıkları için Kuzey Bürosu Komutanlığı tarafından [Emn’e] geri gönderildiklerini" kuruluşun şehirdeki şubesine bildiren 26 Ağustos 1988 tarihli kısa bir nottur. Her iki kadının da, Enfal tarafından büyük bölümüyle yok edilen Taqtaq nahiyesine bağlı köylerin eski sakinleri olmasına rağmen biri daha önceden ailesiyle birlikte Erbil şehrine diğeri de Kuştepe kompleksine yerleştirilmişti –ve bu yüzden "Enfalize edilme" ihtimalleri pek azdı. Buna mukabil, herhangi birisinin Enfal’dan etkilenen bölgenin bir sakini diye işinin bitirilmesinin Kuzey Bürosu Komutanlığına kalmış bir konu olduğu da açıktır.12

29 Mart 1987 tarihli 160 no’lu kararnamede, Ali Hasan el–Mecid’in Enfal’da rol alan diğer bütün devlet ve parti kuruluşlarından oluşan piramidin –askeri, sivil ve güvenlik– çabalarını birbiriyle uyumlu hale getirmek için Devrim Komuta Konseyi’nin tüm yetkilerinden yararlanacağı oldukça açıktır (bkz. Ek B, s. 420–422). Ele geçirilen Irak belgelerinin ve sağ kalanların tanıklıklarının işaret ettiği üzere bu harekât süresince ele geçirilen her bir ferdin kaderini elinde bulunduran, El–Mecid yönetimindeki Baas Partisi’nin kuzeydeki teşkilatıydı.

Kürtlere Karşı Enfal Harekâtı hakkında çözülmemiş birçok sır kalmıştır, bunlardan bazıları ele geçirilen Irak belgeleri üzerinde ileride yapılacak incelemelerle açıklığa kavuşturulabilir.¹³ Enfal infaz mangalarını oluşturan üniformalı adamların kimliği sonsuza dek bir sır olarak kalabilir. Bu kişiler Emn ajanı mıydı? Cumhuriyet Muhafızları üyeleri mi? Yoksa, daha muhtemel görünen, bizzat Baas Partisi'nin "yoldaşları" mıydılar?¹⁴

Neden sadece belirli bölgelerdeki kadınlar ve çocuklar öldürüldü? Onların infazları mücadele ve direnişle mi karşılaşıldığı anlamına geliyor, yoksa kullanılan ölçütler başka mıydı? Ölenlerin mezarları nerede ve bu mezarlarda toplam kaç ceset var? Görüldüğü kadarıyla bu sayı 50.000'den az olamayacağı gibi bunun iki katıda olabilir. Bahar 1991 ayaklanmasının ardından Kürt liderler Irak hükümet görevlileriyle görüştüğünde, Enfal'da ölenleri gündeme getirdiler ve 182.000 gibi bir rakamdan –yıkılan köylerin sayısına dayanan kaba bir tahmin– bahsettiler. Tartışma bu yöne kaydığında Ali Hasan el-Mecid, söylendiğine göre öfkeyle ayağa fırladı. "Bu abartılı 182.000 rakamı da ne oluyor? 100.000'den fazla olmuş olamaz" dedi –sanki o ve emri altındakilerin Irak Kürtlerinin başına getirdiği felaketi azaltıyormuş gibi.¹⁵ İnfazcılarının kimliği ve kurbanlarının kesin sayısı hiçbir zaman bilinmeyebilir –ya da en azından Bağdat'daki dosyalar açılana kadar. Ancak askıda kalan bu sorulara ne yanıt verilirse verilsin egemen Baas Partisi'nin Kuzey Bürosu ve ona paralel DKK üyesi Tahir Tevfik'in yönetimindeki Komutanlığın Kürtlere Karşı Enfal Harekâtının Başladığı ve de Bittiği yer olduğuna dair hiç şüphe yok. Ve katillere emirleri veren, adı "Enfal Ali", "Kimyasal Ali"ye çıkmış olan Irak'ın şu anki Savunma Bakanı Ali Hasan el-Mecid'dir.

El-Mecid, Ocak 1989'da, adı bilinmeyen Kuzey Bürosu görevlileriyle Kürtlere Karşı Enfal Harekâtı hakkında konuşurken savunmacı bir pozisyon aldığı görülmektedir. Kürtlere Karşı Enfal Harekâtı ile ilgili üst düzey ordu subaylarının kaygılarına imada bulunarak onlara şunu sorar: "Kürt sorununu çözmeleri ve sabotajcıları boğazlamaları için onları ikna etmemiz nasıl beklenir?" Ayrıca, Ele geçirilen bu kadar sivil ne yapılması gerekiyordu? sorusunu da sorar. El Meced şöyle demektedir, "Sağlıklarıyla mı ilgilenseydim? Onlarla, bu keçilerle ne, yapsaydım?... Onlara iyi bakmak mı? Hayır, onları buldozerlerle gömeceğim." Yaptığı da bu oldu.

notlar:

- 1 Middle East Watch röportajı, Nasır kompleksi, 26 Mart 1993.
- 2 Middle East Watch röportajı, Erbil, 23 Nisan 1992.
- 3 Middle East Watch röportajı, Daratû kompleksi, 20 Nisan 1992.
- 4 Muhtemel bir toplu infaz yeri olan Ar'ar hakkında, bkz. dipnot 10, s.314.
- 5 Şêx Cafer'in, Qadir Kerem'in kötü şöhretli müsteşarı Şêx Mutassım Berzenci'nin kardeşi olduğu anımsanmalıdır. Şêx Cafer, söylendiğine göre, aynı zamanda Kürtlere Karşı Enfal Harekâtı boyunca Ali Hasan el-Mecid ve müsteşarlar arasında iletişimi sağlayan kişiydi.
- 6 Middle East Watch röportajı, Sumoud kompleksi, 20 Mayıs 1992.
- 7 Bu anlatıdaki bütün insan ve yer isimleri, tanıkların güvenliği açısından değiştirilmiş ya da atlanmıştır.
- 8 Middle East Watch röportajı, Erbil, 7 Temmuz 1992. Bu konu hakkında daha fazla bilgi köyün eski sakinleriyle yapılan ek röportajlarda elde edilmiştir.
- 9 İstihbarat ulusal karargâhı, Kuzey Bölge karargâhı ve Duhok–Musul büroları arasında 12 Şubat'tan 14 Mart 1989'a kadar gizli yazışma. 6 Eylül af kararnamesi, 9 Ekim'den sonra teslim olan birisinin—bu örnekte mevzubahis değildir—askeri

nezarete alınmasını ve daha sonra Kuzey Bürosu Komutanlığı'na teslim edilmesini gerektirmektedir.

10 Middle East Watch'un incelediği Emn istekleri 1989 Haziran ve Ağustos tarihleri arasındadır. Bununla birlikte bu istekler, Nisan 1988'deki İkinci Enfal'a kadar geriye giden tutuklamalar ve teslim olmalarla ilgilidir.

11 "Siyasi İşlerin Başındaki Kişi"den gelen elle yazılmış iç yazışma, Emn Erbil, 18 Ekim, 1990.

12 Emn Erbil'den Emn şehir komutanlığına "gizli" ibareli mektup, Sh2/12809, tarih 26 Ağustos 1988. Ayrıca bu belge hem kılı kırk yaran bürokratik prosedürün hem de Enfal'ın katı mantığının mükemmel bir örneğidir. Akibetleri hakkında bir karar verilmeden önce tutuklular tek tek değerlendiriliyordu. Bu iki kadından birinin "politik olarak bağımsız" diğerinin de "ev kadını" olduğu belirtilmesine rağmen; onları kurtaran bu değil, ikâmet ettikleri yer olmuştur. Görünen o ki bu ayırım, bütün Enfal operasyonun mantığını anlamak için kilitlidir.

13 Bu raporun yayınlanması sırasında, Middle East Watch, Kürdistan Yurtseverler Birliği tarafından ele geçirilen Irak belgelerinin sadece küçük bir kısmını incelemişti. MEW'un bu eşsiz malzemeler üzerinde devam eden araştırmasının sonuçları gelecek raporlarda ayrıntılı olarak verilecektir.

14 Kesin olmayan bu yargı iki olgu tarafından desteklenmektedir. Biri Emn, İstihbarat ve diğer kuruluşların Kürtlere Karşı Enfal Harekâtında her bakımdan Baas Partisi'nin emri altında olmasıdır. Diğer ise Devrim Komuta Konseyi kararnameleleri ve diğer belgelerde partiden, asker kaçakları ve yoklama kaçaklarının—gördüğümüz üzere bu terimler gerçekte Kürt kırsalında "yasak bölgelerde" yaşayan herhangi bir kişiyle eşanlamlı hale gelmiştir—infaz edilmesinden sorumlu birim olarak bahsedilmesidir.

15 Bu enstantane toplantıda hazır bulunan Kürt görevliler tarafından Middle East Watch'a anlatılmıştır ve basında çıkan birçok haberde de yer almıştır. Bkz., inter alia, Makiya, "The Anfal", Harper's Magazine, Mayıs 1992, s. 58–59.

EK A

ALİ HASAN EL MECİD'İN SES BANTLARI

Aşağıdakiler Baas Partisi Kuzey Bürosu Genel Sekreteri Ali Hasan el-Mecid'in 1988 ve 1989'da üst düzey Baas görevlileriyle toplantılarında sarfettiği sözlerden seçmelerdir. Bu toplantılara ait bir düzineden fazla ses kaydı Mart 1991'deki başarısız kalan Kürt isyanı sırasında Irak hükümet dairelerinden ve El-Mecid'in Kerkük'teki evinden kurtarılmıştır.

1. Kuzey Bürosu üyeleri ve Irak Kürdistanı Özerk Bölge valileriyle toplantı, 15 Nisan, 1988.

Gelecek yaza kadar oraya buraya dağılmış köyler kalmayacak, yalnızca kompleksler olacak. Tıpkı tavuğun civcivlerini kanatlarının altına koyması gibi halkı komplekslere yerleştireceğiz ve gözümüz üzerlerinde olacak. Onların sabotajcılarını gidip ziyaret edebildikleri köylerde yaşamalarına artık izin vermeyeceğiz. Irak'ın kuzeyinde köylerden kentlere göç kaçınılmazdır.

Şu andan itibaren köylüler orada yaşamayı sürdürdüğü müddetçe onlara un, şeker, gaz, su ya da elektrik vermeyeceğim. Yakına gelsinler ki beni duysunlar, böylece onlara ideoloji, eğitim ve sağduyu olarak inandığım ve onlardan istediğim şeyleri anlatabileyim. Hiçbir şey bilmeyen eşekler gibi orada yaşamalarına neden izin

vereyim ki? Buğday için mi? Onların buğdayını istemiyorum. Son yirmi yıldır buğdayı ithal ediyoruz. Bu süreyi bir beş yıl daha uzatabiliriz.

Büyük bölgeleri yasaklayacağım; buralarda bulunmayı her ne sebeple olursa olsun yasaklayacağım. Eğer Karadağ'dan Kifri'ye, Diyala'ya, Derbendixan'a, Süleymaniye'ye olan bütün havzayı yasaklarsak ne olur? Bu havza neye yarar ki? Bunlardan ne elde ettik? Bu bölgelerden dolayı ne kadar büyük paralar ödediğimizi ve zarar ettiğimizi düşünün. Bu insanların arasında kaç tane iyi vatandaş vardır ve kaç tane de kötü vatandaş vardır?

Yanlış olan neydi? Ne oldu? Otuz, yirmi, yirmi beş yıllık sabotaj faaliyetleri. Ne kadar şehidimiz olduğunu düşünün...Şimdi, artık Kerkük'ten Erbil'e zırhlı bir araç olmadan gidemezsiniz. Bu havzanın tümünü, Koysancak'dan buraya [Kerkük]... boşaltacağım. Gweir ve Musul'a kadar burayı boşaltacağım. Anayol üzerindeki her bir insan kalmayacak. Orada beş yıl boyunca herhangi bir insan varlığına izin vermeyeceğim. Onların tarımını istemiyorum. Ne domates; ne bamya ne de salatalık istiyorum. Eğer bu şekilde hareket etmezsek sabotaj faaliyetleri hiç bitmeyecek, bir milyon yıl sonra bile. Bunlar sadece laf ama Allah'ın yardımıyla çok yakında, en geç bir ay içerisinde bunları uygulayacağız. Yazın hiçbir şey kalmamış olacak.

2. Kuzey Bürosu üyeleri ve kuzey vilayetlerindeki Baas Partisi karargâhlarının yöneticileriyle toplantı: bant 26 Mayıs 1988 tarihlidir ancak konuşmaların genel çerçevesi 1987 yılı olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

(Sürgün harekâtının başarısı hakkındaki bir soruya yanıt):

Yapmayı başardığımız şeyi 1987'e kadar Parti ve liderliği asla başaramamıştı. Bunun bir kısmı sadece Allah'ın yardımının ve rahmetinin sonucuydu. Başka bir şey değil. Yoksa harekâta kullanılan birliklerle gidip askeri tatbikat yapsanız bizim verdiğimizden daha fazla zayıyat verirsiniz. Böyle bir tatbikatta ne kadar şehit ve yaralı olacağını bir düşünün!...

Ne oldu? Sabotajcılar bunlar mıydı? Korktuğunuz insanlar bunlar mı? Sabotajcıların gerçeği budur ve sizler bütün tesislere ve imkanlara sahipsiniz. Size karşı duramazlar. Geçmişte sadece birkaç makineli tüfekle koskoca bir tümene karşı duruyorlardı. Bu defa bizi sadece uzaktan hafif toplarla bombalıyorlar.

Ben geldiğim sırada burada şevkle çalışan bazılarınız muhtemelen içinizden şöyle geçirdiniz: "Tamam, bir dur bakalım! Bir dakika bekle! Aynı şeyleri senden daha önce burada bulunan insanlar da söyledi ama daha sonra hiçbir şey yapmadılar!" Bir şeyler yapmak zorundasınız. O kadar yıl geçti ama sabotajcılar hâlâ varlar. Hem de devasa bir orduya sahip olduğumuz bir zamanda! Allah şahidimdir ki bu şekilde yapılmamıştı. Bütün Irak birlikleri gelse bizim yaptığımızı yapamazdı. Özellikle bu [sürgün] onlara zarar verdi. Onların canına okudu.

(ses Ebu Muhammed olarak teşhis edilmiştir: Daha fazlası ancak Allah'ın yapabileceği bir şeydi. Yoksa siz her şeyi yapabilirsiniz. Baas Partisi her şeyi yapabilir.)

Sabotajcılar emirleri ve direktifleri izledi. Emirler o kadar da sert değildi. Daha öncekiler yüz defa daha sertti. Fakat bu emirler onları infaz edenlerin imanıyla birleştirilmemişlerdi. Bu artık var. O tarihte sürgün harekâtını uygulamaya koyacağımızı söyledik. Ve bunu Allah'ın yardımıyla her yerde yaptık. Sabotajcılar buna karşılık olarak aynı gün [1987'de] Karadağ'ı ele geçirdiler.

Celal Talabani kendisiyle özel bir iletişim yolu açmamı istedi. O akşam Süleymaniye'ye gittim ve onları özel mühimmatla vurdum.1 Benim cevabım bu oldu. Sürgünlere devam ettik. Müsteşarlara dedim ki köylerini sevdiklerini ve ayrılmak istemediklerini söyleyebilirler. Onlara köylerinizin kalmasına izin veremem çünkü

kimyasal silahlarla saldıracağım dedim. Terketmezseniz ailelerinle birlikte öleceksiniz. Derhal terketmelisiniz. Çünkü kimyasal silahlarla saldıracağımın aynı günü size haber veremem. Hepsini kimyasal silahlarla öldüreceğim! Kim ne diyecek? Uluslararası Topluluk mu? Siktir edin gitsin! Uluslararası Topluluğu da onları dinleyenleri de.

İran ile savaş bitmiş ve İranlılar bütün işgal edilen topraklardan geri çekilmiş olsa da, onunla [Talabani] görüşmeyeceğim ve sürgünleri durdurmayacağım. Benim niyetim bu ve buna ciddi biçimde önem vermenizi istiyorum. Sürgünleri bitirir bitirmez sistematik bir askeri plana göre her yerde onlara saldırmaya başlayacağız. Çok güçlü oldukları yerlere bile. Saldırılarımızla denetimlerinde olan bölgenin üçte birini ya da yarısını geri alacağız. Eğer üçte ikisini almaya çalışırsak, o zaman onları küçük bir alan içerisinde kuşatır ve kimyasal silahlarla saldırabiliriz. Onlara kimyasal silahlarla sadece bir gün saldırmayacağım, kimyasallarla on beş gün saldırmaya devam edeceğim. Daha sonra silahıyla teslim olmak isteyenlere izin verileceğini bildireceğim. Bu broşürden bir milyon tane basacağım ve bunu Kuzeyde, Kürtçe, Sorani, Behdînani ve Arapça olarak dağıtacağım. Bunun Irak hükümetinden olduğunu söylemeyeceğim. Hükümetin bu işe dahil edilmesine izin vermeyeceğim. Broşürün buradan [Kuzey Bürosu] olduğunu söyleyeceğim. Geri dönmek isteyenler hoş gelir ve geri dönmeyenlere yeni imha edici kimyasal silahlarla bir kez daha saldırılacaktır. Kimyasalın adından bahsetmeyeceğim çünkü bu gizli bilgidir. Fakat yeni silahların kendilerini yok edeceğini söyleyeceğim. Dolayısıyla onları tehdit edeceğim ve onlarda teslim olma isteği uyandıracam. Göreceksiniz ki Allahın bütün araçları bile onların hepsini taşımaya yetmeyecek. Bozguna uğratılacaklarını düşünüyorum ve bunu bekliyorum. Yemin ederim ki onları bozguna uğratacağımızdan hiç şüphem yok. Uzman yoldaşlara, Avrupa’da onları [sabotajcıları] gördüklerinde öldürecek gerilla gruplarına ihtiyacım olduğunu anlattım. Allah’ın yardımıyla bunu yapacağım. Onları bozguna uğratacak ve İran’a kadar takip edeceğim. Daha sonra mücahit’lerden orada da onlara saldırılarını isteyeceğim.2

3 Adı belirtilmeyen görevlilerle toplantı, 1 Ağustos 1988.

...Etnik kimliğini Kürt olarak değiştiren Araplar bunu askerlikten kaçmak için yapmaktadır. Bu büyük bir sorundur. Bu konuda ne yapacağız?... Musul [vilayeti] neden onları Kürt olarak kaydediyor? Onlardan orada yaşayan bütün Kürtleri sürgünlerini ve keçiler gibi yaşamaları için onları dağlara yollamalarını istedik. Onları siktir edin! Onlara karşı neden kendinizi mahcup hissediyorsunuz?

Hiçbir tazminat ödemedi onları Musul’dan sürdük. Evlerini yerle bir ettik. Haydi artık gidin dedik. Fakat zaten savaşçı olanlara, baştan itibaren komplekslere gidip yerleşmelerini söylüyoruz. Daha sonra da onlara Özerk Bölgeye gitmelerini söyleyeceğiz. Onlarla herhangi bir tartışmaya girmeyeceğiz. Onlara yemini okurum, bunu imzalamak zorundadırlar. Daha sonra gördüğüm yerde [pasaj anlaşılmıyor] kafalarını parçalayacağım. Bu tür köpeklerin kafalarını ezeceğiz. Onlara yemini okuyacağız: Aşağıda imzası bulunan ben, Özerk Bölgede yaşamam ve yerleşmem gerektiğini kabul ediyorum. Aksi takdirde ölüm cezası da dahil her türlü cezayı kabul etmeye hazırım. Daha sonra yemini cebime koyacağım ve Emn yöneticisine onu nereye isterse gitmesi için serbest bırakmasını söyleyeceğim. Bir süre sonra, nerede olduğunu soracağım. Bana olduğu yeri söyleyecekler. Baas Partisi yöneticisi bana aşağıdaki insanlar o yerde yaşıyorlar diye yazmalıdır. Hemen onu vurmalarını, onu salatalık gibi doğramalarını söyleyeceğim.

Arap nüfusunu bu lanet insanlarla mı artırmak istiyorsunuz?... Bölgenizi [Musul] Araplaştırmalıyız –ve bir gün Kürt olduklarını ertesi gün Arap olduklarını söyleyen Yezidilerle değil sadece gerçek Araplarla. Sabotajcıların çoğalmasını durdurmak için

Yezidi halkının cahşâ katılmasına başta göz yumduk. Fakat bunun dışında Yezidiler neye yaradı? Hiçbir işe yaramadı.

4. 1987 ve 1988 harekâtlarını değerlendiren Kuzey Bürosu toplantısı, band tarihsiz, ancak 21 ve 22 Ocak 1989 tarihli grubun içerisinde alınmıştır.

Irak'a yönelik tehdidin en tehlikeli evresi Ağustos 1987 ve Nisan 1988 arasıydı.

Tehlikeli bir durumdu. 18 Şubat'dan 4 Eylül 1988'e kadar askeri cephede ciddi çalışma yapmaya başladık.

Birbirinin ardı sıra gelen tüm Birinci ve Beşinci Kolordu komutanları: Birinci Kolordu'dan Korgeneral Nazar [el-Xazraji] ve Sultan Haşim ve Beşinci Kolordu'dan Tali'a el-Durri, şehit el-Hediti, Muhammed ve Ne'ama Fares ve Ayad... Bahsettiğim tüm bu adamlar teğmen olduklarından bu yana Irak'ın kuzeyinde görev yapan komutanlardır. Aralarında Baas Partisi'ne ilk katılan Tali'a el-Durri'yd.

Köyleri ortadan kaldırmaya ve kamulaştırmaya ve sabotajcılarla aramızda bir sınır çizmeye [yani "kırmızı hat" olarak adlandırılan] karar verdiğimizde, bana kuşkularını ilk açıklayan Başkan'ın önünde Tali'a el-Durri oldu. Beni ilk uyaran Tali'a el-Durri oldu. Bugüne kadar Tali'a'nın etkisi ortadadır. O zaman kendisinden yıkmasını istediğim köylerin hepsini yıkmadı. Ve bu Baas Partisi'nin en eski üyesidir. Peki ya diğer kişiler? Onları Kürt sorununu çözmeye ve sabotajcıları öldürmeye nasıl ikna edecektik?

Sonuç olarak bu üst düzey komutanlara televizyonda teslim olanları [sabotajcıları] göstermeye başladık. Onları sağlıklı koşullarda mı barındırmam gerekiyor? Onlarla, bu keçilerle ne yapmam gerekiyor? Daha sonra bana büyük adamdan, babadan [yani Saddam Hüseyin], sabotajcıların ailelerine göz kulak olunmasını ve başka şeyleri belirten bir mesaj ulaştı. Bunu Genel Kurmay bana ulaştırdı. Mesajı başım üzerineydi.³

Fakat onlara göz kulak olmak mı? Hayır, onları buldozerlerle gömeceğim. Daha sonra, yayınlamak için bütün mahkumların isimlerini benden istediler. Şöyle dedim: "televizyonda ve gazetede gördüklerinizden tatmin olmadınız mı?" Bu kadar çok insanı nereye koymam gerekiyordu? Onları vilayetlere dağıtmaya başladım. Her tarafa buldozerler yollamak zorunda kaldım...⁴

5. Kuzey Bürosu'nun Genel Sekreteri olarak halefi, Hasan Ali el-Amiri'ye hoşgeldin toplantısı, 15 Nisan 1989.

Kuzeydeki mevcut istikrarlı durum için uygun kişi olmadığımı ve olmayacağımı itiraf etmeliyim... Bu mevcut barışçıl ve istikrarlı durum için Yoldaş Hasan Ali uygun kişidir. Kuzey Bürosunun bir üyesi olarak kalmayı istiyor olsam da bu göreve geri dönmeye ve gerekli gördüğünüz şeyleri yapmaya hazır olduğumu da belirtmek isterim.

Umarım Kuzeydeki yoldaşlar Yoldaş Hasan Ali'nin yapamayacağı işler yapmasını istemezler. Çünkü bu evre sona ermiştir. Olağanüstü hâl sona erdiği için bir Parti üyesinin ordu üzerinde etkili olmasına artık izin verilmeyecektir. Bu yetkiler Yoldaş Hasan Ali bu göreve layık olmadığı için değil bu evre sona erdiği için geri alınmıştır. Nisan 1987'de kolordu komutanları, Emn ve polis müdürleri, valiler ve Baas Partisi yöneticileri ile yaptığım ilk toplantımda, sabotajcıları tecrit etmek için köylüleri sürgüne karar verdik. Bunu iki aşamada yaptık. İlk aşama 21 Nisan'da başlatıldı ve 21 Mayıs'a kadar sürdü. İkinci aşama 21 Mayıs'tan 21 Haziran'a kadar sürdü. Halen yürürlükte olan direktifler uyarınca, 22 Haziran'dan itibaren bu bölgelerde tutuklananlar hiç tereddütsüz hemen öldürüleceklerdi.

Ordu komutanlarıyla yapılan toplantıların birinde, en iyi komutanlarımızdan biri tarafından harekâtı bir aylığa ertelemem istenmişti. Bir gün için bile olsa, hayır dedim. Şu andan itibaren sloganımız sabotajcı faaliyetini silip süpürmek olacaktır.

Hedefimiz bu. Bu aşamanın hedefi budur. Bunu yerine getiremeyeceğini düşünen biri varsa bunu bana şimdi söylemelidir, en iyi komutanlardan birisi olan Beşinci Kolordu komutanı, kendisine Birinci Kolordunun olanaklarından daha fazlasını sağlamama rağmen gönülsüzdü. Şu anki sonuç sabotajcılar bitmiştir ve İrağın gücünün yüzde kırkını bloke etmişlerdir.

Genel af ilan edildiğinde [Eylül 1988], nerdeyse delirecektim. Fakat sorumlu bir parti üyesi olarak, tamam dedim. Onlar da bizim insanımız olduğu için, belki de aralarından [Kürtler] bazı iyi olanları buluruz. Ama hiç bulamadık, hem de hiçbir zaman. Eğer bana üst düzey Kürt görevlilerin hangilerinin iyi ve sadık olduğunu sorarsanız, sadece Erbil ve Süleymaniye valilerini söylerim. Bu ikisinin dışında sadık ya da iyi birisi yoktur.

Acıklı bir oyun ya da film gördüğümde ağlarım. Bir gün izlediğim bir filmde, kaybolmuş, ailesiz bir kadını gördüğümde ağladım. Belirtmek isterim ki yalnızca yapmam gereken şeyleri yaptım. Benim yapabildiğimden daha fazlasını yapabileceğinizi sanmıyorum.

İki mesele hakkında konuşmak istiyorum: biri, araplaştırma; ve ikincisi, Arap toprakları ve Özerk Bölge arasındaki ortak bölgeler. Şu an üzerine konuştuğumuz mesele Kerkük meselesidir. Ben geldiğimde, Araplar ve Türkmenler toplam Kerkük nüfusunun yüzde elli birinden fazla değildi.5 Her şeye rağmen, mevcut duruma ulaşmak için altmış milyon dolar harcadım. Şimdi her şey güvenlidir. Bilginiz olsun, Kerkük'e getirilen Araplar oranı yüzde altmışa çıkarmadı. Bu nedenle direktifler yayınladık. Kürtlerin Özerk Bölge dışında, Kerkük'te ve çevresindeki semtlerde ve köylerde çalışmasını yasakladım....

Kerkük bir uluslar, dinler ve öğretiler mozağıdır. 21 Mayıs'tan 21 Haziran'a kadar sürgün ettiğimiz insanlardan biri bile yasaklı bölgelerden değildi. Fakat ister sabotajcıların tarafında ister karşısında olsunlar, onların idaresi altındaydılar.

notlar:

1 Burada tahminen Nisan 1987'de, Cafatî Vadisi'ndeki KYB karargâhına yapılan kimyasal saldırıdan söz ediliyor.

2 1986'da Fransa'dan sınır dışı edilmelerinin ardından İran Halkın Mücahitleri Irak'a yerleşti ve Baas Partisi'nin himayesi altına girdi.

3 Bu Arapça deyimın anlamı Saddam Hüseyin'in arzusunun El-Mecid için her zaman emir olduğudur –ancak bu durumda neden olmadığını savunur biçimde anlatmaya devam eder.

4 Bant cümleinin ortasında, bu noktada kesilmiştir.

5 Burada El-Mecid Kerkük şehrinden mi yoksa vilayetinden mi bahsediyor belli değil.

EK B

ENFAL'İN FAİLLERİ: BAŞLICA KURULUŞ VE KİŞİLERE İLİŞKİN BİR YOL HARİTASI

1 DEVRİM KOMUTA KONSEYİ: Irak'taki en yüksek resmi otorite, SADDAM HÜSEYİN'in başkanlığını yaptığı Devrim Komuta Konseyi'dir. Saddam, Cumhurbaşkanı olarak Enfal'ın icrasına da karışmıştır. 1987–1989 arasında Kürtlerle

ilgili işleri yürütmesi için kuzeni ALİ HASAN EL-MECİD'e en üst yetkiler verilmiştir.

1 BAAS ARAP SOSYALİST PARTİSİ: Enfal, partinin Kuzey Bürosu tarafından kumanda edilen bir Baas Partisi operasyonuydu, Kuzey Bürosu Komutanlığı ve DKK'nın Kuzey İşleri Komitesi tarafından ise idari olarak desteklenmiştir. DKK'nın 29 Mart 1987'deki 160 no'lu kararnamesi uyarınca Kuzey Bürosu Genel Sekreteri Ali Hasan el-Mecid'e, diğer bütün devlet, parti, ordu ve güvenlik kuruluşlarının üzerinde olağanüstü yetkiler verilmişti. Kuzey Bürosu Komutanlığı talimatları üzerinde El-Mecid imzasının yanında, DKK Kuzey İşleri Komitesi sekreteri, TAHİR TEVFIK EL-ANİ'nin de imzası vardı. Kuzey Büro Komutanlığı Sekreter Yardımcısı ise RADHİ HASAN SELMAN idi.

El-Mecid'in komutası altında Enfal'da yer alan diğer belli başlı kuruluşlar ise şunlardır.

1 IRAK ORDUSU VE HAVA KUVVETİ (komandolar, özel kuvvetler, kimyasal silah birimleri, özel mühendis birliği): arazideki bütün muharebeler; köy yakmalar ve yıkımlar; tutukluların toplu taşınması. Enfal sırasında Irak Savunma Bakanı General ADNAN HAYRULLAH idi (daha sonra öldü). Ordu Genel Kurmay Başkanı Tuğgeneral NİZAR ABDÜLKERİM EL-HAZRACİ'ydi. Enfal operasyonlarının çoğu Kerkük'te bulunan Birinci Kolordu (komutanı Korgeneral SULTAN HAŞİM) tarafından ve Erbil'de bulunan Beşinci Kolordu (komutanı Tuğgeneral YUNUS MUHAMMED EL-ZAREB) tarafından yürütüldü. Korgeneral Haşim aynı zamanda Birinci Enfal operasyonunun saha komutanıydı; Tuğgeneral AYAD HALİL ZEKİ ve Tuğgeneral BAREQ ABDULLAH EL-HAC HUNTA, sırasıyla, İkinci ve Üçüncü Enfal operasyonlarının kumandanlığını yaptılar. Diğer Enfalların saha komutanları bilinmemektedir.

1 CUMHURİYET MUHAFAZLARI: Birinci ve İkinci Enfallardaki özel muharebeler.

1 ASKERİ İSTİHBARAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ (MUDIRIYAT AL-İSTİKHBARAT AL-ASKARİYEH AL-AMEH): Qoratû ve Nizarkê istihkâmları gibi ilk toplama merkezlerinin yönetimi; biraz sorgulama işleri; asker kaçakları ve yoklama kaçakları ile ilgili konular; cahşların sahadaki kumandanlığı. İstihbaratın dört bölge komutanlığından ikisi Enfal'da çok önemli roller oynamışlardır. Doğu Bölge İstihbarat komutanı HALİT MUHAMMED ABBAS; Kuzey Bölge İstihbarat komutanı FERHAN MUTLAK SALİH'di.

1 EMNİYET GENEL MÜDÜRLÜĞÜ (MUDIRIYAT AL-AMN AL AMEH): (Mafarez Khaseh olarak bilinen Kürt ajanlardan oluşan özel birimler de buna dahildir): tek tek her bir durum ile ilgili istihbarat toplanması ve halkın izlenmesi; Topzawa'daki ve diğer gözaltı kamplarındaki mahkumların sorgusu; muhbirlerin yönetimi; kaçanların ve onları barındıranların takibi; komplekslerin izlenmesi görevleri arasındadır. Emn Kürdistan Özerk Bölge yöneticisi ABDURRAHMAN AZİZ HÜSEYİN'di.

1 ACİL DURUM GÜÇLERİ (QUWAT AL-TAWARE): Şehir istihbaratı ve kontr-terörden ve Süleymaniye şehrindeki ve muhtemelen başka yerlerdeki tutuklama tesislerinin yönetiminden sorumlu olan cahş, Emn ve polis birimleri üyelerinin de yer aldığı, Baas Partisi'nin komutası altındaki birliklerdir.

1 MİLLÎ SAVUNMA TABURLARI (JAHAFEL AL-DİFA' AL-WATANİ, ya da cahş): çatışmaların olduğu operasyonlarda yardımcı roller; mahkumların toplanması ve teslim edilmesi; toplama noktalarında muhafızlık.

1 HALK ORDUSU (JAYSH AL-SHA'ABI): başlıca transit tesislerde (Topzawa, Dibs vb.) muhafızlık.

1 KURULUŞLARARASI KOMİTELER: Enfal operasyonunun ve bağlantılı anti-Kürt harekâtının (1987–1989 dönemindeki) ayrı yönlerinden sorumlu olan birçok kuruluşlararası grup vardı. Normalde bir Baas Partisi görevlisi tarafından yönetilen Komitelerin çoğu Emn, Birinci ve Beşinci Kolordu ve/veya İstihbarat, Irak polisi ve sivil otoritelerin temsilcilerinden oluşuyordu. En önemlileri ise şunlardır:

1 MÜLTECİ KABUL KOMİTELERİ (LAJNET ISTIQBAL AL-A'IDIN): 6 Eylül–9 Ekim 1988 ve daha sonraki başka Genel Aflar sırasında "ulusal saflara geri dönenlerden" sorumluydu.

1 GÜVENLİK KOMİTELERİ (LEJNET AL-AMNIYE) ve DÜŞMAN FAALİYETİYLE SAVAŞ KOMİTELERİ (LAJNET MUKAFAHAT AL-NASHAT AL-MU'ADİ): pêşmergelerle savaşmak üzere, sırasıyla, vilayetlerde ve yerel düzeyde örgütlenmiştir; ve "yasak bölgeler" üzerindeki ekonomik ablukayı izleyen, gıda tayınlarnı denetleyen ve kaçakçılığı önlemeye çalışan birçok ad hoc komite vardır.

1 TAKİP KOMİTELERİ (LAJNET AL-MUTABA'A): geri dönenler ile ilgili yasalara uyulmasının sağlanmasından, firarilerin izinin sürülmesinden ve harekâtın eksik kalan taraflarının tamamlanmasından sorumludur.

Ayrıca, birçok sivil bakanlık Enfal'da yardımcı roller üstlendi: Örneğin, Tarım Bakanlığı 1988'de terkedilmiş olan ürünün hasadını yaptı ve elinden çıkardı; Maliye Bakanlığı "sabotajcıların" el konulan malların idaresini üstlendi ve ev yıkımlarını denetledi, Emlak Bankası ise komplekslerdeki yeni evler için kredi temin etti.

EK C

IRAK KÜRDİSTANI'NDA BİLİNER KİMYASAL SALDIRILAR, 1987–1988

Bu tablo sadece, Middle East Watch'un tanık ifadeleri aracılığıyla belgeleyebildiği saldırıları içerir. Gerçek rakam çok daha yüksek olabilir, çünkü elimizde başka teyit edilmemiş birçok rapor ve 1987–1988 sırasında yapılan kimyasal saldırılarla ilgili iddialar vardır. Saha röportajlarımıza dayanarak, Halepçe kasabasının yanı sıra, en az altmış köye hardal gazı, sinir gazı ya da ikisinin bir karışımı ile saldırılmıştır; Görüldüğü kadarıyla Irak rejimi, birbirini tamamlayan en az dört amaçla kimyasal silah kullanmıştır.

- (a) Kürt pêşmergelerin kamplarının ve ana güç yoğunlaşmalarının olduğu yerlere saldırmak. Bu mantık Cafatî vadisi (Birinci Enfal), Karadağ bölgesi (İkinci Enfal), Balîsan ve Smaqulî vadileri (Beşinci, Altıncı ve Yedinci Enfaller), ve Zêwa Şêxan'a (Son Enfal) yönelik birçok saldırıyı açıklar;
- (b) Enfal ilerleyişi karşısında geri çekilen pêşmergeleri öldürmek ve tedirgin etmek. Bunlar arasında, Şanexê (#14 ilişikteki tabloda), Zerda dağı (#19), Tezeşar (#20), ve Şeqlawe–Rewandûz bölgesine (#26 ve 27) yönelik saldırılar vardır;
- (c) Pêşmergelere destek oldukları için sivillere ibret olsun diye toplu cezalar verilmesi. En dramatik olay Halepçe kasabasının pêşmerge ve İran devrim muhafızları tarafından ele geçirilmesinden sonra bombalanmasıdır. Şêx Wesen ve Balîsan'a yönelik 1987 saldırıları (#4), ve Seysenan (#15) ve Göktepe'ye (#22) yönelik Enfal saldırıları buna dahildir;
- (d) Köylülerin ele geçirilmesi, yerleştirilmesi ve öldürülmesini kolaylaştırmak için köylülerin evlerinden ürkütülüp kaçırılarak bir bütün olarak sivil nüfus arasında terörü yaymak. Kürtlere Karşı Enfal Harekâtının aşağı yukarı hemen her evresinin açılışı bu

tür saldırılarla oluyordu, ama en dikkat çekici şekilde 25 Ağustos 1988 sabahında Behdînan bölgesinde doğu–batı şeridi boyunca yeralan otuzdan fazla köyün bombalandığı Son Enfal’da (Khatimat al–Anfal) görünür. Bu farklı hedef türlerinin arasında bir ayrım, Irak harekâtının ardındaki taktik düşüncenin anlaşılmasında yardımcı olmasına rağmen hukuki açıdan bir anlamı yoktur. Kimyasal silahlar yapıları gereği fark gözetmez ve kullanımları her koşulda yasa dışı ilân edilmiştir.

EK D ENFAL’DA BÖLGELER BAZINDA KİTLESEL KAYBOLMA ÖRNEKLERİ

Bu tablo Kürtlere Karşı Enfal Harekâtı’nın her bir başarılı evresi esnasında sivil kayıpların ve varsayılan toplu cinayetlerin izlediği yolu, derecesini değil, göstermeye çalışır. Enfal boyunca kaybolanların toplam sayısının sadece çok küçük bir kısmını gösteren bu tablo Middle East Watch’un hayatta kalanlarla yaptığı 350’den fazla saha röportajında ismen ya da kesin rakam belirtilenleri içerir.

BİRİNCİ ENFAL

Kayda değer tek bir rakam bulunmamaktadır ve toplu sivil kayıplarını ortaya koyan hiç kanıt yoktur. Dört köyden, Heledîn, Sergelî, Qereçeten (Surdaş nahiyesi) ve Maluma’dan (Karêze nahiyesi) ölümler olduğu bildirilmiş, ama bu ölümlerin hava bombardımanı, karadan yapılan yoğun ateş, kimyasal saldırılar, uzun süre dışarıda kalma ve soğuğa bağlı ölümler olduğu görülmektedir.

EK E ARAPÇA VE KÜRTÇE TERİMLER SÖZLÜĞÜ

Emn: Emniyet (Kısaltma, Emniyet Genel Müdürlüğü demek olan El–Emn El–Ameh’den gelmektedir.)

Çete: Haydut ya da eşkıyâ; Behdînan bölgesinde cahş için kullanılan aşağılayıcı bir ifade.

İntifada: İsyan

İstihbarat: Askeri Haberalma.

Cahş: Eşek sıpası; Kürt Milli Savunma Taburları için kullanılan aşağılayıcı bir ifade.

Leq: Pêşmerge Kol Komutanlığı (KDP)

Mafarez Khaseh: Özel Birlik (Emn’nin Kürt seksiyonu)

Maghawir: Komandolar

Malbend: Pêşmerge Bölge Komutanlığı (KYB)

Mücemma: Kürtlerin yerleştirilmesi için kullanılan kompleks ya da kolektif köy.

Muhaberat: Dış İstihbarat Kuruluşu

Müsteşar: Danışman ya da müşavir; bir cahş biriminin kumandanı olan Kürt aşiret reisi.

Nahiye: İdari birim; havalinin merkezi ve bunun nüfuz dairesindeki köyler.

Pêşmerge: "Ölümle yüz yüze yaşayanlar"; Kürt gerilla savaşçıları.

Kaza: Bir vilayette ilden sonra gelen en büyük idari birim.

Rajima: Kamyona yerleştirilmiş çok namlulu toplar, bazen kimyasal silah atmak için kullanılır.

Sûre: Kur'an'ın bölümleri.

Tip: Bölük; KYB'de malbend içerisindeki temel askeri birim.

Akoyan	Akoyan
Alana	Alana
Ali Wasman	Elî Wesman
Aliyani Taza	Aliyanî Teze
Alkushki	Alkûşkî
Anab	
Eneb	
Aqra	Aqrê
Arbat	Erbet
Askar	Esker
Astali Serru	Estelî Serû
Awdalan	Ewdalan
Babakr	Babekr
Baharka	Biharke
Bakhma	Bexme
Baluka	Balûke
Barawa	Berawa
Baroshki	Beroşkî
Barukawa	Berûkawa
Bawarkeh Ka'ba	Bawerkê Kebe
Bayinjan	Beyincan
Beiro	Bêro
Benaka	Beneka
Benaslawaw	Bînesilawa
Ber Hoshter	Berhoştir
Bergalou	Bergelî
Bersivi	Bersîvî
Besifki	Besîfkî
Bileh	Bilê
Birjinni	Bîrjînnî
Bustana	Bustane
Jelamort	Celamort
Chalkeh	Çelkê
Char sheikh	Çar Şêx
Chemi Smor	Çemî Smor
Chermega	Çermega
Chwarta	Çwarte
Culemerg	Culemêrg

Daoudi	Dawûdî	
Darava Shinyeh	Dereva Şînê	
Darbandikhan	Derbendîxan	
Darbarou	Darberû	
Dartou	Dartû	
Darzila	Derzila	
Deiwana	Dêwana	
Dellu	Dellû	
Deralouk	Deralûk	
Dohuk	Duhok	
Dolani Khwaru	Dolanî Xwarû	
Drozna	Dirozna	
Dukan	Dokan	
Faqian	Feqiyan	
Galnaghaj	Gelnexac	
Gara	Gare	
Garawan	Garewan	
Garawi	Garewî	
Gelnaskeh		
Gelnaskê		
Gird Xaber	Gird Xeber	
Glazerda	Gilazerda	
Gomashin	Gomeşîn	
Gri Gowr	Girê Gewr	
Gund Kosa	Gundê Kose	
Haj Raqa	Hecî Reqe	
Haladin	Heledîn	
Hamrin	Hemrîn	
Hanara	Hınara	
Harmota	Hermota	
Hartal	Hertel	
Hassan Kanosh	Hesen Kanoş	
Hawara berza	Hawara Berza	
Heseh		
Hesê		
Hushyar	Huşyar	
Ikmala	Êkmale	
Ilenjagh	Îlencex	
Jabal Sincar	Cebel Sîncar	
Jafati	Cafatî	
Jajouk	Cacûk	
Jarmo	Cermo	
Jelas	Celas	
Jeznhikan	Ceznikan	
Kadir Kerem	Qadir Kerem	
Kalar	Keler	

Kandour		Kendûr
Kani Ashqan		Kanî Eşqan
Kani Balaf		Kanî Belef
Kani Qader		Kanîqeder
Kanitou		Kanîtû
Kareza	Karêze	
Kelabarza		Qelaberze
Kerim Bassam		Kerîm Bessem
Khalifan		Xelîfan
Khwaru		Xwarû
Klaga	Kilage	
Kleisa	Kîlêse	
Kona Kotr		Kone Kotr
Koshk	Koşk	
Kwaneh		Kwanê
La'likhan		Lêlîxan
Mahmud Perizad		Mehmûd Perîzad
Majalmukht		Mecelmûxt
Malakan		Melekan
Mamlesi		Mamlesi
Mangesh		Mengeş
Masoyi Berach		Mesoyî Berec
Mattin	Metîn	
Melistura		Melîstûra
Mergeti		Mergetî
Mil Kasim		Mil Qasim
Mitsa Chweir		Mitse Çwêr
Mordana		Mordene
Mosayi		Mosayî
Naujul	Nawcul	
Naywshervan		Nêwşîrwan
Nazdareh		Nazdarê
Nerwa Reikhan		Nerwa Rêxan
Nizarkeh		Nizarkê
Omer Qala		Omer Qele
Omerbel		Omerbel
Paveh	Pavê	
Peibaz	Pîbaz	
Pemalek		Bêmalik
Penj Angusht		Pêncangoşt
Piramagrom		Pîremegrom
Pungalle		Pûngele
Qala Dizeh		Qeladizê
Qala Saywka		Qele Sêwka
Qamisha		Qamîşa
Qara Chatan		Qereçeten
Qara Hanjir		Qerehencîr
Qarachiwar		Qereçîwar
Qaro	Qaro	
Qashqa	Qeşqe	

Qasma kor	Qesmekor
Qeitawan	Qêtewan
Qeitoul Rasha	Qêtûl Reşe
Qizlou	Qizlû
Qolti Karez	Qoltî Karêz
Qulijan	Gulîcan
Redar	Rêdar
Rewanduz	Rewandûz
Roghzayi	Roxzeyî
Ruseh	Rûsê
Sarkeh	Serkê
Sarqala	Serqeale
Sarseng	Sersing
Sayw Senan	Seysenan
Segumatan	Sêgûmatan
Sengasar	Sengeser
Serchinar	Serçinar
Sergalou	Sergelî
Shanakhseh	Şanexşê
Shaqlawâ	Şeqlawâ
Shaytan	Şeytan
Shehribazar	Şehrîbazar
Sheikh Wasan	Şêx Wesen
Shiwasur	Şîwasûr
Shkafkeh	Şkeftê
Sleivani	Silêvanî
Sofi Rahim	Sofî Rehîm
Sori Jeri	Sorî Cêrî
Spielk	Spêlk
Sinor	Sînor
Swara	Siware
Swareh	Swarê
Taeberz	Taîberz
Tahsin Shaweis	Tehsîn Şewês
Takaltu	Tekeltû
Takiyeh	Takîyê
Tapa Garus	Tepegaris
Tapa Sawz	Tepesewz
Tarjil	Tarcîl
Tarkhani	Terxanî
Teirawa	Teyrawa
Tepe Arab	Tepe Ereb
Tilakru	Tilakrû
Top Xana	Topxane
Tuwasura	Tuwesûra
Warakhal	Werexal
Warmilleh	Warmilê
Warta	Werte
Xala Kutia	Xelekutiya
Xanaqin	Xaneqîn

Xurxur	Xurxur
Yakshamar	
Yekşamar	
Zarayen	Zereyen
Zawita	Zewîta
Zenia	Zeniya
Zerda	Zerda
Zewa Skhan	Zêwa Şêxan
Zorab	Zorab